

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या ४५०२
काल न० २३२.१
खण्ड २७१

Lalbhai Dalpatbhai Series

General Editors :
Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. **24**

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ

PART III

Being a Commentary on Vādi Devasūri's

PRAMĀṆANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJASEKHARASŪRI

A TIPPAṆA by Pt. JÑANACANDRA

and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9

First Edition : 750 Copies

September 1969

**Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9**

Price Rupees 8/-

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi.
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi.
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi.-6.
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi.
Sarasvati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका
भा० ३

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाव्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादकः
आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादकः
पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक
लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर
अमदाबाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक — दलमुख मालवणिया, अंबालाल मे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धन-
सुरिकृतटीका सह ४-००
- २, ५, १५, २०. CATALOGUE OF SANSKRIT
AND PRAKRIT MANUSCRIPTS:
*Muni Shri Punyavijayaji's Collec-
tion.* Part I Rs. 50-00
Part II Rs. 40-00
Part III Rs. 30-00
Part IV Rs. 40-00
३. काव्यशिक्षा — विनयचंद्रसुरिकृत १०-००
४. योगशतक — आचार्य हरिभद्रकृत स्वो-
पज्ञवृत्ति तथा ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय
सह ५-००
- ६, १६, २४. रत्नाकरावतारिका — रत्नप्रम-
सुरिकृत भा० १, २, ३ ८-००, १०-००,
८-००
७. गीतगोविन्दकाव्यम् — महाकविश्री-
जयदेवविरचित, भानाट्टटीका सह ८-००
८. नेमिर्नगररत्नाकर — कविलावण्य-
संस्कृत ४५०६-००
९. THE NĀTYADARPANA OF RĀ-
MACANDRA & GUNĀCANDRA :
A Critical Study i Dr. K. H.
Trivedi 30-00
- १०, १४, २१. विधेवावश्यकभाष्य — स्वोपज्ञ-
वृत्ति सह प्रथमभाग १५-००
द्वितीयभाग २०-००, तृतीयभाग २१-००
११. AKALAṆKA'S CRITICISM OF
DHARMAKĪRTI'S PHILOSOPHY
A Study i Dr. Nagin Shah 30-00
१२. रत्नाकरावतारिकाद्यष्टशतार्थी-
वाचकश्रीमानिक्यमणि ८-००
१३. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरि-
विरचित ३०-००
१७. कल्पलताविवेक - कल्पपञ्चशेष —
अज्ञातकर्तृक ३२-००
१८. निघण्टुशेष - सवृत्ति — श्रीहेमचन्द्रसूरि
३०-००
१९. YOGABINDU OF HARIBHADRA :
Text with English Translation,
Notes, Etc. 10-00
२२. शास्त्रवातांसमुच्चय — श्री हरिभद्रसूरि-
कृत (हिन्दी अनुवाद सह) २०-००
२३. तिलकमञ्जरीसार — पक्षीपाल धनपाल
कृत १२-००

संप्रति मुद्र्यमाणग्रन्थनामावलि

१. नेमिनोहेचरिड — आ. हरिभद्रसूरि-
(द्वितीय)कृत
२. अभ्यात्मबिन्दु-स्वोपज्ञवृत्ति सह —
उपाध्याय हर्षवर्धनकृत
३. न्यायमञ्जरीप्रस्थिभङ्ग — चक्रवर्तकृत
४. मदनरेखा-भाष्यायिका — जिनभद्र-
सुरिकृत
५. विद्यानुशासन — आ० मल्लिवेणसुरिकृत
६. भाष्यवातिकटीकाविवरणपञ्जिका —
प० अमिरुह
७. YOGADREṢṬISAMUCCAYA OF
HARIBHADRA : Text with
English Translation, Notes Etc.
८. ŚĀSTRĀVĀRTĀSAMUCCAYA OF
Āc. HARIBHADRA : Text with
English Translation, Notes Etc.
९. SOME ASPECTS OF RELIGION AND
PHILOSOPHY OF INDIA
१०. DICTIONARY OF PRAKRIT PROPER
NAMES
११. SOME MISCELLANEOUS JAIN WORKS
ON LOGIC AND METAPHYSICS
१२. JAINA ONTOLOGY

PREFACE

We have great pleasure in publishing the third and final part of Ratnākarāvatārikā. At the end of this part various indices are added. The introduction written in Gujarati by the editor deals with the Jaina logic and gives an account of the life and works of the authors—viz. Āc. Vādidevasūri, Āc. Ratnaprabha, Āc. Rājasekhara and Muni Jñānācandra. We hope that this work will be very useful in enhancing the understanding of Jaina logic in particular and Indian logic in general.

I am grateful to Pt. Bechardasji Doshi for completing the printing of this work during my absence, to Pt. Ambalal P. Shah for correcting proofs, to Pt. Rupendrakumara for preparing indices. Munirāj Shri Malaya-vijayaji deserves our hearty thanks for translating Ratnākarāvatārikā into Gujarati.

L. D. Institute of Indology,
Ahmedabad-9.
5-9-69.

Dalsukh Malvania
Director.

પ્રસ્તાવના

જૈન પ્રમાણુવિદ્યા

પ્રમાણુ—

પ્રમાણુનો જૈન દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર વિચાર જૈન આગમમાં નથી પરંતુ પરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુવિચારનો ઉલ્લેખ તેમાં મળે છે. જૈ આગમેમાં તે જૈનદૃષ્ટિએ પાંચ જ્ઞાનનો સ્વસંમત વિચાર બ્યવસ્થિતરીતે પ્રજ્ઞાપનામાં અને ત્યાર પછી નન્દીસૂત્રમાં મળે છે. જૈન કર્મશાસ્ત્ર અને જૈનસંમત જ્ઞાનવિચાર એ બન્ને સંકળાયેલ છે પરંતુ જૈન-કર્મશાસ્ત્રનો સંબંધ પ્રમાણુ સાથે નથી. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જૈનોએ પોતાના દર્શનમાં પ્રમાણુનો નહીં પણ જ્ઞાનનો વિચાર પોતાની રીતે પ્રથમ કર્યો છે અને તે એ કે જ્ઞાન સમ્યક્ અને મિથ્યા હોય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ એટલે કે કર્મશાસ્ત્રની પરિભાષામાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમના ચોથા ગુણસ્થાનકે અગર તેથી ઉપરની ભૂમિએ જે જીવ હોય ત સમ્યક્દૃષ્ટિ છે અને તેનું જ્ઞાન સમ્યક્ છે. તે સિવાયના જીવોના જ્ઞાનને સમ્યક્ કહેવામાં આવતું નથી ત મિથ્યા અથવા સમ્યક્-મિથ્યા એટલે કે મિથ્ય હોય છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ નત્વાર્થસૂત્રમાં સર્વપ્રથમ ઘોષણા કરી કે જૈનસંમત જે પાંચ સમ્યક્જ્ઞાન છે તે જ પ્રમાણુ સમજવાં. આમ છત્તરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણુનિરૂપણનો મેળ જૈન દર્શનમાં જ્ઞાનનિરૂપણ સાથે છે એમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું. આથી એ સિદ્ધ થયું કે જે જ્ઞાન એ જ પ્રમાણુ હોય. અજ્ઞાન એટલે કે જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે પ્રમાણુ ન હોય. વળી, આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ એ પણ કહ્યું કે એ પાંચ જ્ઞાન બે પ્રમાણુમાં વિભક્ત છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. અન્ય દર્શનોમાં તે કાળે પ્રમાણુ સંખ્યા એકથી માંડીને છ અને તેથી પણ અધિક મનાતી હતી. તેની સામે માત્ર બે જ પ્રમાણુ માનવાનું આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનું જે સૂચન હતું તે પ્રમાણુવિદ્યાના જૈન વિવેચકોએ માન્ય રાખ્યું છે.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્ચયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન—આ પાંચ જ્ઞાનો છે. તેમાંનાં પ્રથમ બે આત્મા ઉપરાંત હ્રિદયાદિ અન્યની અપેક્ષા રાખે છે તેથી તે પરોક્ષ છે અને અવધિ આદિ ત્રણ માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોઈ પ્રત્યક્ષ છે. આવો વિભાગ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ કર્યો છે. આમાં છત્તરદર્શનિકોને અનુસરીને આચાર્ય જિનભદ્રે સંશોધન સૂચ્યું કે હ્રિદયગત્ય મતિજ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ પરંતુ તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ ન માનતાં સાંબ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ. આ જિનભદ્રનું આ સૂચન આ. અક્ષલક આદિ સૌ દર્શનિકોએ પ્રમાણુવિભાગમાં સ્વીકાર્યું છે અને તે સર્વમાન્ય બન્યું છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ મતિજ્ઞાનના જે પચાસો નોંધ્યા હતા તે વસ્તુતઃ શબ્દભેદો નથી પણ તેમાં અર્થભેદ પણ છે એમ બ્યાખ્યા કરીને આચાર્ય અક્ષલકે અન્ય જૈનેતર

દર્શનિકામાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ્યવસ્થાને નજર સમક્ષ રાખીને પરાક્ષ પ્રમાણના બેદોમાં સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાનનો પણ સમાવેશ કરી દીધો અને જૈનસંપ્રદાય પ્રમાણ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી—

પ્રત્યક્ષ— હિન્દ્ર્યપ્રત્યક્ષ (સાંખ્યવહારિક), અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (પારમાર્થિક)

પરોક્ષ— સ્મૃતિ
પ્રત્યભિજ્ઞાન
તર્ક
અનુમાન
આગમ

અક્ષરકે કરેલી આ વ્યવસ્થા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પ્રસ્તુત પ્રમાણ્યનયનત્વાલોકમાં આ. માણિક્યનંદીના પરીક્ષામુખને અનુસરીને સ્વીકારી લીધી છે.

વાદી દેવસૂરિ પૂર્વે પણ શ્વેતાશ્વર જૈનોમાં ન્યાયાવતારવાર્તિક અને તેની વૃત્તિ તથા પ્રમાણક્ષમ જેવા અન્યો લખાયા હતા. જન્મા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ—એમ ત્રણ પ્રમાણ્ય મનાયાં હતાં. પરંતુ આચાર્ય વાદી દેવે તેનું અનુસરણ નથી કર્યું પરંતુ દિગંબર આચાર્ય અક્ષરકે કરેલી વ્યવસ્થા માન્ય રાખી છે. તે સૂચવે છે કે આ બાબતમાં શ્વેતાશ્વર-દિગંબરના બેદની વાત આગળ ધરવામાં નથી આવી પણ જ. ઉચિત હવું તેનો સ્વીકાર થયો છે.

પ્રમાણ્યના બેદો પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ છે એવી જ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તે ઇતર દર્શનિકા દ્વારા પ્રમાણ્યબેદની વ્યવસ્થામાં સંશોધન છે તે કહેવાની જરૂર નથી અને વિચારપૂર્વક હોષ અન્મને સ્વીકાર્યું પણ બને તેવું છે. પરાક્ષના બેદોમાં સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને તર્ક એ ત્રણેને પૃથક્ પ્રમાણ્ય શા માટે માનવાં જોઈએ તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત અંશમાં છે જ. એથી અહીં તે વિષે લખવાની જરૂર નથી. સ્મૃતિ અને તર્કને પૃથક્ પ્રમાણ્ય માત્ર જૈન-માયમાં જ માનવામાં આવ્યા છે જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનને પ્રમાણ્ય માનવામાં માત્ર બૌદ્ધોને જ વાધો છે અને તેનું કારણ એ છે કે બૌદ્ધોને મતે બધું જ ક્ષણિક હોઈ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી. તેમજ કહેવું છે કે પ્રત્યભિજ્ઞાન એ બ્રાહ્મણ્ય છે. જ્યારે બીજા બધા દર્શનિકા વસ્તુને માત્ર ક્ષણિક જ ન માનતા હોઈ તેમને મતે અબ્રાહ્મણ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન સંભવી શકે છે. તે પ્રત્યક્ષ છે કે પૃથક્ પ્રમાણ્ય છે તેમાં મતબેદ છે પરંતુ તેના પ્રામાણ્યમાં તો બૌદ્ધ સિવાયના કોઈને વાંધો નથી.

જાનનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્ય છે કે પરાક્ષ એમાં દર્શનિકામાં વિવાદ છે. વળી, જ્ઞાનનું જ્ઞાન સ્વથી જ છે કે પરથી—એમાં પણ વિવાદ છે. આ બાબતમાં જૈનદર્શનિકાએ બૌદ્ધોનું અનુસરણ કરીને જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માન્યું છે. અને સ્વસંવેદનને પ્રત્યક્ષ પણ માન્યું છે. અને એ સિદ્ધ કરવામાં અનુભવ ઉપરાંત તર્કની પણ સહાય લીધી છે.

જૈનો અત્રત્મા અને આત્મબાહ્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનતા હોઈ તેમને મતે જ્ઞાન જેમ સ્વપ્રકાશક છે તેમ પરપ્રકાશક પણ છે આથી યોગાચાર બૌદ્ધોની જેમ જૈનો જ્ઞાનદ્વારા

પરપ્રકારને બાન્ત માનતા નથી અથવા તો એમ પણ માનતા નથી કે જ્ઞાન જ સ્વયં બાહ્યરૂપે પ્રતિબાસિત થાય છે, વળી, અદ્વૈત વેદાંતીની જેમ બેદજ્ઞાનને બ્રમ પણ માનતા નથી કારણ આત્મા અને બાહ્ય વસ્તુનો ભેદ જોનોને માન્ય છે, તે જ રીતે જૈન મતે માધ્યમિઓની જેમ બધું શૂન્ય પણ નથી, બધું જ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે એમ પણ નથી. એટલે કે જૈનો જડ-ચેતનનું સ્વાતંત્ર્ય પણ માને છે. તેથી તે બંને સ્વતંત્રરૂપે પણ જ્ઞાત થઈ શકે છે.

પ્રમાણનું લક્ષણ શું માનવું તેનો વિચાર કરીએ તો પ્રાચીન ન્યાયશાસ્ત્ર વચેરેમાં પ્રમાણ-સામાન્યનું લક્ષણ કરવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેના ટીકાક્રમોમાં તે મળે છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રમાણનું લક્ષણ કરતી વખતે તે વ્યવસાયાત્મક હોતું જરૂરી છે-તેમ જણાવ્યું છે. આ વ્યવસાય શબ્દમાંથી જ તે અબાન્ત નિર્ણય હોવો જોઈએ એ ક્ષિત કરવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ સિવાયના બધા દર્શનિકોએ અબાન્ત નિર્ણય ઉપર ભાર મૂક્યો છે, પછી બસે તે તે લક્ષણોમાં શબ્દો જુદા હોય બૌદ્ધોએ પ્રમાણસામાન્ય લક્ષણમાં નિર્ણયને મહત્વ નથી આપ્યું પણ અવિસંવાદને મહત્વ આપ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમને મતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક નથી પણ વ્યવસાયજનક છે. સામાન્ય રીતે પ્રમાણવિદ્યામાં બૌદ્ધોને અનુસરનાર ટેનોનામ અહીં પણ મતભેદ જાહેર કર્યો છે અને અન્ય દર્શનિક સમત પ્રમાણની નિર્ણયિકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

વિષયક કે બ્રમ કોને માનવો એટલે કે કયું જ્ઞાન મિથ્યા છે તેની ચર્ચા દર્શનિકોએ કરી છે, તેનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ અહીં જરૂરી છે. દર્શનિકોએ પોતપોતાની તત્ત્વસ્વરૂપની વિચારણાને અનુસરીને જ બ્રમવિવેચના કરી છે-એ દીવા નંવું રપષ્ટ છે. વિજ્ઞાનાદૈત વાદી બૌદ્ધો વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કોઈ તત્ત્વને સ્વીકારતા જ નથી તો તેમને મતે તત્ત્વવિજ્ઞાનથી જિનન કોઈ છે જ નહિ. તેથી તેમણે કહ્યું કે ને સ્વયંપ્રકાશી વિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવથી શૂન્ય છે છતાં તેને ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક માનવું એ એક બ્રમ છે અને બાહ્ય કશું નથી છતાં અન્ત-સ્તત્ત્વ=વિજ્ઞાનમાં બાહ્યનો આરોપ કરવો એ પણ બ્રમ છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં માત્ર શુકિતમાં રજતનું જ્ઞાન એ જ બાન્તિ નથી પણ બધા જ સવિષય પ્રત્યયો-જ્ઞાને બાન્ત જ છે. સ્વયં જ્ઞાન જ બાહ્યરૂપે આરોપિત થતું હોય તેને આત્મખ્યાતિ એટલે કે સ્વયં વિચ્છન્ની જ ખ્યાતિ એટલે બાન માનવું જોઈએ, તેને એકમાં બીજાનો પ્રત્યય માની અન્યાયાખ્યાતિ કહી શકાય નહિ. આની વિરુદ્ધ બ્રહ્મવાદીઓની અનિર્વચનીયખ્યાતિ છે. એટલે કે બાહ્ય પ્રધેય અવિદ્યાનો વિલાસ છે અને તે અવિદ્યા બ્રહ્મથી જિનન કે અભિન્નરૂપે કહી શકાતી નથી માટે બાહ્યનું જ્ઞાન એ અનિર્વચનીયખ્યાતિ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેથી અન્ય તે મિથ્યા છે, તેથી બાહ્યનું જે કોઈ જ્ઞાન છે તે મિથ્યા છે.

મીમાંસકને મતે અવિદ્યામાનનો તો પ્રતિભાસ અને જ નહિ. તેથી વિજ્ઞાન બાહ્યખ્યાત-શૂન્ય માની શકાય નહિ. બૌદ્ધોએ જેમ જ્ઞાનને બાહ્યશૂન્ય રહિત માન્યું છે એમ તો મીમાંસક સ્વીકારી શકે તેમ હતું નહિ કારણ તેમને મતે બાહ્ય વસ્તુની સત્તા તો છે જ. અર્થ એ પ્રકારનો છે-લૌકિક અને અલૌકિક, રજતમાં રજતનું જ્ઞાન એ લૌકિક અર્થનું જ્ઞાન છે, કારણ, લૌકિક અર્થ વ્યવહારમાં સમર્થ છે પણ અલૌકિક અર્થનું જ્ઞાન શૂન્ય છે

ત્યારે તે અર્થ બ્યવહારમાં સમર્થ નથી. તેથી તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ ખરી રીતે તે અલૌકિક અર્થની ખ્યાતિ છે, જેથી આપણો બ્યવહાર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એટલે અલૌકિક એવા રજતનું જ્ઞાન તેને લોકો મિથ્યા કહે છે પણ વસ્તુતઃ તે અલૌકિક અર્થની ખ્યાતિરૂપ છે. સાંખ્યોનો પણ આને મળતો મત છે. તેમને મતે કોઈ પણ વસ્તુનો ક્યાંઈ અભાવ છે જ નહિ. તેથી વિપરીતખ્યાતિ અથવા ભ્રમને તેઓ પ્રસિદ્ધ અર્થની જ ખ્યાતિ અથવા સત્પ્રમાતિ જ માને છે. બ્યક્ત અર્થ અબ્યક્ત થઈ જવાથી બ્યવહારોપવેગી બનતો નથી, તેથી કોંઈ તે અસત્ કહી શકાય નહિ.

મીમાંસક પ્રભાકરે વળી જુદો જ ખુલાસો કર્યો છે. તેનું કહેવું છે કે જો પ્રમાણુ સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ પરાધીન ન હોય તો બધા જ જ્ઞાનોને પ્રમાણુ જ માનવાં જોઈએ. મિથ્યા જ્ઞાનની સિદ્ધિ તો કોઈ બાધક આવે ત્યારે થાય અને બાધકનિર્યાયીન જો પ્રમાણુની સિદ્ધિ હોય તો પ્રામાણ્યને સ્વતઃ માની શકાય નહિ અને પ્રમાણુ તો મીમાંસકમતે સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. માટે જો ભ્રમનો કે મિથ્યા જ્ઞાનનો એવો અર્થ કરવામાં આવે કે અતત્તમા તત્ જ્ઞાન તો તો અસત્ત્વો પ્રતિભાસ માનવા પડે. અને અસત્ત્વો પ્રતિભાસ તો સંભવે નહિ. તેમ માનવામાં તો શૂન્યવાદનો આશ્રય લેવો પડે-માટે જોને મિથ્યાજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે ખરી રીતે વિવેકખ્યાતિ છે— એટલે કે જે જ્ઞાનનો જે વિવેક થયો જોઈએ તે થયો નથી-એ જ્ઞાનને એક માની લેવામાં આવ્યાં છે. જાણે છે શુકિતકા પણ રમરણુ થયું રજતનું. તેથી શુકિતકાને રજત માની લીધું. આમાં પ્રત્યક્ષ અને રમરણુ જેવા જે જ્ઞાનોનો વિવેક નથી રહ્યો માટે તે મિથ્યા છે.

આ બધા મતોની વિરુદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિકોનો મત છે જે અન્યથાખ્યાતિ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રસ્તુતમાં જૈનોને પણ તે માન્ય છે. એક સ્વરૂપ, દેશ, કાળ આદિમાં રહેલ વસ્તુને અન્ય સ્વરૂપ આદિમાં જાણવી તે અન્યથાખ્યાતિ છે, આને જ વિપરીતખ્યાતિ કે વિપર્યાય કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારના વિપર્યાયથી અને સંશય તથા અનધ્યવસાયથી જિનન જે જ્ઞાન હોય તે સમગ્ર જ્ઞાન કે પ્રમાણુ કહેવાય-આવી સમગ્ર જ્ઞાનની બ્યાખ્યા જૈન દર્શનિકોએ કરી છે. અને તેની પૂર્વકાળની બ્યાખ્યા સાથે સંગતિ એ છે કે આત્મા અને અનાત્માના વિવેકનું જ્ઞાન તે સમગ્રજ્ઞાન અને તેનો અજોડ કરી દેવો તે મિથ્યાજ્ઞાન-આવી આગમિક બ્યાખ્યા હતી, તેમાં જે, જે રૂપે નથી તેને તે રૂપે જાણવું તે મિથ્યાજ્ઞાન=અપ્રમાણુ અને જે, જે રૂપે હોય તેને તે રૂપે જાણવું તે સમગ્રજ્ઞાન=પ્રમાણુ છે-એમ દર્શનિકોએ જાણાવ્યું.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ વિશદ હોય તેમાં સૌ એકમત છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તો નિર્વિકલ્પકજ હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ બૌદ્ધોનો છે, નૈયાયિકાદિ અન્યને મતે તે નિર્વિકલ્પક તેમજ સવિકલ્પક છે. પ્રસ્તુતમાં જૈનોને મતે નિર્વિકલ્પ તે પ્રમાણુ હોઈ જ ન શકે, કારણુ તે અનધ્યવસાયરૂપ બની જાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ સવિકલ્પક જ હોવું જોઈએ.

બૌદ્ધોએ જે જ્ઞાનોમાં શબ્દસંસ્પર્શ હોય કે શબ્દસંસ્પર્શની યોગ્યતા હોય તે બધાં જ જ્ઞાનોને કલ્પનાયુક્ત માની પ્રત્યક્ષ કોટીમાંથી બાકાત રાખ્યાં છે. તેમને મત તો

કર્પનાપોષ યાન જ પ્રત્યક્ષ છે. એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારની કર્પનાથી શૂન્ય માત્ર વિશદ એવું જ યાન પ્રત્યક્ષ કોટિમાં સમાવિષ્ટ છે.

લિંગથી પરીક્ષ વસ્તુનું યાન કરવું તે અનુમાન છે એવી સામાન્ય વ્યાખ્યા સર્વસંમત છે. પરંતુ લિંગ કોને કહેવું, કયા લિંગનો હેતુ તરીકે ઉપયોગ કરી પરીક્ષ વસ્તુનું યાન કરાવવું તેમાં, અને એવા રેતુ કે લિંગના કેટલા પ્રકાર માનવા તેમાં વિવાદ છે. પક્ષસત્ત્વ આદિ ત્રણ લક્ષણો બૌદ્ધોએ માન્યાં ત્યારે તેમણે નૈયાયિકાદિ સંમત પાંચ લક્ષણોનું તો નિરાકરણ કર્યું જ હતું એટલે જૈનોની સમક્ષ એ ત્રિલક્ષણ રેતુ માનવા ન માનવાનો પ્રશ્ન હતો. જૈન દર્શનિકોએ તેમાં એવું સૂચન કર્યું કે ત્રિલક્ષણને બદલે હેતુનું એક જ લક્ષણ માનવું જરૂરી છે અને તે અન્યથાનુપપત્તિ એટલે કે અવિનાશાવ છે.

અવિનાશાવનિયામક સંબંધ તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ એ જ કોઈ શકે એવી સ્થાપના બૌદ્ધોએ અનુનું ખંડન કરીને કરી હતી. અને તેને જ આધારે હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એવા બે બેદો માન્યા હતા. અનુપલબ્ધિ નામનો ત્રીજો પ્રકાર પણ બૌદ્ધોએ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે પણ તેનો સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમાં જ કરવો એમ પણ તેમણે સૂચવ્યું છે. પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમાં બૌદ્ધોનું અનુસરણ નથી કર્યું અને નૈયાયિકાની જેમ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સંબંધનો નિયમ કરી શકાય નહિ. અવિનાશાવની ઉપપત્તિ સાહચર્યમાં સંભવે પછી બધે સદૃશ્યરોનો સ્વભાવ બિન્ન પણ હોય એટલે કે તેમનું તાદાત્મ્ય ન પણ હોય. વળી, પૂર્વાપરભાવ ધરાવનાર એ વસ્તુમાં સદૈવ કાર્યકારણભાવરૂપ સંબંધનો આગ્રહ રાખવો પણ ઉચિત નથી. જૈનોની આવી માન્યાતાને કારણે હેતુના બેદો બૌદ્ધોથી જુદા પડે છે. વળી, ખાસ વાત તો એ છે કે બૌદ્ધોએ સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર ન કરતાં તેની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે તેનો સ્વભાવહેતુમાં અન્તર્ભાવ થાય પરંતુ જૈનોએ નૈયાયિકાદિને અનુસરીને સ્વતંત્ર કારણહેતુનો સ્વીકાર કર્યો છે.

અનુમાનના પ્રતિજ્ઞા આદિ કેટલા અવયવ માનવા તેમાં બૌદ્ધો અને અન્ય દર્શનિકોમાં વિવાદ છે. પરંતુ જૈનોએ આ બાબતમાં આગ્રહ રાખ્યો નથી. પ્રતિપાદ્યની અપેક્ષાએ અનુમાનના અવયવો એકથી માંડીને જેટલા આવશ્યક હોય તેટલાનો પ્રયોગ કરવો એવી માન્યતા જૈન ધરાવે છે.

આગમ નિર્દેષિ પુરુષપ્રણીત છે એ માન્યતા બૌદ્ધોની જેમ જૈનોને પણ સ્વીકૃત છે. નૈયાયિક-વૈશેષિકની જેમ આગમ નિત્ય ઈશ્વરપ્રણીત છે કે મીમાંસકની જેમ તે અપૌરુષેય છે એવી માન્યતા જૈનોને માન્ય નથી.

નથ—

જૈન આગમમાં અને તેની જે પ્રાચીન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી તેમાં પાંચ યાન જેમને ઉમાસ્વાતિએ પ્રમાણ્ય કહ્યાં તે ઉપરાંત નયવિચાર પણ છે. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં તત્ત્વને જાણવાના જે અનેક ઉપાયો વર્ણવ્યા છે તેમાં પ્રમાણ્યની સાથે નયનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી જૈન દર્શનિકોએ જ્યારે પ્રમાણ્યની વિચારણા શરૂ કરી ત્યારે

તેની સાથે નયવિચારણા પણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. પ્રાચીન ભગવતી જેવા આગમોમાં દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક જેવા નયોનો ઉલ્લેખ છે. પણ પછી સાત નયોની માન્યતા સ્થિર થઈ અને તે સાતને દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકના બેદો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. તે જ પરંપરા જૈન દાર્શનિકોએ પણ માન્ય રાખી છે અને તેને અનુસરીને નયોની વ્યાખ્યા કરી છે.

તત્ત્વનું નિરૂપણ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે, તો તે તે પ્રકાર તે નય છે—આવી સામાન્ય વ્યાખ્યા નયની છે. સારાંશ કે વસ્તુનિરૂપણના જે અનેક માર્ગો છે અથવા તો દૃષ્ટિઓ છે તે નયો છે. આવા નયોનું વર્ગીકરણ કરીને સાત નયો સ્વીકારવામાં આવ્યા અને તેને પણ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકરૂપે અથવા તે અર્થનય અને શબ્દનય રૂપે વહેંચી દેવામાં આવ્યા. ને તે કાળે પ્રચલિત વિવિધ દાર્શનિક માન્યતાઓનો સંબંધ પણ આ નયો સાથે જોડવામાં આવ્યો અને નયોના સુનય-દુર્નય એવા બેદો પણ થયા. અન્ય મત કે દૃષ્ટિ કે વસ્તુને જોવાના કે નિરૂપણના પ્રકાર પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોય તો સુનય અને જો તેનું નિરાકરણ કરી સ્વમતનો જ આગ્રહ હોય તો દુર્નય—આવી પણ વ્યવસ્થા કાળક્રમે જૈન દાર્શનિકોએ કરી. તે જ વ્યવસ્થા પ્રસ્તુત પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકમા પણ સ્વીકૃત છે.

પ્રમાણ અને નયનો પરસ્પર શો સંબંધ છે એની પણ ચર્ચા થઈ અને નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુને અખંડરૂપ કે સર્વાંશ જાણવાનો ઉપાય તે પ્રમાણ અને તેના એક-એક અંશનું નિરૂપણ કરનાર ને નય. નય તે પ્રમાણનો અંશ છે તેથી તેને પ્રમાણ ન કહેવાય તેમ અપ્રમાણ પણ ન કહેવાય, પરંતુ પ્રમાણનો અંશ કહેવાય એવી દલીલ કરવામાં આવી છે. એટલે કે સકલગ્રાહી પ્રમાણ છે તો વિકલગ્રાહી નય છે—આમ પ્રમાણ અને નયનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે. વળી, નય એ પણ અધિગમનુ—વસ્તુને જાણવાનું સાધન છે જેમ જ્ઞાન, તો પછી તેનો કયા જ્ઞાન સાથે સંબંધ માનવો?—આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમ નિશ્ચિત થયું છે કે શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાત વિષયના એકાંશનું ગ્રહણ નય કરે છે અને તેનું નિરૂપણ કરે છે

પ્રમાણ અને નયની જેમ અન્ય પણ અધિગમના ઉપાયો નિક્ષેપ વગેરે પણ આગમ ની વ્યાખ્યાઓમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ પ્રમાણવિદ્યાના ગ્રંથોમાં એ બધા-માંથી માત્ર નિક્ષેપ નિરૂપણ કવચિત્ જોવામાં આવે છે. બાકીના ઉપાયો ઉપેક્ષિત થયા છે. પ્રસ્તુતમાં તો એ નિક્ષેપની પણ ઉપેક્ષા જ થઈ છે.

પ્રમાણનો વિષય—

આગમયુગના જૈનદર્શનમાં તત્ત્વોની ગણતરી કરવામાં આવી છે કવચિત્ તેના સ્વરૂપનું હિગ્દર્શન છે; ચર્ચા નથી. પણ જૈન દાર્શનિકોએ તત્ત્વની ગણતરી ઉપર નહીં પણ તેના સ્વરૂપની ચર્ચા ઉપર બાર મૂક્યાં છે, કારણ, જે કાળે તેમણે દર્શનક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તત્ત્વના સ્વરૂપની ચર્ચા મુખ્ય બની ગઈ હતી.

તત્ત્વના જડ અને ચેતન એમ બે બેદો છે કે એક જ; અને એક જ હોય તો તે જડ કે ચેતન; વળી, તે નિત્ય છે કે અનિત્ય છે, કે પરિણામી નિત્ય છે; તત્ત્વ અને તેના ગુણ

ધર્મોત્તેજો સંબંધ છે; તત્ત્વ જો રક્ષકરૂપે હોય તો તેના અવધવોથી તેને બિન્ન જોઈતું કે અબિન્ન; વળી તત્ત્વ વચનગોચર છે કે વચનાતીત આવા અનેક પ્રશ્નો તત્ત્વચર્ચાના મુખ્ય વિષયો હતા. અને દાર્શનિકોમાં આ બાબતમાં અનેક મત પ્રવર્તતા હતા. તેમાં જૈન દાર્શનિકોએ આગમગત તત્ત્વવિચારણાને જૂમિકરૂપે સ્વીકારીને અનેકાંતવાદની સ્થાપના કરી, અને સપ્તભંગીના સિદ્ધાંતને અનુસરીને તત્ત્વમાં તથાકથિત એ વિરોધી ધર્મો પણ સંભવી શકે છે એમ પ્રપચ્છા કરી. આથી તેઓએ તત્ત્વને અસ્તિ-નાસ્તિ, એક-અનેક, નિત્ય-અનિત્ય, બિન્ન-અભિજ, વાચ્ય-અવાચ્ય એમ એ વિરોધી ધર્મોની જૂમિરૂપ સ્વીકાર્યું છે અને એમ કરી સામ્યસંમત એકાંત બાવરૂપ અને શૂન્યવાદી સંમત અભાવસ્વરૂપનો વિરોધ કરી તેને બાવાબાવ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું. વેદાંતસમત બ્રહ્માદૈત, યોગાચારસંમત જ્ઞાનાદૈત કે ચિત્રાદૈત, માધ્યમિકસંમત શૂન્યાદૈત, વૈવાકરણ્યસંમત શબ્દાદૈત-આદિ અદૈત-વાદોનો વિરોધ કર્યો અને તત્ત્વ તો એક અને અનેકરૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. વળી, વસ્તુ-તત્ત્વને અદૈત વેદાંતના એકાંત અનિત્ય તો અમુક વસ્તુને એકાંત નિત્ય અને અમુકને એકાંત અનિત્ય એમ નૈયાયિક-વૈશેષિકો દ્વારા મનાયું હતું. તેના પણ વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને નિત્ય અને અનિત્ય માનવામાં આવ્યું. વળી, યોગાચાર બૌદ્ધોએ માન્યું હતું કે વસ્તુ તો વચનાગોચર છે અને ભર્તૃહરિએ પ્રતિપાદિત કર્યું હતું કે તે સર્વથા વાચ્ય જ છે. તેનો વિરોધ કરીને વસ્તુતત્ત્વને વાચ્ય અને અવાચ્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. આમ અનેક વિરોધી ધર્મોની જૂમિરૂપ વસ્તુતત્ત્વ છે એમ અનેકાંતવાદની સ્થાપના દ્વારા જૈન દાર્શનિકોએ સિદ્ધ કર્યું. તેમની આ સ્થાપનામાં સાંખ્ય અને મીમાંસકોએ પણ તેમને સહાય કરી છે. તેમની અને જૈનોની વચ્ચે બેઠ એ છે કે જૈનોનો અનેકાંતવાદ એ સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત છે, જ્યારે સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય જનાઈ હતી પરંતુ પુરુષ તો કુટુંબ જ મનાયો હતો અને બીજી બાબતોમાં જેવી કે બેઠાબેઠ, એકાંતક ઈત્યાદિમાં તેઓ મૌન હતા. મીમાંસકો વિષે પણ કહી શકાય કે તેઓ પણ અનેકાંતવાદમાં એક હદ સુધી આગળ વધ્યા હતા પણ વસ્તુ અનેકાંતક છે-એમ સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત સ્થાપી શક્યા ન હતા. આથી આ ક્ષેત્રમાં જૈનો જ મુખ્યરૂપે અનેકાંતવાદી હશે છે. જો કે આચાર્ય શાતરક્ષિતે સાંખ્ય-જૈન અને મીમાંસક એ ત્રણેનો સમાવેશ અનેકાંતવાદીઓમાં કર્યો છે છતાં પણ જ પ્રકારનો અનેકાંતવાદનો વિકાસ જૈનોએ કર્યો તે પ્રકારનો સાંખ્ય અને મીમાંસકમાં નથી એ સ્પષ્ટ છે.

પ્રમાણનું ફલ—

નૈયાયિક-વૈશેષિકો બેઠવાદી છે એટલે તેમને મતે ક્રિયા કરણ, કર્તા, કર્મ એ બધાનો અત્યંત બેઠ જ હોય, સામે પક્ષે યોગાચાર બૌદ્ધો માત્ર વિજ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ સ્વીકારતા હોઈ તેમને અત્યંત બેઠનો સ્વીકાર પાઘવે તેમ હતું નહિ. આ વસ્તુવિચારનો પડથી પ્રમાણ અને તેના ફલના વિચારમાં પણ પડ્યો છે તેથી નૈયાયિક વગેરે પ્રમાણ અને તેના ફલને અર્થન બિજ માને છે. જ્યારે બૌદ્ધો તેનો અબેઠ સ્વીકારે છે. આમાં જૈનોએ બેઠાબેઠ સ્વીકારી પોતાના વાદની માન્યતાને આગળ ધરી છે. આની વિરુદ્ધ ચર્ચા તો ઊભાજીએ તે પ્રકરણમાં જ જોઈ લેવી જોઈ એ.

પ્રમાતા—

અન્ય દર્શનોમાં પ્રારંભમાં જ તત્ત્વજ્ઞાન શા માટે જરૂરી છે એની ચર્ચા હોય છે. અને મોક્ષ માટે તેના ઉપયોગ છે એમ સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં માત્ર એટલી જ પ્રતિજ્ઞા છે કે અહીં પ્રમાણ અને નમના સ્વરૂપની ભવસ્થા કરવામાં આવશે. આથી મોક્ષ કે તેના માર્ગની ચર્ચા આમાં નહીં આવે એવા સામાન્ય રીતે ખ્યાલ બંધાય પણ તેનું નિરાકરણ પ્રમાતાના સ્વરૂપ પ્રસંગે (૭. ૫૫-૫૭) આપાયું કરી દીધું છે. અને તેના સ્વરૂપનિરૂપણમાં જે જે વિશેષણો આપ્યાં છે તે બધાં જ સાર્થક છે. અને તે તે વિશેષણો દ્વારા અન્ય દાર્શનિકોની માન્યતાથી જૈનસંમત આત્મસ્વરૂપ ક્યાં જુડે પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં સ્વયં જૈનોમાં પણ જે સંપ્રદાયભેદ ભેદ છે તે પ્રત્યે પણ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે કોઇ પણ જો કે પુરુષ સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા દ્વારા મુક્તિ પામી શકે છે.

ગુજરાતમાં પ્રમાણુવિદ્યાનો અવતાર : પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક-રચાદાદરનાકર

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સોલંકીયુગ એ સુર્વશ્રેયુગ કહેવાય છે તેનાં અનેક કારણોમાં એક એ પણ છે કે આ કાળમાં ગુજરાતમાં વિદ્યાના ક્ષેત્રે અપૂર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. વિદ્યાના વિવિધ વિષયોમાં માળવાના રાજા મુંજ-ભોજની જોડીએ અને તેમના પૂર્વજોએ માળવાને જે પ્રતિષ્ઠા આપી હતી તેવી પ્રતિષ્ઠા ગુજરાતમાં પણ જનમે એ જોવાની તમન્ના ગુજરાતના રાજાઓને પણ થઈ. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળની જોડીએ વિદ્વજ્ઞોનો જે આદર અને પ્રતિષ્ઠા આપ્યાં તેથી ગુજરાત પણ અપૂર્વ વિદ્યાધામ બની ગયું અને વાઘેલાકાળમાં પણ એ પરંપરા ચાલુ રહી.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ મિહિરાજના કાળમાં થયા અને તેમણે સ્વયં અને તેમના શિષ્યોએ ગુજરાતમાં વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં નાનોસનો ફાળો નથી આપ્યો. તે કાળના સમગ્ર ભારતમાં જે દાર્શનિક ગ્રંથો લખાયા છે, તેમાં સ્વયંરચિત પ્રમાણુનય-તત્ત્વાલોકની ટીકાને બહાને આકર ગ્રંથરૂપે વાદી દેવસૂરિએ રચાદાદરનાકર લખ્યો, એ પ્રમાણુ-વિદ્યાના આકરગ્રંથોમાં શ્રેષ્ઠગ્રંથ છે તેમ કહેવામાં અનૌચિત્યનો દોષ નથી. સમગ્ર ભારતની દાર્શનિક પ્રવૃત્તિનું આકલન પ્રથમ સૂત્રરૂપે પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકમાં અને પછી તેની વિસ્તૃત ટીકા રચાદાદરનાકર ગ્રંથમાં જૈનદર્શિએ કરવામાં આપ્યું છે. જન દર્શન એ સર્વમતસમન્વયનું દર્શન હોઈ રચાદાદરનાકરમાં સર્વમતોનો સંગ્રહ અને સમન્વય જોવા મળે છે. જૈનદર્શિએ થયેલ એ નિરૂપણમાં પૂર્વપક્ષરૂપે વિવિધ દાર્શનિક મતોનો જે પ્રકારે સંગ્રહ થયો છે તેને કારણે ભારતવર્ષના તે કાળના દાર્શનિક વિવાદોનું ચિત્ર ખડું કરવામાં એ એક સંપૂર્ણ સાધન છે એમ કહેવામાં આવે તો અતિશયોક્તિ નથી. તેમાં ઉલ્લેખાયેલા અનેક બૌદ્ધ ગ્રંથો અને બીજા અનેક ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ પણ નથી પરંતુ તેની ભાળ માત્ર રચાદાદરનાકરથી જ મળે છે.

આ ગ્રંથની રચનામાં આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ પ્રભાચન્દ્રના પ્રમેયકમલમાતૃક અને ન્યાયકુલ્યન્દ્રનો પૂરા ઉપયોગ કર્યો જ છે. ઉપરાંત તેમના પણ પૂર્વજ વિદ્યાનન્દ અને અકલંક જેવાના જૈન દાર્શનિક ગ્રંથોનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયો છે અને તેમના પણ પૂર્વજો

બૌદ્ધ દાર્શનિક ધર્મશાસ્ત્રી અને નેના અનેક દીકરાઓ, શાંતરક્ષિત તથા તેના દીકરા કમલશીલ અને બીજા અનેક બૌદ્ધ આચાર્યોના અન્યોના ઉપયોગ છે. જ. ઉપરાંત ન્યાય-વૈશેષિકાદિ દર્શનના જન્મ તરફ આદિ અનેક આચાર્યોના મૌલિક અન્યોનું અવગાહન પણ તેમાં તરી આવે છે. તેમને મળેલ જ્ઞાનવારસો પચાવીને જન્મતની ન્યાયમંજરીની છતાંદર ભાષામાં સ્વાદ્વાદરનાકરની રચના કરીને ગુજરાતની દાર્શનિક વિદ્યાની બૂખને સંતોષવાનો એક ભગીરથ પ્રયત્ન આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ કર્યો હતો. તેમના એ અન્યનું મૂલ્ય આ રીતે જ મૂલ્યવતું જોઈએ, એક સાંપ્રદાયિક અન્ય તરીકે નહિ. અને એમ થાય તો જ ભારતીય દર્શન વિચારના જે સોપાનો છે તે સમજવામાં અને ભારતીય પ્રમાણુવિદ્યામાં જે વિકાસ થયો છે તેમાં જૈન દાર્શનિકાએ જે પ્રદાન કર્યું છે, તેની મૂલ્યવત્તી કરવામાં સરલતા થશે.

ભારતીય દાર્શનિક ચર્ચામાં જૈન આચાર્યોનો પ્રવેશ મોડો છે તેથી તેના એક લાભ એ છે કે જ્યારે વૈદિકો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વિવાદ ચાલતો હતો ત્યારે તે બન્નેની દલીલોમાં રહેલ બલાબલનો વિચાર કરવાનો અવકાશ જેનાચાર્યોને મળ્યો અને તેમણે જ્યારે પોતાની પ્રમાણુવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું ત્યારે બૌદ્ધ અને વૈદિકો બન્નેની વિદ્યાના વિકાસમાંથી નવનીત તારવીને તેમણે પોતાની પ્રમાણુવિદ્યાનું નિર્માણ કર્યું. આ બધા વારસો વાદી દેવસૂરિને મળ્યો તેથી સ્વાદ્વાદરનાકરગત જૈન પ્રમાણુવિદ્યા એ તે કાલની ભારતીય પ્રમાણુવિદ્યાનું નવનીત છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

જૈન આગમ અન્યોમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનચર્ચા છે પરંતુ પ્રમાણુચર્ચા પ્રાસંગિક છે. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વચાર્યાધિગમસૂત્રમાં તત્ત્વને જાણવાના નાના પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં એક પ્રકાર પ્રમાણુ અને નય દ્વારા તત્ત્વનો અધિગમ કરવો એ છે. અને આગમ-ગત પાંચ જ્ઞાનો એ જ એ પ્રમાણુ છે એમ પણ આ. ઉમાસ્વાતિએ નિર્દેશ્યું છે. તેની બાજુમાં પૂજ્યપાદથી માંડીને અનેક આચાર્યોએ જ્ઞાન એ જ પ્રમાણુ છે એમ માન્ય રાખી અન્ય દર્શનોમાં પ્રચલિત પ્રમાણુની ચર્ચા સાથે જૈન પ્રમાણુચર્ચાનો મેળ ખેસાડવા તથા જૈનાગમમાં પ્રસિદ્ધ પાંચ જ્ઞાનો સાથે પ્રમાણુનો મેળ ખેસાડવા નાનાવિધ પ્રયત્નો કર્યા છે. આચાર્ય સિદ્ધસેને ન્યાયાવતાર નામની સંક્ષિપ્ત પદ્યબદ્ધ રચના કરી તેમાં જૈન દષ્ટિએ પ્રમાણુ અને નય ચર્ચા કરી છે. પણ છેવટે આચાર્ય અક્ષકે જૈન સંમત પ્રમાણુ સંખ્યા જે નિયત કરી તેનું જ મોટું ભાગે અનુકરણ કરીને ત્યાર પછીના પ્રમાણુચર્ચાના અન્યો રચ્યા છે. તેમાં અક્ષકના અન્યોના નવનીતરૂપે આચાર્ય માણિકમ્બનંદીએ પરીક્ષા-મુખ નામના સૂત્ર અન્યની રચના કરી પરંતુ તેમાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાય તરીકે પ્રમાણુની જ મીમાંસા કરવામાં આવી હતી. આથી આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ સૂચવેલ પ્રમાણુ અને નય-એ બે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયો છે તેનું નિષ્પણ જે આગમનુસારી હતું અને જેનું સમર્થન ન્યાયાવતારમાં થયું હતું, તે ઉપેક્ષિત થતું હતું. તેવી ઉપેક્ષા નિવારવા આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ ‘પ્રમાણુનયતત્ત્વલોક’ નામના સૂત્રઅન્યની રચના મુખ્યત્વે પરીક્ષામુખ્યને અનુસરીને કરી અને તે રીતે મૂળ જૈન આગમગત તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરાને પુનર્જીવિત કરી છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાં વાદવિધિનું પણ પ્રકરણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે, જે વિશે પરીક્ષામુખમાં નિર્દેશ પણ નથી. આમ પ્રમાણુનયતત્ત્વલોક એ જૈન

પ્રમાણવિદ્યાનો એક સર્વગ્રાહી અન્ય બનવા પામ્યો છે. ભારતીય દર્શનોનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જણાશે કે સર્વપ્રથમ વસ્તુચર્યા અથવા તો પ્રમેયનિરૂપણ છે અને પછી જ્ઞાનચર્યા કે પ્રમાણનિરૂપણ છે. ન્યાયદર્શનમાં સર્વપ્રથમ પ્રમાણનિરૂપણ વ્યવસ્થિત રીતે થયું. ત્યાર પછી જ અન્ય દર્શનોમાં પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રવેશ થયો છે. તેમાં પણ બૌદ્ધ દર્શનમાં પ્રમાણવિદ્યા સ્વતંત્ર રીતે સ્થાન પામ્યા પછી જ જૈનદર્શનમાં પ્રમાણશાસ્ત્રોની રચના થવા લાગી છે. આથી જૈનપ્રમાણ વિદ્યાના અન્યોમાં બૌદ્ધ પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રભાવ જણાઈ આવે છે અને તે પ્રમાણનયતત્વાલોકમાં પણ દેખાય તે સ્વાભાવિક છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રની પ્રમાણભાંસા તથા પ્રમેયકમલમાર્તંડમાં જૈન પ્રમાણવિદ્યાનાં સૂત્રો સાથે ન્યાયસૂત્ર, ન્યાયમિંદુ આદિની તુલના આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી જ્ઞેષ્ઠ શકાશે કે જૈન ન્યાયના નિર્માણમાં જૈનેતર દર્શનનો વારસો અને તેમાં જૈનો દ્વારા સંશોધન કેટલું અને કેવા પ્રકારનું છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રમાણનયતત્વાલોકના નિર્માણમાં ખાસ કરી પરીક્ષામુખે કેવા ભાગ ભજવ્યો છે. વળી, આચાર્ય સિદ્ધસેનના ન્યાયાવતારની તુલના જે ન્યાયાવતારવાર્તિકના પરિશિષ્ટમાં છે તે પણ જ્ઞેવા જેવી છે જેથી જણાઈ આવશે કે પ્રમાણવિદ્યાનો પ્રવેશ જૈનદર્શનમાં કેવી રીતે થયો છે.

રત્નાકરાવતારિકા

ઉપર જ્ઞેયું તે પ્રમાણે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ ભારતીય દર્શનના આકરરૂપે પ્રમાણ-નયતત્વાલોકની ટીકા ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ અન્યની રચના કરી હતી. તે અતિવિસ્તૃત હતી. સામાન્ય જિજ્ઞાસુનો તેમા પ્રવેશ સરલ હતો નહિ તેથી તેમા જિજ્ઞાસુનો પ્રવેશ સરલ થાય તે દૃષ્ટિએ વાદી દેવસૂરિના જ એક શિષ્ય આ. રત્નપ્રભસૂરિએ, જેઓએ સ્વાદ્વાદરત્નાકરના નિર્માણમાં પણ આ દેવસૂરિને સહાય કરી હતી, ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુ ટીકા લખી છે. સ્વાદ્વાદરત્નાકરમા પ્રવેશ સુલભ થાય એ દૃષ્ટિએ લખાયેલ આ લઘુ ટીકા બાપાની છટાને કાળે કિલ્લટ જ બની ગઈ છે પરંતુ વિષયપ્રવંશ સંક્ષેપમાં કરાવે છે તે જ દૃષ્ટિએ તેનું ‘અવતારિકા’ નામ સાર્થક છે, અન્યથા સ્વયં એ ‘અવતારિકા’ માં જ પ્રવેશ કરવા માટે જે ટીકાની જરૂર પડી છે તે જ નેના ‘અવતારિકા’ નામના ઔચિત્ય વિશે શંકા ઉપજાવે તેવી રિપ્રતિ છે.

વ્યવહારમાં ન વપરાતા અને કિલ્લટ શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને તથા અમુક જ વર્ણોમાં અમુક પ્રકરણ લખવાની પ્રતિષ્ઠા કરીને સ્વયં લેખકે પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન તો કર્યું છે પરંતુ જે ઉદ્દેશને લઈને લઘુ ટીકા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું તેમાં તે ખાધક જ છે તેમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. પરંતુ બાપાની આ કિલ્લટતાને બાદ કરીએ તો આટલી નાની કૃતિમાં ભારતીય દર્શનોમાં તે કાળે ચર્ચાતા વિષયોનાં સંક્ષેપમાં જે પ્રકારે નિરૂપણ લેખકે કર્યું છે તે તો ખરેખર પ્રશંસા જ માગી લે છે. સ્વાદ્વાદરત્નાકરના લાંબા લાંબા વાદોમાંથી આવશ્યક હોયોતી ઉત્તમ તારવણી કરીને અવતારિકામાં વાદનું નવનીન તારવી આપ્યું છે તે પ્રશંસનીય જ છે.

‘અવતારિકા’ નામની સાર્થકતા અવતારિકામાં ચર્ચિત કોઈ પણ વાદની તુલના સ્વાદ્વાદરત્નાકરગત એ વાદનિરૂપણ સાથે કરવાથી જણાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી. પણ

કર્માર્થ આચાર્ય રત્નપ્રભે પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે^૧ અને માત્ર આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું જ અનુકરણ કર્યું છે એમ નથી. વળી દુર્ભાગિયે સ્માદાહરતાકર સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ પણ નથી તેથી તેની ટીકાની પૂર્તિ પ્રસ્તુત રત્નાકરાવતારિકા દ્વારા જ થઈ શકે છે—આથી પણ તેની વિશેષ ઉપયોગિતા છે જ.

પંજિકા અને ટિપ્પણ

પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે ‘રત્નાકરાવતારિકા’ એ કિલ્ખટ ગ્રન્થ છે. તેથી તેના વિવરણની આવશ્યકતા હતી જ. તેની પૂર્તિ આ. રાજશેખરે પંજિકા^૧ લખીને અને મુનિ જ્ઞાનચન્દ્રે ‘ટિપ્પણ’ લખીને કરી છે. આ બંને ટીકાઓ મૂળ રત્નાકરાવતારિકાના કઠિન સ્થળોને સરલ રીતે સમજાવી દે છે. તેથી આ બંને ગ્રન્થો પણ રત્નાકરાવતારિકાને સમજવામાં અત્યંત ઉપયોગી સિદ્ધ થયા છે. આથી જ જૈન ગ્રન્થભંડારોમાં આ બંનેની અનેક હસ્તપ્રતો મળી આવે છે. આ બંને અત્યાર સુધી સંપૂર્ણપણે છપાયા હતા નહિ. આ પૂર્વે માત્ર બે પરિચ્છેદ પૂરતા જ તે છપાયા હતા. પરંતુ આ ગ્રન્થમાં તે સર્વપ્રથમ છાપવામાં આવ્યા છે, જે ગિરજાસુને ઉપકારક નિવડશે એમાં સંદેહ નથી.

વળી, અનેક વાદના મુદ્દાઓમાં પંજિકા અને ટિપ્પણમાં કેટલીક નવી સામગ્રી પણ આપવામાં આવી છે જેનો નિર્દેશ મૂળ અવતારિકામાં પણ નથી. આથી પણ આ બંને ગ્રન્થો અભ્યાસના વિષય બને એ જરૂરી છે.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના જીવનચરિત્રની સામગ્રી માટે નીચેના ગ્રન્થો ઉપયોગી છે—

- ૧ મુદ્દિનકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ—મરોવિજય ગ્રન્થમાલા, કાશી
- ૨ પ્રભાવકચરિત (વિ. ૧૩૩૪) સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૩ પ્રમંથ ચિંતામણિ (વિ. ૧૩૬૧) સિંધી જૈનગ્રન્થમાલા
- ૪ પ્રમ-ધકોષ (વિ. ૧૪૦૫) સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૫ પુરાતનપ્રમંથસંગ્રહ, સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા
- ૬ વાદીન્દ્ર દેવસૂરિચરિત્ર (અપૂરી હસ્તપ્રત—પરિચય માટે જુઓ, જૈન સત્ત્વપ્રકાશ, અંક ૫૬, પૃ. ૨૯૧માં શ્રી અગસ્ત્યંદ નાહટાજીનો લેખ.)
- ૭ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૭-૨૪૯—જૈન શ્વે. કોન્ફરંસ, મુંબઈ
- ૮ કાન્ધાનુશાસન, પ્રસ્તાવના પૃ. ccxlvii—cciv પ્રથમ આવૃત્તિ, મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ
- ૯ જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ, ભાગ-૨, પૃ. ૫૬૦-૫૭૫—ચારિત્ર સ્મારક ગ્રન્થમાલા, અમદાવાદ.

શ્રીપ્રભાચન્દ્રાચાર્યે ‘પ્રભાવકચરિત’ નામે ગ્રન્થમાં જૈન પ્રભાવક આચાર્યોનાં જે જીવન ચરિતો લખ્યાં છે તે આર્ચ વજ્રસ્વામીથી માંડી આચાર્ય હેમચન્દ્ર સુધીના કુલ મળી ૨૨

૧. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ પ્રથમ મંજલ શ્લોકની ભાષ્યા.

આચાર્યોના છે, અને તેમાં આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનું પણ જીવનચરિત્ર છે તે સૂચવે છે કે તેઓ સ્વેતામ્બર જૈન આચાર્યોમાં તે પૂર્વના પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યોની જેમ ઠીક ઠીક પ્રતિષ્ઠાને પામ્યા હતા. પ્રભાવક શબ્દ સૂચવે છે, કે તેમણે જૈનધર્મનો પ્રભાવ જમાવવામાં, પ્રસ્તુતમાં સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનો પ્રભાવ વધારવામાં, મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હશે જ તેથી તેમના ચરિત્રને ઉક્ત ગ્રંથમાં રચના મળ્યું છે. પ્રભાવકચરિત્રની રચના વિ. સં ૧૩૩૪ (ઈ. સ. ૧૨૭૭)માં થઈ છે^૧ અને તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આચાર્ય વાદી દેવસૂરિનો જન્મ વિક્રમ ૧૧૪૩ (ઈ. સ. ૧૦૮૬) દીક્ષા ૧૧૫૨ (ઈ. ૧૦૯૫), અને આચાર્યપદ, ૧૧૭૪ (ઈ. સ. ૧૧૧૭)^૨ (પુરાતનપ્રયંધગત દેવાચાર્યપ્રયંધમાં વિ. સ. ૧૧૬૨ જણાવ્યા છે. પૃ. ૨૬) અને તેમનું મૃત્યુ વિક્રમ ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૬૯)માં છે. આમ આચાર્ય ૮૩ વર્ષનું થાય છે તેનો પણ નિર્દેશ આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે કર્યો છે.^૪ આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ આ. હેમચંદ્રના સમકાલીન હતા, કારણ પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રનો જન્મ વિ. ૧૧૪૫ (ઈ. ૧૦૮૮) અને મૃત્યુ વિ. ૧૨૨૯ (ઈ. ૧૧૭૨)માં છે.^૫ પ્રભાવકચરિત્રની રચના આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૦૮ વર્ષ પછી જ છે એ જોતાં તેમાં નિર્દેશલ હકીકતોને, અતિશયોક્તિઓ બાદ કરીએ તો સત્ય માનવામાં કોઈ ખાધ હોય નહિ.

આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે આ. દેવસૂરિનું જે ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે— દેવસૂરિનો જન્મ ગૂર્જર દેશના અષ્ટાદશશતી મંડલના મહાહત નગરમાં પ્રાગ્વાલ્ક્યંશ (પોત્તણ્વંશ)ના વીરનાગને ઘરે થયો. તેમની માતાનું નામ કિનદેવી હતું. (સ્ત્રો. ૫-૮) આજે આપુનો પ્રદેશ રાજસ્થાનમાં છે પણ ને કાળે તે પ્રદેશ અષ્ટાદશશતી નામે ઓળખાતો અને ગુજરાત રાજ્યનું મંડલ ગણાતું હતું. મહાહત નગર આજે મદદુઆ નામે ઓળખાય છે એમ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જણાવ્યું છે,^૬ તે ઉચિત જણાય છે. બાળપણનું નામ પૂર્ણચંદ્ર હતું (૧૪). નગરમાં મહામારિ ફેલાતાં વીરનાગ પોતાના નગરનો ત્યાગ કરીને લાટદેશના બૃગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં આવી વસ્યા (૧૬). બાળપણમાં પણ બપોરમાં પૂર્ણચંદ્ર કુશળ હતા એમ આ. પ્રભાચંદ્ર જણાવે છે (૧૮-૧૯) આચાર્ય મુનિચંદ્રના^૭ આચાર્ય પોતાના એકમાત્ર પુત્ર પૂર્ણચંદ્રને માતા-પિતાએ ૯ વર્ષની ઉંમરે જૈન દીક્ષા આપવાનું સ્વીકાર્યું અને રૂદ્ધ માતા-પિતાની સંભાળ અન્ન સાધાર્મિક જૈનોએ સ્વીકારી (૨૬-૩૫). પૂર્ણચંદ્રનું દીક્ષાનામ રામચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. તર્કશાસ્ત્ર, લક્ષણશાસ્ત્ર અને સાહિત્યશાસ્ત્રમાં રામચંદ્ર મુનિ પારંગત થયા

૧ પ્રભાવકચરિત્ર પ્રશસ્તિ સ્લોક ૨૨, પૃ. ૨૧૬

૨ એજન, વાદિદેવસૂરિચરિત્ર સ્લોક ૨૮૬, પૃ. ૧૮૨

૩ „ „ સ્લોક ૨૮૪-૨૮૫, પૃ. ૧૮૧

૪ „ „ સ્લોક ૨૮૭, પૃ. ૧૮૨

૫ „ હેમચંદ્રસૂરિચરિત્ર, સ્લોક ૮૫૦-૮૫૧, પૃ. ૨૧૨

૬ પ્રભાવકચરિત્ર (ગુજરાતી ભાષાન્તર), પ્રસ્તાવના પૃ. ૯૧

૭ પુરાતનપ્રયંધસંગ્રહમાં આચાર્ય મુનિચંદ્રને જુહ્નગ્જના જણાવ્યા છે પૃ. ૨૬.

(૩૬-૩૮) અને પછી અનેક વિદ્વાનો સાથે વાદ કરીને તેમને પરાજિત કર્યા અને અનેક મિત્રો મેળવ્યા (૩૬-૪૪). આથી તેમના ગુરુએ તેમને દેવસૂરિ નામ આપીને આચાર્ય પદે સ્થાપ્યા (૪૫) અને દેવસૂરિની ફોર્મને ગુરુએ મહત્તરાપદ આપ્યું અને તેમનું નામ ચંદનખાલા રાખ્યું (૪૬-૪૭). દેવસૂરિએ ધોળકામાં સીમંધર-સ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. પ્રભાચંદ્ર આચાર્યના સમયમાં પણ તે મંદિર જોવાવસરને નામે વિષમાન હતું એમ તેઓ તોંધે છે (૪૮-૫૨).

નાગપુર (નાગોર) તરફ વિહારમાં વચ્ચે આપુ પહાડ ઉપર ચડતા હતા ત્યારે સિદ્ધરાજના મંત્રી અંબાપ્રસાદ સાથે હતા. તેમને સર્પદંશ થતાં આચાર્યના પ્રભાવથી સર્પનું ઝેર દૂર થયું હતું (૫૩-૫૫). આ અંબાપ્રસાદ એ જ છે જેમણે કાન્ધકદંધના નામનો અક્ષરાર ગ્રંથ રચ્યો છે, જેની ટીકાનું પ્રકાશન લા. દ. ગ્રંથમાલામાં આ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. અભિકાદેવીની આરાધી સપાદલક્ષ (સાંભર પ્રદેશ) તરફ આગળ જવાને અદલે તેઓ અણહિલપુર પાછા ફર્યા. (૫૬-૫૮) તેવામાં દેવભોધ નામનો ભાગવત પાટણમાં આવ્યો અને ગૃહ પત્રવાક્ય લખીને ત્યાંના વિદ્વાનો સમક્ષ આપ્યા માટે રજૂ કર્યું. વિદ્વાનો ખૂંઝાયા પણ તેના અર્થ કરી શક્યા નહિ. પછી મંત્રી અંબાપ્રસાદે દેવસૂરિનું નામ તેના રખડીકરણ માટે સિદ્ધરાજ આગળ ધર્યું અને દેવસૂરિએ તે પત્ર-વાક્યનો ગ્રંથિભંગ કરી બતાવ્યો. આથી સિદ્ધરાજ દેવસૂરિથી પ્રભાવિત થઈ તેમને ગિર બની ગયો (૬૧-૬૬).

બાહડ નામના શ્રાવકને સુમાર્ગે ધનવ્યય કરવો હતો એટલે દેવસૂરિએ તેને જિનાશ્વ અંધાવવાની અને તેમાં ભ. મહાવીરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા માટે સલાહ આપી. તે પ્રમાણે તેણે બધી તૈયારી કરી. તેવામાં દેવસૂરિના ગુરુ આ મુનિચંદ્રનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૭૮માં થયો અને પછી એક વર્ષ પૂરું થયે ૧૧૭૯માં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા દેવસૂરિએ કરી (૬૭-૬૩).

પછી દેવસૂરિ નાગપુર (નાગોર) ગયા ત્યાં દેવભોધે રાજ સમક્ષ તેમની પ્રશંસા કરી તેથી રાજાએ તેમને બહુમાનપૂર્વક નગરમાં રાખ્યા. તે દરમિયાન સિદ્ધરાજે નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી પણ ત્યાં દેવસૂરિ હતા તેમ બાણીને પાછો ફરી ગયો પરંતુ દેવસૂરિને ત્યાંથી પાટણ બોલાવી લઈ પુનઃ ચડાઈ કરીને સિદ્ધરાજે નાગોર છૂટી લીધું. (૭૪-૮૦).

ત્યાર પછી શ્રાવકોના આગ્રહથી કણ્ઠાવતી (અમદાવાદ પાસેનું) તે કાળનું નગર) ચાતુર્માસ રહ્યા હતા ત્યારે કણ્ઠાટક દેશના દિગમ્બર વાદી કુસુદ્વંદ્ર પણ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. કણ્ઠાટકના રાજા જયકેશી, જે સિદ્ધરાજની માતાના પિતા થયા હતા, તેના તે ગુરુ હતા (૮૪) અને શ્વેતામ્બરસંપ્રદાય તથા દિગમ્બરસંપ્રદાયના મતભેદોને આગળ ધરીને વિવાદ ખડો કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આથી દેવસૂરિના શિષ્ય માણિક્ય કોષે ભરાયા પરંતુ દેવસૂરિએ તેમને શાંતિ રાખવા સલાહ આપી પરંતુ એક વૃદ્ધ સાધવીની હેડતી જ્યારે તેના દ્વારા થઈ ત્યારે દેવસૂરિએ તેની સાથે વાદ કરવાનું નક્કી કરીને પાટણના સંઘને વિશિષ્ટ લખાવી કે અમે વાદના નિમિત્તે પાટણ આવવાના છીએ તો બચવશ

કરો. સંધે સિદ્ધરાજ સમક્ષ કુમુદચંદ્ર અને દેવસુરિનો વાદ થાય એવી વ્યવસ્થા કરી એટલે તેની સૂચના કુમુદચંદ્રને પણ દેવસુરિએ આપી અને પોતે પાટણ ગયા અને રાજને મળ્યા. (૮૩-૧૪૧) છેવટે જાને વચ્ચે સિદ્ધરાજ સમક્ષ વાદ કરવાનું નક્કી થયું તેમાં શરત એ હતી કે જો દિગમ્બર હારે તો તેને શહેર બહાર કાઢી મુકવામાં આવે અને જો શ્વેતામ્બર હારે તો પાટણમાં તેમના શાસનનો ઉચ્છેદ કરીને તેને સ્થાને દિગમ્બર શાસનની સ્થાપના કરવી (૧૮૨-૧૮૩). ત્યાર પછી જીને મોક્ષ છે કે નહિ તે વિષે જાને વચ્ચે વાદ થયો તેમાં દેવસુરિએ જીને મોક્ષ છે એવી સ્થાપના સિદ્ધ કરી અને કુમુદચંદ્રનો પક્ષ કે જીનો મોક્ષ થતો નથી તેનું નિરાકરણ કયું તેથી તેમનો વિજય થયો. અને કુમુદચંદ્રની વાદમાં હાર થઈ (૧૮૪-૨૩૦). આ વાદ વિ. ૧૧૮૧માં થયો હતો. (પુરાતન પ્રત્યક્ષગ્રંથમાં દેવાચાર્યપ્રત્યક્ષમાં આ વાદ માટે વિ. ૧૧૮૨માં જાનેને બોલાવવામાં આવ્યા હતા તેવો નિર્દેશ છે. પૃ. ૨૯)

આ વાદનું દ્વરગામી પરિણામ એ જોઈ શકાય છે કે ત્યાર પછી ગુજરાતમાં દિગમ્બર રાને બદલે શ્વેતામ્બર પરંપરાનો ઉત્કર્ષ દેખાય છે. પ્રભાચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે તો આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ કહ્યું છે કે- (૨૫૦)

યદિ નામ કુમુદચંદ્ર મણિશ્વર દેવસુરિરહિમરુચિઃ ।

કટિપરિધાનમવાસ્થત જ્ઞાતમઃ શ્વેતામ્બરો જગતિ ॥ ૨૫૧ ॥

જે દેવસુરિએ વાદમાં કુમુદચંદ્રને પરાજય ન આપ્યો હોત તો મોઢ શ્વેતામ્બર કટિ-વસ્ત્ર પણ ધારણ કરી શકત નહિ.

દેવસુરિના વિજયથી સંતુષ્ટ થયેલ સિદ્ધરાજે તુષ્ટિદાન આપવા ચાલ્યું પણ અપરિગ્રહમાં માનનાર દેવસુરિએ તે સ્વીકાર્યું નહિ એટલે આશુક મંત્રીએ સલાહ આપી કે એ દ્રવ્ય જિનાલય નિર્માણમાં ખર્ચવામાં આવે. તદનુસાર તે દ્રવ્યથી ઋષભદેવની પીતળની પ્રતિમા નિર્મિત કરીને નવનિર્મિત જિનાલયમાં તેની સ્થાપના વિ. સં. ૧૧૮૩માં કરવામાં આવી. તેની પ્રતિષ્ઠા ચાર આચાર્યોએ મળીને કરી હતી (૨૭૦-૨૭૫).

આ રીતે ધર્મની પ્રભાવના કરીને ધાર્મિકતા હૃદયમાં બોધિણીજ વાંચ્યું અને સ્વાકાંક્ષરતાને જેવા મહાન ગ્રંથની રચના કરી અને ૮૩ વર્ષની ઉંમરે ગંગોત્રી બાર શ્રી. બદ્રેશ્વરસુરિને સોંપીને વિ. ૧૨૨૬માં મૃત્યુ પામ્યા (૨૭૬-૨૮૫).

આ સ્વાકાંક્ષરતાને એ પોતે રચેલ પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત પ્રમાણનયતત્વાલોકની ટીકા છે. ઉક્ત વાદની હકીકત પ્રભાવકચરિત પછી ૨૭ વર્ષે લખાયેલ પ્રત્યક્ષતામણિ (રચના વિ. ૧૩૬૧)માં સિદ્ધરાજદિ પ્રત્યક્ષ (પૃ. ૬૬-૬૬) માં પણ મળે છે. પરંતુ તેમાં હકીકતમાં જરા ફેર છે. પ્ર. ચિં. પ્રમાણે જ્યારે કુમુદચંદ્ર દેવસુરિના કઠાથી કષ્ટાવૃત્તીથી પાટણમાં આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજને જિજ્ઞાસા થઈ કે આ કુમુદચંદ્ર સાથે વાદ કરી શકે એવો કોણ વાદનિષ્ઠાત છે તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે દેવસુરિનું નામ સૂચવ્યું. પુરાતનપ્રત્યક્ષગ્રંથમાં આ સૂચન સંધે કયું એમ છે (પૃ. ૨૮). એટલે રાજાએ તેમને કષ્ટાવૃત્તીથી પાટણ બોલાવ્યા. વળી, પ્રભાવકચરિતમાં આ પ્રસંગે માત્ર દેવસુરિના સિદ્ધ

માણિક્યનું નામ આવે છે ત્યારે પ્ર. ચિં, માં રત્નપ્રભને પશુ ઉલ્લેખ છે અને તેમણે કરેલ કૌતુકનો પશુ નિર્દેશ ૨ે અનિર્વાણ ઉપરાંત વાદ વિષયમાં કેવલીભુક્તિનો પશુ સમાવેશ કર્યો છે. આચાર્ય રત્નપ્રભે પશુ વાદ વિષય 'અનિર્વાણ' નો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.—ઉપદેશમાલા ટીકા, પ્રશસ્તિ શ્લોક-૩, નેમિનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ, પાટણ કેટલોગ, પૃ. ૨૧૧. સભામાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર પશુહાનર હતા એવો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ. માં છે. પશુ પ્રભાવકચરિત્રમાં તેવો કોઈ નિર્દેશ નથી, પશુ પ્ર. ચિ. માં એવો ઉલ્લેખ છે કે તે કાળે હેમચન્દ્ર 'ક્ષિપ્ત ઋતિક્ષાન્તરૈશ્વ' હતા તેથી કુમુદચન્દ્રે ટકાર કરી કે—'વીતં તત્ક મહતા ?' તેના ઉત્તરમાં હેમચન્દ્રે જવાબ આપ્યો કે જાતરક્ષિતમતિઃ કિમેવં મસમજ્ઞઃ જુષે મ્જેતં તત્કમ્, પીતા હરિશ્ઠ ઇત્યાદિ, આ વાદ વિ. ૧૧૮૧માં થયો એમ પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવ્યું છે. તો તે કાળે આચાર્ય હેમચન્દ્રનું વય ૩૬ વર્ષનું હતું, યુવાવસ્થા પશુ વટાવી ચૂક્યા હતા એટલે કયાને રાજ્યક બનાવવા માટે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રના જીવનને વધારે પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે પ્રસ્તુત વાદ સાથે પ્રજાધર્મિતામણિકારે આચાર્ય હેમચન્દ્રનો સંબંધ જોડી આપ્યો છે, એમ માનવું રહ્યું. વળી, પ્રભાચન્દ્ર પશુ આચાર્ય હેમચન્દ્રનું સુવિસ્તૃત જીવન આલેખ્યું છે તેમાં પશુ પ્રસ્તુત વાદ સાથે આ હેમચન્દ્રનો કોઈ સંબંધ હોય તેવી કોઈ પશુ સૂચના આપી નથી. આથી ફક્ત યર્ષ શકે છે કે આ સંબંધની ધરના કાંતો પ્રજાધર્મિતામણિકારના ભેળની ઉપજ છે, કાંતો લોકવાર્તામાંથી તેમણે સંકલિત કરી છે.

આ ચરિત્ર ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય જ છે કે વાદી દેવસૂરિનો વાદ દિગંબર કુમુદચન્દ્ર સાથે થયો હતો. એ વાદ થયાની બાદમાં સમકાલીન એવા ધર્મટંડાના પદ્મચન્દ્રના પુત્ર મશરચન્દ્રે સુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર નામે નાટક પશુ લખ્યું (મશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળા નં. ૮, કાશી, વીર સં. ૨૪૭૨માં પ્રકાશિત) અને તે ધરનાની રચ્છિતિને તાજી રાખવા કોઈ દસ્તપ્રતની પદ્ધતિમાં વાદમાં ચિત્રો પશુ મળી આવે છે તે ચિત્રો અને તેના પરિચય માટે જુઓ 'ભારતીય વિદ્યા' નો તૃતીય ભાગ, સિંધી રચ્છિતિગ્રંથ, ઈ. ૧૯૪૫ પૃ. ૨૩૫. વાદવિદ્યામાં આચાર્ય દેવસૂરિ કુશળ હતા તે તો તેમનો સ્વાદાદરતાકર અને તેમનું વાદિચિત્ર પશુ સિદ્ધ કરે તેમ છે.

સિદ્ધરાજની સભામાં વાદી દેવસૂરિની પ્રતિષ્ઠા હતી તેના પૂરાવા તો કથા-પ્રજાધર્મ ગ્રન્થો પૂરા પાડે છે પરંતુ કુમારપાલના રાજ્ય દરમિયાન જીવિત જતાં વાદી દેવસૂરિનો કુમારપાલ સાથે વિશેષ સંબંધ હતો એ નિર્ણયિત થતું નથી. માત્ર એક એવો પ્રસંગ છે જ્યાં આચાર્ય રાજશેખરના ઉલ્લેખ પ્રમાણે રાજા કુમારપાલે શત્રુંજ્યાદિ તીર્થની યાત્રા આચાર્ય હેમચન્દ્રના કહેવાથી પ્રારંભી તેમાં યાત્રાળુઓમાં અનેકની સાથે દેવસૂરિ પશુ હતા. સમગ્ર પ્રજાધર્મ ઉપરથી એવી જાણ જાણી થાય છે કે રાજા કુમારપાલનો વિશેષ સંબંધ આચાર્ય હેમચન્દ્ર સાથે હતો.

વાદી દેવસૂરિના ગ્રન્થો

વાદી દેવસૂરિએ સ્વાદાદરતાકર ગ્રન્થની રચના કરી એવો ઉલ્લેખ તો પ્રભાચન્દ્રે પોતાના પ્રભાવકચરિત્રમાં કર્યો છે પરંતુ અન્ય કોઈ ગ્રન્થની રચના કરી કે નહિ તે વિષે મૌન છે.

૧. પ્રજાધર્મ (ચતુર્વિંશતિ પ્રજાધર્મ) પૃ. ૪૮; આનું સમર્થન પુરાતનપ્રજાધર્મ સંગ્રહમાં પશુ છે પૃ. ૪૩.

જન પરંપરાનો ઇતિહાસ (ભાગ ૨, પૃ. ૫૭૩) માં જણાવ્યા પ્રમાણે નીચેના અન્યો દેવસૂરિએ રચ્યા છે—

૧. પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક
૨. સ્વાદ્વાદરત્નાકર
૩. મુલ્લિય-દગુરુચુર્ધ
૪. ગુરુવિરહવિલાપ
૫. દ્વાદશ મતસ્વરૂપ
૬. કુરુકુલ્લાદેવીસ્તુતિ
૭. પાર્શ્વધરજ્યેષ્ઠ સ્તુતિ
૮. કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ ચંત્રસ્તવન
૯. જીવાજીવાભિગમ-ભયુટ્ટિ
૧૦. ચતિદિનચર્ચા
૧૧. ઉપધાન સ્વરૂપ
૧૨. પ્રધાન સ્મરણ
૧૩. ઉપદેશ કુલક
૧૪. સંસારોદ્ધિમ મનોરથ કુલક વગેરે.

આમાંના પ્રથમ એ સિવાય કોઈ પણ અન્યનો ઉલ્લેખ શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ પોતાના જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં દેવસૂરિના અન્યો તરીકે નથી કર્યો. એમ માનવાને કારણ છે કે પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે આ સૂચી જૈન ભંડારના સૂચિપત્રોમાં દેવસૂરિને નામે ચડેલ અન્યોને આધારે બનાવી છે. જિન રત્નકોષમાં, પાટણ ભંડારની સૂચીને આધારે નોંધ છે કે મુનિચન્દ્રસૂરિસ્તુતિ—(અપભ્રંશ) રચના દેવસૂરિએ કરી છે આ જ અન્ય નં. ૩માં નિર્દિષ્ટ છે. નં. ૪ને વિષે એમ કહી શકાય કે જિનરત્નકોષમાં નિર્દિષ્ટ મુનિચન્દ્રસૂરિવિરહસ્તુતિથી તે અભિન્ન છે. જિનરત્નકોષમાં તેને દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે જણાવી છે. અને તેની પ્રતો લાંબકી-પાટણ ભંડારમાં છે નં. ૫ નો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં નથી. નં. ૬ વિષે લા. દ. વિદ્યામંદિરના વિવિધ ભંડારોમાં તપાસ કરતાં એ સ્તોત્ર મળે છે ખરું પણ તેમાં દેવસૂરિના કર્તાત્વનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી જૈન અન્યાવલીને આધારે જિનરત્નકોષમાં કુરુકુલ્લાદેવી સ્તવનનો ઉલ્લેખ છે પણ કર્તાનું નામ જણાવ્યું નથી. નં. ૭ વિષે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ નથી. નં. ૮ વિષે જણાવવાનું કે જિનરત્નકોષમાં ‘કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ સ્તવન’ નામનો ઉલ્લેખ છે પણ લેખકનું નામ જણાવ્યું નથી. નં. ૯ વિષે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે પણ તેમાં દેવસૂરિનું કર્તા તરીકે નામ સંક્ષિપ્ત રાખ્યું છે. નં. ૧૦ ચતિદિનચર્ચા વિષે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે, તે અન્ય પ્રાકૃતમાં ૩૬૬ ગાથા પ્રમાણ હોવાનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે. તેની પ્રસરિતમાં દેવસૂરિના નામનો ઉલ્લેખ પણ છે. (જુઓ પિરસન, III A. p. 216). નં. ૧૧ ઉપધાનસ્વરૂપ વિષે

૧ પ્રભાવકચરિત-વાદી દેવસૂરિચરિત-શ્લોક ૨૮૦, પૃ. ૧૮૧.

જીવદૃષ્ટિપ્રતિકાને આધારે જિનરત્નકોષમાં ઉલ્લેખ છે કે તે દેવસૂરિની કૃતિ છે. નં. ૧૨ પ્રભાત રમરણુ કુલક નામે દેવસૂરિની કૃતિનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં જૈનઅધ્યક્ષશ્રીને આધારે છે. નં. ૧૩ ઉપદેશકુલકનો ઉલ્લેખ દેવસૂરિની અપભ્રંશ કૃતિ તરીકે લીખડી ભંડારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં છે. નં. ૧૪ વિષે પશ્ય ઉક્ત નં. ૧૩ની જેમ જ લીખડી ભંડારની સૂચિને આધારે જિનરત્નકોષમાં દેવસૂરિની કૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ છે.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસને આધારે દેવસૂરિ એ નામના અનેક આચાર્યો હતા તેમ જણાય છે. એટલે માત્ર દેવસૂરિને નામે ગણેલા અન્યો પ્રસ્તુત વાદી દેવસૂરિના જ છે તે નક્કી કરવા માટે તે તે અન્યોનું અવગાહન કરી નિષ્કૃંપ કરવાની જરૂર છે. નં. ૩, ૪ વિષે એમ કહી શકાય કે તે વાદી દેવસૂરિની રચના હશે પણ શેષ વિષે તે તે બધા પ્રકાશિત ન હોઈ તેમનું કર્તૃત્વ તેમનું છે એવું તત્કાળ નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. તેથી અહીં એ વિષે આટલી નોંધ પમાપિત છે.

વાદી દેવસૂરિના શિષ્યો

દેવસૂરિના શિષ્યો વિષે એટલું જાણી શકાય છે કે તેમના પછી તેમના પદ પર ભદ્રેશ્વર-સૂરિ થયા તેથી તેઓ પ્રધાન શિષ્ય હતા, એ નક્કી થાય છે. પરંતુ પ્રભાવકચરિત્રમાં માણિક્યને શિષ્યભટ્ટ કહ્યા છે (૯૩) તે વિચારણીય ફરે છે. પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે માણિક્ય તેમના અગ્રેસર શિષ્યોમાંના ખાસ હશે કારણ કે સંધને વિસાપિત લખવાનું કામ પણ વાદી દેવસૂરિએ માણિક્યને સોંપ્યોનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિત્ર (૧૧૭)માં છે. વળી, વાદ પ્રસંગે પણ માણિક્યે ઠીક ઠીક ભાગ ભજવ્યાનો ઉલ્લેખ છે (૧૬૬). એક વિજયસેન નામના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં (૧૮૧) છે. આ વિજય સેનને વિષે આ. રત્નપ્રભે 'દેવસૂરિકિષ્કમાતૃણાં વિશ્વસેનસૂદૃગામ્' ઉપદેશમાલા પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.^૧ ઉપરાંત રયાદારરત્નાકરના પ્રથમ પરિચ્છેદના અંતમાં સ્વયં આચાર્યે^૨ ભદ્રેશ્વર અને રત્નપ્રભ વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે તે બંને માટે આદર ઉપજાવે છે—

કિં કુલ્લરં મવદુ તત્ર મમ પ્રવચે

યત્રાતિનિર્મલમતિઃ સ્વતામ્બિકાઃ ।

મદેશ્વરઃ પ્રવરયુક્તિસ્તુવાપ્રવાહો

રત્નપ્રમન્વ મજ્જતે સહકારિમાયમ્ ॥

તેમાંના ભદ્રેશ્વર તો તેમના પછી પદધર થયા તે જ છે અને રત્નપ્રભ તે પ્રસ્તુત અન્ય રત્નાકરાવતારિકાના કર્તા છે.

સુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર પ્રકરણમાં માણિક્ય, વિજયસેન અને અશોક એ ત્રણ શિષ્યોનાં નામ આવે છે. તેમાંના માત્ર અશોકનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નથી.

પ્રભાવક ચરિત્રમાં વાદી દેવસૂરિના આચાર્ય થયા પૂર્વેના સખાઓ તરીકે વિમલચન્દ્ર હરિચન્દ્ર, સોમચન્દ્ર, પાર્શ્વચન્દ્ર, શાંતિ અને અશોકચન્દ્રના નામોનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંના

૧ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે તેમને દેવસૂરિના ભાઈ જણાવ્યા છે. પણ દેવસૂરિ તેમના પિતાના એક પુત્ર હતા તેમ પ્રભાવક ચરિત્રમાં નિર્દેશ છે.

સોમચન્દ્ર તો આચાર્ય હેમચન્દ્ર જ નજીવ છે. અરોહતું નામ તેમના શિષ્યમાં પશ્ય છે તેથી અરોહચન્દ્ર એ તેથી ભિન્ન હોવા જોઈએ.

આચાર્ય વાદી દેવસૂરિના પૂર્વજે વિદ્યાપ્રેમી હતા તે જ રીતે દેવસૂરિની શિષ્યપરં-પરામાં પશ્ય વિદ્યાભ્યાસંગી મુનિવરો અને આચાર્યો થતા રહ્યા છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ

‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ ના લેખનમાં સહાયક અને પ્રસ્તુત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ ના લેખક છે આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિ. તેમણે ‘નેમિનાથ ચરિત્ર’ની પ્રશસ્તિ^૧માં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

અહ દેવસૂરિભાણે દિક્ષિચ્ચા વિજયસેનસૂરિં હિ ।

જહુરહિ માતર્ગેહ જે સુતિસુહાપદ્માવેહિ ॥

ઠઠ્ઠાશ્વળવિરજહસુ જેહિં જોસેસકજેસુ ।

જાવા ગુરુજો સિરિદેવસૂરિજો સહ પદાવરણ ॥

સિરિરશ્વળપદ્મસૂરિં તેહિં જમ્મજ્જમહંતેહિં ।

બાણસામો બળુભાવજો ય દોણં પિ સુગુણં ॥

સિરિમદેશ્વરસૂરિભાણસાગંદનંદિસિદ્ધિદાય ૧.....

વિજયસેનસૂરિ, જે નાનાભાઈ હતા, તેમણે દેવસૂરિની આજ્ઞાથી રત્નપ્રભને દિક્ષા આપી હતી. પરંતુ રત્નપ્રભના વિદ્યાગુરુ તો દેવસૂરિ હતા. તે જાને ગુરુઓના આદેશને અનુસરીને આચાર્ય બદ્રેશ્વરસૂરિના મનને આનંદ આપવાના હેતુથી રત્નપ્રભે નેમિનાથ ચરિત્રની રચના કરી હતી.

પ્રસ્તુતમાં ‘જે નાના ભાઈ હતા’ એમ કહ્યું છે તો તે કોના ? એવો પ્રશ્ન થાય. પૂ. ત્રિપુટી મહારાજે દેવસૂરિના નાના ભાઈ એમ નજીવ્યું છે. (જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૫૮૮) પરંતુ ડ. પીટર્સને ઉપદેશમાલાની પ્રશસ્તિમાં આવતા ‘દેવસૂરિશિષ્ય-ભાણાં વિજયસેનસૂરિણામ’ નો અર્થ આવો કર્યો છે—“Vijayasenasūri, the brother of Devasūri's śiṣya, i. e., Bhadrēśvara.” Forth Report of Operations, in search of Sanskrit Mss. Peterson, 1894, p. cci. એટલે કે દેવસૂરિના શિષ્ય બદ્રેશ્વરના નાના ભાઈ વિજયસેનસૂરિ હતા એમ ફક્ત થાય છે. અને આ અર્થ સંજ્ઞા એટલા માટે છે કે દેવસૂરિની પાટે તેમના શિષ્ય બદ્રેશ્વર આવ્યા તેથી વિજયસેન તેમના જાંઘુ કહેવાય. આ પ્રશસ્તિલેખ ઉપરથી એમ તારવી શકાય છે કે આ. રત્નપ્રભ દેવસૂરિના સન્નિધાનમાં હતા ઉપરાંત બદ્રેશ્વરસૂરિના સુરિપદ પામ્યા પછી પશ્ય વિદ્યા-ભાન હતા.

૧. આ અર્થ પ્રાકૃતમાં લખેલો છે. તેની પ્રશસ્તિ માટે જુઓ પાટણ કૃતલોચન-(ગાયકવાડ)
પૃ. ૨૫૦

તેમણે રત્નાકરાવતારિકાની પ્રશસ્તિમાં માત્ર દેવસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ તેનો રચના સંવત દીધો નથી. ઉપદેશમાલા ટીકાની રચના વિ ૧૨૩૮માં કરી છે અને નેમિનાથ ચરિત્રની રચના વિ. ૧૨૩૩માં. આથી ૨૫૪ છે કે આ બંને ગ્રન્થ આચાર્ય દેવસૂરિના અવસાન પછી લખાયા છે. પરંતુ રત્નાકરાવતારિકા તો દેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ લખાઈ હશે, કારણ તેમાં તેમણે આ. બદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

તેમના સમય વિશે એટલું કહી શકાય કે કુમુદચન્દ્રના વાઢ પછી વાઢી દેવસૂરિએ સ્વાદ્વરત્નાકરની રચના કરી હશે એથી વાઢ વિ. ૧૧૮૨માં થયા પછી ક્યારેક રત્નપ્રભનો સંપર્ક વાઢી દેવસૂરિ સાથે માનીએ તો તેમનો સમય વિ. ૧૧૬૦થી ૧૨૩૮ સુધીનો માનવામાં કશી બાધા નથી. કારણ વિ. ૧૨૩૮માં તેમણે ઉપદેશમાલા ટીકા પૂર્ણ કરી છે, તેથી ત્યાં સુધીનો તેમનો સત્તાસમય માનવામાં વાંધો હોઈ શકે નહિ. પૂર્વાવધિ ૧૧૬૦ જે મૂકી છે તે તેમના જન્મની નહીં પણ વાઢી દેવસૂરિ સાથેના સંપર્કની મૂકી છે. સંભવ છે તેથી પણ પહેલા તેઓનો સંપર્ક થયો હોય. પરંતુ ૧૧૬૦ માં તો થઈ જ ગયા હશે એમ માની શકાય છે. દેવસૂરિના શિષ્ય વિજયસેન રત્નપ્રભના દીક્ષાગુરુ છે એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભ વિશે પ્રભાવક ચરિત્રમાં દેવસૂરિના વાઢ પ્રસંગે કશો ઉલ્લેખ નથી. પણ પ્રત્યંધિયિતામણિમાં (પૃ ૩૭) કુમુદચન્દ્ર અને રત્નપ્રભનો પ્રસંગ છે.

પ્રત્યંધિયિતામણિમાં રત્નપ્રભને દેવસૂરિના ‘પ્રથમ શિષ્ય’ એટલે કે મુખ્ય શિષ્ય જણાવેલ છે. તેઓ ગુપ્ત વંશે સન્ધ્યા ટાણે કુમુદચન્દ્રના નિવાસે^૧ ગયા પછી નીચે પ્રમાણેનો સંવાદ પ્રત્યંધિયિ નોંધે છે.

[કુમુ] “તું કોણ છે ?”	[રત્ન] “દેવ હું”
“દેવ કોણ ?”	“હું”
“હું કોણ ?”	“તું કૂતરો છે”
“કૂતરો કોણ ?”	“તું”
“તું કોણ ?”	“હું દેવ હું”

છત્પાદિ.

આમાં માત્ર રત્નપ્રભની વાગ્મિતાની પ્રશંસા માટે પ્રત્યંધિયિતામણિ આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરે છે, એમ જ માનવું રહ્યું. વસ્તુતઃ આવું કાંઈ બન્યું હશે એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

વચનઆટુરીતું પ્રદર્શન કરવાતું ઔત્સુક્ય ટાણે કટાણે કરવાની પ્રકૃતિ રત્નપ્રભા-ચાર્યમાં હશે જ એની સાક્ષી તો રત્નાકરાવતારિકા પણ આપે છે. અન્યથા જહત્વટીકાની અવતારિકા લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આવું કહણ ગણ અને પણ લખવા તે ધિરાય જ નહિ.

૧ મૂળમાં ગુરુદર એવો પાઠ છે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘ગુપ્ત સ્થાન’ શાસ્ત્રી રામચન્દ્ર દીનાનાથે કર્યો છે અને હિન્દી અનુવાદ ‘જેપા’ એમ શ્રી હનરીપ્રસાદ દિવેદીએ કર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકાનો પ્રથમ પેરેગ્રાફ તેમની અનુપ્રાસ-રચનાની કુશળતાનો સુંદર નમૂનો છે. વળી, ઇન્દ્રિય પ્રાપ્તકારિતાવાદનું પ્રકરણ પદ્યમાં જ લખ્યું છે. તેમાં તેમના કવિત્વનો ચમત્કાર પણ દેખા દે છે, દાર્શનિક વિષયને કવિકલ્પનામાં ઉતારવો એ સરળ કામ નથી હતા પણ આ પ્રકરણમાં તેઓ દાર્શનિક કવિ તરીકેની ઝાપ ઊભી કરી શક્યા છે. ઉપરાંત અનેક જગ્યાએ એ પ્રકરણ રચીને છન્દઃશાસ્ત્રનું પ્રાવીણ્ય પણ દાખવ્યું છે. વળી, શબ્દ-ચાતુરી અને વ્યાકરણચાતુરી તેમણે ધર્મચરકર્તાત્વના નિશાકરણ પ્રસંગે દાખવી છે તે તેમના પાંડિત્યનો નમૂનો છે. તેમાં તેમણે 'તિ' 'તે' ક્રિયાના એ એ જ પ્રત્યયો, 'સિ' 'દા' 'જસ'—નામના એ ત્રણ જ પ્રત્યયો, તથા 'ત' 'થ' 'દ' 'ધ' 'ન' 'પ' 'બ' 'ભ' 'મ' 'ય' 'ર' 'લ' 'વ' આ ૧૩ વર્ણો વાપરીને જ પૂરી ચર્ચા કરી છે, અને પોતાનું શબ્દ સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું છે (અવતારિકા-૨.૨૬).

આમાં કોષ અને વ્યાકરણ બન્નેની નિપુણતા દેખાઈ આવે છે. દાર્શનિક પાંડિત્યનું પ્રમાણપત્ર તો આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ જ તેમને આપી દીધું છે કે તેમના સ્વાદ્વાદરનાકરની રચના બે રત્નપ્રભ જેવા સહાયક હોય પછી દુષ્કર શાને બને ?

આચાર્ય રત્નપ્રભ માત્ર સંસ્કૃતના જ વિદ્વાન હતા એમ નથી પરંતુ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશભાષાના પણ પંડિત હતા તેમ નિશ્ચય કરી શકાય છે.

આ. રત્નપ્રભના ગ્રંથો—

(૧) આ. રત્નપ્રભે ૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રસ્તુત રત્નાકરાવતારિકા ઉપરાંત નીચેના ગ્રંથો લખ્યા છે—

(૨) ઉપદેશભાલાની દોઢદ્વી ટીકા—આમાં તેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનું પાંડિત્ય દાખવ્યું છે. આ પૂર્વેની સિદ્ધર્શિનો ટીકા હતી પરંતુ આમાં ઉપદેશ માટે કથાઓનો સમાવેશ અનેક ભાષામાં વિશેષરૂપે કરવામાં આવ્યો છે તેથી આને પોતે વિશેષવૃત્તિ એવું નામ આપ્યું છે પરંતુ તે દોઢદ્વી નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આ વૃત્ત ભાષ્યમાં પૂર્ણ કરી છે અને તેમના અનેક સાથીઓએ આનું સંશોધન કર્યું છે. રચના વિ. ૧૨૩૮માં અને શ્લોકપ્રમાણ ૧૧૧૫૦ છે.

આનું પ્રકાશન ધનજીભાઈ દેવચંદ અવેરી, મુંબઈ—એમણે ઈ. ૧૯૫૮માં કર્યું છે. અને સંપાદન આચાર્યશ્રી હેમસાગરસૂરિએ કર્યું છે.

(૩) નેમિનાથ ચરિત્ર—[અરિષ્ટનેમિચરિત] ૧૩૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રાકૃતમાં રચાયેલ આ ગ્રંથ હજી મુદ્રિત થયો નથી. તેની પ્રશસ્તિ પાટણ કેટલોગ (ગાયકવાડ) માં આપવામાં આવી છે (પૃ. ૨૫૦). જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિ સંગ્રહ (સિંધીગ્રંથમાલા) પૃ. ૧૪૨ માં લિપિકારની પ્રશસ્તિ છે. નેમિનાથનું ચરિત્ર રત્નપ્રભ જેવા સુકવિના હાથે આલેખાય તેમાં બધા રસો સમાવેશ પામે તેમાં કાઈ આશ્ચર્ય નથી, દુર્ભાગ્ય છે કે હજી આનું મહત્ત્વનું મહાકાવ્ય પ્રકાશિત થયું નથી નાગોરમાં આ કથા સંભળાવવામાં પણ આવી હોય એમ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. નયકાર્તિ અને દેવભદ્રે આનું સંશોધન કર્યું છે.—એમ રત્ન-પ્રભાચાર્ય પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. વિ. ૧૨૩૩માં આની રચના થઈ છે.

(૪) મતપરીક્ષાપચ્ચાશત—આનો ઉલ્લેખ એ નામે અને પંચાસત એવા સંક્ષિપ્ત નામે મળે છે પરંતુ એક પથ્ય હસ્તપ્રત જોવામાં આવી નથી. રત્નાકરાવતારિકા (૧. ૨.) માં એ અન્યતો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે. “આચક્ષ્મહિ ચ મતપરીક્ષાપચ્ચાશતિ-અર્થસ્ય પ્રમિતો ...હત્યાદિ. અને અન્યત્ર “અપરમત્તવિવર્માદ્ પચ્ચાશતિ-પ્રચ્ચસે કવસો... હત્યાદિ (૫.૮) તેથી જાણાય છે કે આ કૃતિ આ. રત્નપ્રભની જ છે.

(૫) પાર્શ્વનાથચરિત્રદ્દશાન્ત કથા—આ નામે રત્નપ્રભસુરિની કૃતિનો ઉલ્લેખ જિન-રત્નકોષમાં છે. અને તેની હસ્તપ્રત સં. ૧૫૬૭ ની ઉપલબ્ધ છે એમ પથ્ય ત્યાં નિર્દિષ્ટ છે. તેની બીજી પ્રત લા. ૬. વિદ્યામંદિરના પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૧૪૭૮ છે. તેને અંતે વૃહદ્વક્ત્રીય શ્રી રત્નપ્રભસુરિચરિત્રે શ્રી પાર્શ્વનાથચરિત્રે દશદશાન્તકથાઃ સંપૂર્ણાઃ ॥ સંવત્ ૧૫૮ સ, વર્ષે વેદાન્તમાસે કૃત્તવક્ત્રે ઘઙી ગુરૌ પૂર્ણિમાવસે શ્રી પૂણ્યમસુરિમિઃ (રિઃ) । તત્ કાલઃ (શિષ્ય) ૧ રાજમાણિક્યમિર્લિખિતમસ્તિ સ્વહસ્તેન ॥

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે જહદ્વગ્ગજના રત્નપ્રભની આ કૃતિ છે અને તેની નકલ પુણ્યપ્રભસુરિના શિષ્ય વાચક રાજમાણિક્યે સં. ૧૫૮૮માં કરી છે.

વળી આ પાર્શ્વનાથચરિત્રાન્તર્ગત છે. પથ્ય આ ચરિત્રની કોઈ હસ્તપ્રત મળતી નથી. માત્ર આ દૃષ્ટાંતકથાની હસ્તપ્રતો મળે છે.

આમાં મનુષ્યભવની દુર્લભતા દર્શાવતાં દશ દૃષ્ટાંતો નિરૂપી કથાઓ આપવામાં આવી છે. સંભવ છે કે આ કૃતિ આ રત્નપ્રભની પ્રારંભિક કૃતિ હોય.

અન્યતરંગ સંધિ-આ પથ્ય આ. રત્નપ્રભની કૃતિ છે એમ પૂ. ત્રિપુટી મહારાજ નોંધે છે. પરંતુ જિનરત્નકોષની નોંધ પ્રમાણે એ રત્નપ્રભ ધર્મપ્રબના શિષ્ય છે. તે અન્યની હસ્તપ્રતને અને પ્રચરિત આ પ્રમાણે છે—સંવત ૧૩૯૨ વર્ષે આશાઢ કૃત્તિ ૨ ગુરૌ મન્નમાસ સ્કોક ૨૦૬ શ્રી ધર્મપ્રભસુરિરત્નપ્રભકૃતિરિયં ॥^૧

આમાં ‘શિષ્ય’ શબ્દ છૂટી ગયો જાણાય છે. વળી સં. ૧૩૯૨માં રસોયેલ કૃતિ દેવસુરિના શિષ્ય રત્નપ્રભની સંભવે પથ્ય નહિ. કારણ સં. ૧૨૨૬માં મૃત્યુ પામનાર દેવ-સુરિની હયાતિમાં પ્રસ્તુત રત્નસુરિ વિદ્યમાન હતા. અને ૧૨૩૮માં તેમની ઉપદેશમાલા ટીકા રચાયા પછી આ ગાળો બહુ લાંબો પથ્ય થાય છે.

આઆર્થ રાજશૈખર^૨

વિવિધ વિષયોમાં રસ ધરાવનાર આ આચાર્ય અનેક અન્યો અને ટીકાઓની રચના કરી છે. ઐતિહાસિક-અર્થ ઐતિહાસિક પ્રણયોની રચના કરી તેમણે ધાર્મિક

૧ આ પ્રચરિતને સુધારીને ‘શિષ્ય’ શબ્દ ઉમેરીને જૈન પુસ્તક પ્રચરિત સંગ્રહ (સિંધી-અન્યમાલા) પૃ. ૧૩૭ માં છાપવામાં આવી છે.

૨ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-માં આ આચાર્યનું નામ જૂલથી રત્નશૈખરસુરિ હપાયું છે. પૃ. ૪૩૭. પરિચય માટે જુઓ ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ (ગાંધી લા. ભ.) પૃ. ૪૦ તથા ૧૨૬.

અને રાજનૈતિક ઇતિહાસનાં તથા તથા કવિચરિતો જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રયત્નમાં માગી લે છે. કૌતુકકથાઓનો સંગ્રહ કરીને પછીના કાળે રચાતી અકબર બિરખદની અને બીજી કૌતુક કથાના લેખકોના તે પુરોગામી બન્યા છે. ગુજરાતમાં તે કાળે લખાના સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોના લેખકોમાં સાધારણ લોકગમ્ય પ્રાદેશિક સંસ્કૃતની છાપ ઊભી કરનારામાંના એક છે. દાર્શનિક છતાં કૌતુકપ્રેમી અને રમૂજ કથાઓ દ્વારા બ્યાવહારિક સત્યો રજૂ કરનારા સંસ્કૃત લેખકોમાં કદાચ અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે એવા આ આચાર્ય છે.

સુપ્રતિષ્ઠિત હર્ષપુરીય^૧ મહાધારીગચ્છમાં આચાર્ય તિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશૈખર છે. દીલ્હીના બાદશાહ મહંમદના માનીના અને લોકોને દુઃખાગમ મદદ કરનાર તથા ષડ્-દર્શનના યોગ્ય એવા મહાશિષ્ઠે દિલ્હીમાં રાજશૈખરસૂરિને રહેવાનો સગવડ કરી આપી હતી અને ત્યાં ૬૮ રહી વિ. ૧૪૦૫ માં તેમણે પ્રબંધકાષની રચના કરી હતી તેથી જાણીય છે કે તે કાળના તેઓ પ્રતિષ્ઠિત આચાર્ય હશે.^૨ તેમણે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ પથુ કરાવી છે. આ સિવાય તેમના જીવન વિષે વિશેષ જાણવા મળતું નથી.

તેમના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા લેખોને આધારે કહી શકાય કે તેઓ વિ. સં. ૧૩૮૫ થી માંડી ૧૪૧૦ સુધી તો વિદ્યમાન હતા.^૩

(૧) પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા ઉપરાંતના ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે—

(૨) ન્યાયકંઠલીપંજિકા—વૈશેષિક દર્શનના પ્રશસ્તભાષ્ય નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથની શ્રીધરે ન્યાયકંઠલી નામે ટીકા રચી હતી. તેના ઉપર આ પંજિકા નામની ટીકા છે. તેની પ્રશસ્તિમાં તે ક્યારે રચાઈ તે નિર્દિષ્ટ નથી.^૪ પરંતુ જુહાદિપનિકામાં તેનો રચનાકાળ સં. ૧૩૮૫ જણાવ્યો છે. જેની નોંધ જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં અને જનરત્નકોષમાં લેવામાં આવી છે.

(૩) સ્યાદ્વાદકલિકા અથવા સ્યાદ્વાદલીપિકા—ચાલીસ પદ્યોમાં રચિત આ કૃતિ અતિસંક્ષિપ્ત છતાં અનેક દર્શનોમાં અને વિવિધ શાસ્ત્રોમાં કેવી રીતે સ્યાદ્વાદ અનિવાર્ય છે તેનું તેમાં સુદર નિરૂપણ છે. અન્ય દાર્શનિકોએ વિરોધાદિ દોષો આપ્યા છે તેનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન રાજશૈખરસૂરિએ આમાં કર્યો છે. તેનું પ્રકાશન હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી પદ્મસાગરકૃત યુક્તિપ્રકાશ અને હરિભદ્રના અટકો સાથે જામનગરથી થયું છે. રચ્યા સંવત નિર્દિષ્ટ નથી.

(૪) સંઘમહોત્સવપ્રકરણ—અથવા જ્ઞાનષટ્ત્રિંશિકા—૩૬ પદ્યોમાં રચિત અવ-ચૂરિ સાથેની આ કૃતિમાં રાજશૈખર કલિકાલના સત્પુરુષ જ્ઞાતાનાં ગુણગાન કરે છે અને ૧ હર્ષપુરીગચ્છના જયસિંહસૂરિથી રાજશૈખર સુધીના વંશવૃક્ષ માટે જુઓ, ઐતિ-હાસિક લેખ સંગ્રહ (લા. બ. ગાધી), ૧૯૬૩, પૃ. ૧૨૯

૨ પ્રબંધકાષ (સિંધી સિરીઝ) પ્રશસ્તિ ૬-૭.

૩ જૈન પરંપરનો ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૩૬૭, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૩૭

૪ પિરસન. તીળે રિપોર્ટ, ૧૮૮૭, પૃ. ૨૭૨

તેની વિશેષતાનું વર્ણન ત્રસિક કવિને શોભે તે રીતે કરે છે. આનું પ્રકાશન મશોદેવસૂરિ કૃત પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ આદિ ગ્રંથો સાથે, શ્રીઋષભદેવ કેસરીમલ સંસ્થા રતલામ દ્વારા ઈ. ૧૯૨૭માં થયું છે. આમાં રચનાસંવત્ નથી.

(૫) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય-આ. રાજશેખરે ૧૮૦ પદોમાં ક્રમે કરી જૈન, સાંખ્ય નૈમિત્તીય યોગ, વૈશિષ્ઠિક અને સૌગત એ છ દર્શનોનો સાર આપી દીધો છે. નાસ્તિકને તો દર્શન માનવાના પક્ષના જ નથી. છતાં પણ અંતે તેના નિરાકરણમાં થોડી ચર્ચા કરે જ છે (૧૫૮-૧૭૫). એ યોગને નામે શેષદર્શનનું વર્ણન કરે છે અને તેમાં નૈમાયિકનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્દિષ્ટ છે. પ્રત્યેક દર્શનના વર્ણન પ્રસંગે લિંગ, વેશ, આચાર, દેવ, ગુરુ, પ્રમાણ, પ્રમેય, સુક્તિ અને તેના સાધનોની ચર્ચા કરે છે. આચાર્ય હરિભદ્રના ષડ્દર્શન સમુચ્ચયથી આમાં અધિક માહિતી આપવામાં આવી છે, આનું પ્રકાશન મશોદેવ અંધમાળા (૧૭)માં થયું છે. રચના વર્ષનો ઉદ્દેશ્ય નથી.

(૬) કથાકોષ, અનુત્તરકથાકોષ, વિનોદકથાસંગ્રહ-એવા વિવિધ નામે જોળખાતા ગ્રંથમાં આ. રાજશેખરે કૌતુકકથાઓ એટલે કે જે વિનોદ સાથે જ્ઞાન આપે એવી કથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ ગ્રંથની અનેક પ્રતો મળે છે, તેમાં કથાનો ક્રમભેદ પણ છે. એટલે જણાય છે કે આ. રાજશેખરે સંગ્રહને ક્રમે કરી ભવચિત્ર કર્યો છે અને તેને અંતિમરૂપ આપી ૮૪ કથાઓમાં પૂર્ણ કર્યો છે. વિનોદકથાસંગ્રહ-એ નામે કલભાઇ ભુદર-દાસ વડીલે ઇ. ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત કર્યો છે તેમાં અને શ્રી કથાકોષ એ નામે ઋષભદેવ કેસરીમલ, રતલામ દ્વારા ઈ. ૧૯૩૭માં પ્રકાશિત ગ્રંથમાં કથાઓનું ઘણું સામ્ય છે પણ ક્રમભેદ દેખાય છે. અને પ્રથમમાં ૮૧ કથા છે જ્યારે બીજામાં ૮૪ છે. વિનોદકથાસંગ્રહનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ પ્રકાશિત છે-જૈનધર્મ પ્રસારકસભા વિ. ૧૯૭૮. આનું અનુદરશીલિતપ્રબંધકથાકોષ એવું નામ આમાં ૮૪ કથા હોવાથી પડ્યું છે.

(૭) પ્રબંધકોષ અથવા અતુલિશિતિપ્રબંધમાં ૨૪ પ્રબંધોનો સંગ્રહ આચાર્ય રાજશેખરે કર્યો છે. વક્તાને પ્રાચે ચરિતો અને પ્રબંધોની આવશ્યકતા છે તેથી ગુરુમુખથી સાંભળેલી કથાઓનો સંગ્રહ કરવા રાજશેખરસૂરિ પ્રવૃત્ત થયા છે અને તેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આચાર્યો વિષે દશ પ્રબંધો, ચાર પ્રબંધો કવિઓ વિષે, રાજ્યો વિષેના સાત અને રાજનના અંગજૂત આવકોના ત્રણ-એમ ચોવીસ પ્રબંધોની રચના કરી છે-એમ સ્વયં ગ્રંથના પ્રારંભમાં જણાવે છે. પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથની રચના દિલ્હીમાં વિ. ૧૪૦૫માં કરી છે તેમ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. આનું પ્રકાશન સિંધી ગ્રંથમાલામાં થયું છે ઈ. ૧૯૩૫માં.

(૮) પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિ-રાજશેખરના આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ્ય જૈનસાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં (પૃ. ૨૪૬) મળે છે. તેમાં તે ગ્રંથ વિ. ૧૩૮૭માં લખાયાનો અને આ. મલધારી હેમચંદ્રે એંશી દિવસનું અમારિપત્ર રાજા સિદ્ધરાજ પાસેથી લીધું હતું-એમ તે ગ્રંથમાં હકીકત છે-એવો નિર્દેશ શ્રી દેસાર્ધ કરે છે, પરંતુ તે ગ્રંથની હસ્તપ્રત વિષે તેમણે કશી માહિતી આપી નથી. જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં (ભા. ૨, પૃ. ૩૩૭) પણ શ્રી દેસાર્ધને અનુસરીને તે ગ્રંથ વિ. ૧૩૮૭માં રચાયોનો નિર્દેશ છે. પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય મહાકાવ્યની જે વૃત્તિ હપાઇ છે તે તો આ. પૂર્ણકલશરચિત છે. પરંતુ ઉક્ત

विषयानुक्रमः

(१) नय-आत्मस्वरूपनिर्णयो नाम सप्तमः परिच्छेदः

१	नयलक्षणम्	पृ०	१
२	नयाभासलक्षणम्		५
३	नयप्रकारनिरूपणम्		५
४	नैगमनयस्वरूपम्		८
५	नैगमाभासलक्षणम्		१०
६	संग्रहनयलक्षणम्		१०
७	संग्रहनयाभासलक्षणम्		१३
८	व्यवहारनयलक्षणम्		१४
९	व्यवहाराभासलक्षणम्		१५
१०	ऋजुसूत्रलक्षणम्		१६
११	ऋजुसूत्राभासलक्षणम्		१६
१२	शब्दनयलक्षणम्		१७
१३	शब्दनयाभासलक्षणम्		१८
१४	समभिरूढलक्षणम्		१९
१५	समभिरूढाभासलक्षणम्		१९
१६	एवंभूतनयलक्षणम्		२०
१७	एवंभूतनयाभासलक्षणम्		२१
१८	नयानामल्पबहुविषयत्वम्		२३
१९	नयवाक्यम्		२५
२०	नयस्य फलम्		२६
२१	प्रभातस्वरूपम्		२७
२२	चार्वाकमिमत्भूतचैतन्यवादनिरासः		२७
२३	बौद्धमिमतात्मक्षणीकृतानिरासः		४३
२४	जैनदृष्ट्या आत्मधर्मवर्णनम्		५२
२५	नैयायिकसंमतात्मजडरूपतानिरासः		५३
२६	आत्मकूटस्थतानिराकरणम्		५९
२७	सांख्यसंमतात्मकर्तृत्वनिषेधः		६०

२८	सांख्यसंमतात्मन उपचरितभोक्तृत्वस्य निरासः	६१
२९	आत्मव्यापकत्वनिरसनम्	६३
३०	अदृष्टस्य पौदलिकत्वसमर्थनम्	७२
३१	मोक्षोपायचर्चा	८०
३२	मोक्षस्वरूपनिरूपणम्	८४
३३	जीमुक्तिस्थापनम्	९३
(२)	वादस्वरूपनिर्णयो नाम अष्टमः परिच्छेदः	१०४
१	वादलक्षणम्	१०४
५	वादप्रारम्भकनिरूपणम्	१०७
३	जिगीषुस्वरूपम्	१०९
४	तत्त्वनिर्णिनीषुस्वरूपम्	१०९
५	प्रत्यारम्भकनिरूपणम्	११३
६	वादे अङ्गनिर्णयः	११५
७	वादि-प्रतिवादिस्वरूपम्	१२०
८	वादे चतुरङ्गानां स्वरूपस्य कर्मणश्च निरूपणम्	१२०
९	कर्तुः प्रशस्तिः	१४३
परिशिष्टानि		
	टिप्पणी	१४६
१	सूत्रगतविशेषनाम्नां सूची	१४७
२	सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१४७
३	रत्ना०वृत्तिगतविशेषनाम्नां सूची	१५२
४	रत्ना०वृत्तिगतपारिभाषिकशब्दानां सूची	१५४
५	रत्ना०वृत्तिगतस्वनिर्मितपद्यानां सूची	१७३
६	रत्ना०वृत्तिगतावतरणानां सूची	१७५
७	रत्ना०वृत्तेः पञ्जिकागतावतरणानां सूची	१७८
८	रत्ना०वृत्तेः टिप्पणगतावतरणानां सूची	१७९
९	पञ्जिकागतविशेषनाम्नां सूची	१८०
१०	टिप्पणगतविशेषनाम्नां सूची	१८१
११	प्रमाणनयतत्वाञ्चोकस्य सूत्राणामकारादिकमसूची	१८३
	शुद्धिपत्रकम्	१८९

प्रमाणनयतत्त्वालोकसूत्राणि

प्रथमः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. प्रमाण-नयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते । पृ० १३
२. स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । ३०
३. अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम्, अतो ज्ञानमेवेदम् । ४२
४. न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्राणाण्यमुपपन्नम्, तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः । ४३
५. न स्वत्वस्य स्वनिर्णायो करणत्वम्, स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् । ४४
६. नाप्यर्थनिश्चितौ, स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् । ४४
७. तद् व्यवसायस्वभावम् समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा । ४९
८. अतस्मिन्स्तदध्यवसायः समारोपः । ६३
९. स विपर्ययसंशयानध्यवसायमेदात् त्रेधा । ६४
१०. विपरीतैककोटिनिष्ठङ्कनं विपर्ययः । ६४
११. यथा शुक्रिकायामिदं रजतमिति । ६४
१२. साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शं ज्ञानं संशयः । ७४
१३. यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा । ७५
१४. किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । ७५
१५. यथा गच्छतृणस्पर्शज्ञानम् । ७६
१६. ज्ञानादन्योऽर्थः परः । ७६
१७. स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम्, बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन, करिकल-
भक्रमहमात्मना जानामि । ९९
१८. कः खलु ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभि-
मन्येत, मिहिरालोकवत् ? १००
१९. ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् । १०९
२०. तदितरत्त्वप्रामाण्यम् । १०९
२१. तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञातौ तु स्वतः परतश्च । ११०

द्वितीयः परिच्छेदः

[प्रथमो भागः]

१. तद् द्विमेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च । १२३
२. स्पष्टं प्रत्यक्षम् । १३३
३. अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् । १३३
४. तद् द्विप्रकारम्—साव्यवहारिकं पारमार्थिकं च । १३३
५. तत्रार्थं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धमनिन्द्रियनिबन्धनं च । १३४
६. एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणामेदादेकशश्रुर्विकल्पकम् । १६०
७. विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तर-
सामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः । १६०
८. अवगृहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणमीहा । १६१
९. ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः । १६१
१०. स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा । १६१
११. संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः । १६१
१२. कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेर्वा व्यपदेशभेदः । १६२
१३. आसामस्येनाऽप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्, अपूर्वापूर्व-
वस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते । १६२
१४. क्रमोऽप्यमीषामयमेव, तथैव संवेदनात्, एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्य-
त्वाच्च । १६४
१५. अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः । १६४
१६. न स्वत्वदृष्टमगृह्यते, न चाऽनवगृहीतं संदिह्यते, न चाऽसंदिग्धमीह्यते, न चान्नी-
हितमवेयते, नाप्यनवेतं धार्यते । १६४
१७. क्वचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेवामाश्रयादात्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् । १६४
१८. पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् । १६५
१९. तद् विकलं सकलं च । १६६
२०. तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा । १६६
२१. अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्व्यगोचरमवधिज्ञानम् ।

२२. संयमविशुद्धिनिबन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनः-
पर्यायज्ञानम् । १८८
२३. सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निस्त्रिद्वयपर्याय-
साक्षात्कारित्वरूपं केवलज्ञानम् । १८८
२४. तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् । १९८
२५. निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वात् । १९८
२६. तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽवाध्यमानत्वात् तद्वाच्यतेनाविरोधसिद्धिः । १९९
२७. न च कबलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वम्, कबलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधात् । २११

तृतीयः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. अस्पष्टं परोक्षम् । १
२. स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् । १
३. तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणम् । १
४. 'तत्तर्थाकारविम्बम्' इति यथा । ३
५. अनुभवस्पृष्टिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभि-
ज्ञानम् । ८
६. यथा 'तज्जातीय एवायं गोपिण्डः' 'गोसदृशो गवयः' 'स एवायं जिनदत्तः'
इत्यादि । ९
७. उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धालम्बनं, इदमस्मिन्
सत्येव भवति, इत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः । १९
८. यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो बहौ सत्येव भवतीति, तस्मिन्नसत्यसौ न
भवत्येव । २६
९. अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च । २६
१०. तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । ३१
११. निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः । ३१
१२. न तु त्रिलक्षणकादिः । ३२
१३. तस्य हेत्वाभासस्यापि संभवात् । ३४
१४. अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् । ४०

१५. शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीतवचनम् । ४१
१६. प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्यनिराकृतग्रहणम् । ४१
१७. अनभिमतस्यासाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादानम् । ४१
१८. व्यातिग्रहणसमयाऽपेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा तदनुपपत्तेः । ४१
१९. न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिरस्ति । ४२
२०. आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्तादृशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी ।
४२
२१. धर्मिणः प्रसिद्धिः क्वचिद्विकल्पतः, कुत्रचित् प्रमाणतः, क्वापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् ।
४२
२२. यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरेयं धूमध्वजवती, ध्वनिः पारंगति-
मान् । ४२
२३. पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । ४४
२४. साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसम्बन्धिताप्रसिद्धये हेतोरुपसंहारवचनवत् पक्षप्रयोगो-
ऽप्यवश्यमाश्रयितव्यः ।
२५. त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गी-
कुरुते । ४६
२६. प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थाभिधायि वचनं परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यक्षहेतुत्वात् । ४७
२७. यथा पश्य पुरः स्फुरतिकरणमणिखण्डमण्डिताभरणमारिणो जिनपतिप्रतिमाः । ४८
२८. पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्गं न दृष्टान्तादिवचनम् । ४८
२९. हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः । ४९
३०. सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानु-
पपत्तिः । ४९
३१. यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्वे धूमवत्त्वस्योपपत्तेः असत्य-
नुपपत्तेर्वा । ४९
३२. अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यैकत्रानुपयोगः । ५०
३३. न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारोप-
लब्धेः । ५०
३४. न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यथोक्ततर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेः । ५१

३५. नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्तरापेक्षायामनवस्थितेर्दुर्निवारः समवतारः । ५१
३६. नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेः । ५१
३७. अन्तर्याम्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च बहिर्व्याप्तिरुद्भावनं व्यर्थम् । ५२
३८. पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु बहिर्व्याप्तिः । ५२
३९. यथाऽनेकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपत्तेरिति, अग्निमानयं देशः धूमवत्त्वात्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च । ५२
४०. नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं पक्षहेतुप्रयोगादेव तस्याः सद्भावात् । ५३
४१. समर्थनमेव परं परप्रतिप्रत्यङ्गमास्तां, तदन्तरेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तदसंभवात् । ५३
४२. मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि । ५३
४३. प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः । ५४
४४. स द्वेषा साधर्म्यतो वैषर्म्यतश्च । ५४
४५. यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रकाश्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४६. यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र बहिर्यथा महानसः । ५५
४७. यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते, स वैषर्म्यदृष्टान्तः । ५५
४८. यथाऽग्न्यभावे न भवत्येव धूमः यथा जलाशये । ५५
४९. हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः । ५५
५०. यथा धूमश्चात्र प्रदेशे । ५५
५१. साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् । ५५
५२. यथा तस्मादग्निरत्र । ५५
५३. एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते । ५६
५४. उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां मिथमानत्वात् । ५६
५५. उपलब्धिर्बिधितिषेधयोः सिद्धिनिबन्धनम्, अनुपलब्धिश्च । ५६
५६. विधिः सदंशः । ५६

५७. प्रतिषेधोऽसदंशः । ५६
५८. स चतुर्द्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽयन्ताभावश्च । ५७
५९. यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः । ५७
६०. यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य मृत्पिण्डः । ५८
६१. यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभावः । ५८
६२. यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य कलशस्य कपालकदम्ब-
कम् । ५८
६३. स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः । ५८
६४. यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः । ५९
६५. कालत्रयाऽपेक्षिणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरित्यन्ताभावः । ५९
६६. यथा चेतनाऽचेतनयोः । ५९
६७. उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्च । ६०
६८. तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा । ६०
६९. साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामुपलब्धिः । ६०
७०. तमस्विन्यामास्वाद्यमानादाग्रादिफलसादेकसामप्रचनुमित्या रूपाद्यनुमिति-
ममिमन्यमानैरभिमतमेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्खलनमपर-
कारणसाकल्यं च । ६१
७१. पूर्वचरोत्तरचरयोर्न स्वभावकार्यकारणभावौ, तयोः कालव्यवहितानुपलम्भात् ।
६३
७२. न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रदशासंषेदन मरणयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं
व्यवहितत्वेन निर्वापारत्वात् । ६४
७३. स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारणत्वव्यवस्था, कुलालस्येव
कलशं प्रति । ६५
७४. न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्यमतिप्रसक्तेः । ६६
७५. परम्पराव्यवहितानां परेषामपि तत्कल्पनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । ६६
७६. सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः सहोत्पादेन तदुत्पत्ति-
विपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः । ६८
७७. ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परि-
णतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयकः, यथा

ज्ञान्येयः, प्रयानानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याजस्य
साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च । ६८

७८. अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भादिति कार्यस्य । ६९
७९. भविष्यति वर्षे तथाविधवारिबाह्विलोकनादिति कारणस्य । ६९
८०. उदेष्यति मुहूर्तान्ते तिथ्यतारकाः पुनर्वसूदयदर्शनादिति पूर्वचरस्य । ६९
८१. उदगुर्मुहूर्तात् पूर्वं पूर्वं फल्गुन्य उत्तरफल्गुनीनामुदगमोपलब्धेति युत्तरचरस्य । ६९
८२. अस्तीह सहकारकले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविशेषादिति सहचरस्य । ७०
८३. विरुद्धोपलब्धस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा । ७०
८४. तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः । ७०
८५. यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् । ७१
८६. प्रतिषेधविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् । ७२
८७. विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य पुंसस्तत्त्वेषु निश्चयस्तत्र सन्देहात् । ७२
८८. विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युपशान्तिर्वदनविकारादेः । ७२
८९. विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्य महर्षेरस्यं वचः समस्ति रागद्वेषकाल्प्याऽकल-
ङ्कितज्ञानसंपन्नत्वात् । ७३
९०. विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति मुहूर्तान्ते पुष्यतारा रोहिण्युदगमात् । ७३
९१. विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा—नोदगान्मुहूर्तात् पूर्वं मृगशिरः पूर्वफल्गुन्युदयात् । ७३
९२. विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनात् । ७४
९३. अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यम्—अविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्च । ७५
९४. तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा । ७५
९५. प्रतिषेधेनाविरुद्धानां स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनु-
पलब्धिः । ७५
९६. स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र मूलके कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्त्वभाव-
स्यानुपलम्भात् । ७६
९७. व्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलब्धेः । ७६
९८. कार्यानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिर्क बीजमङ्कुरानवलोकनात् । ७६
९९. कारणाऽनुपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रशमप्रसृतयो भावास्तत्कार्यवद्भावना-
भावात् । ७६

१००. पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमिष्यति मुहूर्त्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रोदयादशानात् । ७७
 १०१. उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा—नोदगमत् पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्तात् पूर्वमुत्तरभद्रपदोदगमानवगमात् । ७७
 १०२. सहचरानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य सम्भगज्ञानं सम्भगदर्शनानुपलब्धेः । ७७
 १०३. विरुद्धानुपलब्धस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चषा । ७८
 १०४. विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरानुपलम्भभेदात् । ७८
 १०५. विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथाऽत्र शरीरिणि रोगातिशयः समस्ति, नीरोगव्यापारानुपलब्धेः । ७८
 १०६. विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा—विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टम्, इष्टसंयोगाभावात् । ७९
 १०७. विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा—वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भात् । ७९
 १०८. विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यत्र छाया औष्ण्यानुपलब्धेः । ८०
 १०९. विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा—अस्त्यस्य मिथ्याज्ञानम्, सम्भगदर्शनानुपलब्धेः । ८०

चतुर्थः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः । ८१
२. उपचारादाप्तवचनं च । ८१
३. समस्त्यत्र प्रदेशे रत्ननिधानम्, सन्ति रत्नसानुप्रभृतयः । ८६
४. अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्तः । ८७
५. तस्य हि वचनमविसंवादि भवति । ८८
६. स च द्वेषा—लौकिको, लोकोत्तरश्च । ८८
७. लौकिको जनकादिलोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः । ८९
८. वर्ण-पद-वाक्यात्मकं वचनम् । १०३
९. अकारादिः पौद्गलिको वर्णः । १०४
१०. वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदम्, पदानां तु वाक्यम् । १२१
११. स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाम्ब्यामर्थबोधनिवन्धनं शब्दः । १२२
१२. अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद् यथार्थावधार्यत्वे पुनः पुरुषगुणदोषावनुसरतः । १५०

१३. सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधान्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तमङ्गमनुगच्छति । १५२
१४. एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-
निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तमङ्गी । १५३
१५. तद्यथा — स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमो भङ्गः । १५५
१६. स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । १५६
१७. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः । १५८
१८. स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः । १५९
१९. स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च
पञ्चमः । १६०
२०. स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च
षष्ठः । १६१
२१. स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया युग-
पद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्तम इति । १६१
२२. विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु । १६२
२३. निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः । १६२
२४. अप्राधान्यन्येनैव ध्वनिस्तममिधत्ते इत्यप्यसारम् । १६२
२५. क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्राधान्यानुपपत्तेः ।
१६२
२६. निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् । १६३
२७. क्रम दुर्भयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः । १६३
२८. अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्यबाध्यमानत्वात् । १६३
२९. युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न चतुरस्रम् । १६३
३०. तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यबाध्यत्वप्रसङ्गात् । १६३
३१. विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स इत्येकान्तोऽपि
न कान्तः । १६४
३२. निषेधात्मनः मह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रती-
यमानत्वात् । १६४
३३. निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एवायमित्यप्यवधारणं न
रमणीयम् । १६४
३४. इतरथाऽपि संवेदनात् । १६४

३५. क्रमाक्रमान्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकत्वावाचकस्य च निरन्यथेत्यपि मध्या । १६४
३६. विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रतीतेः । १६४
३७. एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिविध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तभङ्गीति न चेत्तसि निधेयम् । १६५
३८. विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव संभवात् । १६५
३९. प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव संभवात् । १६६
४०. तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् । १६६
४१. तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् । १६६
४२. तस्यापि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेः । १६७
४३. इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गे सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च । १६७
४४. प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद् वा यौगपथेन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः । १६७
४५. तद्विपरीतस्तु विकलादेशः । १७२
४६. तद् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवबोधयति । १७३
४७. न तदुत्पत्तितादाकारताभ्यां तयोः पार्थक्येन सामस्त्येन च व्यभिचारोपलम्भात् । १७४

पञ्चमः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. तस्य विषयः सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मकं वस्तु । १७७
२. अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात् प्राचीनोत्तराकारपरिध्यागोपादानावस्थान-स्वरूपपरिणत्याऽर्थक्रियासामर्थ्यघटनाच्च । १८५
३. सामान्यं द्विप्रकारम्—तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं च । १८७
४. प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबलशावळेयादिपिण्डेषु गोत्वं यथा । १८७
५. पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चन-वत् । १९१

६. विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च । २१०
७. गुणः सहभावी धर्मो यथाऽऽत्मनि विज्ञानव्यक्तिक्रियादिः । २११
८. पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव मुखदुःखादिः । २११

षष्ठः परिच्छेदः

[द्वितीयो भागः]

१. यत् प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् । २२६
२. तद् द्विविधानन्तर्येण पारम्पर्येण च । २२६
३. तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् । २२६
४. पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् । २२६
५. शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्यः । २२७
६. तत् प्रमाणतः स्याद्विन्नमभिन्नं च प्रमाणफलत्वन्यथानुपपत्तेः । २२८
७. उपादानबुद्ध्यादिना प्रमाणाद् भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोर्व्यभिचार इति न विभावनीयम् । २२८
८. तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थितेः । २२८
९. प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतिः । २२८
१०. यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारिभिरस्संछित-
मनुमत्वात् । २२९
११. इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसज्येत । २२९
१२. अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त इति
नाशङ्कनीयम् । २२९
१३. कथञ्चित्तस्यापि प्रमाणाद् भेदेन व्यवस्थानात् । २३०
१४. साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वात् । २३०
१५. प्रमाणं हि करणाख्यं साधनं स्वपरव्यवसितौ साधकतमत्वात् । २३०
१६. स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलं तु साध्यम्, प्रमाणनिष्पाद्य-
त्वात् । २३१
१७. प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः कथञ्चिद् भेदः । २३२
१८. कर्तृक्रिययोः साध्यसाधकभावेनोपलम्भात् । २३२
१९. कर्त्ता हि साधकः स्वतन्त्रत्वात्, क्रिया तु साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् । २३२

२०. न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिन्नैव, भिन्नैव वा, प्रतिनियतक्रियाक्रिया-
वद्भावभङ्गप्रसंगात् । २३३
२१. संवृत्त्या प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलापः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धि-
विरोधान् । २३५
२२. ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्त्तव्यः ।
२३६
२३. प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद् विपरीतं तदाभासम् । २३६
२४. भ्रजानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्विकल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य
स्वरूपाभासाः । २३७
२५. यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसंशयानध्यवसायाः ।
२३७
२६. तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः । २३७
२७. सांख्यहारिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् । २३७
२८. यथाऽम्बुधरेषु गन्धर्वनगरज्ञानं, दुःखे सुखज्ञानं च । २३८
२९. पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् । २३८
३०. यथा शिवाद्यस्य राजर्षेरसंख्यातद्वीपसमुदेषु सस्तद्वीपसमुद्रज्ञानम् । २३८
३१. अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम् । २३९
३२. अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा । २३९
३३. तुल्ये पदार्थे स एवायमिति एकस्मिंश्च तेन तुल्य इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा-
नाभासम् । २३९
३४. यमलकजातवत् । २३९
३५. असत्यामपि व्याप्तौ तदवभासस्तर्काभासः । २४०
३६. स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र यावान्मैत्रतनयः स श्याम इति यथा । २४०
३७. पक्षाभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाभासमवसेयम् । २४१
३८. तत्र प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः पक्षाभासाः । २४१
३९. प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथाऽऽर्हतान् प्रत्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः
समस्ति जीव इत्यादिः । २४३
४०. निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानागमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य
निराकरणादनेकप्रकारः । २४२

४१. प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति भूतविलक्षण आत्मा । २४३
 ४२. अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा । २४३
 ४३. आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनेन रजनिभोजनं भजनीयम् । २४४
 ४४. लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ।
 २४५
 ४५. स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् । २४६
 ४६. अनर्भस्मितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादि-
 रशाश्वतिक एव वेति वदतः । २४८
 ४७. असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभामाः । २४९
 ४८. यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । २४९
 ४९. स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च । २४९
 ५०. उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् । २४९
 ५१. अन्यतरासिद्धो यथा अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ।
 २५०
 ५२. साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरव्यवसीयते स विरुद्धः । २७५
 ५३. यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात् । २७५ ।
 ५४. यस्यान्यथानुपपत्तिः संदिह्यते सोऽनैकान्तिकः । २८१
 ५५. स द्वेषा-निर्णतविपक्षवृत्तिकः संदिग्धविपक्षवृत्तिकश्च । २८१
 ५६. निर्णतविपक्षवृत्तिको यथा-नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । २८२
 ५७. सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा-विवादपदापन्नः पुरुषः सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वात् ।
 २८३
 ५८. साधन्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकारः । २९१
 ५९. साध्यधर्मविकलः, साधनधर्मविकलः, उभयधर्मविकलः, संदिग्धसाध्यधर्मा, संदि-
 ग्धसाधनधर्मा, सन्दिग्धोभयधर्मा, अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति ।
 २९१
 ६०. तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद् दुःस्ववदिति साध्यधर्मविकलः । २९२
 ६१. तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकलः । २९२
 ६२. कलशवदित्युभयधर्मविकलः । २९२
 ६३. रागादिमानस्य वक्तृत्वाद् देवदत्तवदिति संदिग्धसाध्यधर्मा । २९३

६४. मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वात् मैत्रवदिति संदिग्धसाधनधर्मा । २९३
 ६५. नायं सर्वदर्शी रागादिमत्त्वात् मुनिविशेषवदिति सन्दिग्धोभयधर्मा । २९३
 ६६. रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिवृत्तपुरुषवदित्यनन्वयः । २९३
 ६७. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यप्रदर्शितान्वयः । २९३
 ६८. अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतान्वयः । २९४

६९. वैषम्येणापि दृष्टान्ताभासो नवचा । २९४
 ७०. असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्ध-
 साध्यव्यतिरेकः, संदिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यतिरेकोऽप्रद-
 र्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च । २९४
 ७१. तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् यत् पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणं यथा
 स्वप्नज्ञानमिति असिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्वप्नज्ञानात् भ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः । २९५
 ७२. निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद् यत् तु सविकल्पकं न तत् प्रमाणं, यथा लैङ्गिक
 मित्यसिद्धसाधनव्यतिरेको लैङ्गिकात् प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः । २९५
 ७३. नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात्, यस्तु न नित्यानित्यः स न संस्तद्यथा स्तम्भ इत्य-
 सिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः । २९५
 ७४. असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वात्, यः सर्वज्ञः आप्तो वा स
 क्षणिकैकान्तवादी, यथा सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञता-
 नाप्तत्वयोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् । २९५
 ७५. अनादेयवचनः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वाद्, यः पुनरादेयवचनः स
 वीतरागस्तथा शौद्धोदनिरिति, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः शौद्धोदनौ रागादि-
 मत्वस्य निवृत्तेः संशयात् । २९६
 ७६. न वीतरागः कपिलः करुणाऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वात्,
 यस्तु वीतरागः स करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशकलस्तद्यथा-
 तपनबन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेक इति तपनबन्धौ वीतरागत्वाभावस्य करुणा-
 ऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः सन्देहात् । २९६
 ७७. न वीतरागः कश्चिद्विवक्षितपुरुषो वक्तृत्वात्, यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता,
 यथोपलक्षणं इत्यव्यतिरेकः । २९७

७८. अनित्य शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शितव्यतिरेकः । २९७
७९. अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्, यदकृतकं तन्नित्यं, यथाऽऽकाशमिति विपरीत-
व्यतिरेकः । २९७
८०. उक्कलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभासौ । २९८
८१. यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद्, यः कृतकः स परिणामी, यथा कुम्भ
इत्यत्र परिणामी च शब्दः इति कृतकश्च कुम्भ इति च । २९८
८२. तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्दः इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ।
२९८
८३. अनासवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् । २९९
८४. यथा मेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले सुलभाः पिण्डसर्जुराः सन्ति
त्वरितं गच्छत गच्छत शावकाः । । २९९
८५. प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याऽऽभासम् । ३००
८६. सामान्यमेव, विशेष एव, तद् द्वयं वा स्वतन्त्रमित्यादिस्तस्य विषयाभासः । ३००
८७. अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात् फलं तस्य तदाभासम् । ३०१

सप्तमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. नीयते येन श्रुताद्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रति-
पत्तुरभिप्रायविशेषो नयः । १
२. स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभासः । ५
३. स व्याससमासाम्यां द्विप्रकारः । ५
४. व्यासतोऽनेकविकल्पः । ५
५. समासतस्तु द्विभेदः—द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । ६
६. आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारमेदात् त्रेधा । ७
७. धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विबक्षणं स नैकगमो नैगमः । ८
८. सञ्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोः । ८
९. वस्तु पर्यायवद् द्रव्यमिति धर्मिणोः । ९
१०. क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्मिणोः । ९
११. धर्मद्वयार्दानामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिर्नैगमाभासः । १०

१२. यथाऽऽत्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमन्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिः । १०
१३. सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संप्रहः । १०
१४. व्ययमुभयविकल्पः परोऽपरश्च । ११
१५. अशेषविशेषेष्वौदामीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंप्रहः । ११
१६. विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा । ११
१७. सत्ताऽद्वैतं त्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्ष्णाणस्तदाभासः । १२
१८. यथा सत्तैव तत्त्वं, ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् । १२
१९. द्रव्यत्वादानीयवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंप्रहः । १२
२०. धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदादित्यादिर्यथा । १३
२१. द्रव्यत्वादिकं प्रतिज्ञानानस्तद्विशेषान्निहनुवानस्तदाभासः । १३
२२. यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः । १३
२३. संप्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः । १४
२४. यथा यत् सत् तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः । १४
२५. यः पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः । १५
२६. यथा चार्वाकदर्शनम् । १५
२७. पर्यायार्थिकश्चतुर्द्धा ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढ एवंभूतश्च । १६
२८. ऋजु वर्त्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्मभिप्राय ऋजुसूत्रः । १६
२९. यथा सुखविवर्त्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः । १६
३०. सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः । १६
३१. यथा तथागतमतम् । १७
३२. कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः । १७
३३. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुर्इत्यादिः । १७
३४. तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः । १८
३५. यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुर्इत्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थ-
मभिदधति, भिन्नकालशब्दत्वात्, तादृक्सिद्धान्त्यशब्दवदव्यादिः । १८
३६. पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोहन् समभिरूढः । १८

३७. इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पृदरिणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा । १९
३८. पर्यायिष्वनीनामभिधेयानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्तदाभासः । १९
३९. यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया एव भिन्नशब्दत्वात्, करि-कुरङ्ग-तुरङ्गशब्दवदित्यादिः । २०
४०. शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूतः । २०
४१. यथेन्द्रनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः पृदरिणप्रवृत्तः पुरन्दरः इत्युच्यते । २०
४२. क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः । २१
४३. यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-भूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः । २२
४४. एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः । २२
४५. शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः । २२
४६. पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः परः परस्तु परिमितविषयः । २३
४७. सन्मात्रगोचरात् संप्रहान्नेगमो भावभावभूमिकत्वाद् भूमविषयः । २३
४८. सद्दिशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संप्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहु-विषयः । २३
४९. वर्तमानविषयादजुसूत्राद् व्यवहारखिकालविषयावलम्बित्वादनल्पार्थः । २३
५०. कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दादजुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः । २४
५१. प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभिरूढाच्छब्दस्तद्विपर्ययानुयायित्वात् प्रभूत-विषयः । २४
५२. प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादैवंभूतात् समभिरूढस्तदन्यार्थस्थाप-कत्वान्महागोचरः । २५
५३. नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्त्तमानं विधिप्रतिषेधान्यां सप्तभङ्गीमनुव्रजति । २५
५४. प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् । २६
५५. प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा । २७
५६. चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद्गोक्ता स्वदेहपरिमाणः प्रतिकेन्द्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवांश्चायम् । ५२
५७. तस्योपात्तपुञ्जीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियान्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः । ८०

अष्टमः परिच्छेदः

[तृतीयो भागः]

१. विरुद्धयोर्धर्मयोरैकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधन-
दूषणवचनं वादः । १०४
२. प्रारम्भकश्चात्र जिगीषुः तत्त्वनिर्णिनीषुश्च । १०७
३. स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधन-दूषणाम्यां परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः । १०९
४. तथैव तत्त्वं प्रतिनिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः । १०९
५. अयं च द्वेषा-स्वात्मनि परत्र च । १०९
६. आद्यः शिष्यादिः । १११
७. द्वितीयो गुर्वादिः । १११
८. अयं द्विविधः क्षायोपशमिकज्ञानशाली केवली च । १११
९. एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः । ११३
१०. तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एव, अन्यतमस्याऽप्यङ्गस्यापाये
जयपराजयव्यवस्थादिदोःस्थापत्तेः । ११५
११. द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः कदाचित् त्र्यङ्गः । ११७
१२. तत्रैव द्व्यङ्गस्तुरीयस्य । ११८
१३. तृतीये प्रथमादीनां यथायोगं पूर्ववत् । ११८
१४. तुरीये प्रथमादीनामेवम् । ११८
१५. बादिप्रतिबादिसम्यक्समापतयश्चत्वार्यङ्गानि ।
१६. प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन बादिप्रतिवादिनौ । १२०
१७. प्रमाणतः स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्रियावनयोः कर्म । १२०
१८. बादिप्रतिबादिसिद्धान्तस्त्वनदीष्णत्वधारणाबाहुश्रुत्यप्रतिभाक्षान्तिमाध्यस्थैरुभया-
भिमताः सम्भ्याः । १२१
१९. बादिप्रतिबादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथाविशेषाङ्गीकारणाऽप्रवादोत्तरवाद-
निर्देशः, साधकबाधकोक्तिगुणदोषावधारणं, यथावसरं तत्त्वप्रकाशनेन कथा-
विरमणं, यथासम्भवं समायां कथाफलकथनं चैषां कर्माणि । १२३
२०. प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमामाध्यस्थ्यसम्पन्नः समापतिः । १२४
२१. बादिसम्याभिहितावधारणं कलहव्यपोहादिकं चास्य कर्म । १२५
२२. सजिगीषुकेऽस्मिन् यावत्सम्यापेक्षं स्फूर्तौ वक्तव्यम् । १२६
२३. उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुले यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत्स्फूर्तिं च वाच्यम् । १४२

प्रमाण-नयतत्त्वालोकस्य

रत्नाकरावतारिका वृत्तिः ।

બઈય
વાદિગ્રીદેવસૂરિસૂત્રિતસ્ય
પ્રમાણનયતત્વાલોકસ્ય
ગ્રીરત્નપ્રમાણાર્યવિરચિતા લઘ્વી ટીકા
રત્નાકરાવતારિકા
સતમઃ પરિચ્છેદઃ ।

પ્રતાવતા પ્રમાણતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્યેદાનીં નયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપયન્તિ—
 નીયતે યેન શ્રુતાશ્રુતપ્રમાણવિષયીકૃતસ્યાર્થસ્યાંશસ્તદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ
 સ પ્રતિપસુરમિપ્રાયવિશેષો નયઃ ॥૧॥

§૧ બૈત્રેકવચનમતન્ત્રં તેનાંશાવંશા વા, યેન પરામર્શવિશેષેણ શ્રુતપ્રમાણપ્રતિપન્ન-
 વસ્તુનો વિષયીક્રિયન્તે તદિતરાંશૌદાસીન્યાપેક્ષયા સ નયોઽભિધીયતે । તદિતરાંશ-
 પ્રતિક્ષેપે તુ તદાભાસતા ભગિધ્યતે । પ્રત્યપાદયામ ચ સ્તુતિદ્વાત્રિંશતિ—

બહો ! ચિત્રં ચિત્રં તવ ચરિતમેતન્મુનિપતે !

સ્વકીયાનામેષાં વિવિધવિષયન્યાતિવશિનામ્ ।

વિપક્ષાપેક્ષાણાં કથયસિ નયાનાં સુનયતાં

વિપક્ષક્ષેત્રુણાં પુનરિહ વિમો ! દુષ્ટનયતામ્ ॥૧॥

પચ્ચાશતિ ચ—

નિઃશેષાંશજુષાં પ્રમાણવિષયીભૂયં સમાસેદુષાં

વસ્તુનાં નિયતાંશકલ્પનપરાઃ સત્ શ્રુતાસક્તિનઃ ।

બૌદાસીન્યપરાયણાસ્તદપરે ચાંશે ભવેયુર્નયા-

ચ્ચેદેકાન્તકલકલ્પકલ્પકલ્પાસ્તે સ્યુસ્તદા દુર્નયાઃ ॥૧॥

સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય-ફલ, એ ચારેના આભાસરૂપ પ્રબંધ વડે પ્રમાણ-
 તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને અંથકાર હવે નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરે છે.—

આગમ પ્રમાણથી વિષય કરાયેલ—શ્રુતપ્રમાણથી ભણેલ પદાર્થનો કોઈ એક
 અંશ-(ધર્મ) તેનાથી અન્ય અંશોને ઓળખ કરીને જે અભિપ્રાય વડે જણાવાય,
 વફતાનો તે અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. ૧

૬૧ આ સૂત્રમાં 'અંશ' એમ જે એકવચન કહેવામાં આવ્યું છે, તે અતન્ત્ર છે—આકરણના નિયમાનુસાર નથી. તેથી બે અંશ કે બહુ અંશોતું પણ બંધાયેલું. જે અભિપ્રાયવિશેષ વડે (શ્રુત) આગમપ્રમાણથી સ્વીકારેલ (બાબેલ) વસ્તુના એક અંશ, બે અંશો કે અનેક અંશોને તે અંશોથી બીજા અંશોને ગૌણ કરીને વિષય કરાય તે અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. પરંતુ સ્વીકૃત અંશોથી અન્ય અંશોનો અપલાપ કરે અર્થાત્ ખંડન કરે તો તે ન્યાયાસ કહેવાય છે. જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. અભાએ પણ સ્તુતિદ્વાનિશતિમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે કે—“હે મુનિ-પતિ—(જિનેશ્વર) તમારું આ ચરિત આશ્ચર્યકારી છે; કારણ કે, વિવિધ વિષયમાં શયતા પોતાના આ નયોને વિપક્ષની અપેક્ષાવાળા હોય તો મુનય કહે છે, પરંતુ તે નયો બે માત્ર વિપક્ષનું ખંડન કરનારા જ હોય તો તેને દુનૈય કહે છે. વળી, પંચાશત્માં પણ કહેલ છે કે—“સમસ્ત અંશોથી યુક્ત અને પ્રમાણનો વિષય બનેલા પદાર્થના અમુક અપેક્ષિત અંશ-(ધર્મ)ના વિચારમાં તત્પર અને બીજા અંશો તરફ ઉઠાસીને એવા શ્રુત-(આગમ) પ્રમાણ સંબંધી સાત નયો છે, પરંતુ બે તે એકાન્તાત્મક કલંકરૂપ કીચડથી મેલા થાય તો તે દુનૈય કહેવાય છે.

॥૩૭ નમઃ॥ અથ સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ।

(૧૦) અત્રૈકવચનમતન્ત્રમિત્યાદિ ભુતપ્રમાણપ્રતિપન્નમસ્યવસ્તુનીડશાવંશા વા યેન પરા-મર્શવિશેષય-તર્જિતરાશૌદાસીન્યાપેક્ષયા વિષયીક્રિયન્તે સ નયોડમિષીમત્ત્વમ્ ઇતિ યોગઃ ।

વિવિધવિષયવ્યાપ્તિવચિનામિતિ અત્રૈકપક્ષે વિષયાઃ સામાન્યાદયો દ્વિતીયપક્ષે વિષયાઃ દેશાઃ, વક્ષિણાં સમર્થાનામ્ ।

નિઃશેષાંશજુષામિતિ નિત્યાનિત્યાર્થજજુષામ્ । નિયતાંશકલ્પનપરા ઇતિ વસ્તુનામ્ । એવિતિ ચદિ । ઇકાન્તકલ્પરૂપકલ્પજુષા ઇતિ નિત્યમેવાનિત્યમેવ વા ।

॥ અથ સત્તમઃ પરિચ્છેદઃ ॥

(ટિ૦) અહો ચિત્રં ચિત્રમિત્યાદિ । હે મુનિપતે જિનેશ્વર અમાસંગતામિશ્રાયાળામ્ । ચિવિચેતિ માનાપ્રકારગોચરશાસિવરાળામ્ । [? ચિપક્ષેતિ] વિપક્ષમપેક્ષન્તે ગત્રનિમીલિક્ષવા તસ્મિન્ન દુષ્ટ્યાં મુદ્ધિ ન દષ્ટતે તેષામ્ । [? ચિપક્ષેતિ] વિપક્ષ ક્ષિપતી(ક્ષિપન્તી)તિ તેષામ્ । અપરદર્શનેષુ વિપક્ષોન્મૂલમેવ મુનયમાહુઃ । વિપક્ષાપેક્ષં દુનૈયં વિદુઃ । લોકેડપિ નિઃશુજ્જલસમુપહૃસિત-પુરન્દરશામર્ધ્યાનાં મહોબુજાં મકલવિપક્ષમૂલવિષુજાનામેવ ક્ષીરોદન્શત્કલ્પલોલધબલા કીર્તિર્નરીર્ગતિ । મવાંસ્તુ વિપક્ષાપેક્ષામેવ વિદવાસિ, અત એવ મહુદાધર્મ્યમ્ ।

(ટિ૦) નિઃશેષોત્થેત્યાદિ નિઃશેષાન્ સમસ્તાનંશાન્ જુષન્તે છેવન્તે તેષાં પ્રમાણગોચરમાવમાપ્નુવ-તામ્ (? નિયતાનામિતિ) નિયતાનામેકદ્વિત્રાનામંશકલ્પને વ્યવસ્થાપનં તત્પરાઃ । (? શ્રુતેતિ) ભુતાડ્ઽસન્નિનઃ સિદ્ધાન્તચિદિતાઃ । તત્ત્વપરે ઇતિ તસ્માત્ સત્તમવપ્રતિપાદિતાદેશાદ્યપતિરિક્તે સમદ્દિ-માણાઃ । ઇકાન્તેતિ ઇકાન્તેન પ્રતિપક્ષપ્રતિજ્ઞેનકાસ્તે નવા ચદિ તદ્વા દુનૈયતામાસાદ્યન્તિ ।

૨ નનુ નયસ્ય પ્રમાણાદ્વેદેન લક્ષણપ્રણયનમયુક્તમ્ । સ્વાર્થવ્યવસાયસમકલ્પેન તસ્ય પ્રમાણસ્વરૂપતાત્ । તથાહિ—નયઃ પ્રમાણમેવ, સ્વાર્થવ્યવસાયકત્વાદિદ્વિપ્રમાણક્ત્

સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્વાધ્યસ્ય પ્રમાણત્વાનમ્યુપગમે પ્રમાણત્વાપિ તથાવિષયસ્ય પ્રમાણત્વં ન સ્યાદિતિ કથિત્ । તદસત્ । નયસ્ય સ્વાર્થકદેશનિર્ણીતલક્ષણત્વેન સ્વાર્થવ્યવસાયક-ત્વાસિદ્ધેઃ ।

કુર શંકા—નય સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક—(સ્વપર વ્યવસાયી) હોવાથી પ્રમાણ રૂપ છે, માટે નયનું પ્રમાણથી જૂઠું લક્ષણ કરવું તે યોગ્ય નથી. નય પ્રમાણ જ છે. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક હોવાથી, ઇતિ પ્રમાણની જેમ. સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક નયમાં જે પ્રમાણતા નહિ માને તો સ્વાર્થવ્યવસાયાત્મક પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણતા નહિ રહે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી; કારણ કે નય સ્વ અને અર્થના એક દેશને (એક ધર્મને) નિર્ણય કરવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેમાં સ્વાર્થ-વ્યવસાયત્મકતા અસિદ્ધ છે.

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । તસ્યેતિ નયસ્ય । તથા હોત્યાદિ નાપર એવ પ્રમાણયતિ । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિષયસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસાયકસ્ય । તદ્વસ્તવિત્યાદિ સ્મરિઃ । સ્વાર્થકદેશ-નિર્ણીતલક્ષણત્વેનેતિ સ્વસ્વાર્થકદેશસ્ય ચ નિર્ણીતલક્ષણત્વેન ।

(ટિ.) નનુ નયસ્યેત્યાદિ । તસ્યેતિ નયસ્ય । અસ્યેતિ નયસ્ય । તથાવિષયસ્યેતિ સ્વાર્થ-વ્યવસાયકસ્ય । કથિતિતિ પરવાદી । યદિ નયઃ સ્વાર્થવ્યવસાયકનોડપિ પ્રમાણાદ્ મિષોડપ્રમાણ હતિ તાત્પર્યં તદા પ્રમાણેડપિ પ્રમાણત્વં ન ભવેદ્ ડમયોસ્તુલ્યલક્ષણત્વાત્ ।

૩ નનુ નયવિષયતયા સંમતોડર્થકદેશોડપિ યદિ વસ્તુ તદા તત્પરિચ્છેદી નયઃ પ્રમાણમેવ, વસ્તુપરિચ્છેદલક્ષણત્વાત્ પ્રમાણસ્ય । સ ન ચેદ્વસ્તુ તર્હિ તદ્વિષયો નયો મિધ્યાજ્ઞાનમેવ સ્યાત્, તસ્યાવસ્તુવિષયલ્લક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદવચમ્ । અર્થકદેશસ્ય વસ્તુત્વાવસ્તુત્વપરિહારેણ વસ્ત્વંશતયા પ્રતિજ્ઞાનાત્ ।

કુર શંકા—નયના વિષય તરીકે સ્વીકૃત પદાર્થને એક દેશ પણ જે વસ્તુ-રૂપ હોય તો તેને જણાવનાર નય પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે; કારણ કે, ‘વસ્તુ પરિ-ચ્છેદ’ એ જ પ્રમાણનું લક્ષણ છે, અને જે પદાર્થને એક દેશ વસ્તુરૂપ ન હોય તો તેને વિષય કરનાર નય મિથ્યા જ્ઞાન જ થશે; કારણ કે, અવસ્તુને વિષય કરવી એ મિથ્યા જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન પણ નિર્દોષ નથી; કારણ કે, અમે અર્થના એક દેશને વસ્તુ કે અવસ્તુ ન માનતાં વસ્તુઅંશરૂપ માનેલ છે. (અર્થાત્ અર્થને એક દેશ વસ્તુ નથી તેમ અવસ્તુ પણ નથી પરંતુ વસ્તુને અંશ છે એવી પ્રતિજ્ઞા અમે જણાવી છે.)

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । સ્વ ઇતિ અર્થકદેશઃ । તદ્વિષય ઇતિ સ્વાર્થકદેશો વિષયો વસ્તુસૌ તદ્વિષય ઇતિ વિમ્મઃ । તસ્યેતિ મિધ્યાજ્ઞાનસ્ય । તદ્વચમિત્યાદિ સ્મરિઃ ।

(ટિ.) નનુ નયવિષયેત્યાદિ । તત્પરિચ્છેદીતિ વસ્તુપરિજ્ઞાનોત્પાદકઃ । સ્વ ઇતિ અર્થક-દેશઃ । તદ્વિષય ઇતિ અર્થકદેશનોચરઃ । તસ્યેતિ મિધ્યાજ્ઞાનસ્ય । અર્થકદેશસ્યેતિ ।

૪ તથા ચાવાચિ—

નાયં વસ્તુ ન ચાવસ્તુ વસ્ત્વંશઃ કથ્યતે બુધૈઃ ।

નાસમુદ્રઃ સમુદ્રો વા સમુદ્રાંશો યથૈવ હિ ॥૧॥

સ્ત્ત્માત્રસ્ય સમુદ્રત્વે શેષાંશસ્યાસમુદ્રતા ।

સમુદ્રબહુતા વા સ્યાત્ તત્ત્વે કાસ્તુ સમુદ્રવિત્ ? ॥૨॥

યથૈવ હિ સમુદ્રાંશસ્ય સમુદ્રત્વે શેષસમુદ્રાંશાનામસમુદ્રત્વપ્રસજ્ઞાત્ સમુદ્રબહુ-
સ્વાપત્તેર્વા; તેષામપિ પ્રત્યેકં સમુદ્રત્વાત્ । તસ્યાસમુદ્રત્વે વા શેષસમુદ્રાંશાનામપ્યસમુદ્ર-
ત્વાત્ કચિદપિ સમુદ્રવ્યવહારયોગાત્ । સમુદ્રાંશઃ સમુદ્રાંશ એવોચ્યતે, તથા સ્વાર્થ-
કદેશે નયસ્ય ન વસ્તુ, સ્વાર્થેકદેશાન્તરાણામવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદ વસ્તુબહુતાનુષત્તેર્વા;
નાપ્યવસ્તુ, શેષાંશાનામપ્યવસ્તુત્વેન કચિદપિ વસ્તુવ્યવસ્થાડનુપપત્તેઃ । કિં તર્હિ ?
વસ્ત્વંશ એવાસૌ તાદ્રકપ્રતીતેર્વાષકામાવાત્ ? તતો વસ્ત્વંશે પ્રવર્તમાનો નયઃ સ્વાર્થેક-
દેશવ્યવસાયલક્ષણો ન પ્રમાણં, નાપિ મિધ્યાજ્ઞાનમિતિ ॥૧॥

કુદ અને તે પ્રમાણે કહ્યું પણ છે કે—“એમ સમુદ્રનો અંશ એ સમુદ્ર નથી કે અસમુદ્ર પણ નથી પરંતુ સમુદ્રાંશ છે, તેમ પદાર્થના અંશને પડિત પુરુષો વસ્તુ કહેતા નથી તેમ અવસ્તુ પણ કહેતા નથી. પરંતુ વસ્તુનો અંશ કહે છે. જો સમુદ્રના વિવક્ષિત અંશને સમુદ્ર કહેવામાં આવે તો બાકીના અંશમાં અસમુદ્રતાનો કે બહુ સમુદ્રતાનો પ્રસંગ આવશે. અને જો સમુદ્રના અંશને અસમુદ્ર માનો તો બાકીના અંશો પણ અસમુદ્રરૂપ થવાથી સમુદ્રજ્ઞાન ક્યાં થશે ?” સમુદ્રના અંશને સમુદ્ર માનો તો બાકીના અંશોમાં અસમુદ્રતાનો, અથવા તે દરેક અંશ સમુદ્રરૂપ હોવાથી સમુદ્રબહુતા—(અનેક સમુદ્રતા)નો પ્રસંગ આવશે અને જો સમુદ્રના અંશને અસમુદ્ર માનો તો બાકીના સમુદ્ર અંશો પણ અસમુદ્રરૂપ હોવાથી ક્યાંય પણ સમુદ્રનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહિ. માટે સમુદ્રનો અંશ સમુદ્રનો અંશ જ કહેવાય છે. તેવી રીતે નયનો વિષય સ્વાર્થેક દેશ પોતે વસ્તુ નથી; કારણ કે, તેથી બાકીના સ્વાર્થેક દેશોને અવસ્તુતાનો અથવા વસ્તુબહુતાનો પ્રસંગ આવશે. અને એ જ રીતે સ્વાર્થેક દેશ પોતે અવસ્તુ પણ નથી; કારણ કે, બાકીના અંશો પણ અવસ્તુરૂપ થઈ જવાથી ક્યાંય પણ વસ્તુની વ્યવસ્થા—(વ્યવહાર) થઈ શકશે નહિ. તેથી નયના વિષયરૂપ વસ્તુનો અંશ એ વસ્તુનો અંશ જ કહેવાય છે; કારણ કે, તેવું જ્ઞાન થવામાં કંઈ બાધક નથી.

માટે વસ્તુના અંશમાં પ્રવર્તમાન નય સ્વાર્થેક દેશ—(સ્વપરેકદેશ)નો વ્યવ-
સાયી હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી, તેમ મિધ્યા જ્ઞાનરૂપ પણ નથી એ સિદ્ધ થયું. ૧
(૧૦) અવસ્થિત્વતોડમે કિં સ્થિતિ શેષઃ । યથૈવ હૃત્યતોડમે યત્ત્વમિતિ ગમ્યમ્ । સમુદ્ર-
વિવિધિ સમુદ્રજ્ઞાનમ્ । એતદેવ વ્યાચયે—યથૈવ હૃત્યાદિના । સમુદ્રવ્યવહારયોગાદિ-
ત્વતોડમે તત્ત્વતેતિ ગમ્યઃ । સમુદ્રાંશ પથેતિ ન સમુદ્રઃ । અવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞાદિત્વતોડમે
વસ્તુત્વે તેતિ ગમ્યમ્ । નાપિ મિધ્યાજ્ઞાનમિતિ કિં તુ નય સ્થિતિચીયતે ॥૧॥

(ટિ.) નાયમિતિ અર્થેકદેશો ન વસ્તુ નાવસ્તુ કિન્તુ વસ્ત્વંશ એવં । યથા સમુદ્રકલ્લોલો ન સમુદ્રો નાસમુદ્રઃ । તન્માત્રસ્યેતિ કલ્લોલમાત્રસ્ય । (શેષાંશસ્ય) શેષાંશાનામિતિ અપર-
કલ્લોલાનામસમુદ્રવત્કે એવં કલ્લોલઃ સમુદ્રઃ । અપરે સર્વે વા સમુદ્રાઃ । અન્યથા સર્વેતરજ્ઞાણાં પ્રત્યેકં
પારાવારત્વે સમુદ્રેષતા પ્રલયપદ્ધતીભયિરોદ્ધતિ । તત્ત્વે इति નામ્યસમુદ્રઃ ચતોડસમુદ્રત્વે । સમુદ્ર-
ધિદિતિ કસ્મિંસ્તરજે સમુદ્રજ્ઞાનં ભવત્તુ । ચદિ એકસ્તરજોડસમુદ્રોડપરોડપ્યસમુદ્રઃ, તૃતીયોડપ્યસમુદ્રઃ,
સમુદ્રત્વં વ્યાપિ ન સ્થાત્ । સમુદ્રસ્ય કલ્લોલમયત્વાદિતિ ભાવઃ । વિષ્ણુક્રમેન સમ્યગ્વચલાદત્ર
જ્ઞાનમેવ પ્રતિપત્ત્યર્થં ન તુ જ્ઞાતા પુમાન્ । કિં તર્હીત્યાદિ । તાદૃશિતિ વસ્ત્વંશપ્રત્યયસ્ય
વાચકપ્રમાણાભાવાત્ ॥૧॥

નયસામાન્યલક્ષણમુક્ત્વા નયામાસસ્ય તદર્શયિતુમાહુઃ—

સ્વાભિપ્રેતાદંશાદિતરાંશાપલાપી પુનર્નયામાસઃ ॥૨॥

૧ પુનઃ શન્દો નયાત્ વ્યતિરેકં ઘોતયતિ । નયામાસો નયપ્રતિવિમ્બાત્મા
દુર્નયં હત્યર્થઃ । યથા તીર્થિકાનાં નિત્યાનિત્યાદ્યેકાન્તપ્રદર્શકં સકલં વાક્યમિતિ ॥૨॥

નયનું સામાન્ય લક્ષણ કહીને નયાભાસનું લક્ષણ જણાવવા માટેનું કથન—

જે અભિપ્રાય પોતાને અભિપ્રેત (ઈષ્ટ) અંશ (ધર્મ)નો અંગીકાર કરીને
અન્ય અંશોનો અર્થાત્ ધર્મોનો અપસાપ કરે—નિરાસ કરે તે નયાભાસ (દુર્નય)
કહેવાય છે. ૨

૬૧ અહીં સૂત્રમાં 'પુનઃ' શબ્દ નયથી પૃથગ્ભાવને જણાવનાર છે. નયા-
ભાસ-નય પ્રતિબિમ્બાત્મા (નય નહિ પણ નયના જેવો) દુર્નય. જેમકે—અન્ય-
તીર્થિકોનો એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય વિગેરે જણાવનાર 'સમસ્ત વાક્ય
પ્રયોગ' એ દુર્નય છે. ૨

(૧૦) તદર્શયિતુમિતિ નયસામાન્યલક્ષણં દર્શયિતુમ્ ।

(૧૦) વાક્યમિતિ નયામાસ હત્યર્થઃ ॥૨॥

(ટિ.) નયસામાન્યોત્થાદિ । તદિતિ લક્ષણમ્ ॥૨॥

નયપ્રકારસૂચનાયાહુઃ—

સ વ્યાસસમાસાભ્યાં દ્વિપ્રકારઃ ॥૩॥

૧ સ પ્રકૃતો નયઃ વ્યાસો વિસ્તરઃ, સમાસઃ સંક્ષેપસ્તાભ્યાં દ્વિમેદઃ; વ્યાસનયઃ
સમાસનયમ્બેતિ ॥૩॥

વ્યાસનયપ્રકારાન્ પ્રકાશયન્તિ—

વ્યાસતોડનેકવિકલ્પઃ ॥૪॥

પ્રકાશગોચરસ્ય હિ પ્રતિપત્તિમિપ્રાયવિશેષસ્ય નયસ્વરૂપત્વમુક્તં, તત્તથાનન્તાં-
શામ્લકે વસ્તુન્યેકેકાંશપર્યવસાયિનો યાવન્તઃ પ્રતિપત્તુનામિપ્રાયાસ્તાવન્તો નયાઃ, તે
ચ નિયતસંખ્યયા સંખ્યાતું ન શક્યન્ત ઇતિ વ્યાસતો નયસ્યાડનેકપ્રકારત્વમુક્તમ્ ॥૪॥

નયના ભેદો—

વ્યાસ અને સમાસથી તે બે પ્રકારે છે. ૩

કૃ૧ તે એટલે પ્રસ્તુત નય. વ્યાસથી એટલે વિસ્તારથી અને સમાસથી એટલે સંક્ષેપથી. અર્થાત્ પ્રકૃત નય વિસ્તાર અને સંક્ષેપ દ્વારા બે પ્રકારે છે—

(૧) વ્યાસ નય અને (૨) સમાસ નય. ૩

વ્યાસ નયના ભેદો—

વ્યાસ (વિસ્તાર)થી નયના અનેક ભેદો છે. ૪

કૃ૧ પદાર્થના એક અંશને વિષય કરનાર વક્તાનો અભિપ્રાયવિશેષ એ જ નયનું સ્વરૂપ છે. (અર્થાત્ એ અભિપ્રાયવિશેષ જ નય છે) અને પદાર્થમાં અનંત અંશે રહેલા છે, એટલે તેમાંથી એક એક અંશમાં પર્થવસાન પામનારા વક્તાઓના જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા નયો બાબુવા. તે બધાને નિયત સંખ્યા દ્વારા ગણી શકાય તેમ નથી માટે વ્યાસથી નયના અનેક પ્રકાર છે, એમ કહ્યું. ૪

સમાસનયં મેદતો દર્શયન્તિ—

સમાસનસ્તુ દ્વિમેદો દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકચ ॥૫॥

૧ નય ક્ષયનુવર્તે; દ્રવનિ દ્રોષ્યતિ અદુદ્ભવ્ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યં તદેવાર્થઃ, સોડસ્તિ યસ્ય વિષયત્વેન સ દ્રવ્યાર્થિકઃ । પર્યેયુપાદવિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ સ એવાર્થઃ, સોડસ્તિ યસ્યાડસૌ પર્યાયાર્થિકઃ । एतावेव च द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकाविति, द्रव्यस्थितपर्यायस्थिताविति, द्रव्यार्थपर्यायार्थाविति च प्रोच्येते ।

સમાસ નયના ભેદો—

પરંતુ સમાસથી નય બે પ્રકારે છે, ૧ દ્રવ્યાર્થિક નય અને ૨ પર્યાયાર્થિક નય ૫

કૃ૧ આગલા સૂત્રગત 'નયઃ' એ પદ આ સૂત્રમાંય અનુવૃત્ત છે—આદ્યુ' આવે છે (એમ બાબુબું.) દ્રવ્ય શબ્દની ઓત્પત્તિ—જે તે તે પદાર્થોને પામે છે, પામશે અને પામ્યા હતા તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. (દ્રવતિ, દ્રોષ્યતિ, અદુદ્ભવત્ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યમ્ ।) 'દ્રવ્ય એ જ અર્થ' તે દ્રવ્યાર્થ; અને દ્રવ્યાર્થને જે વિષય કરે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. પર્યાય શબ્દની ઓત્પત્તિ—ઉત્પાદ અને વિનાશને પામે તે પર્યાય. (પર્યેતિ ઉત્પાદ-વિનાશૌ પ્રાપ્નોતીતિ પર્યાયઃ) 'પર્યાય એ જ અર્થ' તે પર્યાયાર્થ; અને પર્યાયાર્થને જે વિષય કરે છે તે પર્યાયાર્થિકનય કહેવાય છે.

આ બંને નયોને દ્રવ્યસ્તિકનય અને પર્યાયસ્તિકનય, અથવા દ્રવ્યસ્થિત નય અને પર્યાયસ્થિત નય પણ કહેવામાં આવે છે.

૨ નનુ ગુણવિષયસ્તૃતીયો ગુણાર્થિકોડપિ કિમિતિ નોક્ત્ત્વં, ગુણસ્ય પર્યાય એવાન્તર્ભૂતત્વેન પર્યાયાર્થિકૈત્થૈવ તત્સંપ્રહાત્ । પર્યાયો हि द्विविधः—क्रमभावी सहभावी च । तत्र सहभावी गुण इत्यभिधीयते । पर्यायशब्देन तु पर्यायसामान्यस्य स्वव्यक्तिव्यापिनोऽभिधानान्न दोषः ।

ફર શંકા—શુભને વિષય કરનાર ત્રીજો શુભાર્થિકનય પણ છે, તો તે કેમ ન કહ્યો ?

સમાધાન—શુભ પર્વાયમાં જ અન્તર્ભૂત હોવાથી પર્વાયાર્થિકનયમાં જ શુભાર્થિકનયનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. પર્વાય બે પ્રકારે છે. ૧ ક્રમભાવી, ને ૨ સહભાવી. તેમાં સહભાવી પર્વાય શુભ કહેવાય છે. વળી પર્વાય શબ્દથી સ્વવ્યક્તિમાં વ્યાપીને રહેનાર પર્વાય સામાન્યનું કથન છે. તેથી કોઈ કોઈ નથી.

(૧૦) નનુ ગુણવિષય ઇત્યાદિ પરઃ । ગુણાર્થિકોડપીતિ નયઃ । ગુણસ્થોત્પાદિ ઘરિઃ । તત્સક્ષ્મપ્રહાદિતિ ગુણાર્થિકસંપ્રહાત્ ।

(ટિ૦) નનુ ગુણવિષયેત્યાદિ । તત્સક્ષ્મપ્રહાદિતિ ગુણાર્થિકસ્વાપ્યકારાત્ ।

§ ૨ નનુ દ્રવ્યપર્યાયવ્યતિરિક્તૌ સામાન્યવિશેષૌ વિશેષે તત્સત્ત્વોચરમપરમપિ નયદ્યં પ્રાપ્નોતીતિ ચેત્ । નૈતદનુપદ્રવમ્ । દ્રવ્યપર્યાયાન્યાં વ્યતિરિક્તયોઃ સામાન્યવિશેષયોરપ્રસિદ્ધેઃ । તથાહિ—દ્વિપ્રકારં સામાન્યમુક્તમ્—ઊર્ધ્વતાસામાન્યં તિર્યક્સામાન્યં ચ । તત્રોર્ધ્વતાસામાન્યં દ્રવ્યમેવ; તિર્યક્સામાન્યં તુ પ્રતિવ્યક્તિસદશપરિણામલક્ષણં વ્યજ્જનપર્યાય એવ । સ્થૂલાઃ કાલાન્તરસ્થાયિનઃ શબ્દાનાં સંક્રેતવિષયા વ્યજ્જનપર્યાયા इति प्रावचनिकप्रसिद्धेः । વિશેષોડપિ વૈસદ્દ્યવિવર્તલક્ષણઃ પર્યાય એવાન્તર્ભવતીતિ નૈતામ્યાનયિકનયાવકારાઃ ॥૫॥

શંકા—સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને દ્રવ્ય અને પર્વાયથી જિન્ન છે માટે તે બંનેને વિષય કરનારા બીજા બે નય (સામાન્યાર્થિકનય અને વિશેષાર્થિકનય) પણ કહેવા બોધ્ય છે.

સમાધાન—આમ કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે, દ્રવ્ય અને પર્વાયથી બુદ્ધા સામાન્ય અને વિશેષ છે જ નહિ. જેમકે સામાન્ય બે પ્રકારે કહેલ છે— ૧ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અને ૨ તિર્યક્સામાન્ય. તેમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ‘દ્રવ્ય જ’ છે અને તિર્યક્સામાન્ય તો—દરેક વ્યક્તિમાં સદૃશ પરિણામ સ્વરૂપ વ્યજ્જન પર્વાય છે. સ્થૂલ, કાલાન્તરમાં રહેનાર અને જે સંક્રેતનો વિષય બને છે તે વ્યજ્જન પર્વાય કહેવાય છે. એ વસ્તુ આગમપ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ વિલક્ષણ પર્વાયસ્વરૂપ વિશેષ પણ પર્વાયમાં જ અન્તર્ભૂત થાય છે. માટે દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્વાયાર્થિક નય આ બેથી વધુ ત્રીજો કોઈ નય નથી. ૫

(૧૦) નમિત્ત્યાદિ પરઃ । નૈતદનુપદ્રવમિત્યાદિ ઘરિઃ । વિશેષોડપીતિ મિત્તદ્રવ્યવસ્તવોડન્યા વિશેષાઃ ॥૫॥

(ટિ૦) નનુ દ્રવ્યેત્યાદિ । તત્ત્વોચરમિતિ સામાન્યવિશેષવિષયમ્ । નયદ્રવ્યમિતિ સામાન્યનયો વિશેષનય ઇત્યુભયમ્ । વિશેષ इति विसद्वहेन(वैसाद्वयेन) भिन्नभिन्नरूपत्वेन वद-पदादिवैपरीत्येन विवर्तः परिणामः तद्रूपः । एताभ्यामिति द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयान्मा ॥૫॥

દ્રવ્યાર્થિકમેદાનાહુઃ—

આયો નૈગમસંગ્રહ્યવહારમેદાત્ પ્રેષા ॥૬॥

આયા દ્રવ્યાર્થિકઃ ॥૬॥

તત્ર નૈગમં પ્રરૂપયન્તિ—

ધર્મયોર્ધર્મિણોર્ધર્મધર્મિણોઽથ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન યદ્વિવક્ષણં સ નૈકગમો
નૈગમઃ ॥૭॥

પર્યાયયોદ્રવ્યયોદ્રવ્યપર્યાયયોઽથ મુલ્યામુલ્યરૂપતયા યદ્વિવક્ષણં સ એવંરૂપો
નૈકે ગમા બોધમાર્ગા યસ્યાઽસૌ નૈગમો નામ નયો જ્ઞેયઃ ॥૭॥

દ્રવ્યાર્થિક નયના બેઠો—

પહેલાના ત્રણ બેઠ છે, ૧ નૈગમ નય, ૨ સંબંધ નય, અને ૩ અવલોકાર
નય. ૬

પહેલાના અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિક નયના.

નૈગમનયનું સ્વરૂપ—

જે ધર્મમાંથી, જે ધર્મીમાંથી અથવા ધર્મ, ધર્મી એ બેમાંથી એકને મુખ્ય
અને બીજાને ગૌણ કરી અભિપ્રાય દર્શાવનાર નૈગમ નય છે. જે અનેક રીતે
વસ્તુનો બોધ કરાવે છે. ૭

કૃ૧ જે પદાર્થોની, જે દ્રવ્યોની કે દ્રવ્ય અને પદાર્થ એ બેની પરસ્પર મુખ્યતા અને
ગૌણતા કરી વિવક્ષા કરવા રૂપ અનેક બોધમાર્ગવાળો નય તે નૈગમનય બહુવો. ૭

(૧૦) પ્રધાનોપસર્જનભાવેનેતિ પ્રધાનં કિં આહ્યાતપદસમધિકરણં પ્રધાનં ઉપસર્જનં
તદિતરત્ ॥૭॥

(ટિ૦) આદ્યો નૈગમેત્યાદિ ॥૬॥

(ટિ૦) તત્રેતિ દ્રવ્યાર્થિકસ્ય મેદવ્રયમધ્યે અનેકબોધમાર્ગત્વેન ગુણેન નૈગમો નિર્ધાર્યતે, યતો
નિર્ધારણં જાતિગુણક્રિયાદિભિઃ સ્યાત્ ॥૭॥

અથાસ્યોદાહરણાય સૂત્રત્રયીમાહુઃ—

સચ્ચૈતન્યમાત્મનીતિ ધર્મયોઃ ॥૮॥

૧ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન વિવક્ષણમિતીહોત્તરત્ર ચ સૂત્રદ્વયે યોજનીયમ્ । અત્ર
ચૈતન્યાહ્યસ્ય વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્ય પ્રધાન્યેન વિવક્ષણમ્; વિશેષ્યત્વાત્ । સત્ત્વાહ્યસ્ય તુ
વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્યોપસર્જનભાવેન; તસ્ય ચૈતન્યવિશેષણત્વાદિતિ ધર્મદ્વયગોચરો નૈગમસ્ય
પ્રથમો મેદઃ ॥૮॥

ત્રણ સૂત્ર દ્વારા નૈગમ નયનાં ઉદાહરણો—

‘આત્માને વિષે ચૈતન્ય સત્ છે.’ અહીં જે ધર્મોનું (ગૌણ-પ્રધાનભાવથી)
ઉદાહરણ બહુવું. ૮

કૃ૧ આ સૂત્રમાં અને હવે પછીનાં સૂત્રોમાં ઉપરના સૂત્રમાંથી ‘પ્રધાન
અને ગૌણ ભાવથી વિવક્ષા કરવી.’ એટલે અનુવૃત્તિ ગ્રહણ કરવી. આ સૂત્ર
મ્થિત ઉદાહરણમાં ચૈતન્ય નામના વ્યજ્ઞન પદાર્થની મુખ્યતાએ વિવક્ષા છે;

કારણ કે, તે વિશેષ્ય છે, અને સત્ત્વ નામના વ્યંજન પર્યાયની ગોણતાથી વિવક્ષા છે; કારણ કે, તે ચૈતન્યનું વિશેષણ છે. આ બે ધર્મો-(પર્યાયો) વિષયક નૈગમ નયના પહેલા ભેદનું ઉદાહરણ બાબતું. ૮

(ટિ૦) સત્ત્વાદ્યસ્યેત્યાદિ । ઉપસર્જનેતિ ગૌણત્વેન વિવક્ષણમેકકમિતિ સમ્ભવ્યઃ । તસ્યેતિ સત્ત્વસ્ય ॥૮॥

વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ ધર્મિણોઃ ॥૯॥

૧ અત્ર હિ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં વસ્તુ વર્તતે इति વિવક્ષાયાં પર્યાયવદ્ દ્રવ્યાત્મ્યસ્ય ધર્મિણો વિશેષ્યત્વેન પ્રાધાન્યમ્, વસ્ત્વાત્મ્યસ્ય તુ વિશેષણત્વેન ગૌણત્વમ્ ।

૨ યદ્વા, કિં વસ્તુ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ વિવક્ષાયાં વસ્તુનો વિશેષ્યતાત્ પ્રાધાન્યમ્, પર્યાયવદ્ દ્રવ્યસ્ય તુ વિશેષણત્વાત્ ગૌણત્વમિતિ ધર્મિયુગ્મગોચરોડયં નૈગમસ્ય દ્વિતીયો ભેદઃ ॥૯॥

‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ કહેવાય છે.’ અહીં બે ધર્મોની (ગોણ-પ્રધાન ભાવથી વિવક્ષા છે.) ૯

કુ૧ આ સૂત્રમાં ‘પર્યાયવાળું દ્રવ્ય વસ્તુ છે.’ એ વિવક્ષામાં ‘પર્યાયવાળા દ્રવ્ય’ નામનો ધર્મો વિશેષ્ય હોવાથી તે સુખ્ય છે, અને વસ્તુ નામનો ધર્મો વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે.

કુ૨ અથવા ‘શું વસ્તુ પર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે?’ એવું કહેવામાં આવે ત્યારે વસ્તુરૂપ ધર્મો વિશેષ્ય હોવાથી તે સુખ્ય છે, અને પર્યાયવાળો દ્રવ્યરૂપ ધર્મો વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે. આ પ્રમાણે બે ધર્મો(દ્રવ્ય)ના વિષયવાળા નૈગમ નયના બીજા ભેદનું આ ઉદાહરણ બાબતું. ૯

ક્ષણમેકં મુક્તી વિષયાસક્તજીવ इति ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

૧ અત્ર હિ વિષયાસક્તજીવાત્મ્યસ્ય ધર્મિણો મુક્ત્યતા, વિશેષ્યત્વાત્, મુક્તલક્ષણસ્ય તુ ધર્મસ્યાપ્રધાનતા, તદ્વિશેષણત્વેનોપાત્તવાદિતિ ધર્મધર્મ્યાલ્મ્બનોડયં નૈગમસ્ય તૃતીયો ભેદઃ । નચાત્યૈવં પ્રમાણાત્મકતાનુષઙ્ગો ધર્મધર્મિણોઃ પ્રાધાન્યેનાત્ર જ્ઞાતેરસંભવાત્ તયોરન્યતર एव હિ નૈગમનયેન પ્રાધાનતયાડનુમૂયતે । પ્રાધાન્યેન દ્રવ્યપર્યાય-દ્વાત્મકં ચાર્થમનુભવદિજ્ઞાનં પ્રમાણં પ્રતિપત્ત્યં નાન્યત્ ॥૧૦॥

‘વિષયાસક્ત એવ ક્ષણ માત્ર સુખી હોય છે.’ આ કથનમાં ધર્મધર્મોના (સુણ-પ્રધાનભાવની વિવક્ષા છે.) ૧૦

કુ૧ આ સૂત્રમાં વિષયાસક્ત એવરૂપ ધર્મો-(દ્રવ્ય) વિશેષ્ય હોવાથી તે સુખ્ય છે, પરન્તુ સુખરૂપ ધર્મ (પર્યાય) વિશેષણરૂપ હોવાથી તે ગૌણ છે. ધર્મ અને ધર્મી-(દ્રવ્ય અને પર્યાય)ના આલંબનવાળા નૈગમ નયના ત્રીજા ભેદનું આ ઉદાહરણ છે.

અહીં ધર્મ અને ધર્મી—(દ્રવ્ય અને પદાર્થ) ઉભયનું સુખ્યપણે જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે, નૈગમ નય દ્વારા ધર્મ અને ધર્મી ઉભયમાંથી કેઈ પણ એકની જ સુખ્યતા અનુભવાય છે; અને ‘દ્રવ્ય-પદાર્થ’ ઉભય સ્વરૂપ અર્થને અનુભવનાર વિજ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનતું બેઈએ, બીજાને નહીં. ૧૦

(૫૦) ન ચાસ્યૈર્વ પ્રમાણાત્મકત્વાનુષઙ્ગ ક્યાદિ ગચે । અસ્યેતિ નયસ્ય । તયોરિતિ ધર્મધર્મિણોઃ ॥૧૦॥

(ટિ.) જ્ઞાનમેકમિત્યાદિ । ન ચાસ્યેતિ નૈગમનયસ્ય । તજ્ઞેતિ નૈગમનયે । (? ધર્મધર્મિણોઃ) તયોરિતિ ધર્મયોઃ ધર્મિણોઃ ધર્મધર્મિણોર્વા । અન્યતર एवेति ધર્મ एव ધર્મ્યેવ વા પ્રધાન-તયા નૈગમેનાભ્યુપગમ્યતેડતઃ પ્રમાણનૈગમયોર્ભેદઃ ॥૧૦॥

અથ નૈગમાભાસમાહુઃ—

ધર્મદ્વયાદીનામૈકાન્તિકપાર્થક્યામિસન્ધિર્નૈગમાભાસઃ ॥ ૧૧॥

૧ આદિશબ્દાદ્ ધર્મિદ્વયધર્મધર્મિદ્વયયોઃ પરિગ્રહઃ । એકાન્તિકપાર્થક્યામિ-સન્ધિરૈકાન્તિકમેદાભિપ્રાયો નૈગમદુર્નય इत्यर्थः ॥૧૧॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથાડડત્મનિ સત્ત્વચૈતન્યે પરસ્પરમત્યન્તં પૃથક્ભૂતે इत्यादिः ॥ ૧૨॥

૧ આદિશબ્દાદસ્ત્વાસ્ત્યપર્યાયવદ્દ્રવ્યાસ્ત્યયોર્ધર્મિણોઃ સુસ્ત્રજીવલક્ષણયોર્ધર્મધર્મિ-ણોશ્ચ સર્વથા પાર્થક્યેન કથનં તદાભાસત્વેન દ્રષ્ટવ્યમ્ । નૈયાયિકવૈશેષિકદર્શનં ચૈત-દાભાસતયા હ્યેયમ્ ॥૧૨॥

નૈગમાભાસતું લક્ષણ—

એ ધર્મ (પદાર્થ) વિગેરેમાં એકાન્ત બેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમા-ભાસ કહેવાય છે. ૧૧

કૃ૧ સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી એ ધર્મી અને ધર્મ-ધર્મીનું અહણ સમજતું. એ ધર્મ વચ્ચે, એ ધર્મી વચ્ચે કે ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે એકાન્ત બેદ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસ કે નૈગમ દુર્નય કહેવાય છે. ૧૧

નૈગમાભાસતું ઉદાહરણ—

એમકે, આત્મામાં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય બન્ને ધર્મી-(પદાર્થો) પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન સ્વરૂપવાળાં છે વગેરે વગેરે. ૧૨

કૃ૧ સૂત્રગત આદિ (વગેરે) શબ્દથી વસ્તુ નામના અને પદાર્થવાળા દ્રવ્ય નામના એ ધર્મીમાં તથા સુખ અને છવરૂપ ધર્મ-ધર્મીમાં પરસ્પર સર્વથા સેદને જણાવનાર અભિપ્રાય નૈગમાભાસરૂપ બાણુવો.

નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શન નૈગમાભાસરૂપ બાણુવા. ૧૨

અથ સંગ્રહસ્વરૂપમુપવર્ણયન્તિ—

સામાન્યમાત્રગ્રાહી પરામર્શઃ સંગ્રહઃ ॥૧૩॥

§૧ સામાન્યમાત્રમરોષવિશેષરહિતં સસ્વદ્રવ્યસ્વાદિકં ગૃહ્ણાતીત્યેવંશીલઃ, સમેકૌભાવેન પિણ્ડીમૂતતયા વિશેષરાશિં ગૃહ્ણાતીતિ સંગ્રહઃ । અયમર્થઃ । સ્વજાતેર્દષ્ટેષ્ટામ્યામચિરોચેન વિશેષાનામેકરૂપતયા યદ્ ગ્રહણં સ સંગ્રહ ઇતિ ॥૧૩॥

અર્થ મેદતો દર્શયન્તિ—

અયમ્સમયવિકલ્પઃ પરોઽપરકચ ॥૧૪॥

સંગ્રહનું લક્ષણ—

માત્ર સામાન્યને જ વિષય કરનારો અભિપ્રાયવિશેષ સંગ્રહ નય કહેવાય
છે. ૧૩

§૧ સમસ્ત વિશેષોથી રહિત સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ વગેરે માત્ર સામાન્યને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો સંગ્રહ નય છે. તે વિશેષરાશિને એકીસાથે પિંડરૂપે ગ્રહણ કરે છે તેથી સંગ્રહ નય કહેવાય છે. અર્થાત્ દષ્ટ-પ્રત્યક્ષ અને ઈષ્ટ-અનુમાનથી વિરોધ ન આવે તે રીતે સ્વભાવિના વિશેષોને-પદાર્થોને એકરૂપે (સમૂહરૂપે) ગ્રહણ કરનાર અભિપ્રાય તે સંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૩

સંગ્રહ નયના લેહ—

આ (સંગ્રહ નય) બે પ્રકારે છે; ૧ પર સંગ્રહ અને ૨ અપર સંગ્રહ. ૧૪
(૧૦) સ્વજાતેર્દષ્ટેષ્ટામ્યામચિરોચેનેતિ દષ્ટં સ્વયમનુભૂતં, અનુભૂતમપિ પ્રમાણેન જ્ઞાત-
મિષ્ટમુચ્યતે ॥૧૩॥

તત્ર પરસંગ્રહમાહુઃ—

અરોષવિશેષેષ્વૌદાસીન્યં મજમાનઃ શુદ્ધદ્રવ્યં સન્માત્રમમિમન્યમાનઃ
પરસંગ્રહઃ ॥૧૫॥

૧ પરામર્શ હત્યગ્રેતનેઽપિ યોજનીયમ્ ॥૧૫॥

ઉદાહરન્તિ—

વિશ્વમેકં સદવિશેષાદિતિ યથા ॥૧૬॥

અસ્મિન્ ઉકે હિ સદિતિજ્ઞાનાભિધાનાનુવૃત્તિભિજ્ઞાનુમિતસત્તાકત્વેનૈકત્વમરોષા-
ર્થાનાં સંગૃહ્યતે ॥૧૬॥

પર સંગ્રહનું સ્વરૂપ—

શુદ્ધ દ્રવ્ય અટકે સત્તા માત્રને માનનાર અને સમસ્ત વિશેષો(પદાર્થો)-
માં ઉદાસીનતાને ભજનાર અભિપ્રાયવિશેષ પરસંગ્રહ નય બોલ્યો.

§૧ આ સૂત્ર તેમજ હવે પછીના સૂત્રમાં ‘પરામર્શ’ શબ્દની અનુવૃત્તિ સમજી લેવી. ૧૫

પરસંગ્રહ નયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વિશ્વ એક (એકરૂપ) છે; કારણ કે, સત્તાથી જિનનં નથી. ૧૬

કુ૧ આમ (પદાર્થને સત્રૂપ) કહેવાથી એટલે કે 'સત્' એવા જ્ઞાનની અને 'સત્' એવા કથનની અનુવૃત્તિરૂપ હેતુ દ્વારા જેમની સત્તા અનુભિત કરવામાં આવી છે એવા સમસ્ત પદાર્થોત્તુ' એકથ સંગૃહીત થાય છે. અર્થાત્ આ અનુમાન દ્વારા સકલ વિશેષોમાં ઉદાસીનતાને અવલંબન કરનાર અને સત્તાદેવતાને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ તે પરસંગ્રહ છે, એમ જાણવું. ૧૬

(વં) વિષ્વમિતિ વિશ્વં સર્વમ્ ॥૧૬॥

(ટિ.) વિશ્વમેકમિત્યાદિ. જ્ઞાનાભિધાનેતિ જ્ઞાનં ચામિધાનં નામ ચ તયોરનુવૃત્તિભિન્નાનુમિતવત્તાકસ્તદ્માવસ્તરથે તેન , અલ્લેષાર્થનામિતિ સમપ્રવિશેષણાનામ્ । યથા વનગહનમિત્યુક્તે વિભિન્નજાતીયાનાં વિભિન્નરૂપાણાં વિભિન્નપ્રમાણાનાં સર્વેષામપિ પાદપાનાં પ્રહણમ્ ॥૧૬॥

પ્રતદામાસમાહુ:—

સત્તાઽદ્વૈતં સ્વીકૃર્વાણ: સકલવિશેષાન્નિરાચક્ષાણસ્તદામાસ: ॥૧૭॥

અશેષવિશેષેષ્વૌદાસીન્યં મજમાનો હિ પરામર્શવિશેષે: પરસંપ્રહાલ્યાં લભતે,
ન ચાર્યં તપેતિ તદામાસ: ॥૧૭॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા સતૈવ તત્ત્વં તત: પૃથગ્ભૂતાનાં વિશેષાણામર્શનાત્ ॥૧૮॥

૧ અદ્વૈતવાદિદર્શનાન્યસ્થિલાનિ સાંખ્યદર્શનં ચૈતદામાસત્વેન પ્રત્યેયમ્ । અદ્વૈત-
વાદસ્ય સર્વત્યાપિ દૃષ્ટેષ્ટામ્યાં વિરુદ્ધચમાનત્વાત્ ॥૧૮॥

અથાપરસંપ્રહમાહુ:—

દ્રવ્યત્વાદીન્યવાન્તરસામાન્યાનિ મન્વાનસ્તદ્ગ્રહેષુ ગજનિમીલિકા-

મવલમ્બમાન: પુનરપરસંપ્રહ: ॥૧૯॥

૧ દ્રવ્યત્વાદિદર્શનાં પર્યાયસ્વપ્રમુલીનાં તાનિ તથા, અવાન્તરસામાન્યાનિ સત્તાસ્વ-
મહાસામાન્યાપેક્ષયા કતિપયન્યકિનિષ્ઠાનિ તદ્ગ્રેદેષુ દ્રવ્યત્વાષાશ્રયમૂતવિશેષેષુ
દ્રવ્યપર્યાયાદિષુ ગજનિમીલિકામુપેક્ષામ્ ॥૧૯॥

પરસંગ્રહાભાસતુ' લક્ષણ—

એકાંતે સત્તામાત્રને સ્વીકારનાર અને સકલ વિશેષો (ઘટાદિ પદાર્થો)ના નિષેધ કરનાર અભિપ્રાય પરસંગ્રહાભાસ કહેવાય છે. ૧૭

કુ૧ સમસ્ત વિશેષો(પદાર્થો)માં ઉદાસીનતા સેવનાર અભિપ્રાય જ 'પરસંગ્રહ-
નથ' સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ આ અભિપ્રાય તેવો નથી (અર્થાત્ ખંડન ન કરતો
ને માત્ર ઉદાસીન રહેતો એવો નથી, પરંતુ ખંડન કરે છે.)તેથી આ સંગ્રહાભાસ છે. ૧૭

પરસંગ્રહાભાસતુ' ઉદાહરણ—

જેમકે, સત્તા જ તરવરૂપ છે, કારણ કે, તેનાથી બિન્ન ઘટપદાર્થો વિશેષો
(પદાર્થો) દૃષ્ટિગોચર (અનુભવના વિષયરૂપ) થતા નથી. ૧૮

૧. 'ચ: સમ' સુ. ।

કૃ૧ સઘળાં અદ્વૈતવાદી દર્શનો અને સાંખ્ય દર્શન પરસંગ્રહભાસરૂપ બાણુવાં; કારણ કે, સમસ્ત અદ્વૈતવાદ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ સાથે વિરોધવાળો છે. ૧૮

અપરસંગ્રહનું સ્વરૂપ—

દ્રવ્યવાદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનનાર પરન્તુ તેમના લેહોમાં ગજનિમી લિકાને અવલંબનાર (ઉદાસીનતા રાખનાર) અભિપ્રાય અપરસંગ્રહ નય કહેવાય છે. ૧૯

કૃ૧ અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી પર્યાયત્વ વિગેરેનું ગ્રહણ બાણુવું. ‘અવાન્તર સામાન્યો’ એટલે સત્તા નામના મહાસામાન્યની અપેક્ષાએ કેટલીક જ વ્યક્તિઓમાં રહેનાર. તેમના લેહોમાં’ અર્થાત્ દ્રવ્યવાદિના આશ્રયભૂત વિશેષોમાં. ‘ગજનિમીલિકાને’ અર્થાત્ ઉપેક્ષાને. ૧૯

(ટિ.) અશેષેત્યાદિ । જયમિતિ પ્રકૃતલક્ષણઃ । તથેતિ અશેષવિશેષેષુ ગૌદાસીન્યામખતિ । તદામાસ इति (? પર) સંગ્રહનયામાસઃ । સામાન્યાદ્વૈતવાદી કાપિલઃ પ્રસન્નં વિશેષાનશેષાનપહસ્તયિતુમુત્તિષ્ઠતે ॥૧૭॥

ઉદાહરન્તિ—

ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવદ્રવ્યાણમૈક્યં દ્રવ્યત્વાભેદાદિત્વાદિર્યથા ॥૨૦॥

§૧ અત્ર દ્રવ્યં દ્રવ્યમિત્યભિન્નજ્ઞાનાભિધાનલક્ષણલિપ્ત્વાનુમિતદ્રવ્યત્વાત્મકત્વેનૈક્યં ષણ્ણામપિ ધર્માદિદ્રવ્યાણાં સંગૃહ્યતે । આદિશબ્દાજ્ઞેતનાચેતનપર્યાયાણાં સર્વેધામેકત્વમ્; પર્યાયત્વાવિશેષાદિત્વાદિ દૃશ્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

અપરસંગ્રહનું ઉદાહરણ—

જેમકે, ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાલ-પુદ્ગલ અને જીવરૂપ દ્રવ્યો એકરૂપ (અભિન્ન) છે, કારણ કે, તે દરેકમાં વિદ્યમાન દ્રવ્યત્વ અભિન્ન છે. (અર્થાત્ તે છયે દ્રવ્યો દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ અભિન્ન છે.) ૨૦

કૃ૧ અહીં ધર્માધર્માદિ છયે દ્રવ્યોમાં “દ્રવ્ય-દ્રવ્ય” એ પ્રમાણે અલેહનું જ્ઞાન અને અભિધાન છે, એટલે એ હેતુથી અનુમિત જે દ્રવ્યત્વ તે રૂપે એ બધાના એકત્વનો સંગ્રહ કરાય છે. સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી ચેતન અને અચેતનરૂપ સમસ્ત પર્યાયોમાં પણ એકત્વ બાણુવું; કારણ કે, પર્યાયત્વરૂપે તેમનામાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૨૦

પ્રતદામાસમાહુઃ—

દ્રવ્યત્વાદિકં પ્રતિજાનાનસ્તદ્વિશેષાન્નિહુવાનસ્તદામાસઃ ॥ ૨૧ ॥

તદામાસોપરસંગ્રહામાસઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યયા દ્રવ્યત્વમેવ તત્ત્વં, તતોડર્્યાન્તરભૂતાનાં દ્રવ્યાણામનુપલબ્ધેરિત્વાદિઃ ॥૨૨॥

લક્ષ્મીતાં છતાં લોકના રચ્યલ્લખકારમાં ઉપયોગી હોવાથી શૂત ચતુષ્થય (પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ)નું જ સમર્થન કરે છે. માટે જ ચાર્વાકદર્શનને અહીં વ્યવહારાભાસ તરીકે જણાવેલ છે. ૨૬

દ્રવ્યાર્થિકં ત્રેધાઽભિપ્રાય પર્યાયાર્થિકં પ્રપન્થ્યન્તિ—

પર્યાયાર્થિકચતુર્દાઃ ઋજુસૂત્રઃ શબ્દઃ સમભિરૂદ્ધ એવંભૂતશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

પણ ઋજુસૂત્રે તાવદ્વિતન્વન્તિ—

ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયન્નભિપ્રાય

ઋજુસૂત્રઃ ॥ ૨૮ ॥

ઋજુ અતીતાનાગતકાલક્ષણકૌટિલ્યવૈકલ્યાત્ પ્રાક્ષલમ્; અયં હિ દ્રવ્યં સદપિ ગુણીભાવાન્નાર્પયતિ, પર્યાયાંસ્તુ ક્ષણચ્ચંસિનઃ પ્રધાનતયા દર્શયતીતિ ॥ ૨૮ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા મુક્તવિવર્ત્તઃ સમ્પત્યસ્તીત્યાદિઃ ॥ ૨૯ ॥

§૧ જનેન હિ વાક્યેન ક્ષણસ્થાયિસુસ્થાલ્યે પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યેન પ્રદર્શયતે, તદવિકરણમૂલં પુનરાત્મદ્રવ્યં ગૌણતયા નાર્પ્યતે । આદિશબ્દાદ્ દુઃસ્વપર્યાયોઽધુના-ઽસ્તીત્યાદિકં પ્રકૃતનયનિર્દર્શનમન્યૂહનીયમ્ ॥ ૨૯ ॥

ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યાર્થિક નયને કહ્યા પછી પર્યાયાર્થિક નયનું પ્રતિપાદન-પર્યાયાર્થિકનય ચાર પ્રકારે છે; ૧ ઋજુસૂત્ર, ૨ શબ્દ, ૩ સમભિરૂદ્ધ અને ૪ એવંભૂત. ૩૭

એ ચારમાંથી ઋજુસૂત્ર નયનું લક્ષણ—

પદાર્થના ઋજુ અર્થાત્ વર્તમાન ક્ષણ(સમય)માં રહેનાર પર્યાયમાત્રને જ મુખ્યપણે જણાવનાર અભિપ્રાય ઋજુસૂત્ર કહેવાય છે. ૨૮

§૧ ઋજુ એટલે અતીત અને અનાગત કાલરૂપ કુટિલતાથી રહિત હોવાથી સ્વરણ. આ અભિપ્રાય દ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેને ગૌણ માની તેની વિવક્ષા કરતો નથી, પરંતુ ક્ષણભંગુર પર્યાયોની મુખ્યપણે વિવક્ષા કરે છે. ૨૮

ઋજુસૂત્રનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-વર્તમાનકાળે મુખરૂપ પર્યાય છે. ૨૬

§૧ આ સૂત્રરૂપ વાક્ય ક્ષણમાત્ર રહેનાર મુખ નામના પર્યાયમાત્રને જ મુખ્ય પણે જણાવે છે, પરંતુ મુખના આધારમૂલ આત્મા નામના દ્રવ્યને ગૌણ ગણી જણાવતું નથી. સૂત્રગત ‘આદિ’ શબ્દથી હમણાં હુઃખ પર્યાય છે, વિગેરે પ્રકૃત-નય ઋજુસૂત્રના દેશાન્ત તરીકે જાણવા. ૨૬

(૧૦) પ્રકૃતનયનિર્વર્ણનમન્યૂહનીયમિતિ પ્રકૃતનયનિર્વર્ણનમ્, ઋજુસૂત્રનયનિર્વર્ણનમ્ ॥ ૨૯ ॥

ઋજુસૂત્રમાસં વતે—

સર્વથા દ્રવ્યાપલાપી તદામાસઃ ॥ ૩૦ ॥

§૧ સર્વથા ગુણપ્રધાનભાવાભાવપ્રકારેણ તદામાસ ઋજુસૂત્રમાસઃ ॥ ૩૦ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા તથાગતમતમ્ ॥ ૩૧ ॥

§૧ તથાગતો હિ પ્રતિક્ષણચિન્નચરાન્ પર્યાયાનેન પારમાર્થિકતયા સમર્થયતે, તદાધારમૂતં તુ પ્રત્યભિજ્ઞાદિપ્રમાણપ્રસિદ્ધં ત્રિકાલસ્થાયિ દ્રવ્યં તિરસ્કુરુત હત્યેતન્મતં તદાભાસતયોદાહતમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઋણસૂત્રાભાસનું લક્ષણ—

સર્વથા (એકાન્તે) દ્રવ્યનો અપલાપ (નિષેધ) કરનાર અભિપ્રાય ઋણસૂત્રાભાસ નય કહેવાય છે. ૩૦

§૧ ગૌણ પ્રધાનભાવનો સર્વથા અભાવ સ્વીકારવાથી તદાભાસ એટલે ઋણસૂત્રાભાસ બને છે. ૩૦

ઋણસૂત્રાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે બોદદર્શન. ૩૧

§૧ બોદ પ્રતિક્ષણ (વિનંદર પયોથિને જ પરમાર્થિક માનીને તેનું સમર્થન કરે છે, પરંતુ તે પયોથિના આધારભૂત પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ પ્રમાણો દ્વારા પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યનો તિરસ્કાર કરે છે. માટે તેના મતને (અભિપ્રાયને) દર્શનને ઋણસૂત્રાભાસના દષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ છે. ૩૧.

શબ્દનયં શબ્દયન્તિ—

કાલાદિમેદેન ધ્વનેરર્થમેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ ॥ ૩૨ ॥

§૧ કાલાદિમેદેન કાલકારકલિઙ્ગસંખ્યાપુરુષોપસર્ગમેદેન ॥ ૩૨ ॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા બભૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેરુરિત્યાદિઃ ॥ ૩૩ ॥

§૧ અત્રાતીતવર્તમાનભવિષ્યલ્લક્ષણકાલત્રયમેદાત્ કનકાચલસ્ય મેદં શબ્દનયઃ પ્રતિપદ્યતે । દ્રવ્યરૂપતયા પુનરમેદમુખ્યોપેક્ષતે । એતચ્ચ કાલમેદે ઉદાહરણમ્ । કરોતિ કિયતે કુમ્મ ઇતિ કારકમેદે, તટસ્તટી તટમિતિ લિઙ્ગમેદે, દારાઃ કલ્ત્રમિત્યાદિ સંખ્યામેદે, ઇહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ નહિ યાસ્યસિ યાતસ્તે પિતેતિ પુરુષમેદે, સન્તિષ્ઠતે અવતિષ્ઠત હત્યુપસર્ગમેદે ॥ ૩૩ ॥

શબ્દનયનું લક્ષણ—

કાલાદિ લેક્ષ્મી શબ્દના વાચ્યાર્થમાં લેક માનનાર અભિપ્રાય શબ્દનય કહેવાય છે. ૩૨

§૧ કાલાદિમેદેન—કાલ, કારક, લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગ વિગેરેના લેક્ષ્મી. ૩૨

શબ્દનયનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સુમેરુ હતો, સુમેરુ છે, અને સુમેરુ હશે. ૩૩

૬૧ અહીં શબ્દ નય અતીતકાલ, વર્તમાનકાલ અને ભવિષ્યકાલ એમ કાલના ત્રણ લેહ દ્વારા સુમેરુ પર્વતરૂપ અર્થમાં પણ (પર્યાયરૂપે) લેહ માને છે, પરન્તુ પ્રબંધરૂપે એમાં જે અલેહ છે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. શબ્દના કાલલેહથી થતા અર્થ-લેહનું આ ઉદાહરણ બાણુવું. તે જ રીતે ‘કુમ્મઃ કરોતિ’ (ઘટ જલાહરણાદિ ક્રિયા કરે છે. આ સ્થળે કુંભ કરતાં છે). ‘કુમ્મઃ ક્રિયતે’ (ઘટ કુંભાર વડે કરાય છે.) આ સ્થળે કુંભ કર્મરૂપ છે.) કારકલેહે અર્થલેહનું ઉદાહરણ છે. તટઃ, તટી, તટમ્ (કિનારા.) આ લિંગલેહે અર્થલેહનું ઉદાહરણ છે. વારાઃ કલત્રમ્—(ભી-ભાયા) આ સંખ્યાલેહે અર્થલેહનું ઉદાહરણ છે. “પહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ, નહિ યાસ્યસિ, યાતસ્તે પિતા” એ રીતે ક્રિયાપદમાં ઉત્તમાદિ પુરુષલેહે અર્થલેહનું દેશાન્ત છે અને ‘સન્તિષ્ઠતે, અવતિષ્ઠતે’ આને ઉપસર્ગલેહે અર્થલેહનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૩૩

(૧૦) પહિ મન્યે રથેન યાસ્યસિ इत्यादिवाक्यत्रये-मन्ये कोऽर्थः मन्ये यास्यसि । कोऽर्थः ? यास्यामि । ‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तमे एकवचनं’ [पा० सू० १।४।१०६] ॥ ૩૩ ॥

एतदाभासं ब्रूते—

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः ॥ ૩૪ ॥

તદ્ભેદેન તસ્ય તમેવ સમર્થયમાનસ્તદાભાસઃ ॥ ૩૪ ॥
તદ્ભેદેન કાલાદિભેદેન તસ્ય ધ્વનેસ્તમેવાર્થમેદમેવ; તદાભાસઃ શબ્દા-
ભાસઃ ॥ ૩૪ ॥

उदाहरन्ति—

यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा

भिन्नेवार्थमभिદधति भिन्नकालशब्दत्वात् तादृक्सिद्धान्य-

शब्दवदित्यादिः ॥ ૩૫ ॥

૬૧ અનેન હિ તથાવિધપરામર્શોત્થેન વચનેન કાલાદિભેદાદ્ભિન્નસ્થૈવાર્થ-
સ્યામિધાયકત્વં શબ્દાનાં વ્યજ્ઞિતમ્ । एतच्च प्रमाणविरुद्धमिति तद्वचनस्य शब्द-
नयाभासत्वम् । आदिशब्देन करोति क्रियते कट इत्यादिशब्दनयाभासोदाहरणं
सूचितम् ॥ ૩૫ ॥

શબ્દ નયાભાસનું લક્ષણ—

તેમના લેહથી તેના લેહનું જ સમર્થન કરનાર તેનો આભાસ છે. ૩૪

૬૧ કાલાદિના લેહથી શબ્દના વાચ્યાર્થને એકાન્તે ભિન્ન જ માનનાર અભિપ્રાય શબ્દ નયાભાસ કહેવાય છે.

શબ્દનયાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સુમેરુ હતો, સુમેરુ છે, સુમેરુ હશે વિગેરે ભિન્નકાલીન શબ્દો

ભિન્ન પદાર્થતુ' જ કથન કરે છે; કારણ કે, તે ભિન્ન કાલવાચી શબ્દ છે તેવા બીજા સિદ્ધ શબ્દોની જેમ. ૩૫

કૃ૧ તથાપ્રકારના અભિપ્રાયવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ વચન દ્વારા શબ્દો કાલાદિલેહથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થના જ અભિધાયક હોય છે એ વ્યંજિત કથુ'. આ વચન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે વચન શબ્દન્યાયાસરૂપ છે. સૂત્રગત આદિ શબ્દથી કરોતિ કટઃ, કિયતે કટઃ વિગેરે શબ્દન્યાયાસનાં ઉદાહરણ બાણ્યાં. ૩૫

(૧૦) તાદૃક્ષિદ્ધાન્યશબ્દવદિતિ મિન્નકાલસિદ્ધાન્યશબ્દવત્ ।

(૫૦) તથાવિષયપરામર્શોત્થેનેતિ મિન્નાર્થાભિધાયકપરામર્શોદ્ભવેન ॥૩૫॥

(ટિ૦) યથા વખૂલેત્યાદિ । તાદૃક્ષિદ્ધેતિ મિન્નાર્થત્વપ્રસિદ્ધશબ્દત્વવત્ ॥૩૫॥

સમભિરૂઢનયં વર્ણયન્તિ—

પર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિભેદેન ભિન્નમર્થ સમભિરોહન્ સમભિરૂઢઃ ॥ ૩૬ ॥

કૃ૧ શબ્દનયો હિ પર્યાયભેદેઽપ્યર્થભેદમભિપ્રેતિ, સમભિરૂઢસ્તુ પર્યાયભેદ મિન્નાનર્થાનભિમન્યતે, અભેદં ત્વર્થગતં પર્યાયશબ્દાનામુપેક્ષત ઇતિ ॥ ૩૬ ॥

ઉદાહરન્તિ—

ઇન્દનાદિન્દ્રઃ શકનાચ્છક્રઃ પૂર્દારણાત્ પુરન્દર ઇત્યાદિષુ યથા ॥ ૩૭ ॥

ઇત્યાદિષુ પર્યાયશબ્દેષુ યથા નિરુક્તિભેદેન મિન્નમર્થ સમભિરોહન્મિપ્રાવ-
વિશેષઃ સમભિરૂઢસ્તથાઽપ્યેષ્વપિ ઘટકુટકુમ્ભાદિષુ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૩૭ ॥

સમભિરૂઢનયનું લક્ષણ—

વ્યુત્પત્તિના લેહથી પચાત્મક શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે એવું સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. ૩૬

કૃ૧ જો કે શબ્દનય પર્યાયલેહમાં પણ અર્થને અભિન્ન માને છે, પરંતુ સમભિરૂઢનય પર્યાયલેહ અર્થને ભિન્ન માને છે, અને પર્યાયશબ્દોના અર્થગત અલેહની ઉપેક્ષા કરે છે. ૩૬

સમભિરૂઢનયનું ઉદાહરણ—

અર્થ (કુરાર્થ) કોગવે તે ઈન્દ્ર, સમર્થ હોય તે શક, શત્રુનાં પુર-
(નગર)નો નાશ કરે તે પુરન્દર કહેવાય છે. ૩૭

કૃ૧ ઈન્દ્ર, શક, પુરન્દર વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં નિરુક્તિના લેહથી ભિન્ન અર્થને માનનાર અભિપ્રાયવિશેષ સમભિરૂઢનય કહેવાય છે. તે જ પ્રકારે ઘટ, કુટ, કુંભ વિગેરે પર્યાયશબ્દોમાં પણ ભિન્ન અર્થને સ્વીકારનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનય છે એમ સમજ લેવું. ૩૭

પ્રત્યક્ષાસમાભાસત્તે—

પર્યાયધ્વનીનામભિધેયનાનાત્વમેવ ક્લીકુર્વાણસ્તદાભાસઃ ॥ ૩૮ ॥

તદાભાસઃ સમભિરૂઢાભાસઃ ॥ ૩૮ ॥

ઉદાહરન્તિ—

यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया

एव भिन्नशब्दत्वात् करिकुरङ्गपुरङ्गशब्दवदित्यादिः ॥૩૯॥

સમભિરૂઢનયાભાસનું લક્ષણ—

પર્યાયવાચી શબ્દોના વાચ્યાર્થને સર્વથા (એકાન્ત) જિનન માનનાર અભિપ્રાય સમભિરૂઢનયાભાસ કહેવાય છે. ૩૮

સમભિરૂઢનયાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે ઈન્દ્ર, શક, પુરંદર વિગેરે શબ્દો જિન જિનન અભિધેય (વાચ્યાર્થ)ના જ વાચક છે, કારણ કે, તે કરિ, કુરંગ અને તુરંગની જેમ જિન જિનન શબ્દો છે. ૩૯

एवंभूतनयं प्रकाशयन्ति—

शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्यत्वेना-

भ्युपगच्छन्नेवंभૂतः ॥૪૦॥

સમભિરૂઢનયો હીન્દનાદિક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ વાસવાદેર્યસ્યેન્દ્રાદિ-
વ્યપદેશમભિપ્રેતિ, પશુવિશેષસ્ય ગમનક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં ચ ગોવ્યપદેશવત્ તથા
રૂઢેઃ સદ્ભાવાત્ । एवंभूतः पुनरिन्दनादिक्रियापरिणतमर्थं तत्क्रियाकाले इन्द्रादि-
व्यपदेशमात्रमभिमन्यते; न हि कश्चिदक्रियाशब्दोऽस्यास्ति, गौरम्ब इत्यादिजातिशब्दा-
भिमतानामपि क्रियाशब्दत्वात्-गच्छतीति गौः, आशुगामित्वादम्ब इति । शुक्रो नील
इति गुणशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव—शुचिभवनात् शुक्लो नीलनानील
इति । देवदत्तो यज्ञदत्त इति यदच्छाशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव—देव एनं
देयात्, यज्ञ एनं देयादिति । संयोगिद्रव्यशब्दाः समवायिद्रव्यशब्दाश्चाभिमताः
क्रियाशब्दा एव—दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी, विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यस्तिक्रियाप्रधा-
नत्वात् । पञ्चतयी तु शब्दानां व्यवहारमात्रात् न निश्चयादित्ययं नयः स्वीकुरुते ॥૪૦॥

ઉદાહરન્તિ—

यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शक्रनक्रियापरिणतः शक्रः पूर्दारण-

प्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यते ॥૪૧॥

એવું ભૂતનયનું લક્ષણ—

(શબ્દની) થોતાની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ ક્રિયાથી યુક્ત અર્થને તે શબ્દના વાચ્યાર્થ તરીકે સ્વીકારનાર અભિપ્રાય એવું ભૂતનય કહેવાય છે. ૪૦

કૌ તથા પ્રકારની રૂઢિ (રિવાજ)ને લક્ષ્ણે ગમનક્રિયા હોય કે ન હોય તે પશુ પશુવિશેષમાં ગાયનો વ્યવહાર કરાય છે તેમ ઈન્દનાદિ (કુકુરાઈ વિગેરે)

ક્રિયા હોય કે ન હોય તો પણ વાસવાદિ પદાર્થમાં ઈન્દ્રાદિનાં વ્યવહાર કરવાનું સમભિરૂદ્ધનય સ્વીકારે છે, પરંતુ એવંભૂતનય તો ઈન્દ્રનાદિ ક્રિયાથી પરિણત પદાર્થને તે ક્રિયાના સમયે જ ઈન્દ્રાદિ શબ્દોના વ્યવહારને યોગ્ય માને છે, કારણ કે આ એવંભૂતનયના મતે તો કોઈ પણ શબ્દ-અર્થાત્ તે બધા શબ્દોને ધાતુમૂલક ગણે છે. (૧) ગાય, અથ વગેરે જાતિવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક શબ્દો છે; જેમકે-ગમન કરે તે ગાય, આશુ (ઝડપથી) ગમન કરે તે અથ. (૨) શુચિ-શુદ્ધ થતો હોઈ શુદ્ધ અને નીલ થતો હોઈ નીલ એમ (શુણ્ણવાચક શબ્દો પણ ક્રિયાવાચક છે.) (૩) દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત વગેરે યજ્ઞશા-શબ્દોય ક્રિયાશબ્દો છે; જેમકે 'દેવ એને આપો' 'યજ્ઞ એને આપો' એવી બ્યુત્પત્તિ દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્તની છે. (૪) દણ્ડી વગેરે સંયોગી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત હોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે, આ ઠંડ ધારણ કરે છે માટે દણ્ડી.

સમવાચી દ્રવ્ય શબ્દો પણ પોતપોતાની ક્રિયાથી યુક્ત હોઈ ક્રિયાશબ્દો છે. જેમકે આ વિધાણ (શિ'ગડાં) ધરાવે છે માટે વિધાણી. શબ્દોના આ પાંચ ભેદ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ નથી એ પ્રમાણે આ એવંભૂતનય સ્વીકારે છે. ૪૦

એવંભૂતનયનું ઉદાહરણ—

ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરતો હોય (હંકુરાર્ધ ભોગવતો હોય-અશ્વર્યભોગ-રૂપ ક્રિયા કરતો હોય) ત્યારે ઈન્દ્ર, સામર્થ્યને અનુભવતો હોય-(સામર્થ્યરૂપ ક્રિયા હોય) ત્યારે શક, અને શત્રુના નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલ હોય ત્યારે પુરંદર, એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૪૧

(૫૦) તત્ક્રિયાકાલે હિતિ હન્દનાદિક્રિયાકાલે । અસ્યેતિ એવંભૂતનય । ક્રિયાશબ્દસ્વા-વિત્યતોઽપ્રે કથમિતિ ગમ્યમ્ । વૃણ્ણોતિ સંયોગિદ્રવ્યશબ્દઃ । વિષાળીતિ સમવાયિદ્રવ્યશબ્દઃ । પચ્ચતયીતિ જાતિગુણયદૃષ્ટાસંયોગિસમવાયિશબ્દા હિતિ પચ્ચ ॥૪૦॥

(ટિ૦) ન હિ કષ્ચિદિત્યાદિ । અસ્યેતિ એવંભૂતનયસ્ય મતે ન દ્રવ્યગુણજાતિશબ્દાઃ । શબ્દ-અર્થર્થિચઃ । તથા શા દ્રવ્યતો ગુણતો જાતિઃ ક્રિયાતન્વેતિ । દ્રવ્યતો દર્શીતિ । ગુણતો રજઃ શુક્લ હિતિ । જાતિતો ગૌરિતિ જાણ્ણ હિતિ વા । ક્રિયાતઃ સ્વર્ણકારરૂપકારાદિઃ । કેચિત્ પચ્ચા સમાચક્ષતે નામતન્વ, કેચિદ્ વાદચ્છિકમેવં પચ્ચમાહુઃ । તત્તોદ્રેશ્યકલ્પનાયામેવાન્તર્માર્થઃ હિત્યેત્યાદિ ।

અર્થ વ—

દ્રવ્યક્રિયાજાતિગુણપ્રમેદાત્ કલ્પિતકર્તૃદ્વિજવાટલાદૌ ।

શબ્દપ્રવૃત્તિ સુમયો વદન્તિ ચતુષ્ઠી કાલવિદઃ પુરાણાઃ ॥૧૧॥

પચ્ચતયીતિ પચ્ચપ્રકારા યથા દ્રવ્યજાતિક્રિયાગુણયદૃષ્ટામેદાત્ । અયમિતિ એવંભૂતનયઃ ॥૪૦॥

એવંભૂતામાસમાચક્ષતે—

ક્રિયાઽનાવિષ્ટં વસ્તુ શબ્દવાચ્યતયા મતિસિપંસ્તુ

તદામાસઃ ॥૪૨॥

§૧ ક્રિયાડડવિષ્ટં વસ્તુ ધ્વનીનામિધેયતયા પ્રતિજાનાનોડપિ યઃ પરામર્શસ્ત-
દનાવિષ્ટં તત્તેષાં તથા પ્રતિક્ષિપતિ ન તૂપેક્ષતે સ એવંભૂતનયામાસઃ, પ્રતીતિવિધાતાત્ ॥૪૨॥

उदाहरन्ति—

यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं
घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात् पटवदित्यादिः ॥४३॥

§૧ અનેન હિ વચસા ક્રિયાડનાવિષ્ટસ્ય ઘટાદેર્વસ્તુનો ઘટાદિશબ્દવાચ્યતા-
નિષેધઃ ક્રિયતે સ ચ પ્રમાણવાધિત ઇતિ તદ્વચનમેવંભૂતનયામાસોદાહરણતયોક્તમ્ ॥૪૩॥

એવંભૂતનયામાસનું લક્ષણ -

ક્રિયાથી રહિત પદાર્થને શબ્દના વાચ્ય તરીકે નહિ સ્વીકારનાર અભિપ્રાય
એવંભૂતનયામાસ કહેવાય છે. ૪૨

§૧ ક્રિયાયુક્ત પદાર્થને શબ્દના અભિધેય-(વાચ્ય) તરીકે સ્વીકારતા હોવા
છતાં પણ એ અભિપ્રાય ક્રિયાથી રહિત પદાર્થની શબ્દના અભિધેય તરીકે
ઉપેક્ષા નહિ પરંતુ અસ્વીકાર કરે તે એવંભૂતનયામાસ કહેવાય છે. કારણ કે,
તેમાં પ્રતીતિ (અનુભવ)નો વિધાત થાય છે. ૪૨

એવંભૂતનયામાસનું ઉદાહરણ—

(વિશિષ્ટ (જલાહરણ) ક્રિયાથી રહિત ઘટ પદાર્થ ઘટશબ્દનો વાચ્ય નથી જ,
કારણ કે પટની જેમ તે ઘટશબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી રહિત છે. ૪૩

§૧ આ વચનથી ક્રિયારહિત ઘટાદિ પદાર્થમાં ઘટાદિ શબ્દની વાચ્યતાનો
નિષેધ કરાય છે; અર્થાત્ અહીં ક્રિયારહિત ઘટપદાર્થ ઘટશબ્દનો વાચ્ય નથી
એવો નિષેધ કરાય છે અને તે નિષેધ પ્રમાણ દ્વારા બાધિત છે. માટે તે
(નિષેધાત્મક) વચનો એવંભૂતનયામાસના ઉદાહરણ તરીકે જણાવેલ છે. ૪૩

(૧૦) तदनाविष्टमिति क्रियानविष्टम् । तद्विदिते वस्तु । तेषामिति ध्वनीनाम् । तथेति
अभिधेयतया क्रियाडनाविष्टं वस्तु तेषां ध्वनीनामभिधेयं न भवतीति वाक्यवर्माशयः ॥४२॥

(ટિ૦) यथा विशिष्टचेष्टेत्यादि । स चेति घटादिशब्दवाच्यतानिषेधः । प्रमाणेति
प्रत्यङ्गादिप्रमाणनिराकृतः । तद्वचनमिति घटादिवाच्यत्वनिषेधकं वाक्यम् ॥४३॥

કે પુનરેષુ નયેષ્વર્થપ્રધાનાઃ કે ચ શબ્દનયા ઇતિ દર્શયન્તિ—

एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ॥४४॥

शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनयाः ॥४५॥

આ સાત નયોમાં કેટલાક નયો અર્થનય રૂપ છે અને કેટલાક નયો શબ્દ-
નય રૂપ છે ? તેનું નિરૂપણ—

આ નૈગમાદિ સાત નયોમાં પહેલા ચાર નયો અર્થ(પદાર્થ)નું નિરૂપણ
કરતા હોવાથી અર્થનયો કહેવાય છે. ૪૪

અને બાકીના ત્રણ નયો શબ્દના અર્થાત્ શબ્દના વાચ્યાર્થને વિષય કરતા
હોવાથી શબ્દનયો કહેવાય છે. ૪૫

કઃ પુનરત્ર બહુવિષયઃ કો વાઽલ્પવિષયો નયઃ इति विवेचयन्ति—

पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमित-

विषयः ॥૪૬॥

તત્ર નૈગમસંગ્રહયોસ્તાવન્ન સંગ્રહો બહુવિષયો, નૈગમાત્ પરઃ, કિં તર્હિ નૈગમ
એવ સંગ્રહાત્ પૂર્વં ઇત્યાહુઃ—

सन्मात्रगोचरात् संग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वाद्

भूमविषयः ॥૪૭॥

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્ભાવાભાવવિષયત્વાત્, ભૂમવિષયો બહુવિષયઃ ॥૪૭॥

આ નૈગમાદિ સાત નયોમાં કયો નય અધિક વિષયવાળો છે, અને કયો
નય અલ્પ વિષયવાળો છે તેનું વિવેચન—

નૈગમાદિ સાતે નયોમાં પહેલા પહેલા નયો અધિક અધિક વિષયવાળા છે,
પરંતુ પછી પછીના નયો અલ્પ અલ્પ વિષયવાળા છે. ૪૬

નૈગમાદિ સાતે નયોમાંથી નૈગમ અને સંગ્રહ એ બે નયોમાં નૈગમની પછી
રહેલ સંગ્રહ બહુ વિષયવાળો નથી પરંતુ સંગ્રહની પહેલાં રહેલ નૈગમ જ બહુ
વિષયવાળો છે એટલે સૂત્રકાર જણાવે છે—

सत्ता (ભાવ) માત્રના વિષયવાળા (અર્થાત્) માત્ર સત્તાને જ વિષય કર-
નાર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ ભાવ અને અભાવ (સત્ અને અસત્) બન્નેના
વિષયવાળો હોવાથી નૈગમનય અધિક વિષયવાળો છે. ૪૭

§૧ ભાવાભાવભૂમિકત્વાત્નેઃ અર્થે ભાવ અને અભાવના વિષયવાળો
હોવાથી ભૂમવિષયઃ એટલે બહુ (અધિક) વિષયવાળો છે. ૪૭

संग्रहाद् व्यवहारो बहुविषय इति विपर्ययमपास्यन्ति—

सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोप-

दर्शकत्वात् बहुविषयः ॥૪૮॥

વ્યવહારો હિ કતિપયાન્ સત્પ્રકારાન્ પ્રકાશયતીત્યલ્પવિષયઃ, સંગ્રહસ્તુ સકલ-
સત્પ્રકારાણાં સમૂહં રૂપાપયતીતિ બહુવિષયઃ ॥૪૮॥

વ્યવહારાદ્ ઋજુસૂત્રો બહુવિષય ઇતિ વિપર્યાસં નિરસ્યન્તિ—

वर्तमानविषयादृजुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयावलम्बि-

त्वादनलपार्थः ॥૪૯॥

§૧ વર્તમાનક્ષણમાત્રસ્થાયિનમર્થઋજુસૂત્રઃ સૂત્રયતીત્યસાવલ્પવિષયઃ, વ્યવહારસ્તુ
કાલત્રિતયવર્થર્થજાતમવલમ્બત્ ઇત્યયમનલ્પાર્થ ઇતિ ॥૪૯॥

સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય અધિક વિષયવાળો છે એવી વિપરીત-
માન્યતાનું નિરસન—

સત્ સામાન્યના કેટલાક વિશેષોને જણાવનાર વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્સા-
માન્યમાં સમાવેશ પામતી બધી જ વસ્તુઓને જણાવનાર સંગ્રહનય અધિક
વિષયવાળો છે. ૪૮

ફૃ૧ વ્યવહારનય સત્સામાન્યના (સત્-વર્ગના) કેટલાક પ્રકારોને જ જણાવે
છે, માટે તે અદ્ય વિષયવાળો છે, જ્યારે સંગ્રહનય સત્-સામાન્ય અન્તર્ગત
સમસ્ત પદાર્થોને જણાવનાર હોવાથી અધિક વિષયવાળો છે. ૪૮

ઋજુસૂત્ર વ્યવહારનયથી અધિક વિષયવાળો છે એ વિપરીત માન્યતાનું
નિરસન—

વર્તમાન ક્ષણસ્થાથી પદાર્થને વિષય કરનાર ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ વ્યવ-
હારનય ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય કરનાર હોવાથી વિશેષ વિષયવાળો છે. ૪૯

ફૃ૧ ઋજુસૂત્રનય માત્ર વર્તમાન ક્ષણમાં જ રહેનાર પદાર્થને જણાવે છે,
માટે તે અદ્યવિષયવાળો છે, પરંતુ વ્યવહારનય તો ત્રણે કાલના પદાર્થોને વિષય
કરનાર હોવાથી બહુ વિષયવાળો છે. ૪૯

(૫૦) સમસ્તસત્સમૂહોપદર્શકત્વાદિતિ સર્વમેકં શ્વદવિશેષાત્ ॥૪૮॥

ઋજુસૂત્રાચ્છન્દો બહુવિષય इत्याशङ्कामपसारयन्ति—

કાલાદિભેદેન મિન્નાર્થોપદર્શિનઃ શબ્દાદ્ઋજુસૂત્રસ્તદ્વિપ-
રીતવેદકત્વાન્મહાર્થઃ ॥૫૦॥

ફૃ૧ શબ્દનયો હિ કાલાદિભેદાદ્વિન્નમર્થમુપદર્શયતીતિ ત્તોકવિષયઃ, ઋજુસૂત્રસ્તુ
કાલાદિભેદતોડ્યમિન્નમર્થ સૂચયતીતિ બહુવિષય इति ॥૫૦॥

શબ્દાત્ સમમિરૂઢો મહાર્થ इत्यારેકાં પરાકુર્વન્તિ—

પ્રતિપર્યાયશબ્દમર્થભેદમમીપ્સતઃ સમમિરૂઢાચ્છબ્દસ્તદ્વિપર્યાયાનુ-
યાયિત્વાત્ પ્રમૂતવિષયઃ ॥૫૧॥

ફૃ૧ સમમિરૂઢનયો હિ પર્યાયશબ્દાનાં વ્યુત્પત્તિભેદેન મિન્નાર્થતામર્થયત્ इति
તનુગોચરોડસૌ, શબ્દનયસ્તુ તેષાં તદ્ભેદેનાવ્યેકાર્થતાં સમર્થયત્ इति સમવિક-
વિષયઃ ॥૫૧॥

શબ્દનય ઋજુસૂત્રથી અધિક વિષયવાળો છે એ શંકાનું અપસરણ—

કાલાદિ ભેદ દ્વારા બિન્ન અર્થને જણાવનાર શબ્દનયની અપેક્ષાએ ઋજુ-
સૂત્ર તેનાથી વિપરીત અબિન્ન પદાર્થને જણાવનાર હોવાથી વિશેષ વિષય-
વાળો છે. ૫૦

ફૃ૧ શબ્દનય કાલાદિભેદ દ્વારા બિન્ન બિન્ન પદાર્થ(અર્થભેદ)ને જણાવે
છે, જ્યારે ઋજુસૂત્ર તો કાલાદિ ભેદ હોવા છતાં અબિન્ન અર્થને જણાવનાર
હોવાથી વધારે વિષયવાળો છે. ૫૦

શબ્દથી સમભિરૂઢ વધારે વિષયવાળો છે એ શંકાતું નિરાકરણ—

ફરક પર્થાયવાચી શબ્દોને બિન્ન બિન્ન વાચ્યાર્થવાળા માનનાર સમ-
ભિરૂઢ નયની અપેક્ષાએ શબ્દનય તો તે પર્થાયવાચી બિન્ન બિન્ન શબ્દોને પણ
એકાર્થવાચી માનનાર હોવાથી પ્રભૂત વિષયવાળો છે. ૫૧

§૧ સમભિરૂઢનય જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિવડે પ્રતિપર્થાય શબ્દોને બિન્ન બિન્ન
અર્થવાળા માને છે, માટે તે અલ્પવિષયવાળો છે; જ્યારે શબ્દનય જુદી જુદી
વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં પણ પ્રતિ પર્થાય શબ્દોને અભિન્ન અર્થને જણાવનાર
માને છે માટે પ્રચુર વિષયવાળો છે. ૫૧

(૫૦) અસાચિનિ ઋજુલ્લઃ । તેષામિતિ શબ્દાનામ્ । તદ્ભેદેનેતિ વ્યુત્પત્તિમેદન ॥૫૧॥

સમભિરૂઢાદેવંમૂતો મૂમવિષય હત્યપ્યાકૂતં પ્રતિક્ષિપન્તિ—

પ્રતિક્રિયં વિભિન્નમર્થં પ્રતિજાનાનાદેવંમૂતાત્ સમભિરૂઢ-

સ્તદન્યથાર્થસ્થાપકત્વાન્મહાગોચરઃ ॥૫૨॥

§૧ એવંમૂતનયો હિ ક્રિયામેદન મિન્નમર્થં પ્રતિજાનીત ઇતિ તુચ્છવિષયોઽસૌ,
સમભિરૂઢસ્તુ તદ્ભેદનાપ્યમિન્નં ભાવમભિપ્રેતીતિ પ્રમૂતવિષયઃ ॥૫૨॥

સમભિરૂઢથી એવંભૂત અધિક વિષયવાળો છે, એ માન્યતાનું નિરાકરણ—

બિન્ન બિન્ન ક્રિયાદ્વારા શબ્દોને બિન્ન બિન્ન અર્થના વાચક માનનાર
એવંભૂત નયની અપેક્ષાએ સમભિરૂઢનય ક્રિયાનો ભેદ હોવા છતાં અભિન્ન
અર્થને માનનાર હોવાથી વધુ વિષયવાળો છે. ૫૨

§૧ એવંભૂતનય ક્રિયાના ભેદથી અર્થમાં પણ ભેદ માને છે માટે તે અલ્પ-
વિષયવાળો છે જ્યારે સમભિરૂઢનય ક્રિયાનો ભેદ હોવા છતાં પણ પદાર્થને
અભિન્ન માને છે, માટે પુષ્કળ વિષયવાળો છે. ૫૨

(૫૦) તદ્ભેદેનાપીતિ ક્રિયામેદનાપિ ॥૫૨॥

અથ યથા નયવાક્યં પ્રવર્તતે તથા પ્રકાશિયન્તિ—

નયવાક્યમપિ સ્વવિષયે પ્રવર્તમાનં વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં

સપ્તમજ્ઞીમનુવ્રજતિ ॥૫૩॥

§૧ નયવાક્યં પ્રાગ્લક્ષિતવિકલાદેશસ્વરૂપં; ન કેવલં સકલાદેશસ્વમાર્ગં પ્રમાણ-
વાક્યમિત્યપિ શબ્દાર્થઃ । સ્વવિષયે સ્વામિષેયે પ્રવર્તમાનં વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં પરસ્પર-
વિભિન્નાર્થનયયુગ્મસમુત્થવિધાનનિષેધાભ્યાં કૃત્વા સપ્તમજ્ઞીમનુગચ્છતિ, પ્રમાણસપ્ત-
મજ્ઞીવદેતદ્વિચારઃ કર્તવ્યઃ ।

§૨ નયસપ્તમજ્ઞીષ્વપિ પ્રતિમજ્ઞં સ્થાત્કારસ્થૈવકારસ્ય ચ પ્રયોગસન્નાવાત્ ।

તાસાં વિકલાદેશત્વાદેવ સકલાદેશાત્મિકાયાઃ પ્રમાણસપ્તમજ્ઞયા વિરોધવ્યવસ્થા-

પનાત્ । વિકલાદેશસ્વભાવા હિ નયસપ્તમજ્ઞી વસ્ત્વંશમાત્રપ્રરૂપકત્વાત્ ; સકલા-
દેશસ્વભાવા તુ પ્રમાણસપ્તમજ્ઞી સંપૂર્ણવસ્તુસ્વરૂપપ્રરૂપકત્વાદિતિ ॥૫૩॥

નયવાક્યની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ—

પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર નયવાક્ય પણ વિધિ અને નિષેધની
વિવક્ષા વડે સમભંગીતું રૂપ પામે છે. ૫૩

કૃ૧ માત્ર સકલાદેશસ્વભાવવાળું પ્રમાણવાક્ય જ સ્વવિષયમાં પ્રવર્તતું વિધિ-
અને નિષેધની કદપના દ્વારા સમભંગીને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, પરંતુ અગાઉ
જણાવેલ વિકલાદેશસ્વભાવવાળું નયવાક્ય પણ સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતું પરસ્પર
ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા બે નયથી ઉત્પન્ન થયેલ વિધિ અને નિષેધ દ્વારા સમ-
ભંગીને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ પ્રમાણવાક્યની સમભંગી બને છે તેમ
નયવાક્યની પણ સમભંગી બને છે. નયસમભંગીના સ્વરૂપનો વિચાર પ્રમાણ
સમભંગીની જેમ સમજી લેવો.

કૃ૨ નય સમભંગીના દરેક ભંગમાં પણ 'સ્યાત્કાર' અને 'યવકાર' નો
પ્રયોગ થાય છે, તો પણ વિકલાદેશસ્વરૂપવાળી નય સમભંગી સકલાદેશસ્વભાવ-
વાળી પ્રમાણ સમભંગીથી જુદી છે. નયસમભંગી વિકલાદેશસ્વભાવવાળી જ
છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશમાત્રને જ જણાવનાર છે, જ્યારે પ્રમાણ-
સપ્તમજ્ઞી તો સકલાદેશસ્વભાવવાળી છે, કારણ કે તે વસ્તુ (પદાર્થ)ના સંપૂર્ણ
સ્વરૂપને જણાવનાર છે. (બંને સમભંગીમાં આટલો જ તફાવત છે.) ૫૩

(પં.) વિકલાદેશત્વાદેવેત્યત્ર તાસાં સપ્તમજ્ઞીનામ્, અત્ર ચ કાક્ષ્યા વ્યાખ્યા ॥૫૩॥

एवं नयस्य लक्षणसंख्याविषयान् व्यवस्थाप्येदानीं फलं स्फुटयन्ति—

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥५४॥

પ્રમાણસ્યેવ પ્રમાણવત્, અસ્યેતિ નયસ્ય, યથા સ્વત્વાનન્તર્યેણ પ્રમાણસ્ય સંપૂર્ણ-
વસ્ત્વજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમુક્તમ્, તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વૈકદેશજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમાનન્ત-
ર્યેણાવધાર્યમ્ । યથા ચ પારમ્પર્યેણ પ્રમાણસ્યોપાદાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ સંપૂર્ણવસ્તુવિષયાઃ
ફલત્વેનામિહિતાસ્તથા નયસ્યાપિ વસ્ત્વંશવિષયાસ્તાઃ પરમ્પરાફલત્વેનાવધારણીયાઃ ।
તદેતદ્ દ્વિપ્રકારમપિ નયસ્ય ફલં તતઃ કથञ्चिच्चिન્નમભિન્નં વાડવગન્તવ્યમ્ । નયફલ-
ત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ કથञ्ચિદ્વેદામેદપ્રતિષ્ઠા ચ નયફલયોઃ પ્રાગુક્તપ્રમાણફલયોરિવ કુશલૈઃ
કર્તવ્યાઃ ॥૫૪॥

આ રીતે નયના લક્ષણ, સંખ્યા, વિષયની વ્યવસ્થા કરીને ફલનું સ્પષ્ટીકરણ
કરવામાં આવે છે—

નયના ફલની વ્યવસ્થા પ્રમાણના ફલની વ્યવસ્થાની જેમ કરી લેવી. ૫૪

કૃ૧ પ્રમાણનું અનન્તર (સાક્ષાત્) ફલ જેમ વસ્તુ સંબંધી સમસ્ત અજ્ઞાનનો
નાશ કહેલ છે, તેમ નયનું અનન્તર (તાત્કાલિક) ફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના એક

અંશ સંબંધી અજ્ઞાનના નાશરૂપ બાણુનું. પ્રમાણુનું પરંપરા ફલ (ફલનું ફલ) જેમ સંપૂર્ણ પદાર્થ વિષયક ઉપાધાન, હાન અને ઉપેક્ષા યુક્તિ છે, તેમ નયનું પરંપરાફલ વસ્તુ (પદાર્થ)ના અંશવિષયક ઉપાધાન, હાન અને ઉપેક્ષા યુક્તિ બાણુવી. નયનું અનન્તર અને પરંપરા જેમ બન્ને પ્રકારનું ફલ નયથી કથંચિદ્ બિન્ન અને કથંચિદ્ અભિન્ન બાણુનું. અન્યથા નય અને ફલનો સંબંધ ઘટી શકશે નહિ. નય અને નયના ફલમાં કથંચિદ્ છેદાલેહની પ્રતિષ્ઠા (વ્યવસ્થા) પ્રમાણુ અને પ્રમાણુના ફલમાં પહેલાં જે રીતે કહેલ છે, તે રીતે વિદ્વાનોએ કરી લેવી. ૫૪

(૫૦) આનન્તર્યેનેતિ અવ્યવહિતત્વેન । પારમ્પર્યેનેતિ વ્યવધાનેન । ઘસ્ત્વંચાવિષ-
યાસ્તાંતરેતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તત્ત્વંચાવિષયાસ્તાંતરેતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તત્ત્વંચાવિષયાસ્તાંતરેતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તત્ત્વંચાવિષયાસ્તાંતરેતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ ।

(ટિ૦) ધર્મ નયસ્થેત્યાદિ । તાંતર્યેન ઉપાધાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તદ્વેત્યેતિ અનન્ત-
પારમ્પર્યરૂપં દ્વિમેદમપિ । તત્ત્વંચાવિષયાસ્તાંતરેતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તત્ત્વંચાવિષયાસ્તાંતરેતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તત્ત્વંચાવિષયાસ્તાંતરેતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । તત્ત્વંચાવિષયાસ્તાંતરેતિ તાઃ હાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ ।

તદિત્યં પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તેષાં તત્ર કથંચિદવિષ્વભાવે-
નાવસ્થિતેરિત્થિલપ્રમાણનયાનાં વ્યાપકં પ્રમાતારં સ્વરૂપતો વ્યવસ્થાપયન્તિ—

પ્રમાતા પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધ આત્મા ॥૫૫॥

§૧ પ્રમીણોત્તીતિ પ્રમાતા, કિંમૂતઃ ક ઇત્યાહ—પ્રત્યક્ષાદિપ્રસિદ્ધઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષ-
પ્રમાણપ્રતીતઃ, અતતિ અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતીત્યાત્મા જીવઃ ।

આ પ્રમાણુ પ્રમાણુ અને નયતરનની વ્યવસ્થા કરીને તેમનાથી અભિન્નરૂપે
અવસ્થિત પ્રમાતા, જે બધા પ્રમાણુ અને નયોમાં વ્યાપક છે, તેના સ્વરૂપની
વ્યવસ્થા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી સિદ્ધ આત્મા પ્રમાતા કહેવાય છે. ૫૫

§૧ જે યથાર્થ જ્ઞાન કરે તે. (પ્રમીણોત્તીતિ પ્રમાતા)

શંકા—પ્રમાતા કેવો છે અને કેાણુ છે ?

સાધાન—પ્રમાતા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણુથી પ્રસિદ્ધ આત્મા છે.
નિરંતર નવનવા પચાંચાને પામે તે આત્મા, જેનું બીજું નામ જીવ છે. (અતતિ
અપરાપરપર્યાયાન્ સતતં ગચ્છતિ ઇતિ આત્મા)

(૫૦) તેષામિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વનામ્ । તત્ત્વેતિ આત્મા ।

(ટિ૦) તદિત્યમિત્યાદિ । તેષામિતિ પ્રમાણનયાનામ્ । તત્ત્વેતિ પ્રમાતરિ ।
અવિષ્વભાવેનેતિ અવિનાભાવેન ।

§૨ હાત્માનં પ્રતિ વિપ્રતિપેદિરે પરે । ચાર્વાકાસ્તાવચ્ચર્ચ્યાંચક્રુઃ—ક્રાયાકારપરિ-
ણામદશાયામિવ્યક્તચૈતન્યધર્મકાણિ પૃથિગ્વ્યપ્તેજોવાયુસંજ્ઞકાનિ ચત્વાર્યેષુ ભૂતાનિ
તત્ત્વમ્, ન તુ તદ્વ્યતિરિક્તઃ કશ્ચિદ્ મહાન્તરાનુસરણવ્યસનવાનાત્મા; ચતુક્ષ્ણ-
બૃહસ્પતિઃ—“પૃથિગ્વ્યપ્તેજોવાયુરિતિ તત્ત્વાનિ, તત્સમુદાયે શરીરવિષયેન્દ્રિયસંજ્ઞાઃ;

તૈમ્યચૈતન્યમ્” इति प्रत्येकमदृश्यमानचैतन्यान्यपि च भूतानि समुदितावस्थानि चैतन्यं व्यञ्जयिष्यन्ति, मदशक्तिवत्; यथा हि काष्ठापिष्ठादयः प्रागदृश्यमानामपि मदशक्ति-मासादितसुराकारपरिणामा व्यञ्जयन्ति; तद्वदेतान्यपि चैतन्यमिति ।

કુર આત્માના લક્ષણમા અન્ય દર્શનકારોએ વિવાદ કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ આર્વાકોએ કરેલ આત્મતત્ત્વની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે. કાયાકાર બને છે ત્યારે જેમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થાય છે એવાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ નામના ચાર ભૂતો એ જ તત્ત્વ છે. પરંતુ તેથી બિન્ન ભવાન્તરમાં જનાર (અપર અપર મનુષ્યાદિ પર્થાયેને પામનાર) આત્મા નામનું કોઈ તત્ત્વ નથી. તે અંગે આચાર્ય બહુરૂપતિનું કથન છે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ તત્ત્વો છે. એ તત્ત્વોના સમુદાયમાં શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા, અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞા છે, અને તેમાંથી (શરીરસંજ્ઞા, વિષયસંજ્ઞા અને ઈન્દ્રિયસંજ્ઞામાં પરિણત ભૂતસમુદાય-માંથી) ચૈતન્ય છે. જો કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ આ ચારે ભૂતો-માંના પ્રત્યેકમાં ચૈતન્ય દૃશ્યમાન નથી તો પણ જ્યારે તેઓના સમુદાય બને છે ત્યારે તેઓ મદશક્તિની જેમ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરશે. જેમ કાષ્ઠપિષ્ઠાદિમાં (તાડાદિ, ધાવડીનાં ફૂલ, મહુડાનાં ફૂલ, કૌદ્રવાદિમાં) મદશક્તિ દેખાતી નથી પણ જ્યારે તેઓ સુરાકારને પામે છે ત્યારે મદશક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, તેમ આ ભૂતો પણ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ કરે છે.

(૫૦) પરે इति परतीर्थाः । परे इत्यतः पुरस्तेष्विति गम्यम् । तद्व्यतिरिक्त इति भूतव्यतिरिक्तः । प्रत्येकमित्यादिना नास्तिक एव वक्ति । एतान्यपीति भूतान्यपि ।

(ટિ૦) यथाहि काष्ठेति काष्ठं तादादि तद्रसमभूता पिष्टं कोदवादि पिष्टपेयाषातुकी-पुष्पश्मिन्ना' तद्रसपरिणतिर्मदशक्तिव्यञ्जिका स्यात् । तद्वदिति पिष्टकाष्ठदिक् । एतानीति क्तवारि महाभूतानि ।

તદેતત્ તરલતરમતિવિહસિતમ્, કાયાકારપરિણતમૂતૈશ્ચૈતન્યામિવ્યકેરસિદ્ધેઃ, સતઃ સ્ત્વમિવ્યર્થિયુક્તા । ન ચ દેહદશાયાઃ પ્રાગ્ મૂતેષુ ચૈતન્યસત્તાસાધકં પ્રત્યક્ષમસ્તિ, તસ્યૈન્દ્રિયકસ્યાતીન્દ્રિયે તસ્મિન્નપ્રવર્તનાત્, અનૈન્દ્રિયકસ્ય તસ્ય ત્વયાઽનજ્ઞીકારાન્ચ । નાપ્યનુમાનમ્, તસ્યાપ્યનજ્ઞીકારાદેવ । બથ સ્વીક્રિયત એવ લોકયાત્રાનિર્વાહણપ્રવર્ણ ધૂમાચનુમાનમ્, સ્વર્ગપૂર્વાદિપ્રસાધકસ્યાલૌકિકસ્યૈવ તસ્ય તિરસ્કારાદિતિ ચેત્; તર્હિ કાયાકારહેતુષ્વકાયાકારમૂતેષુ મૂતેષુ ચૈતન્યાનુમાનમપ્યલૌકિકં સ્યાદ્, લૌકિકૈસ્તત્ર તસ્યાનનુમીયમાનત્વાત્, સ્વર્ગપૂર્વાદિપ્રસાધકમપિ વા તદ્ લૌકિકં ભવેત્ ।

કૃત જેન—તમારું આ કથન ચંચળ યુક્તિનું પરિણામ છે, ‘કાયાકાર પરિ-ણત’ ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય આવિર્ભાવ પામે છે એ વસ્તુ અસિદ્ધ છે, કારણકે અભિવ્યક્તિ તો વિદ્યમાન પદાર્થની જ ઘટી શકે છે. આમ તમોએ માનેલી અભિવ્યક્તિ પ્રમાણસિદ્ધ નથી. છતાં એ અભિવ્યક્તિ પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો દેહદશા પામ્યા પહેલાં તે ભૂતોમાં ચૈતન્યને સિદ્ધ કરનાર કયું પ્રમાણ છે ?

प्रत्यक्ष प्रमाणानुं औन्द्रियक प्रत्यक्ष तो कही शक्यो नहि, कारण के ते अतीन्द्रिय चैतन्यमां प्रवृत्त थवाने शक्तिमान नथी अने अनैन्द्रियक प्रत्यक्ष पण कही शक्यो नहि. कारण के ते तमा मानता नथी. तेवी ज रीते अनुमान पण कही शक्यता नथी, कारण के प्रत्यक्ष सिवाय कोर्ध पण प्रमाण तमने मान्य नथी.

आर्वाक—लोक व्यवहारना निर्वाह माटे लौकिक प्रभाति अनुमान अने मानीये छीये परंतु स्वर्ग, अपूर्व वगैरेने साधनार अलौकिक अनुमान अने मानता नथी.

जैन—तो कायाकार नहि पायेला परंतु कायाकारना कारणरूप भूतमां चैतन्यनुं अनुमान पण अलौकिक ज मानवुं जेधये, कारण के लोक आधुं अनुमान करता नथी अने जे तमारा आ अनुमानने लौकिक कहेवा भागता हो तो स्वर्ग, अपूर्वने साधनार अनुमानने पण लौकिक मानवुं जेधये.

(पं०) तदेतद्वित्यादि सूरिः । असिद्धेः इत्यतोऽप्रे किमितीति गम्यम् । तस्येति प्रत्यक्षस्य । अतीन्द्रिये इति चैतन्ये । तस्येति प्रत्यक्षस्य । स्वर्गापूर्वादिप्रसाधकस्येत्यत्र अपूर्वशब्देन पुण्यपास्य । तस्येति अनुमानस्य । तिरस्कारादिति अस्माभिः । अलौकिकं स्यादिति को भावो यदि 'किलालौकिकं त्वया न मन्यते तदा चैतन्यानुमानमपि अलौकिकं प्राप्नोतीति भावः । तत्रेति भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य ।

(टि०) सतः खल्विति असन्नामिष्यज्यते असच्छक्रेणाप्युत्पादयितुं न पार्यते, इष्यपुत्रलाभावात् गगनाम्भोरुहवत्, यथा चैतत्तस्मात्तथा । अथ शकादयः सुपर्वाणो न सन्ति प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेत्, भूतैष्वपि चैतन्यं न प्रत्यक्षलक्ष्यं तदपि तत्र नास्तीति कथं न मन्यन्मम् । कायाकारपरिणतेषु भूतेषु चैतन्यं प्रत्यक्षेण लक्ष्यते इति चेत्, ननु प्रत्यक्षेणातीन्द्रियेण एन्द्रियेण वा चैतन्यं लक्ष्यते विदुषा । न तावत् प्रथमः कल्पः कल्पशिखो भवरयक्षक्षेमाय । अतीन्द्रियस्य इन्द्रियपथातीतशकादिसुरजीवादिप्रसाधकत्वेन भवन्मतामिषातोयतस्य प्रक्यातत्वात् । न द्वितीयः शुभंयुः । इन्द्रियस्यातीन्द्रिये प्रवेष्टानुपपत्तेः । अतीन्द्रियचैतन्यबन्धकादिसिद्धिरपि कर्तव्या । प्रागिति पूर्वम् । तस्येति प्रत्यक्षस्य । तस्मिन्निति चैतन्ये । अचैन्द्रियकस्येति अवध्यादिकस्य । तस्येति प्रत्यक्षज्ञानस्य । नाप्यनुमानमिति नाप्यनुमानम् भूतेषु चैतन्यप्रसाधनबद्धकक्षम् । तस्यापीति अनुमानस्यापि । चार्वाकोऽप्यक्षमेकमिति वचनात् । अथ स्वीक्रियत इत्यादि । स्वर्गेति स्वर्गप्ररूपकस्य । अपूर्वेति अदृष्टपुण्यपापादिभिर्गैतुः । अलौकिकस्येति लोकव्यवहारव्यतिरिक्तस्य । तस्येति अनुमानस्य । [? तिरस्कारादिति] निराकरणात् । तत्रेति तेषु भूतेषु । तस्येति चैतन्यस्य । तदिति अनुमानम् ।

§४ अथोक्तं प्राक्काष्ठपिष्टप्रभृतिषु प्रत्येकमप्रतीयमानाऽपि मदशक्तिः समुदाय-दशायां यथामिष्यज्यते, तथा कायाकारे चैतन्यमपीति चेत् । तदसत्यम् । यतः केयं मदशक्तिर्नाम ? । वस्तुस्वरूपमेव, अतीन्द्रिया वा काचित् । न प्राप्यः पक्षः, काष्ठपिष्टादिवस्तुस्वरूपस्यासमुदायदशायामपि सत्त्वेन तदानीमपि मदशक्तेरभिष्यक्ति-प्रसक्तेः । अतीन्द्रियायास्तु तस्यास्तदानीमन्यदा वा न ते स्वीकारः सुन्दरः, प्रत्यक्षतिरिक्तप्रमाणस्य तत्साधकस्य भवतोऽभावात् । जैनैस्तदानीं स्वीकृतैव तावदियम्,

સમુદાયદશાયમભિવ્યક્તિસ્વીકારાદિતિ ચેત્ । તદસત્, તસ્યાસ્તદાનીં તૈરુપાધત્વેન સ્વીકારાત્, મૃત્પિષ્ઠદંડકુલાદિસામગ્ર્યાં ઘટવત્ । સતિ વસ્તુનિ જ્ઞાનજનનયોગ્ય હ્યભિવ્યક્તકમુચ્યતે, પ્રદીપાદિવદ્ । ન ચ કાષ્ટપિષ્ટાદાંનિ મદશક્તૌ તથા, તસ્યાઃ સાધકપ્રમાણાભાવાદ્ ; ઇતિ કથં તદ્દદ્દાન્તેન ચૈતન્યવ્યક્તિઃ સિધ્યેત્ ?

કૃષ્ણ ચાર્વાક—પણુ અમે પહેલાં કહી જ ગયા છીએ કે, પૃથક્ પૃથક્ કહેલા કાષ્ટપિષ્ટાદિમાં પ્રથમ નહિ જણાતી મદશક્તિ જેમ સમુદાય દશામાં અભિવ્યક્તિ થાય છે તેમ કાયાકાર પામેલ જૂતોમાં ચૈતન્ય અભિવ્યક્તિ થાય છે.

જૈન—તમેએ કહ્યું તો છે પણુ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રશ્ન એટલો જ છે કે, આ મદશક્તિ શું છે ? વસ્તુરૂપ છે કે કોઈ અતીન્દ્રિય છે ? વસ્તુ સ્વરૂપ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે અસમુદાયદશામાં પણુ કાષ્ટપિષ્ટાદિ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ તો છે જ તો તે વખતે (અસમુદાયદશામાં) પણુ અભિવ્યક્તિનો પ્રસંગ આવશે. વળી, મદશક્તિને અસમુદાયદશામાં કે સમુદાયદશામાં અતીન્દ્રિયરૂપે તમે સ્વીકારો તે તમારા માટે સારું (હિતવાહ) નથી, કારણ કે તેવી (અતીન્દ્રિય) મદશક્તિને સાધનાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બિન્ન બીજું કોઈ પણુ પ્રમાણ તમે માનતા નથી, અને પ્રત્યક્ષ તેને સાધી શકતું નથી.

ચાર્વાક—તમે જૈનોએ તે મદશક્તિની સમુદાય દશામાં અભિવ્યક્તિ માનેલી હોવાથી અસમુદાયવસ્થામાં એ અતીન્દ્રિયા મદશક્તિ સ્વીકારેલી જ છે.

જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન વ્યાજબી નથી. કારણ કે માટીનો પિંડ, ઢંડ, કુંભાર વિગેરે સામગ્રી હોય ત્યારે ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સમુદિત દશામાં જૈનોએ મદશક્તિની ઉત્પત્તિ માનેલ છે પરંતુ અભિવ્યક્તિ માનેલ નથી. કારણ કે વિદ્યમાન વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર પ્રદીપ જેવા પદાર્થો અભિવ્યક્ત કહેવાય છે. કાષ્ટપિષ્ટાદિ મદશક્તિના વિષયમાં અભિવ્યક્ત કહેવાય નહિ, કારણ કે મદશક્તિનું અસ્તિત્વ સાધનાર કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી મદશક્તિના દ્વારે જૂતોમાં ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?

(૧૦) અથોક્તમિત્યાદિ નાસ્તિકઃ । તદ્વસ્ત્યમિત્યદિ સ્વરિઃ । તદ્વાનીમિતિ અસમુદાયે । અન્યથા વેતિ સમુદાયે । તત્સાધકસ્યેતિ અતોન્નિયશક્તિસાધકસ્ય । તદ્વાનીમિતિ અસમુદાયવશાયામ્ । इयमिति अतोन्निद्रया शक्तिः । જ્ઞાનજનનયોગ્યમિતિ સતો વસ્તુનો જ્ઞાન જનવતિ । સાધકપ્રમાણાભાવાદિતિ મદશક્તેઃ પ્રાક્ સત્સાધકપ્રમાણાભાવાત્ ।

(ટિ૦) કાષ્ટપિષ્ટાદીત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ મદશક્તેઃ । તદ્દદ્દાન્તેનેતિ મદશક્ત્યુદાહરણેન ।

૬૫ અથ મૂતચૈતન્યમુત્પન્નમાનમિષ્યતે । નૈતદપિ પ્રશસ્યમ્, પૃથગવસ્થેભ્યોઽપિ તેભ્યસ્તદુત્પત્તિપ્રસક્તેઃ । મૂતસમુદયસ્વભાવાત્ કાયાત્તદુત્પાદ ઇતિ ચેદ્, નનુ સમસ્તાદ્ વ્યસ્તાદ્ વા તસ્માત્ તદુત્પન્નત્વેત્ । ન તાવત્ સમસ્તાત્, અજ્ઞુન્યાદિષ્ઠેદ્ઽપિ પશ્ચ-તાપ્રસજ્ઞાત્, અન્યથા શિરશ્ઠેદ્ઽન્યપન્નત્વપ્રાપ્તેઃ । નાપિ વ્યસ્તાદ્ એકસ્મિન્નેષ કાયેડનેકચૈતન્યોત્પત્તિપ્રસજ્ઞાત્ । અથૈકઃ શરીરાબયવી તત્ એકમેવ ચૈતન્યમુત્પન્નત્વેત્ ।

તદપ્યત્સ્વમ્, અક્ષપાદમત एव तादृशावयवित्स्वीकारात्, त्वन्मते तु “समुदयमात्र-
मिदं कलेवरम्” इत्यभिधानात् ।

જેન આર્વાક—તો ભૂતોથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ અમે માનીશું.
જેન—તમારું તે કથન પણ પ્રસંગાપાત્ર નથી, કારણ કે, એવું માનવાથી
તો પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થવી એકજી.

આર્વાક—પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોથી નહિ પણ ભૂતોના સમુદાયરૂપ કાયાથી જ
ચતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જેન—જો એમ હોય તો પ્રશ્ન છે કે સમસ્ત કાયથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ
થાય છે કે વ્યસ્ત કાય (ભિન્ન ભિન્ન અંગો)થી ? જો સમસ્ત કાયથી થતી
હોય તો, આંગળી આદિ કોઈ એક અવયવોના છેદ થતાં જ મરણોના (અચૈત-
નત્વનો) પ્રસંગ આવશે, અને તેમ ન માનો તો મસ્તકનો છેદ થવા છતાં પણ
મરણ (અચૈતન્ય) નહિ થાય. વ્યસ્ત પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ
માનવાથી એક જ કાયામાં અનેક ચૈતન્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

આર્વાક—તેમ નહિ બને, કારણ કે, શરીરરૂપ અવયવો તો એક છે, માટે
એક જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

જેન—તમારું આ કથન પણ સ્થૂલ છે, કારણ કે અક્ષપાદ (ગૌતમ)ના
મતમાં જ તેવા અવયવોનો સ્વીકાર છે, પરંતુ તમારા મતમાં આ શરીર માત્ર
ભૂતના સમૂહરૂપ છે “સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્” એમ કહેલ છે, અર્થાત્ તમે
શરીરાવયવોનો સ્વીકારતા નથી.

(૧૦) અથ મૂલેભ્યમ્મ્યેત્યાદિ પરઃ । નૈતક્ષ્પીત્યાદિ દુરિઃ । તસ્માદિતિ કાયાત્ ।
તદિતિ ચૈતન્યમ્ ।

(ટિ.) ભેમ્યમ્મ્યેતિ પ્રથિમ્યાદિભ્યો મૂલેભ્યઃ । તદુત્પત્તીતિ મદશત્તુત્પાદપ્રસજ્ઞાત્ । તસ્માદિતિ
કાયાત્ । તદિતિ ચૈતન્યમ્ । અન્યથેતિ શરીરસ્યાકુળ્યાદેકાવયવસ્યેડપિ ન પશ્યતા ચેત્ ।
અપચ્ચત્વેતિ મરણાભાવપ્રાપ્તેઃ । અક્ષપાદેતિ નૈવાયિકમતે । તાદૃશેતિ એકસ્વરૂપનિર્ણાય-
વ્યજ્ઞીકારાત્ ।

ફિઝ્ચ, શરીરસ્યાવૈકલ્યાદ મૃતશરીરેડપિ ચૈતન્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ । અથ વાતાદિ-
દોર્થૈર્વૈગુણ્યાદ ન મૃતશરીરસ્ય ચૈતન્યોત્પાદકત્વમ્ । નૈતદ્યુક્તમ્ । યતો મૃતસ્ય
સમીભવન્તિ દોષાસ્તતો દેહસ્યાડરોગ્યલાભઃ, તથા ચોક્તમ્—“તેષાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષય-
વૃદ્ધી વિપર્યયે” इति; ततश्च पुनरुज्जीवनं स्यात् । अथ समीकरणं दोषाणां कुतो
ज्ञायते ?, ज्वरादिविकारादर्शनात् ।

જેન—વળી, મૃતક (મઠકા)નું શરીર અવિકલ (સંપૂર્ણ) હોવાથી તે મઠકામાં
પણ ચૈતન્ય (નવજીવન)ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

આર્વાક—વાતાદિ(વાત, પિત્ત અને કફરૂપ) દોષોની વિષમતા હોવાથી મૃત
શરીર ચૈતન્યનું ઉત્પાદક નથી.

જેન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણકે મૂત શરીરના વાતાદિદોષો સમ કઈ જાત છે, વાતાદિ દોષોની સમાનતા એ આરોગ્ય છે અને દોષોનો ક્ષય કે વૃદ્ધિ એ અનારોગ્ય છે. ‘તેષાં સમત્વમારોગ્યં ક્ષયવૃદ્ધી વિપર્યયે’ એ સિદ્ધાંતે શરીરને આરોગ્યનો લાભ થવો જોઈએ અને તેમ થતાં મૂત શરીરને પુનઃ નવ-જીવન પ્રાપ્ત થશે.

આર્વાક—મૂત શરીરમાં દોષોનું સમીકરણ (સમત્વ) છે તે કઈ રીતે જાણી શકાય ?

(૧૦) ‘તેષાં સમત્વમારોગ્યમ્’ इत्यत्र तेषां दोषाणाम् । अथ समीकरणमित्यादि परः । ज्वराद्धीत्यादि सूरिः ।

(ટિ૦) જ્વરોદ્ધીત્યાદિતિ અવિનાશાત્ । મૂતસમુદાયસ્ય તાદવસ્થ્યાત્ । તત્ત્વમિતિ તસ્માત્ કારણાત્ દોષસમીમાવાદ્ વા । તેષામિતિ વાતાદિદોષાણામ્ । વિપર્યય इति રોગવૃદ્ધિઃ તત્ત્વમેતિ વાતાદિદોષસમત્વાત્ ।

§૬ અથ વૈગુણ્યકારિણિ નિવૃત્તેઽપિ નાવશ્યં તત્કૃતસ્ય વૈગુણ્યસ્ય નિવૃત્તિઃ, યથા વહ્નિનિવૃત્તાવપિ ન કાષ્ટે શ્યામિકાકૌટિલ્યાદિવિકારસ્ય । તદપ્યસૂપપાદમ્ । યતઃ કિંચિત્ ક્વચિદનિવર્ત્યવિકારારમ્ભકં દદ્યમ્, યથા કાષ્ટે વહ્નિઃ શ્યામિકાદેઃ; ક્વચિચ્ચ નિવર્ત્ય-વિકારારમ્ભકમ્, યથા મુવર્ણે દ્રવતાયાઃ; તત્ર યદિ દોષવિકારોઽનિવર્ત્યઃ સ્યાત્ ચિકિત્સાશાંતં વૃથૈવ સ્યાત્, તતો દૌર્બલ્યાદિવિકારસ્યેવ મહતોઽપિ મરણવિકારસ્ય નિવૃત્તિઃ પ્રસજ્યેત્ ।

જેન—મૂતશરીરમાં જ્યારાદિ વિકાર એવામાં આવતો નથી માટે દોષોનું સમત્વ જાણી શકાય એવું છે.

આર્વાક—વિષમતાને કરનાર દૂર થનાથી (નાશ પામવાથી) તેનાથી કરાયેલ વિષમતા પણ અવશ્ય ચાલી જાય તેવો કોઈ નિયમ નથી. અર્થાત્ વિષમતાનું કારણ દૂર થવા છતાં વિષમતા ટકી શકે છે, જેમકે અગ્નિ નાશ પામવા છતાં લાકડામાં તેનાથી નિષ્પન્ન શ્યામતા અને વંકટાદિ વિકાર ટકી રહે છે.

§૬ જેન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણકે કોઈકયાંક એવા વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત થતા નથી, જેમકે અગ્નિએ લાકડામાં ઉત્પન્ન કરેલ શ્યામતાદિ વિકાર અગ્નિ નાશ પામવા છતાં નષ્ટ થતો નથી; તો વળી કોઈ કયાંક એવો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે જે નિવૃત્ત પણ થાય છે, જેમકે અગ્નિથી મુવર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવતાદિ વિકાર અગ્નિનો નાશ (અભાવ) થતાં નાશ પામે છે હવે જો પ્રસ્તુતમાં દોષદિ વિકારને નિવારી ન શકાય તેવો માનવામાં આવે તો ચિકિત્સા (વેદક)શાસ્ત્ર નિષ્ફળ થશે, અને જો નિવારી શકાય તેવો માનવામાં આવે તો દુર્બલતાદિ વિકારોના નિવારણની જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી મરણદિ મહાવિકારનું પણ નિવારણ માનવું પડશે.

(૧૦) અથ વૈગુણ્યકારિણીત્યાદિ પરઃ । તદપ્યસૂપપાદમિત્યાદિ સૂરિઃ । કિંચિદિતિ વદ્ય । ક્વચિદિતિ કાર્યે । વૃથૈવેત્યતોઽગ્રે ન ચ તથેતિ ગમ્યમ્ ।

(દિ.) અથ વૈનુષ્યેત્યાદિ । તત્કૃતસ્યેતિ વૈનુષ્યકારિરોષવિહિતસ્ય વિકારસ્ય ચ નિવૃત્તિરિતિ સમ્બન્ધઃ । દ્રવ્યતાયામ્મિતિ વર્તિર્નિર્વૈત્યવિકારારમ્ભકઃ । તથેતિ કરીરે । તત્ત્વમિતિ ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રામાણ્યે । કૌર્ભંહ્યેતિ આયુર્વેદોક્તા અસાધ્યા અપ્યામયાઃ પક્ષ્ત્યામ્મનિવારિણઃ સાધ્યા મન્વેયુઃ, સાધ્યા અપ્યસાધ્યાઃ સ્મરિતિ માત્રઃ ।

§૭ અથ ચિકિત્સાપ્રયોગાદૌર્વિન્યાદિનિવૃત્ત્યુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વમ્, અસાધ્ય-વ્યાધેરુપલબ્ધેરપનેયવિકારત્વં ચેત્યુભયશ્ચાદર્શનાદ મરણાનિવૃત્તિઃ, તદસત્ । યત્ ઔષ-ધાદેરભાત્ આયુઃક્ષયાદ વા કશ્ચિદસાધ્યો વિકારો ભવતિ, દોષે તુ કેવલે વિકાર-કારિણિ નાસ્યસાધ્યતા । તથા હિ-તૈનૈવ વ્યાધિના કશ્ચિદ્ પ્રિયતે કશ્ચિદ્ ન, ઇતિ નેદં દોષે કેવલે વિકારકારિણિ ઘટતે; તસ્માત્ કર્માધિપત્યમેવાઽગ્ર મુસૂત્રમ્ ।

ન ચૈતત્ પરલોકાદાગતમાત્માનં વિનેતિ, તથાહિ-પ્રત્યસ્યોત્પાદે દેહઃ સહ-કારિકારણમ્, ઉપાદાનકારણં વા ભવેત્ । પ્રાચિ વિકલ્પે કલ્હેવરસ્ય સહકારિભાવે કિમુપાદાનં ચૈતન્યસ્ય સ્યાત્ ? તદવ્યત્તિરેકેણ તત્વાન્તરાભાવાત્ । ન ચાનુપાદાના કસ્યચિત્ કાર્યસ્યોત્પત્તિરુપલબ્ધચરી, શબ્દવિષ્ણુદાદીનામપ્યનુપાદાનત્વે તત્ત્વચતુષ્ટયા-નન્તર્ભાવો ભવેત્, દેહાધિકોપાદાનામ્યુપગમે તુ ચૈતન્યસ્ય નિષ્પ્રત્યૂહાત્મસિદ્ધિઃ, કાયસહકૃતાદાત્મોપાદાનાત્ તથાવિષ્ણુચૈતન્યપર્યાયોત્પાદપ્રસિદ્ધેઃ ।

§૭ ચાર્વાક-ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી દુષ્ટતાદિ વિકારોની નિવૃત્તિ (નાશ) જણાતી હોવાથી તેવા વિકારોને નિવારી શકાય એવા માનવા જોઈએ. પરંતુ એવા પણ વ્યાધિઓ છે જે અસાધ્ય હોય છે. આથી તેવા વિકારોને નિવારી ન શકાય એવા વિકારોની કાટિમાં મૂકવા જોઈએ. આ પ્રમાણે વિકારો બન્ને પ્રકારે એવામાં આવતા હોવાથી મરણરૂપ વિકાર નિવારી ન શકાય તેવો છે.

જૈન-તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઔષધાદિ સામગ્રી ન મળવાથી અથવા આયુષ્યના ક્ષયના કારણે કોઈ વિકાર અસાધ્ય થાય છે. પરંતુ જો કેવળ દોષને કારણે જ વિકાર થતો હોય તો તે અસાધ્ય બને નહિ. એક જ વ્યાધિ હોય છતાં કોઈ એક મરણ પામે છે બ્યારે બીજો કોઈ મરણ પામતો નથી. હવે જો વિકારનું કારણ માત્ર દોષ જ માનવામાં આવે તો એકનું મરણ અને બીજાનું અમરણ ઘટી શકે નહિ. તેથી કર્મનું આધિપત્ય જ કારણ છે એ સ્પષ્ટતથા સૂચિત થયું.

વળી, કર્મનું આ આધિપત્ય પણ પરલોકમાંથી આવેલ આત્મા વિના સંભવી શકતું નથી, તે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીર સહકારી કારણરૂપે અથવા ઉપાદાન કારણરૂપે હોય. હવે જો ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં શરીરને સહકારી કારણ માનવામાં આવે તો ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ શું થશે ? કારણ કે, શરીરરૂપે ઉપસ્થિત ચાર ભૂત સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ તો છે જ નહિ, અને ઉપાદાન કારણ સિવાય કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એટલે કે ચૈતન્યની

અનુસરનું એ છે, એટલે ઉપાદાન ઉપાદેયનું આનું લક્ષણ કોઈ ચૈતન્યના ઉપાદાન કારણ તરીકે શરીર ઘટી શકતું નથી, કારણ કે, શરીરમાં શસ્ત્રાદિના ઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકાર વાસીચન્દનકદંપ મધ્યસ્થવૃત્તિવાળા વીતરાગના અથવા અન્યત્ર રોકાયેલ ચિત્તવાળા (એકાગ્ર ધ્યાનવાલા) પુરુષોના ચૈતન્યમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. અને જે શસ્ત્રનો ઘાત થયા પછી કોઈ ચૈતન્યમાં મૂર્છાદિરૂપ વિકાર જોવાય છે તે, બીજાના રુધિર (લોહી)ના દર્શનથી અથવા વ્યાઘ્રાદિના હાથથી આવેલ મૂર્છાની જેમ, રુધિરને જોવાથી અથવા પીડા વિગેરેના હાથથી જ ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે. પરંતુ તે મૂર્છાદિરૂપ ચૈતન્યવિકાર શરીરમાં વિકાર થયો એટલા માત્રથી નથી, એટલે કે શરીરના વિકારની અનુવૃત્તિ ચૈતન્યમાં નથી અથવા આ મૂર્છાદિરૂપ ચૈતન્યવિકારને કાયાગત વિકારના કારણે માનવામાં આવે તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી બનતું; કારણ કે ચૈતન્યમાં થતી મૂર્છાદિરૂપ અવસ્થાનું જ માત્ર કારણ હોવાથી તે સહકારી કારણ છે, જેમકે- સુવર્ણની દ્રવતારૂપ અવસ્થાનું અગ્નિ એ સહકારી કારણ છે. આ રીતે શરીરના વિકારો ચૈતન્યમાં ઘટતા ન હોવાથી શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

(૫૦) ચૈતન્યોપાદેયસ્યેત્યતોડમેયત્ત્વમ્ । અનુપલમ્બાદિતિ । વિકારાનુપલમ્બાત્ । તસ્મિન્નિતિ ચૈતન્યવિષયે । અવસ્થામાત્રકારણતયેતિ હર્ષમર્ષોદાસીન્યાદિસ્થાનાત્રકારણતયા ।

(ટિ.) નાપ્યુપાદાનેત્યાદિ । તત્રેતિ શરીરચૈતન્યયોરુપાદાનોપાદેયત્વે । તત્તોરિતિ શરીરસ્ય । ચૈતન્યે એતિ ન વિકારસ્ય ન ચ વાસીચન્દનસમાનસ્ય સૌમ્યાત્વસ્ય જ્ઞાને સપલમ્બઃ કથિત્ સમ્ભવતિ । અસ્તુ ચા કાયેત્યાદિ । અસાધિતિ ચૈતન્યવિકારઃ । તસ્મિન્નિતિ ચૈતન્યે । તસ્યેતિ શરીરસ્ય । દહનવદિતિ દહનસ્તેષ । યથા દહનસ્ય સહકારિત્વં સુવર્ણવ્રતાથાં સ્થિતિમાત્રકારણત્વાત્ ન તૂપાદાનત્વમ્ ।

નાપિ ચૈતન્યસ્યોપાદેયત્વોપપત્તિઃ, ઉપાદેયભાવાભિમતચૈતન્યજુષો હર્ષવિવાદ-મૂર્છાન્નિદ્રામીતિશોકાનેકશાસ્ત્રપ્રબોધાદેવિકારસ્ય કાયેડનુપલમ્બાદિતિ નોક્તમુપાદાન-લક્ષણં દેહસ્યોપપન્નતે । યદ્દૃઢૌ યદાત્મનઃ કાર્યસ્ય વૃદ્ધિસ્તત્તસ્યોપાદાનમ્, યથા તન્તવઃ પટસ્ય; હત્યપ્યુપાદાનલક્ષણં ન તનોચૈતન્યં પ્રતિ યુજ્યતે, યોજનશતાદિ-શરીરપ્રમાણાનામપિ મત્સ્યાદીનામલ્પતમબુદ્ધિત્વાત્, કૃશતરશરીરાણામપિ કેષાંચિદ્ વૃણાં સાતિશયપ્રજ્ઞાબલશાલિત્વાત્; યા પુનરેષા બાલકાદેર્વિપ્રદૃઢૌ ચૈતન્યતદ્બુદ્ધિઃ, સા શરીરસ્ય ચૈતન્યં પ્રતિ સહકારિભાવાદ, ઉદકવૃદ્ધાવકુરવૃદ્ધિત્, ઉપાદાનભાવે હિ નિયમેન ચૈતન્યસ્ય તદ્બુદ્ધચ્છનુવિધાયિત્વં સ્યાદ્; ન ચૈવમ્, તથાનુભવાભાવાત્ । પૂર્વા-કારપરિત્યાગાજહદ્વૃત્તોત્તરાકારોપાદાનલક્ષણં તનોચૈતન્યં પ્રતિ નાત્યેવ, ઉપાદાન-ભાવાભિમતશરીરપ્રાક્તનાકારપરિત્યાગાભાવેડપિ પ્રાદુર્ભવન્નાનાપ્રકારપ્રકર્ષરૂપચૈતન્ય-વિકારોપલમ્બાદિતિ ન ચૈતન્યં પ્રત્યુપાદાનભાવોડપિ વપુષઃ સૂપપાદઃ ।

તે જ પ્રકારે ચૈતન્યના વિકારો શરીરમાં ઘટતા ન હોવાથી તે ચૈતન્ય શરીરનું ઉપાદેય અર્થાત્ કાર્ય છે એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે ચૈતન્યના વિકારો હ્રસ્વ, વિપાદ, મૂઝા (મોહ), નિદ્રા, ભય, શોક તથા અનેક શાસ્ત્રોનો ખોધ વગેરે કાયામાં ઉપલબ્ધ થતા ન હોઈ ઉપાદાનનું લક્ષણ દેહમાં ઘટતું નથી.

આવૉક—જેની વૃદ્ધિથી કાર્યની પોતાની વૃદ્ધિ થાય તે તેનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. જેમકે, તંતુઓ પટનું ઉપાદાન કારણ છે (અર્થાત્ તંતુઓની વૃદ્ધિ થવાથી પટની પણ વૃદ્ધિ થાય છે માટે તંતુઓ પટના ઉપાદાન કારણરૂપ છે.)

જૈન—આત્મ ઉપાદાનનું લક્ષણ કરે તો તેને અનુસરીને પણ શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાન તરીકે ઘટી શકતું નથી; કારણ કે સેંકડો યોજનના પ્રમાણુ-વાળા શરીરને ધારણ કરવા છતાં મત્સ્યોમાં અદપયુદ્ધિ હોય છે જ્યારે કેટલાક અતિકૃશ (દુબલા) શરીરવાળા પુરુષોમાં અતિશયવાળી પ્રજાનું વિશેષ બલ હોય છે.

આવૉક—પણ બાલક વિગેરેમાં તો શરીરની વૃદ્ધિ પ્રમાણે ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થતી જોવાય છે, તો શરીર ચૈતન્યના ઉપાદાનરૂપે કેમ ન ઘટી શકે ?

જૈન—અંકુરની વૃદ્ધિમાં પાણીની વૃદ્ધિ જેમ સહકારી કારણ છે તેમ ચૈતન્યની વૃદ્ધિમાં બાલકાદિના શરીરની વૃદ્ધિ સહકારી કારણ છે. પણ જો શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ હોય તો શરીરની વૃદ્ધિમાં અવશ્ય ચૈતન્યની વૃદ્ધિ થાય, પણ તેવો અનુભવ થતો નથી માટે શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ નથી.

આવૉક—જે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના પૂર્વાકારનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાકારને ધારણ કરે છે તે પદાર્થ ઉપાદાન કહેવાય છે.

જૈન—આ પ્રમાણે ઉપાદાનનું લક્ષણ માનો તો પણ શરીર ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ ઘટી શકે નહિ; કારણ કે, ઉપાદાન કારણ તરીકે ઈષ્ટ શરીરમાં પૂર્વાકારનો ત્યાગ ન હોય તો પણ વિવિધ પ્રકારના પ્રકર્ષરૂપ ચૈતન્યવિકારો પ્રગટ થાય છે તેવો અનુભવ છે, માટે ચૈતન્ય અને શરીરનો ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ ક્ષતિસંગત નથી.

(૫૦) ઉપાદાનમાત્રે હૈત્યત્ર કાકવા બ્યાક્યા । તદ્વૃદ્ધયનુચિધાયિત્વમિતિ વેદવૃદ્ધયનુ-
ચિધાયિત્વમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગેત્યાદિ પૂર્વાકારપરિત્યાગે સતિ ।

(ટિ.) તદ્વૃદ્ધયનુવીતિ શરીરવૃદ્ધયનુચિત્વમ્ । ન ચૈત્ત્વમિતિ શરીરવૃદ્ધી ન ચૈતન્ય-
વૃદ્ધિઃ । તદ્દ્યેતિ શરીરાનુચિત્વચૈતન્યવૃદ્ધયનુભવામાવાત્ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનાગ્રહ-
દ્યતઃ સ્વક્રીયસ્વરૂપમાતિયત્રયમુચ્ચન્ ચ ઉત્તરાકારસ્તસ્ય ઝગદાનમ્ । પૂર્વાકારપરિત્યાગોઽપિ
ઉત્તરાકારપ્રવહેઽપિ નિઃસ્વભાવમુચ્ચન્ પૂર્વલમયાભ્યસ્તમુપાદાનમાલો ન સ્વાદતઃ । (ઈત્થોરિતિ)
કાવત્સ ।

કિંચ, યથા કાષ્ઠાણન્તઃપ્રતિષ્ઠાદવ્યક્તાઞ્ચલનાઞ્ચલનઃ, ચન્દ્રકાન્તાન્ત-
ર્ગતાદ વા તોયાત્ તોર્ય વ્યક્તીભવદમ્યુપગતં ભવતા, તથાઽવ્યક્તાચ્ચૈતન્યાત્ કુત્તો-
ઽપિ પાશાત્યાદ વ્યક્તચૈતન્યમમ્યુપગમ્યતામ્; તથા ચાત્મસિદ્ધિઃ । અથ દૃશ્યમાન-

કાષ્ટેન્દુકાન્તાદેરેષ પાર્થિવાજ્વલનોદકાધુત્પાદોઽન્યુપમમ્યતે, નાદશ્યમાનાત્ કુતોઽપિ; તર્હિ ક્ષીણસ્તે તત્ત્વચતુષ્ટયવાદઃ, સર્વેષાં મૂન્યાદીનામુપાદાનોપાદેયમાવપ્રસન્નેન જૈના-મિપ્રેતપુદ્ગલૈકતત્ત્વવાદપ્રસન્નાદિતિ ન મૂતેમ્યચ્ચૈતન્યોત્પાદઃ સદ્વાદઃ ।

વળી, તમે જેમ લાકડામાં રહેલ અવ્યક્ત અગ્નિથી વ્યક્ત અગ્નિને, અને ચન્દ્રકાન્ત મણિમાં રહેલ અવ્યક્ત જ્વલમાંથી વ્યક્ત (પ્રગટ) જ્વલને આવિર્ભાવ માને છે. તેમ કોઈ પણ રીતે પહેલાના અવ્યક્ત ચૈતન્યથી વ્યક્ત ચૈતન્યને આવિર્ભાવ પણ માને અને એ રીતે (અભિવ્યક્તિવાદ માનવાથી) પણ આત્માની સિદ્ધિ થશે.

આવાંક—દશ્યમાન (પ્રત્યક્ષ જણાતા-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ) કાષ્ઠમાંથી પાર્થિવ અગ્નિ અને દશ્યમાન ચન્દ્રકાન્ત મણિમાંથી પાણીની ઉત્પત્તિ માનીએ છીએ પણ અદશ્યમાન (પ્રત્યક્ષ નહિ જણાતા અર્થાત્ પરોક્ષ)થી કોઈ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ માનતા નથી.

જૈન—એમ માને (ઉત્પત્તિવાદ માને) તો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર જ તત્ત્વો છે એવો તમારો તત્ત્વચતુષ્ટયવાદ ખંડિત થઈ ગયો. (અર્થાત્ પાર્થિવ પદાર્થ જલ અને અગ્નિનું એ ઉપાદાન બનતો હોય તો પછી ચાર તત્ત્વો માનવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ). કારણ કે, એમ માનવામાં તો પૃથ્વીનાંદિ ચાર પ્રકારના ભૂતોને બદલે જૈનસંમત પુદ્ગલરૂપ એક જ તત્ત્વને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે આ રીતે ભૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો તમારો વાદ સાચો નથી. (અર્થાત્ અવ્યક્તથી વ્યક્ત માનશો તો આત્મસિદ્ધિ થશે અને દશ્યથી ઉત્પાદ માનશો તો ભૂતચતુષ્ટયવાદનો નાશ થશે.)

(૫૦) ઉપાદાનોપાદેયમાવપ્રસન્નેતિ પરસ્પરમ્ ।

(ટિં) અથ દશ્યમાનેત્યાદિ । તર્હિ ક્ષીણ इति अन्यस्मादपि भूतादभ्यभूतस्योत्पत्तेः । सर्वकारिकारणसाम्या अन्यपुद्गलेभ्योऽपि विजातीयस्योत्पत्तिभ्युपगम्यते जैनैः, क्षीमव्यन्तराचित्ततत्त्वविदुर्गमभवत् । दुर्गमज्ञादौ महारिष्टसम्भवे योक्षीरं रक्तं भवेत् । कृष्णाद्यायसादृशलवायस-सम्भवः व्यन्तरप्रभावकत्वात् ।

§૯ નનુ જ્ઞાનં મૂતાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિ દશ્યતે, તથાહિ—મૂતેશ્વન્નપાનોપયોગ-તુષ્ટેષુ પદ્ધતી ચેતના ભવતિ, તદ્વિપર્યયે વિપર્યયઃ; શ્રાક્ષીષૂતાધુપયોગસંસ્કૃતે ચ કુમારક-શરીરે પટુપજ્ઞતા પ્રજાયતે, વર્ષાસુ ચ સ્વેદાદિના નાતિદબીયસૈવ કાષ્ઠેન દધ્યવચવા એવ ચલન્તઃ પૂતરાદિકમિરૂપા ઉપલમ્બન્તે, ઇતિ મૂતચૈતન્યપક્ષ એવ યુક્તિયુક્તો લક્ષ્યત ઇતિ ચેત્ ।

નૈતચ્ચારુ । ચતચ્ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાશ્રયઃ શરીરં પ્રસિદ્ધમ્, તદનુગ્રહાત્ તત્સદ્ધકારીન્દ્રિયાનુગ્રહે સતિ પટુકરણત્વાદ વિષયગ્રહણમપિ પટુતરમેવ ભવતિ । ન ચ વિષય-પ્રહૂણાદન્યચ્ચૈતન્યં નામ, એતેન શ્રાક્ષીષૂતોપયોગોઽપિ વ્યાહવાસઃ । આત્મનો મોગા-

મતનત્વેન શરીરસ્ય કદાચિત્ કેષાન્નિદ મૂતાવયવાનામુપાદાનમ્, અતઃ શુક-
શોષિતવદ્ દષ્યવયવાન્ વિકૃતાનુપાદાસ્યતે । તથા ચ સ્વેદજાદિમેદેન બહુમેદો
મૂતસર્ગઃ પ્રવર્તતે વિચિત્રકર્મવિપાકાપેક્ષયેતિ યત્કિંચિદેતત્ ।

૬૯ અર્વાક—જ્ઞાન (ચૈતન્ય) ભૂતોના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરનારું
જેવાય છે (અર્થાત્ ભૂતોની સત્તામાં જ્ઞાનની સત્તા અને ભૂતોના અભાવમાં
જ્ઞાનનો અભાવ જેવાતો હોવાથી જ્ઞાન ભૂતો સાથે અવિનાભૂત છે એમ સમજવું.)
તે આ પ્રમાણે—અન્નપાનના ઉપયોગ દ્વારા સંતુષ્ટ થયેલ (પુષ્ટ થયેલ) ભૂતોમાં
પટુચૈતન (પટુ ચૈતન્ય-જ્ઞાન) હોય છે જ્યારે અન્નપાનના ઉપયોગના અભાવથી
સંતુષ્ટ નહિ થયેલ ભૂતોમાં તેવી પટુ ચૈતના જેવાતી નથી. વળી પ્રાણી ધીના
ઉપયોગથી કુમારના શરીરમાં પટુપ્રજ્ઞતા-(પટુચૈતના) જેવાય છે અને વળી વર્ષા-
ઋતુમાં સ્વેદાદિદ્વારા થોડા વખતમાં જ ચલાયમાન હૃદયિઅવયવો જ- (સ્વેદજ-
ઉદ્ભિજ) પોશાદિ કૃમિરૂપે જેવાય છે, માટે ભૂતથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એ
પક્ષ યુક્તિયુક્ત છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે ચેષ્ટા, ઈન્દ્રિય
અને વિષયના આશ્રયરૂપ તો શરીર પ્રસિદ્ધ જ છે. શરીરમાં ઉપકાર કરવાથી
શરીરની સહકારી ઈન્દ્રિયોમાં ઉપકાર થાય છે, એટલે ઈન્દ્રિયો પટુ બને
છે, અને તેથી રૂપાદિ વિષયોનું ગ્રહણ પણ પટુતર (અતિચપલતાપૂર્વક, સ્ફૂર્તિ-
પૂર્વક) થાય છે અને વિષયનું ગ્રહણ એ જ ચૈતન્ય છે પણ તેનાથી જિન કોઈ
ચૈતન્ય નથી. આ કથનથી પ્રાણીના ધીના ઉપયોગનો પણ ખુલાસો થઈ ગયો.
એમ સમજવું. (અર્થાત્ પ્રાણી ધીના ઉપયોગ ઈન્દ્રિયોને પટુ કરનાર છે અને
પટુ થયેલ ઈન્દ્રિયો વિષયને સારી રીતે (સ્પષ્ટપણે) ગ્રહણ કરે છે એ અનુભવ-
સિદ્ધ વસ્તુ છે). શરીર આત્માનું ભોગાયતન (ભોગ ભોગવવનું સ્થાન) હોવાથી
કોઈ વખત તે કેટલાક ભૂતાવયવોને ગ્રહણ કરે છે, એટલે શરીર જેમ વિકૃત
શુક શોષિતને ગ્રહણ કરે છે તેમ વિકૃત હૃદયવયવોને ગ્રહણ કરે છે અને એ
રીતે કર્મવિપાકની વિચિત્રતાથી સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ, અંડજ વિગેરે લેહથી
નાના પ્રકારના છવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (અર્થાત્ આ પ્રમાણે પરલોકી આત્માની
સિદ્ધિ થાય છે,) માટે ભૂત સાથે જ્ઞાનનો અન્વયવ્યતિરેક છે, એ કથન તુચ્છ છે.

(૫૦) નનુ જ્ઞાનમિત્યાદિ પરઃ ।

(ટિ૦) તથાહોત્યાદિ । તદ્વિપર્યયે इति भक्षणोपयोगतुष्टिविपर्यये । विपर्यय इति
अपदुक्षेतना । ब्राह्मीति औषधविशेषः । तमसा तुषारमानावहिमरुचौ वा कबलिते
डन्तेवासिनः काष्ण्णुणीयकैलाषौषधं लिहन्तः प्रेक्षन्ते प्रतिमाप्रक्षौडपि प्रेक्षन्ते तेषाम् ।
'अविनयो हि भणिमन्त्रीषधीनां प्रभावः' इति बलात् सर्वं दुर्घटमपि दक्षत्वं सम्भवति । उक्तं च—

“गङ्गच्यपामार्गविक्रमशङ्किनीवचाऽभयाशुण्डिवातावरी च ।

धृतेन कीडाः प्रकरोति मानवान् त्रिभिर्दिनेर्ग्रन्थसहस्रधारिणः ॥११॥”

(ટિ૦) લેહેન્દ્રિયાર્થાં इति व्यापारशब्दादवस्तेषामाचारमूतम् । तदनुग्रहादिति शरीरा-
नुग्रहात् । पटुकरणत्वादिति निर्मळेन्द्रियत्वात् ।

§૧૦ આત્મપ્રતીતૌ કિં પ્રમાણમિતિ चेत् प्रत्यक्षमेव तावत्, तथाहि—सुखी दुःखी बाह्मित्याद्यहंप्रत्ययश्चेतनातत्त्वमात्माख्यमर्पयत्येव । न चायं भ्रान्तिभ्राता, विसंवादापावादकप्यत्वात् । नापि लैङ्गिकादिः, लिङ्गादितत्त्वकारणकलापोपनिपातमन्तरेणैवोत्पादात् । ततः स्पष्टप्रतिभासस्वरूपत्वेन प्रत्यक्षलक्षणोऽयमन्तर्मुखाकारतया परिस्फुरन्नात्मानमुद्घोतयति ।

§૧૦ આર્વાક—“આત્મા છે” એ પ્રતીતિમાં કયું પ્રમાણ છે ? અર્થાત્ આત્માને જણાવનાર કયું પ્રમાણ છે ?

જૈન—આત્માની સાબિતી માટે પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ કહીએ છીએ, તે આ પ્રમાણે—“હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં જે અહંપ્રત્યય થાય છે એ જ આત્મા નામના ચેતનાતત્ત્વને જણાવે છે અને આ અહંપ્રત્યય જમરૂપ નથી; કારણ કે, તે વિસંવાદરૂપ દોષથી રહિત છે. આ અહંપ્રત્યય લૈંગિકાદિ (અનુમાનાદિ) પ્રમાણરૂપ પણ નથી; કારણ કે, ઉપર કહેલ અહંપ્રત્યય કોઈ પણ પ્રકારના હેત્વાદિ કારણ વિના જ થાય છે, તે અહંપ્રત્યય સ્પષ્ટ પ્રતિભાસસ્વરૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ છે અને અન્તર્મુખાકારપણે સ્ફુરત્યામાન થતો એ અહંપ્રત્યય આત્માને પ્રકાશિત કરી દે છે.

(ટિ.) અયમિતિ અહંપ્રત્યયઃ । લૈન્ગિકાદીતિ અહંપ્રત્યયો નાનુમાનાધિરૂપઃ । લિન્ગાદીતિ લિન્ગાદીનાનુમાનાદિપ્રમાણાં તાનિ કારણાનિ હત્પતી હેતુભૂતાનિ તેષાં કલાપઃ સમૂહસ્તસ્યા(તત્તા)મીપ્યમાર્થ વિનાપિ અહંપ્રત્યયસ્યોત્પત્તેઃ । અયમિતિ અહંપ્રત્યયઃ ।

§૧૧ નનુ મૂર્તિમાત્રમન્ત્રણપ્રવણ एवैष प्रत्ययः, स्थूलोऽहं कशोऽहमित्यादि-प्रत्ययवत्; न स्वत्वेषोऽप्यात्मालम्बनः, तस्य स्थूलतादिधर्माधारत्वाभावादिति चेत्, तत्किमिदानीमुन्दुरवृन्दं विद्यत इति मन्दिरमादीपनीयम् ? । न हि नीलः स्फटिक इत्यादि वेदनं सत्यं न संभवतीत्येतावता शुक्ल स्फटिक इत्यपि मा भूत् । स्थूलोऽहमित्याद्यपि हि ज्ञानं स्थूलशरीरवानहमित्येवं शरीरोपाधिकमुत्पद्यमानमात्मालम्बनतया सत्यमेव, यदि तु मेदं तिरस्कुर्वदुत्पद्यते तदा भ्रान्तमेव, नीलः स्फटिक इत्यादिज्ञानवत्; अस्ति च मेदेनापि प्रतिपत्तिः—स्थूलं कुरुं वा मम शरीरमिति ।

§૧૧ આર્વાક—હે જૈને ! ‘હું સ્થૂલ છું, ‘હું કુશ છું’ ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યયની જેમ “હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિમાં પણ અહંપ્રત્યય મૂર્તિ (શરીર)ને જ જણાવવામાં તત્પર છે. અર્થાત્ અમૂર્ત આત્માને તે ઘોતક નથી. ‘વળી, ‘હું સ્થૂલ છું” ઇત્યાદિ અહંપ્રત્યય આત્માને વિષય કરતો નથી. કારણ કે, આત્મા સ્થૂલતાદિ ધર્મોના આધારરૂપ નથી (અર્થાત્ આત્મા સ્થૂલ કે કુશ નથી.)

જૈન—તો શું અત્યારે ધરમાં ઉદરોનો સમૂહ છે માટે ધરને બાળી દેવું ? “સ્ફટિક નીલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાન સાચું સંભવતું નથી એટલે શું “સ્ફટિક શુકલ છે” ઇત્યાદિ જ્ઞાનને પણ સાચું ન માનવું ? ‘હું સ્થૂલ છું’ વિગેરે પ્રત્યયનો અર્થ પણ હું સ્થૂલ શરીરવાળો છું એવો કરવામાં આવે તો તે પ્રત્યય પણ શરીરની ઉપાધિવાળા આત્માને વિષય કરીને જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સાચો જ છે, પરંતુ એ તે પ્રત્યય શરીર અને આત્માના ભેદને તિરસ્કાર કરતો ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ શરીર અને આત્માને અભિન્નરૂપે માને તો ‘સ્ફટિક નીલ છે’ વિગેરે

જ્ઞાનની જેમ જ્ઞાન્ત જ છે. વળી, 'આરુ' શરીર સ્વરૂપ છે' અથવા 'આરુ' શરીર કૃશ હુઈલ છે' એ પ્રમાણે આત્મા અને શરીરના ભેદની પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન) થાય છે.

(૫૦) નનુ મૂર્તિમાત્રમન્નજનપ્રવણ યથેત્યાદિ પરઃ । યથ પ્રત્યય્ય હતિ છુલી હુઃલીત્વા-
વિદઃ । યથોડવીત્યાદિ સ્થૂલોડહમિતિ પ્રત્યયઃ । સ્થૂલતાવિધર્માધારત્વાભાવાદિતિ મવગ્મતે ।
તત્ કિમિદ્વાનીમિત્યાદિ સુરિઃ ।

(ટિ૦) નનુ મૂર્તીત્યાદિ । શરીરમાત્રાવસ્થાપનપ્રવણ એવ પ્રત્યય્ય હત અહં છુલી અહં હુઃલી-
ત્યેવંલક્ષણઃ । યથોડવીતિ સ્થૂલોડહં કુલોડહમિત્યેવંલુપઃ । તસ્યેતિ આત્મનઃ । યદિ તુ
મેદમિત્યાદિ । મેદમિતિ શરીરાત્મનોરિતિ શેષઃ ।

§ ૧૨ નનુ મદીય આત્મેત્યેવાડપિ પ્રતિપત્તિરસ્તિ, ન ચ મચ્છન્દવાચ્યમાત્મા-
ન્તરમત્રાડમ્યુપગતં ત્વયા । યથેવમ્, પ્રતિપન્ન આત્મા તર્હિ ત્વયાડપ્યેતદાત્મશન્દાભિ-
ધેયઃ, મચ્છન્દવાચ્યે તત્ર વિવાદાત્ । પ્રતિપન્ને ચ વિવાદઃ સાપવાદઃ, સ્વવચનવિરોધ-
વાધિતત્વાદ્ ।

§ ૧૨ આવાક—“મદીય આત્મા (મારે આત્મા)” એવી પ્રતીતિ પછુ છે અને
એ પ્રતીતિમાં ‘મત્’ શબ્દના વાચ્ય તરીકે તમે ખીજ આત્માને માનતા નથી,
અર્થાત્ જ્યાં ‘મદીય’ (મારા)ની પ્રતીતિ હોય તેવા ભેદ નથી તો મદીય શરીર-
માં ભેદ શા માટે માનવો ?

જૈન—‘મદીય આત્મા’ એમ કહીને તમે આત્મશબ્દના અભિધેય—(વાચ્ય)
તરીકે આત્માનો સ્વીકાર તો કર્યો જ છે, એટલે તમારે હવે તે વિષે વિવાદ કરવો
જોઈએ નહિ. ‘કારણ કે સ્વીકૃત પદાર્થમાં વિવાદ કરવામાં સ્વવચનનો જ બાધ
થાય છે. હવે વિવાદ માત્ર ‘મત્’ શબ્દનો શુ’ અર્થ કરવો એમાં જ રહે છે.

(૫૦) નનુ મદીય इत्यादि परः । त्वयेति जैनैः । यद्यवमित्यादि सूरिः । एवं मम शरीर-
मित्यत्रापि न शरीरव्यतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति भावः । त्वयापीति नास्तिकेनापि । एतदात्म-
शब्दाभिधेय इति एव चासावात्मशब्दश्चेति समाप्तः ।

(ટિ૦) અજ્ઞેતિ મદીય આત્મા इत्येवंप्रकारे । त्वयेति हे जैन मवता । तज्ज्ञेति आत्मनि ।

(ટિ૦) यद्वा पुनरित्यादि ममात्मेति आत्मा वक्ति यथा ।

§ ૧૩ અથ મમ શરીરમિત્યાદિષુ શરીરવ્યતિરિક્તમાલમ્બનં મમેતિ જ્ઞાનસ્યામ્યુપ-
ગચ્છતો મમાત્મેત્વત્રાધ્યાત્મવ્યતિરિક્તમાલમ્બનં પ્રસજ્યત્ હત્યનિષ્ટાપાદનાર્થત્વાદદોષો-
ડ્યમિતિ ચેત્ । તદચતુરભ્રમ્, અપ્રતિભાસનાદ્ ; ન હિ મમાવમાલેતિ પ્રત્યયે શરીરા-
દિવદ્ મત્પ્રત્યયવિવચાદન્ય આત્મા પ્રતિભાતિ, કિન્ત્વહમિત્યાત્માનં પ્રત્યક્ષતઃ પ્રતિપષા-
ત્માન્તરવ્યવચ્છેદેન પરપ્રતીયર્થ મમાલેતિ નિર્દિશતિ, મમાત્મા અહમેવેત્યર્થઃ । યદા
પુનઃ શરીરમાત્મશબ્દેન નિર્દેષ્ટમિચ્છતિ, તદા મમાલેતિ મેદામિષાનમેષેદમ્, શરીર-
સ્યામોપકારકત્વેનાત્મત્વેનોપચારાત્, અત્યન્તોપકારકે શ્રુત્યેડહમેવાયમિતિવત્ ।

§ ૧૩ આવાક—મે કાંઈ આત્મા સ્વીકાર્યો નથી જેથી સ્વવચનમાં વિરોધ
રૂપ દોષ આવે. પરંતુ ‘આરુ’ શરીર’ એ પ્રત્યયમાં ‘મારા’ શબ્દનો વિષય એ

“સુક્ષ્માદિ ચૈત્યમાનં હિ સ્વતન્ત્રં નાડનુમૂયતે ।

મતુર્થાનુવેષાત્ તુ સિદ્ધં પ્રહણમાત્મનઃ ॥૧॥

ઈદં સુક્ષ્મિતિ જ્ઞાનં દશ્યતે ન ઘટાદિવત્ ।

અર્હં સુક્ષ્મિતિ તુ જ્ઞાતિરાત્મનોઽપિ પ્રકાશિકા” ॥૨॥

૬૧૫ આવાક—આત્માનું એવું કયું રૂપ છે જેનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાક્ષાત્કાર થાય છે ?

જૈન—અમે પણ તમને પૂછીએ છીએ કે સુખાદિનું એવું કયું રૂપ છે જે માનસ પ્રત્યક્ષથી બાહ્યવૈયથ્ય મનાયું છે ?

આવાક—સુખાદિનું આનન્દાદિ સ્વભાવવાળું રૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈન—તો પછી તે સુખાદિના આધાર બનવાનું આત્માનું રૂપ પણ તમે બાણી લો.

“અનુભવમાં આવતાં સુખાદિ સ્વતન્ત્ર અનુભવાતાં નથી પરંતુ ‘હું સુખી’ એ રીતે મતુર્પ્રત્યયના અર્થના સંબંધ સાથે જ અનુભવાય છે. તેથી આત્માનું અહણુ પ્રસિદ્ધ જ છે” ૧

‘આ ઘટ છે’ એવા જ્ઞાનની જેમ. ‘આ સુખ છે’ એવું જ્ઞાન અનુભવાતું નથી પણ ‘હું સુખી છું’ એવું જ્ઞાન થાય છે, જે આત્માને પણ બાણીવનારું છે.” ૨

(૧૦) યથેવમિત્યાદિ સ્ત્રિઃ । નન્વાનન્વાદિસ્વભાવમિત્યાદિ પરઃ । તર્હી ત્યાદિ સ્ત્રિઃ । તદ્વાધારત્વમિતિ સુક્ષ્માધારત્વમ્ । ભવાનિતિ લોકાયતઃ ।

(૧૧) સુખાદીત્યાદિનાચાર્ય એવ પ્રવચયતિ । ઘટાદિવદ્ધિતિ યથા ઘટાદયઃ સ્વતન્ત્રા દશ્યન્તે એવમિદં સુક્ષ્મિતિ ન, કિન્ત્વર્હં સુક્ષ્મીત્યેવ પ્રવર્તતે ।

(ટિ૦) નન્વાત્મનં ઇત્યાદિ । તદ્વાધારત્વમિતિ માનન્વપરમાનન્દસુલ્લહુઃકાયાશ્રયત્વમ્ । મતુર્થયેતિ સુક્ષ્મત્સાસ્તીતિ હુઃક્ષમત્સાસ્તીતિ મત્વર્થયેનાત્મા પ્રસિધ્ધયતિ ।

§૧૬ અનુમાનતોઽપ્યાત્મા પ્રસિધ્ધ્યત્યેવ, તથાહિ—ચૈતન્યં તન્વાદિવિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતમ્, તત્ર બાધકોપપત્તૌ સત્યાં કાર્યત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ । ન તાવદયં હેતુવિશેષાસિદ્ધઃ, કટકુટપટજ્ઞાનાદિવિચિત્રપરિણામપરમ્પરાયાઃ કાદાચિત્કલ્પેન પટાદિવત્ તત્ર કાર્યત્વપ્રસિદ્ધેઃ । નાપિ વિશેષણાસિદ્ધઃ, ન શરીરિન્દ્રિયવિષયાશ્ચૈતન્યવર્માણઃ રૂપાદિમત્વાદ, બૌતિકત્વાદ વા ઘટવત્, ઇત્યનેન તત્ર તસ્ય બાધનાત્ । નાત્યયં વ્યભિચારી ચિકુલો વા, તન્વાદિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતૈત્વાત્ વિપક્ષાત્ તન્વાદિવર્ત્તિનો રૂપાદેઃ શરીરત્વસામાન્યાદ વા સવિશેષણકાર્યત્વહેતોરત્યન્તં વ્યાવૃત્તત્વાત્ । ઇત્યનુમાનતોઽપ્યાત્મા પ્રાસિધ્ધયત્ ।

૬૧૬ અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થાય છે જ. તે આ પ્રમાણે—ચૈતન્ય શરીરાદિથી (શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયથી) વિલક્ષણ, બિન્ન આશ્રયમાં આશ્રિત

છે; કારણ કે શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ઐતન્યનું કાર્યત્વ જ થતી ન શકે. અર્થાત્ ઐતન્યનો આશ્રય શરીરાદિથી વિલક્ષણ માનવામાં આવે તો જ તે કાર્યરૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ઐતન્યના શરીરાદિથી વિલક્ષણ આશ્રયરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે કહેલ— શરીરને આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ પરિણામે ઐતન્યનું કાર્યત્વ જ ન થતી શકે—આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ નથી, કારણ કે કટશ્ચન, કુટશ્ચન અને પટશ્ચન વિગેરે પરિણામની પરંપરા કાઢાવિત્ત હોવાથી—કેાઈક સમયે થતી હોવાથી પટ-વસ્ત્રની જેમ ઐતન્યમાં કાર્યતા પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયમાં ઐતન્યધર્મ નથી, કારણ કે તે રૂપાદિવાળાં અથવા તો ભૌતિક છે, થટની જેમ. આ અનુમાનથી શરીરાદિમાં ઐતન્યનો બાધ થાય છે તેથી જ ‘શરીરને ઐતન્યનું’ આશ્રય માનતાં બાધા આવતી હોઈ ‘આત્મ હેતુનું’ જે વિશેષણ આપ્યું તે સિદ્ધ છે.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારી કે વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે શરીરાદિમાં રહેનાર રૂપાદિ વિપક્ષથી અથવા શરીરત્વ સામાન્ય વિપક્ષથી વિશેષણશુદ્ધ કાર્યત્વ હેતુ અત્યંત વ્યાવૃત્ત છે. આ પ્રમાણે અનુમાનથી પણ આત્મા સિદ્ધ થયેા.

(૫૦) તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યે । તત્ત્વેતિ શરીરેન્નિયવિષયેષુ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યસ્ય । તત્ત્વાદિલક્ષણાશ્રયાશ્રિતત્ત્વાદિતિ અનેન હેતુમા વિપક્ષઃ । રૂપાદેરિતિ રૂપાદિક શરીરત્વસામાન્યં ચ તત્ત્વાશ્રિતં, પરં તત્ત્વં બાધકં, નાસ્તિ, નિર્બાંધં તત્ । તત્ત્વાશ્રિતમેવ । સ્વશિશેષણકાર્યત્વદેતોરિતિ બાધકોપપત્તૌ સત્યામ્ ।

(ટિ૦) તથાહિ ચૈતન્યમિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ ।

(ટિ૦) બાધકોપપત્તાવિતિ તત્ત્વાદિયતરૂપાદિભિઃ કાર્યઃ સ્વભાવે વ્યભિચારપરિહારાભિદં વિશેષણમ્ । અર્થં હેતુરિતિ કાર્યત્વાક્યઃ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યે । શરીરેન્નિયવેતિ કાવકરણગોચરાઃ । તત્ત્વેતિ તત્ત્વાદૌ । તત્ત્વેતિ ચૈતન્યસ્ય કાર્યત્વાન્યવાનુપગતિલક્ષણસ્ય । અર્થમિતિ પૂર્વોપદર્શિતો હેતુઃ । રૂપાદેરિતિ રૂપાદૌ વિશેષણં નાસ્તિ સામાન્યે તુલ્યમપિ નાસ્તિ તત્ત્વં બાધકોપપત્તિકાર્દર્થં ચ ।

§૧૭ “ઉપયોગલક્ષણો જીવઃ” ઇત્યાગમપ્રદીપોડ્યાત્માત્માનુદ્ધોતયતિ । અનુમાનાગમયોથ પ્રામાણ્યં પ્રાગેવ પ્રસાચિતમિત્યાત્મપ્રસિદ્ધિઃ ॥

§૧૭ “ઉપયોગે જીવનું લક્ષણ છે” એ પ્રમાણે આગમહીપક પણ આત્માને સિદ્ધ કરે છે અને અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણેનું પ્રામાણ્ય પહેલાં અર્થાત્ ત્રીજા પરિચ્છેદ અને ચોથા પરિચ્છેદમાં સિદ્ધ કરેલ જ છે. આ પ્રમાણે આત્મસિદ્ધિ થઈ.

§૧૮ બૌદ્ધાસ્તુ બુદ્ધિક્ષણપરમ્પરામાત્રમેવાત્માનમાન્નાસિષ્ઠુઃ, ન પુનર્મૈત્તિકલ્પનનિકરનિસ્તરણાનુસૂતૈકસૂત્રવત્ તદન્વચિનમેકમ્ । તે લોકાયતલુપટાકેન્ધોડપિ પાપીયાંસઃ, તદ્વાથેડપિ તેવાં સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનાથવટનાત્, તથાહિ—પૂર્વબુદ્ધચાડનુમૂતેડર્થે નોત્તરબુદ્ધીનાં સ્મૃતિઃ સંમલ્લિત, તતોડ્યાત્વાત્, સન્તાનાન્તરબુદ્ધિવત્ । ન ક્ષાન્ધદ્વ્યોડર્થોડ્યાન સ્મર્યતે, અન્યથૈકેન દ્વ્યોડર્થઃ સર્વૈઃ સ્મર્યેત । સ્મરણાભાવે ચ કૌતલ્કુતી પ્રલ્લભિજ્ઞા-

પ્રસૂતિઃ !, તસ્યાઃ સ્મરણાનુભવોભયસંભવત્વાત્, પદાર્થપ્રેક્ષણપ્રવુદ્ધપ્રાક્તનસંસ્કારસ્વ હિ પ્રમાણુઃ સ ઇવાવમિત્યાકારેણ્યસુલ્પથતે ।

૬૧૮ બૌદ્ધ—બૌદ્ધો બુદ્ધિક્ષણ પરંપરા માત્રને (ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ પચાંચને)જ આત્મા માને છે, પરંતુ મોતીઓના હાણીઓમાં સતત વ્યાસ (મોતીની માળામાં પસારવેલ) હોરાની જેમ બુદ્ધિક્ષણ પરંપરામાં વ્યવધાન વિના વ્યાસ થઈને રહેનાર કોઈ એક વ્યક્તિને (પચાંચમાં સંબંધિત થઈને રહેનાર દ્રવ્યને) માનતા નથી, માટે (આત્મધનને લૂંટી જનારા હોવાથી) લૂંટારુ ચાવોક કરતાં પણ વધારે પાપી છે; કારણકે બુદ્ધિક્ષણ પરંપરારૂપ આત્મા બૌદ્ધોને માન્ય હોવા છતાં પણ તેઓને સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક કે અનુમાનાદિ પ્રમાણો સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ પદાર્થની સ્મૃતિ ઉત્તરબુદ્ધિને સંભવે નહિ; કારણ કે તે તેથી ભિન્ન છે, સન્તાનાન્તરની બુદ્ધિની જેમ. અન્યે ભણેલ પદાર્થનું સ્મરણ અન્ય કરી શકતો નથી. છતાં એમ નહિ આનો તો કોઈ એકે ભણેલ પદાર્થનું સર્વલોકોને સ્મરણ થવાનો પ્રસંગ આવશે. (અર્થાત્ દષ્ટા—અનુભવિતા અને સ્મરતાં એક જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ પરંતુ દષ્ટા કોઈ અને સ્મરતાં કોઈ એમ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ માનતાં સ્મરણ ઘટી શકશે જ નહિ.)

એટલે બૌદ્ધોના મતે સ્મરણ સંભવી શકતું નથી એ નક્કી થાય છે. અને તેમ થતાં તેઓના મતે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તો ‘સ્મરણ અને અનુભવ’ એ ઉભય દ્વારા થાય છે. એટલે કે, પદાર્થને જોવાથી જાગૃત થયેલ પૂર્વસંસ્કારવાળા પ્રમાતાને ‘આ તે જ છે’ એવા આકારવાળું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

(ટિ૦) બૌદ્ધાસ્તુ બુદ્ધીત્યાદિ । તન્નાવેડપીતિ બુદ્ધિક્ષણરમ્પરામાત્રરૂપાત્મસદ્ભાવેડપિ । તેષામિતિ સૌમતાનામ્ । તથાદીત્યાદિ । તત્ત્વમિતિ પૂર્વબુદ્ધયનુભૂતાદર્શાત્ । સન્તાનાન્તરેતિ જપરપુરુષબુદ્ધિવત્ । કૌતસ્કુતીતિ કિમઃ કઃ સ્યાત્ । કુતઃ ‘પચ્ચમ્માસ્તસ્’ । તદ્દોઃ કુઃ । કુતઃ કુત્ત્વમિતિ રાગાદિત્યાદિદમિત્યણ્ બુદ્ધિઃ । ‘અણેયણિકળ્લન’ ઇત્યાદિના ઇપ્રત્યયઃ । તસ્યામિતિ પ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ । ઇયમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞા ।

અથ સ્યાદયં દોષો યથાવિશેષેણાડ્યદદ્દમન્યઃ સ્મરતીત્યુચ્યતે, કિન્ત્વન્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવાદેવ સ્મૃતિઃ, મિન્નસંતાનબુદ્ધીનાં તુ કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, તેન સન્તાનાન્તરણાં સ્મૃતિર્ન ભવતિ, ન ચૈકસાન્તાનિકીનામપિ બુદ્ધીનાં કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, યેન પૂર્વબુદ્ધયનુભૂતેડર્થે તદુત્તરબુદ્ધીનાં સ્મૃતિર્ન સ્યાત્ ।

તદન્યનવદાતમ્, ઇવમપિ નાનાત્વસ્ય તદવસ્થત્વાત્ । અન્યત્વં હિ સ્મૃત્યસંભવે સાધનમુક્તમ્, તચ્ચ કાર્યકારણભાવાભિધાનેડપિ નાપગતમ્, ન હિ કાર્યકારણભાવાભિધાને તસ્યાસિદ્ધત્વાદીનામન્યતમો દોષઃ પ્રતિપથતે । નાપિ સ્વપક્ષસિદ્ધિરનેન ક્રિયતે, ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યત્રોભયપ્રસિદ્ધોડસ્તિ દદ્ધાન્તઃ ।

અથ—“યસ્મિન્નેવ હિ સંતાન આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૈવ સંષત્તે કર્પસિ રક્તા યથા” ॥૧॥

इति कर्पासरक्तादृष्टान्तोऽस्तीति चेत् ।

તદસાધીયઃ, સાધનદૂષણાસંભવાત્ । અન્વયાણસંભવાન્ન સાધનમ્—ન હિ કાર્ય-
કારણભાવો યત્ર તત્ર સ્મૃતિઃ કર્પસિ રક્તાવદિત્યન્વયઃ સંભવતિ, નાપિ યત્ર ન સ્મૃતિ-
સ્તત્ર ન કાર્યકારણભાવ इति व्यतिरेकोऽस्ति । અસિદ્ધત્વાબનુદ્ઘાવનાચ્ચ ન દૂષણમ્,
ન હિ તત્તોઽન્યત્વાદિત્યસ્ય હેતોઃ કર્પસિ રક્તાવદિત્યનેન કશ્ચિદોષઃ પ્રતિપાષતે ।

બૌદ્ધ—અન્યે જોયેલ, અનુભવેલ પદાર્થનું અન્ય સ્મરણ કરે એવું કોઈ
પણ જાતના વિશેષ વિના (સામાન્યરૂપે) કહીએ તો તમે કહો છો તેવો (સ્મરણ-
ઘભાવરૂપ) દોષ આવે. પરંતુ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’ હોવા
છતાં કાર્યકારણભાવરૂપ (વિશેષ)થી જ સ્મરણ થાય છે, અને તમેજો સંતાના-
ન્તર બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું પણ તેમાં કાર્યકારણભાવરૂપ (વિશેષ) નથી, માટે
ત્યાં સ્મરણ થતું નથી. વળી, એક સંતાન બુદ્ધિઓમાં પણ કાર્યકારણભાવ
નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. જો એમ હોય તો પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલ
પદાર્થનું ઉત્તરબુદ્ધિને સ્મરણ ન થાય.

જૈન—આ કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે, એ રીતે એક સંતાનિકી
બુદ્ધિમાં કાર્યકારણભાવ કહેવા છતાં પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં ‘અન્યત્વ’
તો જેવું હોતું તેવું ને તેવું રહ્યું. એમ સ્મરણાદિના અભાવમાં કારણ તરીકે
‘અન્યત્વ’ કહેલું છે, અને તે તો કાર્યકારણભાવ કહેવા છતાં ચાલી ગયું નથી;
કારણ કે, કાર્યકારણભાવ માનવા છતાં ‘અન્યત્વ’ એ હેતુમાં અસિદ્ધતાકિંમતી
કોઈ પણ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી, કાર્યકારણભાવ માનવા માત્રથી સ્વપક્ષની
સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે, કાર્યકારણભાવથી સ્મરણ થાય છે એ બાબતમાં
ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ કોઈ પણ દૃષ્ટાન્ત નથી.

બૌદ્ધ—“જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન થયેલ હોય તે સંતાનમાં
જ તેના ફલનું સંધાન (એકાણુ, સંબંધ) થાય છે, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.
અર્થાત્ બીજમાં રહેલ લાલિમા કપાસની લાલિમાનું કારણ છે. આ પ્રમાણે
કપાસની રક્તાતાનું દૃષ્ટાન્ત ઉભયવાદીને પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ તમારા હેતુને
સિદ્ધ કરાવી આપવા સાધનરૂપ કે પરહેતુને દૂષિત કરે એવા દૂષણરૂપ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરાવી આપનાર નથી. કારણ કે, તેમાં અન્યથાદિના સંભવ
નથી. ‘જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સ્મરણ હોય, જેમકે કપાસમાં લાલિમા.’
એ પ્રમાણે અન્યથાસિ સંભવતી નથી. તેમજ જ્યાં સ્મરણ ન હોય ત્યાં
કાર્યકારણભાવ પણ ન હોય એવી વ્યતિરેક્યાસિ પણ નથી. માટે આ તમારા
હેતુને સિદ્ધ કરનાર નથી. વળી, એનાથી અમારા હેતુમાં અસિદ્ધતાદિ દોષોની

ઉદ્ભાવના પશુ થતી નથી. માટે તે અમારા હેતુને દ્રવ્યરૂપ નથી. કારણ કે-‘કપાસની લાક્ષિણી જેમ’ આ દૃષ્ટાન્તથી અમારા ‘તેથી જિન્ન છે માટે’ (તત્તોડ્યમ્ત્વ) હેતુમાં કોઈ કોપતું પ્રતિપાદન થતું નથી.

(૧૦) ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યગ્રોમયપ્રસિદ્ધોઽસ્તિ દૃષ્ટાન્તઃ इति વિવુવ્રવોઃ કાર્યકારણભાવોઽસ્તિ પરં ચૈકેન દૃષ્ટમન્યઃ સ્મરતિ ।

(૧૦) તત્રેવેતિ સન્તાને एव ।

(ટિ૦) અયં લોષ इति અન્યદષ્ટાન્યસ્મરણલક્ષણસ્તદુપન્યસ્તઃ પ્રવક્ત્રઃ ।

(ટિ૦) एवમपीति કાર્યકારણભાવેન મવદુપન્યસ્તપક્ષસ્થાપના ।

(ટિ૦) साधनेति त्वदुक्तं न स्वसाध्यसाधकं न च परपक्षदृष्टकमित्यर्थः । साधनमिति कાર્યકારણભાવાદિતિ हेतुः ।

કિન્તુ, યથન્યત્વેઽપિ કાર્યકારણભાવેન સ્મૃતેરુત્પત્તિરિધ્યતે, તદા શિષ્યાચાર્યા-
દિવુદ્ધોનામપિ કાર્યકારણભાવસદ્ભાવેન સ્મૃત્યાદિ સ્યાત્ । અથ નાયં પ્રસક્તઃ, એક-
સંતાનત્વે સતીતિ વિશેષણાદિતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્, મેદામેદપક્ષાભ્યાં તત્સ્યોપક્ષીળ-
ત્વાત્ । ક્ષણપરમ્પરાતસ્તસ્યાઽમેદે હિ ક્ષણપરમ્પરૈવ સા, તથા ચ સન્તાન इति ન કિન્ચિ-
દતિરિક્તમુક્તમ્ । મેદે તુ પારમાર્થિકો વાઽસૌ સ્યાત્ । અપારમાર્થિકત્વે ત્વસ્ય તદેવ
દૂષણમ્ । પારમાર્થિકત્વે સ્થિરો વા સ્યાત્, ક્ષણકો વા । ક્ષણિકત્વે સન્તાનિર્વિશેષ
પ્રવાયમિતિ કિમનેન સ્તેનમીતસ્ય સ્તેનાન્તરશરણસ્વીકરણકારિણા ?

“स्थिरमथ सन्तानमभ्युपेयाः प्रथयन्तं परमार्थसत्त्वरूपम् ।

अमृतं पिव पृतयाऽनयोक्त्या स्थिरवपुषः परलोकिनः प्रसिद्धेः” ॥१॥

વળી, અન્યત્વ હોવા છતાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સ્મરણની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનશે તો આચાર્યબુદ્ધિએ અનુભવેલની શિષ્ય બુદ્ધિમાં પણ સ્મૃતિ થઈ જશે; કારણ કે, તેમાં કાર્યકારણભાવ છે.

બૌદ્ધ—તમે જણાવેલ સ્મૃતિનો પ્રસંગ નહિ ઘટે. કારણ કે-‘અન્ય હોય છતાં કાર્યકારણભાવ હોય’ અમારા આ કથનમાં ‘એક સંતાન હોય તો’ એ વિશેષણ આપીશું. અર્થાત્ શિષ્ય-આચાર્યોદિ બુદ્ધિમાં અન્યત્વ છે અને કાર્ય-કારણભાવ છે, પણ તેમાં એકસંતાનત્વ નથી; એટલે સ્મરણાદિ થશે નહિ. પણ પૂર્વબુદ્ધિ અને ઉત્તરબુદ્ધિમાં એકસંતાનત્વ છે તેથી સ્મરણ સંભવશે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી; કારણ કે, તમે કહેલ સંતાન જિન્ન કે અજિન્ન એ બન્ને પક્ષમાં ઘટતો નથી તે આ પ્રમાણે-સંતાન ક્ષણપરંપરાથી અભિન્ન હોય તો માત્ર ક્ષણપરંપરા જ રહી અને તેથી-સંતાન કહેવાથી કોઈ જિન્ન પદાર્થનો બોધ નહિ થાય. અને સંતાન ક્ષણપરંપરાથી જિન્ન હોય તો તે પારમાર્થિક છે કે અપારમાર્થિક ? સંતાનને-અપારમાર્થિક માનો તો એ નું એ જ દ્રવ્ય છે. અર્થાત્ સંતાન અપારમાર્થિક-અત્તાત્મિક હોવાથી માત્ર ક્ષણપરંપરા જ પારમાર્થિક તાત્ત્વિકરૂપે રહેશે અને સંતાન પાર-માર્થિક હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે સ્થિર (અક્ષણિક) છે કે ક્ષણિક ? ક્ષણિક હોય

તો સંતાની-કારણપરંપરા-અને આ સંતાન એ એમાં કંઈ પણ વિશેષ ન હોવાથી સ્વરૂપાદિ યતાં નથી તેમ કારણિક સંતાનમાં પણ સ્વરૂપાદિ સિદ્ધ નહિ થાય, એટલે એક ચોરથી કરીને બીજા ચોરના શરણને સ્વીકારવાથી શું લાભ થશે ? અર્થાત્ કંઈ પણ લાભ નહિ થાય અને પોતાના પારમાર્થિક સત્ત્વરૂપને પ્રકટ કરનાર સંતાનને અર્થાત્ પારમાર્થિક સંતાનને સ્થિર માનવામાં આવે તો ભાઈ ! એ પવિત્ર કથનથી સ્થિર સ્વરૂપ પરલોકી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી તમે અમૃતસુખાન કરો, તમારા મુખમાં સાકર.

(૫૦) 'સ્થિરમથ સન્તાનમ્' इत्यादि पठे । स्थिरवपुष इति आत्मलक्षणस्य ।

(ટિ૦) અથ નાયમિત્યાદિ । મેવાસેવેતિ સન્તાનિનઃ સકાશાત્ સન્તાનો મિન્નોડમિન્નો વા મિન્નથેત્ સન્તાનસન્તાનિનોઃ સમ્બન્ધાસમ્બવાત્ ન સ્મૃતિઃ સંગચ્છતે । અમિન્નન્તેત્ સન્તાન એવ સન્તાન્યેવ વા સન્તાન્યમાવે નિરાધારાયાઃ સ્મૃતૈરસમ્બવઃ । સન્તાનામાવે લાભમિચ્છતો મૂલોછેદઃ સમજનિ, સન્તાનામાવે પ્રથમજ્ઞાનસ્યાપ્યમાવાત્ । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । તસ્યેતિ સન્તાનસ્ય । અસ્તાવિતિ સન્તાનઃ । તદેવેતિ અપારમાર્થિકત્વમેવ ન કિંચિદિત્યર્થઃ । અથ-મિતિ સન્તાનઃ । અનેનેતિ સન્તાનેન કિં પ્રયોજનમ્ । સ્તેનેતિ ચૌરમયાદુરસ્ય અપરચૌરશરણ-સ્વીકરણં કારયતોત્યેવંશીલઃ તેન ।

ઉપાદાનોપાદેયભાવપ્રબન્ધેન પ્રવર્તમાનઃ કાર્યકારણભાવ એવ સન્તાન इति चेत् । તદવયમ્, અવિષ્વગ્માવાદિસંબન્ધવિશેષામાવે કારણત્વમાત્રાવિશેષાદુપાદાનેતરવિભાગા-નુપપત્તેઃ । સન્તાનજનકં ચત્ તદુપાદાનમિતિ चेत्, ન, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्-સન્તાનજનકત્વેનોપાદાનકારણત્વમ્, ઉપાદાનકારણજન્યત્વેન ચ સન્તાનત્વમિતિ ।

બૌદ્ધ—ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવના પ્રબન્ધ (પ્રવાહ)થી પ્રવર્તતો કાર્યકારણ-ભાવ જ 'સંતાન' છે.

જૈન—તમારું આ કથન પણ દૂષિત છે, કારણ કે એ તાદાત્મ્યાદિ સંબંધ માનવામાં ન આવે તો કારણરૂપે બધા કારણો સમાન હોવાથી બીજાં કારણો અને ઉપાદાન કારણમાં કશી વિશેષતા રહેશે નહિ.

બૌદ્ધ—એ સંતાનજનક હોય તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે, એટલે કે ઉપાદાન કારણની અન્ય કારણથી આ વિશેષતા છે.

જૈન—આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે સંતાનને ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય, અને ઉપાદાન કારણથી જન્ય હોય તે સંતાન, એમ પરંપરાશ્રય હોય આવશે.

(૫૦) અવિષ્વગ્માવાદિ સમ્બન્ધવિશેષામાવે इति सम्बन्धस्य द्विष्टत्वात् । उपादाने-तरविभागानुपपत्तेरित्यत्र इतरत अनुपादानम् ।

(ટિ૦) અવિષ્વગ્માવાદેતિ ક્વચિત્તાદાત્મ્યાદિષ્ટવર્ષાવિશેષે । इतरेति सहकारिकरणम् ।

લોકે તુ સમાનજાતીવાનાં કાર્યકારણમાવે સંતાનગ્વ્યવહારઃ, તથા-પ્રાક્ષણ-સન્તાન इति, તદ્વપસિદ્ધ્યા ચાસ્માભિરપિ શબ્દપ્રદીપાદિષુ સન્તાનગ્વ્યવહારઃ ક્રિયતે,

તવાપિ યથેવમભિપ્રેતઃ સન્તાનસ્તદા કથં ન શિષ્યાચાર્યબુદ્ધીનામેકસન્તાનત્વમ્ ? ।
 ન ક્લાસાં સમાનજાતીયત્વં કાર્યકારણમાવો વા નાસ્તિ, તતઃ શિષ્યસ્ય ચિરવ્યવહિતા
 અપિ બુદ્ધયઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુમૂલેઽપ્યર્થે યથા સ્મૃતિર્ભવતિ તથોપાધ્યાય-
 બુદ્ધયોઽપિ જન્મપ્રવૃત્ત્યુત્પન્નાઃ પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ તદનુમૂલેઽપ્યર્થે સ્મૃતિર્ભવેત્ ।

વળી, લેકમાં તો સમાનજાતિમાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં સંતાન
 શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણ સંતાન, અને એવા સંતાનની પ્રસિ-
 દ્ધિથી શબ્દ, પ્રદીપ વગેરેમાં શબ્દસંતાન, પ્રદીપસંતાન એમ સંતાન શબ્દનો
 વ્યવહાર અમે કરીએ છીએ. જો તમને પણ આવે જ સંતાન ઇતિ હોય તો પછી
 શિષ્ય અને આચાર્ય બુદ્ધિઓમાં પણ એક સંતાનત્વ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્
 થશે જ. કારણ કે એમાં પણ સમાનજાતીયતા કે કાર્ય-કારણભાવ નથી એમ તો
 નથી, એટલે શિષ્યની પોતાની ક્ષાંત્રાગાળના અંતરવાળી બુદ્ધિ પરંપરાથી કારણ
 હોવાથી જેમ તેણે અનુભવેલી વસ્તુની સ્મૃતિનું કારણ બને છે તેમ આચાર્યની
 બુદ્ધિ પણ જન્મથી માંડીને પરંપરાથી શિષ્યની બુદ્ધિમાં કારણ છે જ તો આચાર્ય
 અનુભવેલનું સ્મરણ શિષ્યને થવું જોઈએ.

(૫૦) પારમ્પર્યેણ કારણમિતિ શિષ્યબુદ્ધીનામ્ । તદનુમૂલે ઇતિ ઉપાધ્યાયબુદ્ધયનુમૂલે ।
 સ્મૃતિર્ભવેદિતિ ન ચ ભવતિ ।

(ટિપ્) તદનુમૂલેઽપીતિ શિષ્યાનુમૂલેઽપિ । તદનુમૂલેઽપિ ઇતિ બાચાર્યાનુમૂલે ।

કિન્ચ, ધૂમશબ્દાદીનામુપાદાનકારણં વિનૈવોત્પત્તિસ્તવ સ્યાદ્, ન હિ તેષામપ્ય-
 નાદિપ્રવચ્ચેન સમાનજાતીયં કારણમસ્તીતિ શક્યતે વક્તુમ્, તથા ચ જ્ઞાનસ્યાપિ ગર્ભ-
 દાવનુપાદાનંવોત્પત્તિઃ સ્યાદિતિ પરલોકાભાવઃ । અથ ધૂમશબ્દાદીનાં વિજાતીયમપ્યુ-
 પાદાનમિષ્યતે, एवं तर्हि ज्ञानस्याप्युपादानं गर्भशरीरमेवास्तु न जन्मान्तरज्ञानं कल्पनी-
 यम्, यथादर्शनं ह्युपादानमिष्टम्, अन्यथा धूमशब्दादीनामप्यनादिः सन्तानः
 कल्पनीयः स्यादिति संतानाघटनाद् न परेषां स्मृत्यादिव्यवस्था, नापि परलोकः
 कोऽपि प्रसिद्धिपद्धतिं दधाति, परलोकिनः कस्यचिदसंभवात् ।

વળી, તમારા મતે ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના જ ઉત્પત્તિનો
 પ્રસંગ આવશે, કારણ કે, ધૂમ શબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં અનાદિ પ્રબંધ (પ્રવાહ)-
 વાળું સમાનજાતીય કારણ છે. એમ તો તમે કહી શકશો નહિ અને તેમ થતાં-
 ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉપાદાન કારણ વિના ઉત્પત્તિ (થતાં) ગર્ભાદિમાં પણ ઉપા-
 દાન કારણ વિના જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જશે અને જો રીતે તો પરલોકનો
 અભાવ થશે; અર્થાત્ ગર્ભાદિમાં થતા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન ઉપા-
 દાન કારણરૂપ ન હોવાથી પરલોકનો અભાવ થશે.

બીજું—અમે ધૂમશબ્દ વગેરેની ઉત્પત્તિમાં વિજાતીયને પણ ઉપાદાન કારણ
 માનીએ છીએ.

જેન—તો પછી તમારે જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ પશુ વિભતીય સ્વરૂપવાળું મર્જાત શરીર જ માનવું અને (સમાનભતીય સ્વરૂપવાળું) જન્માન્તરનું જ્ઞાન કદપણું જોઈએ નહિ; કારણકે, તમારે તો જેવું દેખાતું હોય તેવું જ ઉપાદાન કારણ માનવું જોઈએ. જો જોમ ન માનો તો પૂમશબ્દ વગેરેમાં પશુ અનાદિ સંતાનની કદપના કરવી પડશે, અર્થાત્ તેમાં પશુ તમે વિભતીય ઉપાદાન માની શકશો નહિ. આ રીતે તમારે જણાવેલ સંતાન ઘટતો ન હોવાથી જે ક્ષણે અનુભવ કરેલ હોય તેથી બીજી બિન્ન ક્ષણને થતા સ્મરણાદિની વ્યવસ્થા બની શકતી નથી. અને વળી, પરલોક પશુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણકે પરલોકમાં યમન કરનાર જ કોઈ સંભવતો નથી.

(૫૦) કિં ચેત્યાદિ દરિઃ । શક્યતે ચક્તુમિતિ મવન્નતે । અનાદિઃ સન્તાનઃ કલ્પ-
ભીયં હિતિ ન ચ કલ્પતે મવતા । પરેષામિતિ મવતામ્ ।

(ટિ૦) કિઙ્ચ ધૂમેત્યાદિ । તેષામિતિ ધૂમશબ્દાદીનામ્ । પરલોકેતિ પરલોકજ્ઞાનિ-
ર્મવતઃ સ્વાગમવિરુદ્ધતા ચ મોહસ્વાગમપ્રતિતત્વાત્ । નિરોધો મોહ ઉચ્યતે હિતિવચનાત્ ।

યદુક્તમ્— મગ્નં મારબલં યેન નિર્જિતં મવપચ્ચરમ્ ।

નિર્વાણપદમારૂઢં તં દુઃખં પ્રગમામ્બહમ્ ॥ ૧ ॥

પરલોકિનં હિતિ આત્મનોડમાવાત્ ।

વિજ્ઞાનં વેદના સંજ્ઞા સંસ્કારો રૂપમેવ ચ ।

સૌમતાનાં મતે જ્ઞાત્મા ન વાન્યઃ પરિકલ્પિતઃ ॥ ૧ ॥

સ્થિરભાવસ્થચૈતન્યં તદેવાત્મા મિગચતે ।

ચિન્તાવિકલ્પકણ્ઠલોલં માનસં ચલલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

§૧૯ સત્યપિ વા પરલોકે કથમકુતાગ્યાગમકૃતપ્રણાશૌ પરાક્રિયેતે ? યેન
હિ જ્ઞાનેન ચૈત્યવન્દનાદિકર્મ કૃતમ્, તસ્ય વિનાશાદ ન તત્ફલોપભોગઃ, યસ્ય ચ
ફલોપભોગઃ, તેન ન તત્ કર્મ કૃતમિતિ ।

§૧૯ અથવા ઘડીભર પરલોક માનો તો પશુ જે જ્ઞાનથી ચૈત્યવન્દનાદિકર્મ કથું તે જ્ઞાન નાશ પામવાથી તેને કરેલ કર્મનો ઉપભોગ નથી, અને જે કર્મના ફલનો ઉપભોગ કરે છે તેણે કર્મ કરેલ નથી એ પ્રમાણે “અકૃતનો અવધાનમ અને કૃતનો નાશ” એ દોષનું નિરાકરણ કઈ રીતે થશે ?

(૫૦) પરાક્રિયેતે હત્યતોડમે કિમિતીતિ ગમ્યમ્ । તત્ કર્મેતિ ચૈત્યવન્દનાદિકર્મ ।

(ટિ૦) સત્યવીતિ પરલોકઃકારે । અકૃતસુકૃતદુઃકૃતપરિણામરૂપં દુઃખં દુઃખં વા ઉપતિઙ્ગ
સુગતપદારાધનોપાર્જિતસુકૃતપરિણતિરૂપં દુઃખં વિનશ્યત્ કેન ચાર્યેત્ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્ફલોતિ
જ્ઞાનફલોપમુક્તિઃ । યસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ! તેનેતિ જ્ઞાનેન ।

§૨૦ અથ નાર્યં દોષઃ, કાર્યકારણભાવસ્ય નિયામકત્વાત્, અનાદિપ્રવન્ન-
પ્રવૃત્તો હિ જ્ઞાનાનાં હેતુફલભાવપ્રવાહઃ । સ ચ સન્તાનં હત્યુચ્યતે, તદ્વશાત્

સેવી અંધાંધારઃ સંગચ્છતે નિત્યસ્વાત્માડમ્યુપગમ્યમાનો યદિ સુલાદિજન્મના વિકૃતિ-
મ મુંબવતિ તદયમનિષ્ઠ યથ ચર્માદિવદુક્તઃ સ્યાત્, નિર્વિકારકલ્પે તુ સતાડસતા વા
સુસદુઃસાદિના કર્મફલેન કસ્તસ્ય વિશેષઃ ।, इति કર્મવૈફલ્યમેવ । તદુક્તમ્—

“વર્ષાતપામ્યાં કિં વ્યોમશ્ચર્મણ્યસ્તિ તયોઃ ફલમ્ ? ।

અમૌપમચ્ચેત્ સોડનિત્યઃ સતુલ્યથેદસત્સમઃ” ॥ ૧ ॥ इति

તસ્માત્ ત્યગ્યતામેષ મૂર્ષાનિષ્કિતઃ પ્રથમો મોહ આત્મગ્રહો નામ, તન્નિવૃત્તા-
વાત્મીયગ્રહોડપિ ચિરંસ્થિતિ—અહમેવ ન, કિં મમ ? इति । તદિદમહંકારમમકારમન્થિ-
પ્રહાળેન નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ નિર્વાણદ્વારમ્, અન્યથા કૌતસ્કૃતી નિર્વાણવાર્તાડપિ !

કુરં બોદ્ધ—કાર્ય-કારણભાવ નિયામક હોવાથી આ દોષ નહિ આવે, કારણ
કે, જાનોના હેતુ ફલભાવ (કાર્ય-કારણભાવ)નો પ્રવાહ અનાદિ પરંપરાવાળો છે
અને તે (કાર્ય-કારણભાવ) જ સંતાન કહેવાય છે તેનાથી વ્યવહાર સંગત થાય છે.

વળી, આત્માને નિત્ય માનો તો તે જો સુખ-દુઃખાદિની ઉત્પત્તિથી વિકાર
અનુભવે તો તે ચામડાની જેમ અનિત્ય (ક્ષણિક) થઈ જશે, અને જો તે નિર્વિ-
કાર જ રહેતો હોય તો કમના ફલરૂપ સુખ-દુઃખાદિ હોય કે ન હોય તે સરખું
જ છે, તેમાં કશી વિશેષતા થશે નહિ, એટલે કમ નિષ્ફળ જ થઈ જશે.
કહ્યું પણ છે.—

“વરસાદ અને તડકાથી આકાશને શું ફળ ? અર્થાત્ નિર્વિકાર આકાશમાં
આ બન્નેનું કંઈ પણ ફલ-અસર નથી અને ચામડામાં આ બન્નેનું વિકારરૂપ
ફલ જોવાય છે. તો ચામડાની જેમ આત્માને કર્મફલદ્વારા વિકાર પામનાર માનશે
તો ચામડાની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય (ક્ષણિક) થશે. અને આકાશની જેમ
નિર્વિકાર માનશે તો ફળની અસર થશે નહિ, માટે આત્મગ્રહ નામના આ મુખ્ય
ગ્રહારાજનો ત્યાગ કરો, એટલે આત્મીયગ્રહ (મમત્વ) પણ વિરામ પામી જશે.
(અર્થાત્ મમત્વનો અભાવ થશે.) કારણ કે, જ્યાં ‘અહં’ (હું) નથી ત્યાં મમ (મારું)
તો ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ ન જ હોય, એ રીતે આ અહંકાર અને મમકારની
ગાંઠના નાશથી જે નૈરાત્મ્યદર્શન (આત્માના અભાવનું દર્શન) એ જ નિર્વાણ-
દ્વાર મોક્ષમાર્ગ છે એમ સમજવું. જો એમ નહિ માનો તો (નૈરાત્મ્યદર્શન
નહિ માનો તો) નિર્વાણ માર્ગની વાતાં પણ ક્યાંથી સંભવશે ? અર્થાત્ નહિ
સંભવે.

(૧૦) સુલાદિજન્મવેતિ સુલાનુત્પત્ત્યા । સતુલ્યથેદસત્સમ इत्यत्र અસાધ્ય इति
વચનપરમ્ ।

(૧૦) તસ્માદિત્વાદિ ગ્રહો વૈનાઃ । તન્નિવૃત્તાવિતિ આત્મગ્રહનિવૃત્તૌ । ચિરંસ્થિતીત્વતોડમે
કવમિતિ ગમ્યમ્ ।

(ટિ૦) અથ નાથમિતિ અકુતાશ્વાયમકુતપ્રગાહકશબ્દઃ । ચર્ચાતપારમ્યામિત્યાદિ । તથોદિતિ ચર્ચાતપયોઃ । સ્વ ઇતિ આત્મા । અસ્તસ્તમ ઇતિ આકાશમ્, અસતકલ્પનામાત્રત્વાદ્ અસ્થમિતિ કોઠેડપિ પ્રસિદ્ધઃ । તત્તુપમયાડડત્વા નાસ્ત્યેવ । મૂર્ચામિષિક્ક ઇતિ પ્રહાવામિષિક્કપતિઃ । તન્મિષિક્કસાલિતિ આત્મપ્રહ્નોદ્દમિદ્વતૌ । ચિરંસ્થયતીતિ રમ ક્રીડાયાં વિપુલઃ । 'અમ્હ-પરિમ્હો રમઃ' ઇતિ પરસ્પૃષ્ટમ્ । અવિષ્યતી સ્વતિ । ચતિરમિતમિતમેવાધિતીકભાષઃ । ચિરાન-નાશાદવિષ્યતિ । અન્યથેતિ અહંકારમયકારમન્યમસ્તે આત્મણિ સ્વીક્રુતે ।

§૨૧ તદપિ વાર્તમ્, હેતુફલભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય સન્તાનસ્થાનન્તરમેષ નિયામકત્વેન નિરસ્તત્વાત્ । યત્ પુનઃ સુખાદિવિકારામ્યુપગમે ચર્માદિવદાત્મનોડનિત્યત્વં પ્રસજ્જિ-તમ્, તદિદ્રમેવ, કથમ્ચિદનિત્યત્વેનાડડરમનઃ સ્યાદ્વાદિભિઃ સ્વીકારાદ્; નિત્યત્વસ્ય કથમ્ચિદેવામ્યુપગમાત્ । ચત્તુ નિત્યત્વેડડયાડડમીયપ્રહસન્નાથેન મુક્ત્યનવાતિદૂષણમ-માણિ, તદન્યનવદાતમ્, વિદિતપર્યન્તચિરસંસારસ્વરૂપાણાં પરિગતપાત્રમાર્થિકૈકાન્તિ-કાડડચન્તિકાનન્દસન્દોહસ્વભાવાપવગોપનિષદાં ચ મહાત્મનાં શરીરેડપિ ક્રિપાકપાકો-પલિસપાયસદ્વ નિર્મમત્વદર્શનાત્ ।

§૨૧ જૈન—તમારું આ સમસ્ત કથન બોલવા પૂરતું હોઈને અસાર છે; કારણ કે, તમારે નિયામક તરીકે માનેલ હેતુફલભાવ (કર્મકારણભાવ)ના પ્રવાહરૂપ સન્તાનતું તો અમેએ હમણાંજ ખંડન કરેલ છે, વળી મુખ-દુઃખા-દિથી થતા વિકારને સ્વીકારવાથી આમડાની જેમ આત્માને વિષે જે અનિત્યતાનો પ્રસંગ આપ્યો તે તો ઇત્ જ છે, કારણ કે—સ્યાદ્વાદીઓએ આત્માને કથયિત્ અનિત્ય માનેલ જ છે અને અમે તેમાં નિત્યત્વ પણ કથયિત્ માનીએ છીએ. વળી, આત્માને નિત્ય માનવાથી આત્મીયગ્રહની પ્રાપ્તિ અને તેથી નિર્વાણપદ (મુક્તિ)ની અપ્રાપ્તિરૂપ જે દોષ આપ્યો તે પણ ચોચ નથી, કારણ કે, ક્રિપાક ફલના રસથી મુક્ત દ્રવ્યપાકમાં જેમ નિર્મમત્વ ભ્રેણ છે, તેમ (શરૂઆતમાં મનો-હર પણ અતે) વિરસ સ્વભાવવાળા સંસારના સ્વરૂપને અને પરમાર્થથી એકાન્તે અત્યન્તાનન્દમય ભોક્ષના રહસ્યને બાણુનાર મહાત્માઓને શરીર પ્રત્યે પણ નિર્મ-મત્વ ભ્રેણ છે.

(૫૦) તદપિ વાર્તમિતિ વાર્ત અસારમ્ । હેતુફલભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્યેતિ કાર્યકરણ-ભાવપ્રવાહસ્વભાવસ્ય । ચત્તુનિત્યત્વેડડસ્ત્યેત્ર અમાણીતિ ખવતા ।

(ટિ૦) વાર્તમિતિ વાર્તામાત્ર કપોલકલ્પનાવિકસિતમિત્યર્થઃ । ન પ્રમાણપદમતુસરતિ ।

§૨૨ નૈરાત્મ્યદર્શને પુનરાત્મૈવ તાબન્નાસ્તિ, કઃ પ્રૈત્યમુસીમવનાર્થ યતિષ્યતે ! જ્ઞાન-ક્ષણોડપિ સંસારી કથમપરજ્ઞાનક્ષણમુસીમવનાય ઘટિષ્યતે ! ન હિ દુઃસી દેવદત્તો યજ્ઞદત્તમુસાય ચેદ્દમાનો દટ્ઠઃ; પરુક્ષણસ્ય તુ દુઃસં સ્વરસનાશિત્વાત્ તેનૈવ સાર્થં દર્શંસે । સન્તાનસ્તુ ન વાસ્તવઃ કથિદિતિ પ્રકૃપિતમેવ, વાસ્તવત્વે તસ્ય નિમ્પ્રત્યુદ્ધા-ડડમસિદ્ધિરિતિ ॥ ૫૫. ॥

કેશર અને નૈરાત્મ્યદર્શનમાં તો આત્માનો જ અભાવ છે, તો પ્રેત્ય-(પર-લોક)માં સુખી થવાને કોણ પ્રયત્ન કરશે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રયત્ન નહિ કરે. અને સંસારી જ્ઞાનક્ષણુ પણ અપર જ્ઞાનક્ષણુને સુખી કરવાને ચેષ્ટા (યત્ન) શા માટે કરે ? કારણ કે દુઃખી દેવદત્ત યશદત્તના સુખ માટે ચેષ્ટા કરતો જોવાતો નથી. વળી, એક ક્ષણુ સ્થાયી પદાર્થ સહજ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેણે 'દુઃખ તો તેની જ સાથે નાશ પામ્યું.' વળી સંતાન કોઈ સત્યભૂત પદાર્થ તથા માનતા નથી, છતાં સંતાનને સત્યભૂત પદાર્થ તરીકે માનો તો વિના અપ-વાદે આત્માની સિદ્ધિ થઈ. ૫૫

(૫૦) પક્ષગણસ્ય તુ દુઃસ્ખમિત્યાદિ ગયે । તેનૈવેતિ ક્ષણેનૈવ । પ્રરૂપિતમેવેતિ પૂર્વમેષ ॥૫૫॥

(ટિ૦) સ્વરસેતિ ક્ષણિક્ષ્વેન સ્વભાવવિનાશાત્મકત્વાત્ । તેનૈવેતિ ક્ષણેનૈવ । તસ્યેતિ સંતાનસ્ય ॥ ૫૫ ॥

અથાત્મનઃ પરપરિકલ્પિતસ્વરૂપપ્રતિષેધાય સ્વાભિમતધર્માન્ વર્ણયન્તિ—

**ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્લોકતા સ્વદેહપરિમાણઃ પ્રતિક્ષેત્રં
ભિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્રાયમ્ ॥ ૫૬ ॥**

ચૈતન્યં સાકારનિરાકારોપયોગારૂપં સ્વરૂપં યસ્યાડસૌ ચૈતન્યસ્વરૂપઃ, પરિણમનં પ્રતિસમયમપરાપરપર્યાયેષુ ગમનં પરિણામઃ સ નિત્યમસ્યાસ્તીતિ પરિણામી, કરોત્યદ્દષ્ટાદિકમિતિ કર્તા, સાક્ષાદનુપવરિતવૃત્ત્યા મુદ્ધેકે સુસ્વાદિકમિતિ સાક્ષાદ્લોકતા, સ્વદેહપરિમાણઃ સ્વોપાત્તવપુન્યાપકઃ, પ્રતિક્ષેત્રં પ્રતિશરીરં ભિન્નઃ પૃથક્, પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્ પુદ્ગલ-ઘટિતકર્મપરતન્ત્રઃ, બ્યમિત્યનન્તરં પ્રમાતૃત્વેન નિરૂપિત આમેતિ ।

અન્ય દર્શનકારોએ આત્માના સ્વરૂપ વિશે જે કલ્પનાઓ કરી છે તેનો નિષેધ કરવા માટે પોતાના માન્ય આત્માના ધર્મોત્તુ' વર્ણન—

આ (પ્રમાતારૂપ આત્મા) ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, પરિણામી (નિરંતર પરિણામ-વાળો) છે, કર્તા છે, સાક્ષાત્ લોકતા છે, પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શરીરના પ્રમાણવાળો છે. પ્રતિક્ષેત્ર (દરેક શરીરે) ભિન્ન ભિન્ન છે અને પૌદ્ગલિક (ચુદ્ગલથી બનેલ) કર્મવાળો છે.

(૧) ચૈતન્યસ્વરૂપ--ચૈતન્ય એટલે સાકારોપયોગ અને નિરાકારોપયોગ, તે બેનું સ્વરૂપ છે તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ.

(૨) પરિણામી--પરિણામન એટલે સમયે સમયે નવા નવા પયાંયોમાં ગમન તે પરિણામ. તે પરિણામ જેમાં નિત્ય અર્થાત્ સતત થાય તે પરિણામી. (અહીં નિત્ય અર્થમાં મતુપ્પ્રત્યયવાચી જન્ પ્રત્યય છે.)

(૩) કર્તા--અદ્દષ્ટાદિકનો-શુભાશુભ કર્મનો કરનાર.

(૪) સાક્ષાદ્ભોક્તા--સાક્ષાત્ એટલે ઉપચાર રહિત સુઃખદુઃખ વિગેરેને જોગવનાર.

(૫) સ્વદેહપરિમાણ--પોતે પ્રાપ્ત કરેલ શરીર જેવડો.

(૬) પ્રતિક્ષેષ્ઠ મિન્ન - દરેક શરીરમાં બુદ્ધે.

(૭) પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટાવાન્—પુદ્ગલથી બનેલ ક્રમેને અધીન.

(૮) અયમ્—આ-ઉપર પ્રમાતા તરીકે જણાવેલ આત્મા.

(૧૦) અનુપચરિતવુચ્યેતિ ન પુનઃ પ્રતિબિम्બરૂપતયા ।

§ ૧ અત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપત્વપરિણામિત્વવિશેષાભ્યાં જઠસ્વરૂપઃ કૂટસ્થનિત્યો નૈયાયિકાદિસંમતઃ પ્રમાતા વ્યવચ્છિદ્યતે । યતો યેષામાત્માડનુપયોગસ્વભાવસ્તાવત્, તેષાં નાસૌ પદાર્થપરિચ્છેદં વિદધ્યાદ્, અચેતનત્વાત્, આકાશવત્ । અથ નોપયોગ-સ્વભાવત્ત્વં ચેતનત્વમ્, કિન્તુ ચૈતન્યસમવાયઃ; સ ચાત્મનોડસ્તીત્યસિદ્ધમચેતનત્વમિતિ ચેત્, તદનુચિતમ્ । इत्थमाकाशादेरपि चेतनत्वापत्तेः, चैतन्यसमवायो हि विहायः प्रमुखेऽपि समानः; समवायस्य स्वयमवशिष्टस्यैकस्य प्रतिनियमहेत्वभावादाऽऽત્मन्येव ज्ञानं समवेतं नाकाशादिष्विति विशेषाव्यवस्थितैः ।

§૧ આત્માના આ લક્ષણસૂત્રમાં ‘ચૈતન્યસ્વરૂપ અને પરિણામી’ આ બે વિશેષણોથી નૈયાયિકાદિને માન્ય જઠસ્વરૂપવાળા અને કૂટસ્થ નિત્ય પ્રમાતાનો વ્યવચ્છેદ (નિરસન) થાય છે. કારણ કે જેઓ આત્માને ઉપયોગ રહિત (જઠ) સ્વભાવવાળો માને છે, તેઓના મતે આત્મા અચેતન (ચેતનરહિત) હોવાથી આકાશની જેમ પદાર્થોનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) કરનાર નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—ચેતન એટલે ઉપયોગ સ્વભાવ નહિ પરંતુ ‘ચૈતન્યનો સમવાય’ હોવો એ ચેતન છે, અને ચૈતન્યસમવાય આત્માને વિષે છે, માટે તેને અચેતન કહેવાય નહિ, તેથી ‘અચેતનત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

જૈન—તમારું કથન ઉચિત નથી. કારણ કે, એ રીતે આકાશાદિમાં પણ ચેતનત્વની આપત્તિ આવશે. કારણ કે સ્વયં વિશેષતા રહિત અને એક સ્વરૂપવાળા સમવાયમાં પ્રતિનિયમન કરનાર હેતુનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન આત્માને વિષે જ સમવાય સંબંધી છે અને આકાશાદિમાં નથી એવી ઠાંઈ વિશેષ વ્યવસ્થા નથી.

(૧) યેષામિતિ યેષાં મતે । અથ નોપયોગસ્વભાવસ્ત્વમિત્યાદિ પરઃ । તદનુચિતમિત્યાદિ સૂરિઃ । સમાન इत्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् ।

(ટિપ્) યતો યેષામિત્યાદિ । અનુપયોગેતિ જઠસ્વભાવઃ । તેષામિતિ નૈયાયિકા-દીનામ્ । અસાધિતિ આત્મા । અવિશિષ્ટસ્યેતિ સામાન્યરૂપસ્ય વિશેષરૂપસ્ય । ભવદમિ-પ્રાયેષ વિશેષાભાવાત્ । પ્રતિનિયમેતિ સમવાયઃ કિયત્સ્વપિ પદાર્થેષુ સ્વાદિતિ કિયન્તુ ન સ્વાદિત્વપિ પ્રતિજ્ઞા નાસ્તિ । સર્વવ્યાપકત્વાદ તસ્ય ।

§ ૨ નનુ યથેહ કુળે દધીતિ પ્રત્યયાદ્ ન સત્કુળાદન્યત્ર તદધિસંયોગઃ શક્યસંપાદનઃ, તથેહ મયિ જ્ઞાનમિતીર્હેદંપ્રત્યયાદ્ નાત્મનોડન્યત્ર ગગનાદિષુ જ્ઞાન-સમવાય इति ચેત્, તદયૌકિકમ્ । યતઃ સ્વાદયોડપિ જ્ઞાનમસ્માસ્થિતિ પ્રતિયન્તુ, સ્વય-

મન્વેતન્તવાદ, આત્મવત્ ; આત્માનો વા મૈવ પ્રતિગુઃ, તત્ત્વ એવ, સ્વાદિવત્ ; હિતિ બદા-
ત્મવાદિમતે સન્નપિ જ્ઞાનમિદેતિપ્રત્યયઃ પ્રત્યાત્મવેષો ન જ્ઞાનત્વાઽઽત્મનિ સમવાયં નિય-
મયતિ, વિશેષાભાવાત્ ।

કૃત નૈયાયિકાદિ—‘આ કુંડામાં હહી’ છે’ એ પ્રત્યયથી તે કુંડા સિવાય
બીજે એ હહીને સંયોગ કહી શકાતો નથી, તેમ આ ‘મારામાં જ્ઞાન છે’ એ
પ્રમાણે ‘હૃદ્પ્રત્યય’ દ્વારા આત્મા સિવાય બીજે—આકાશાદિમાં સમવાય કહી
શકાતો નથી.

જૈન—તમારું આ કથન યુક્તિહીન છે. કારણ કે, સ્વયં અચેતન હોવાથી
આત્માની જેમ આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય કરો, અથવા
સ્વયં અચેતન હોવાથી આત્માઓ પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય
આકાશાદિની જેમ ન કરો (અનુમાનપ્રયોગ—આકાશાદિ પણ અમારામાં જ્ઞાન
છે એવો પ્રત્યય કરો, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આત્માની જેમ. અથવા આત્માઓ
પણ અમારામાં જ્ઞાન છે એવો પ્રત્યય ન કરે, સ્વયં અચેતન હોવાથી, આકા-
શાદિની જેમ.) એ પ્રમાણે આત્માને જડ માનનાર વાહીઓના મતમાં ‘જ્ઞાનમિદ્’
એ પ્રમાણે દરેક આત્મા બાહ્યી શકે તેવો ‘હૃદ્પ્રત્યય’ હોવા છતાં તે પ્રત્યય
આત્માને [વધે જ્ઞાનના સમવાયનું] નિયમન કરતો નથી, કારણ કે આત્મા અને
આકાશાદિગત સમવાયમાં કોઈ વિશેષ નથી.

(૬૦) તત્ત્વ યથેતિ અચેતનત્વાદેવ । વિશેષાભાવાદિતિ અચેતનત્વાવિશેષાત્ ।

(દિ૦) અયૌક્તિકમિતિ ન યુક્તયા સંસ્થૃત્તુ કુત્તયા વાઽઽચરતીતિ ‘તેન દોષ્યતિ’ હતીકળ
વૃદ્ધિઃ । સ્વાદય્વમિતિ આકાશપ્રમુખાઃ । પ્રતિયન્તિવતિ જ્ઞાનન્તુ । ‘ઇળ ગતૌ’ પ્રતિપૂર્વઃ । અથ
પચ્ચમી અન્તુ અન્તુ ઇળથ્વ યત્વમ્ । કમનાર્થાઃ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્થા ઇતિ વચનાત્ । પ્રતિગુરિતિ
ઇળ ગતૌ । મા પ્રતિપૂર્વઃ । અથનની અન્ । ન મામાસ્મયોગે અહધાત્વાદિનિષેધઃ । ‘અનુસિઙ્ઙમ્યસ્ત
ચિદાદિમ્યોઽમુયઃ’ । અન્ સ્થાને ઉત્ત । ‘ઇળં ચા’ ગાદેશઃ । આલોપોઽસાર્વાચાતુકે । તત્ત્વ યથેતિ
અચેતનત્વાદેવ । હૃદેતિ આત્માનિ પ્રત્યયઃ સન્નપીતિ સંટઙ્કઃ ।

§ ૩ નન્વેવમિદ્ પૃથિવ્યાદિષુ રૂપાદય ઇતિ પ્રત્યયોઽપિ ન રૂપાદીનાં પૃથિ-
વ્યાદિષુ સમવાયં સાધયેત્, યથા સ્વાદિષુ, તત્ત્વ વા સ તં સાધયેત્, પૃથિવ્યાદિ-
શ્ચિવ; ઇતિ ન કચિત્ પ્રત્યયવિશેષાત્ કસ્યચિદ્ વ્યવસ્થેતિ ચેત્, સત્યમ્ । અયમપરો-
ઽસ્ય દોષોઽસ્તુ, પૃથિવ્યાદીનાં રૂપાવનાત્મકત્વે સ્વાદિમ્યો વિશિષ્ટતયા વ્યવસ્થાપયિ-
તુમશક્તેઃ ।

કૃત નૈયાયિકાદિ—એ પ્રમાણે તો ‘હૃદ્ પૃથિવ્યાદિષુ રૂપાદયઃ’ (‘આહીં
પૃથ્વી આદિમાં રૂપ આદિ છે’) આ પ્રત્યય પણ જેમ આકાશાદિમાં રૂપાદિના
સમવાયને સિદ્ધ કરતો નથી તેમ પૃથિવ્યાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને
સિદ્ધ ન કરે, અથવા પૃથિવ્યાદિમાં જેમ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે છે તેમ
આકાશાદિમાં પણ રૂપાદિના સમવાયને સિદ્ધ કરે.

એ રીતે તો એવા પ્રત્યય વિશેષથી ઠેઠની કઠીય પણ વ્યવસ્થા નહિ થાય, અને વ્યવસ્થા તો છે જ.

જૈન—સાચી વાત, આ જ કારણે તમારા મતમાં એક બીજો દોષ થયો. કારણ કે, પૃથિવ્યાદિને રૂપાણાત્મક નહિ માને તો આકાશાદિથી તેની વિશિષ્ટરૂપે વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નહિ બને. એટલે કે, રૂપાણાત્મક પૃથિવ્યાદિ પણ નથી, અને આકાશાદિ પણ નથી, તો બન્નેમાં ભેદ શું રહેશે ?

(ટિપ્પણ) તન્નેતિ શાદિષુ । સ્વરૂપાદયમ્ । સમિતિ સમવાયમ્ । અસ્યેતિ મત્તમપ્રેતસ્ય પક્ષસ્ય । રૂપાદયનેતિ ગુણગુણિનોર્ભેદાત્ । પૃથિવ્યાદિષુ રૂપં સમવેતમ્ । ન તુ પૃથિવી રૂપાત્મિકા ।

§ ૪ સ્યાન્મતમ્, આત્માનો જ્ઞાનમસ્માસ્ત્વિતિ પ્રતિયન્તિ, આત્મત્વાત્, યે તુ ન તથા તે નાઽઽસ્માનઃ, યથા સ્વાદયઃ, આત્માનશ્ચૈતેઽહંપ્રત્યયગ્રાહ્યાઃ, તસ્માત્તથા, હત્યાત્મત્વમેવ સ્વાદિન્યો વિશેષમાત્મનાં સાધયતિ, પૃથિવીત્વાદિવત્, પૃથિવ્યાદીનાં પૃથિવીત્વાદિયોગાદિ પૃથિવ્યાદયઃ, તદ્વદાત્મત્વયોગાદાત્માનમ્, તદયુક્તમ્ । આત્મત્વાદિજાતીનામપિ જાતિમદનાત્મકત્વે તત્સમવાયનિયમાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષાત્ તત્સિદ્ધિરિતિ. ચેત્, સ એવ વિચારયિતુમારબ્ધઃ, પરસ્પરમત્યન્તભેદાવિશેષેઽપિ જાનિતત્વતામ્, આત્મત્વજાતિરાત્મનિ પ્રત્યયવિશેષમુપજનયતિ, ન પૃથિવ્યાદિષુ, પૃથિવીત્વાદિજાતયશ્ચ તત્રૈવ પ્રત્યયમુત્પાદયન્તિ, નાત્મનિ, હિતિ કોઽત્ર નિયમહેતુઃ ? । સમવાયમ્ હિતિ ચેત્, સોઽયમન્યોઽન્યસંશ્રયઃ—સતિ પ્રત્યયવિશેષે જાતિવિશેષસ્ય જાતિમતિ સમવાયઃ, સતિ ચ સમવાયે પ્રત્યયવિશેષ હિતિ । પ્રત્યાસત્તિવિશેષાદન્યત એવ તત્પ્રત્યયવિશેષ હિતિ ચેત્, સ કોઽન્યોઽન્યત્ર કથન્નિચ્છતાદાત્મ્યપરિણામાત્ ?, હિતિ સ એવ પ્રત્યયવિશેષહેતુરેષિતવ્યસ્તદમાથે તદઘટનાત્, જાતિવિશેષસ્ય ક્વચિદેવ સમવાયાસિદ્ધેરાત્માદિવિભાગાનુપપત્તેરાત્મન્યેવ જ્ઞાનં સમવેતમિદેદમિતિ પ્રત્યયં કુરુતે, ન પુનરાકાશાદિષુ, હિતિ પ્રતિપત્તુમશક્તેર્નૈ ચૈતન્યયોગાદાત્મનશ્ચેતનત્વં સિદ્ધયેત્ ।

૬૪ નૈવાયિકાદિ—આત્માએ ‘અમારામાં જ્ઞાન છે’ એવી પ્રતીતિ કરે છે. કારણ કે, તેઓમાં આત્મત્વ છે, પરંતુ જેઓ આવી પ્રતીતિ નથી કરતા તેઓમાં આત્મત્વ નથી, જેમકે, આકાશાદિ. અને આ તો અહંપ્રત્યયથી અહં છતાં કરતા આત્માએ છે, માટે તેઓ “અમારામાં જ્ઞાન છે” એવી પ્રતીતિ કરે છે. આ પ્રકારે આત્મત્વ આત્માને આકાશાદિથી ભિન્ન સિદ્ધ કરે છે; જેમકે, પૃથિવીત્વાદિ પૃથિવ્યાદિને. એટલે જેમ પૃથ્વીત્વના યોગને કારણે પૃથ્વી છે તેમ આત્મત્વના યોગને કારણે આત્મા છે.

જૈન—તમારી ઉપરોક્ત યુક્તિ અયોગ્ય છે. કારણ કે, આત્મત્વાદી જાતિઓ પણ ‘જાતિમત્’ સ્વરૂપવાળી (અર્થાત્ જાતિ અને જાતિમત્માં અભેદ) ન હોય તો તેમના સમવાયનો નિયમ સિદ્ધ થશે નહિ, અર્થાત્ તે તે જાતિઓ

તે તે પદાર્થમાં જ છે, અને અન્યત્ર નથી તેવો કોઈ નિયમ બની શકશે નહિ.

નૈયાયિકાદિ—પ્રત્યય વિશેષથી સમવાયના નિયમની સિદ્ધિ થશે.

જૈન—હે નૈયાયિક . તમારા એ પ્રત્યય વિશેષનો જ અહીં વિચાર થઈ કયો છે, બધી જ ભતિઓ ભતિમત્થી સમાનપણે અત્યન્ત બિન્ન હોવા છતાં પણ આત્મવળનિ આત્માને વિષે જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે અને પૃથિવ્યાદિમાં ન કરે, અને તેવી જ રીતે પૃથિવીત્વાદિ ભતિઓ પૃથિવ્યાદિમાં જ પ્રત્યય વિશેષને ઉત્પન્ન કરે, પણ આત્માને વિષે ન કરે, આવો જે નિયમ છે તેનું શું કારણ છે ?

નૈયાયિકાદિ—એવા નિયમનું કારણ સમવાય છે.

જૈન—તો અ.યો.ન્યાશ્રય દોષ થશે. તે આ પ્રમાણે—જો પ્રત્યયવિશેષ હોય તો ભતિવિશેષનો ભતિમાનમાં સમવાય નહીં થાય, અને જો સમવાય હોય તો પ્રત્યયવિશેષ થાય.

નૈયાયિકાદિ—તો એ પ્રત્યયવિશેષ કોઈ અન્ય પ્રકારની પ્રત્યયાસત્તિ-સંબંધ વિશેષથી માનીશું એટલે કે સમવાયથી નહિ માનીએ.

જૈન—એમ હોય તો, કહો તો ખરા કે—કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામથી બિન્ન એવો તે પ્રત્યાસત્તિ-સંબંધવિશેષ કયો છે ? માટે પ્રત્યય વિશેષમાં હેતુ તરીકે કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધને જ માનવો જોઈએ, કારણ કે, કથંચિત્ તાદાત્મ્ય પરિણામ સંબંધના અભાવમાં તે પ્રત્યયવિશેષ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. ભતિવિશેષનો સમવાય કયાંય પણ સિદ્ધ તો થતો નથી તેથી તે કારણે આત્માદિનો વિભાગ પણ સિદ્ધ થશે નહિ અને પરિણામે આત્મામાં જ જ્ઞાન સમવાય સંબંધથી રહે છે. તેથી તે આત્માને વિષે જ ‘આ આત્મામાં જ્ઞાન છે’ એવો પ્રત્યય કરશે અને અન્યત્ર આકાશાદિમાં એવો પ્રત્યય નહિ કરે એવું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય નથી. માટે ચૈતન્યના યોગથી આત્મામાં ચૈતન્ય છે એ સિદ્ધ થતું નથી.

(૫૦) આત્માનૃચ્છેતે इत्यादि गये । तथेति ज्ञानमस्मास्त्विति प्रतियन्ति । जातिमद्वन्-
त्मकत्वे तत्समवायनियमासिद्धिरिति जातिजातिमतोरत्यन्तमेदाभ्युपगमान् । तादात्म्याभावे ।
परस्परमत्यन्तेत्यादि गये जातितद्वन्तमत्यन्तमेदाविशेषेऽपीति शोभः । आत्मनीति जीवे ।
तादात्म्यपरिणामादिति अस्मदभिमतात् । तदभावे इति कथञ्चित् तादात्म्यपरिणामाभावे ।
तदघटनादिति प्रत्ययविशेषाघटनात् ।

(૫૦) સ્થાનમતમિતિ મ્મતઃ । તદ્વદિતિ પૃથિવ્યાદિવત્ । જાતિમદ્વિતિ જાતિમદ્વિ-
રાત્મમિઃ સહાનાત્મકત્વે મેદે સામાન્યવિશેષી સ્વતન્ત્રી ધર્મધર્મિણી પરસ્પરનિરપેક્ષૌ इति भगवान् ।
તત્સમવાયેતિ આત્મત્વાદિજાતિસમવાયનિશ્ચયાસિદ્ધેઃ । પ્રત્યયવિશેષાદિતિ હ્રદાત્મન્યાત્મત્વ-
ભિન્યતઃ । તત્સિદ્ધિરિતિ સમવાયસિદ્ધિઃ । સ एवेति ह्रदात्मन्यात्मत्वमिति प्रत्ययविशेषः ।
तद्वन्तामिति जातिमताम् । तत्रैवेति पृथिव्यादिष्वेव । प्रत्यासत्तीति नैकत्वविशेषात् ।
अन्यत एवेति न तु समवायात् । तत्प्रत्ययेति ह्रदाऽऽत्मनि चैतन्यमेव रूपः । स इति

પ્રત્યાસતિવિશેષઃ । સ પદેતિ કથञ्चित્તાદાત્મ્યપરિણામઃ । તદ્ભાવે इति કથञ्चित્તાદાત્મ્ય-
પરિણામાભાવે । તદ્ઘટનાદિતિ પ્રત્યયવિશેષહેતોરઘટનાત્ । ન સિદ્ધવેદિતિ અમિ ટુ
ચિદ્રૂપભાવેવ ।

§ ૫ અથ કિમપરેણ ? પ્રતીયતે તાવચ્ચેતનાસમવાયાદાત્મા ચેતન इति ચેત,
તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રતીતિશ્ચેત્ પ્રમાણીક્રિયતે, તર્હિ નિષ્પ્રતિદ્વન્દ્વમુપયોગાત્મક
एवाત્મા પ્રસિદ્ધચિત્ । ન હિ જાતુચિત્ સ્વયમચેતનોઽહં ચેતનાયોગાચ્ચેતનઃ, અચેતને
વા મયિ ચેતનાયાઃ સમવાય इति પ્રતીતિરસ્તિ, જ્ઞાતાઽહમિતિ સમાનાધિકરણતયા
પ્રતીતેઃ । મેદે તથાપ્રતીતિરિતિ ચેત્ । ન, કથञ्चित્તાદાત્મ્યાભાવે તદ્દર્શનાત્ । યદ્ધિઃ
પુરુષ इत्याદિપ્રતીતિસ્તુ મેદે સત્યુપચારાદ્ દૃષ્ટા, ન પુનસ્તાર્ત્વિકી । તથા ચાત્મનિ
જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રતીતિઃ કથञ्चित્ચેતનાત્મતાં ગમયતિ, તામન્તરેણાનુપપન્નમાનાવાત્,
કલશાદિવત્, ન હિ કલશાદિરચેતનાત્મકો જ્ઞાતાઽહમિતિ પ્રત્યેતિ । ચૈતન્યયોગા-
ભાવાદસૌ ન તથા પ્રત્યેતીતિ ચેત્ । ન, અચેતનસ્યાપિ ચૈતન્યયોગાચ્ચેતનોઽહમિતિ
પ્રતિપત્તેરનન્તર્ગમેવ નિરસ્તત્વાત્, इत्यચેતનત્વં સિદ્ધમાત્મનો જઙ્ગસ્યાર્થપરિચ્છેદં પરા-
કરોતિ, તં પુનરિચ્છતા ચૈતન્યસ્વરૂપતાઽસ્ય સ્વીકરણીયા ।

§૫ નૈયાયિકાદિ--ચેતનાના સમવાયથી આત્મા ચેતન છે જ, તો પછી કેઈ
પ્રમાણુની શી જરૂર છે ?

જૈન--આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે જો પ્રતીતિને જ પ્રમાણુ માનવી
હોય તો વિના વિરોધે આત્મા ઉપયોગાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે 'સ્વયં'
અચેતન હોવા છતાં ચેતનાના યોગ-સંબંધથી હું ચેતન છું" અથવા 'અચેતન
એવા મારામાં ચેતનાનો સમવાય છે' એવી પ્રતીતિ કેઈ પણ વખતે થતી નથી,
પરંતુ 'હું જ્ઞાતા છું' એ પ્રમાણુ આત્મા અને જ્ઞાતૃત્વની સમાનાધિકરણરૂપે
પ્રતીતિ થાય છે.

નૈયાયિકાદિ--આત્મા અને ચેતનાનો ભેદ છે, માટે 'હું જ્ઞાતા છું' તેવી
પ્રતીતિ થાય છે.

જૈન--ના, કારણ કે કથञ્ચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ વિના તેવી પ્રતીતિ થઈ
શકતી નથી, અને 'યદ્ધિઃ પુરુષઃ' વિગેરે સ્થળે ભેદ હોવા છતાં જો સામાના-
ધિકરણ્યવાળી પ્રતીતિ થાય છે તે તો ઉપચાર (આરોપ)થી થાય છે, પરંતુ તે
પ્રતીતિ તાર્ત્વિકી-સત્યરૂપા નથી, અને તથી 'હું જ્ઞાતા છું' એ પ્રતીતિ આત્માની
સાથે ચેતન્યનું કથञ્ચિત્ તાદાત્મ્ય જણાવે છે. કારણ કે, આત્માને ચેતનાત્મક
ન માનવામાં આવે તો કલશાદિની જેમ આત્મામાં પણ 'હું જ્ઞાતા છું' એવી
પ્રતીતિ ઘટશે નહિ; અચેતનાત્મક કલશાદિ 'હું જ્ઞાતા છું' એવી પ્રતીતિ
કરતા નથી.

નૈયાયિકાદિ—ચૈતન્યનો યોગ (સંબંધ) ન હોવાથી આ (કલશાદિ પદાર્થ) 'હું' જ્ઞાતા છું' એવો પ્રત્યય કરતા નથી.

જૈન--આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે અચેતન હોવા છતાં પણ 'ચૈતન્યના' ચે ગથી. 'હું ચેતન છું' એવો પ્રતીતિ થવાનું અભેદ હમણાં જ ખંડન કરેલ છે. એ રીતે જડ આત્મામાં સિદ્ધ થયેલ અચેતનત્વ આત્મા દ્વારા થતા અર્થ પરિચ્છેદ પદાર્થજ્ઞાનનો નિરાસ કરે છે. પરંતુ જો તમારા આત્મામાં પદાર્થજ્ઞાનને સ્વીકારવું જ હોય તો આત્માનું ચૈતન્યસ્વરૂપ માનવું જ જોઈએ.

(૫૦) અથ કિમપરેણેત્યાદિ પરઃ । અચેતને ચેત મૌલપાઠઃ । અચેતને ચેતિ પાઠાન્તરમ્ । તદ્વદર્શનાદિતિ સમાનાધિકરણતાદર્શનાત્ । ચૈતન્યયોગાભાવાદિત્યાદિ પરઃ । અસાચિતિ કલશાદિઃ । તથેતિ જ્ઞાતાડહમ્ । તમિતિ અર્થપરિચ્છેદમ્ ।

(ટિપ્) નિઃપ્રતિદ્વન્દ્વમિતિ પ્રતિમરૂલર્વાર્જનં યથા ભવતિ । એવે તથેતિ ચેતનયા સહાભેદેન પ્રતીતિર્નાંતરત્યર્થઃ । તદ્વદર્શનાદિતિ પ્રતીતિરદર્શનાદર્શનાત્ । તામિતિ ચેતનાત્મતાં વિના । અનુપપદ્યેતિ પ્રતીતેરિતિ શેષઃ । કલશાદિવાદિતિ કલશાદેગિષ્વ ષષ્ઠ્યન્તાદિતિઃ । અસાચિતિ કલશઃ તથેહ જ્ઞાતાહમિતિ । અચેતનત્વમિતિ અસ્મામિઃ પૂર્વકેતુત્વેનોપાત્તમ્ । તં પુનરિતિ અથ પરિચ્છેદમ્ । અસ્થેતિ આત્મનઃ ।

§ ૬ નનુ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયાદાત્મજ્ઞાનયોર્ભેદઃ, અન્યથા ધનવાનિતિ પ્રત્યયાદપિ ધનતદ્વોર્ભેદાભાવાનુષંગાદિતિ કશ્ચિત્, તદપ્યસન્ । યતો જ્ઞાનવાનહમિતિ નાત્મા પ્રત્યેતિ, જડત્વૈકાન્તરૂપત્વાદ્, ઘટવન્ । સર્વથા જડશ્ચ સ્યાદાત્મા, જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયશ્ચાસ્ય સ્યાદ્, વિરોધાભાવાત્, इति मा निर्णयोः तस्य तथोत्पत्त्यसम्भवात्, જ્ઞાનવાનહમિતિ હિ પ્રત્યયો નાગ્રહીતે જ્ઞાનાત્મ્યે વિશેષણે વિશેષ્યે ચાત્મનિ જાતૂત્પદ્યતે, સ્વમતવિરોધાત્ “નાગ્રહીતવિશેષણા વિશેષ્યે વુદ્ધિઃ” इति वचनाद् । ગ્રહીતયોસ્તયોરુત્પદ્યત इति चेत्, कुतस्तद्ग्रहीतिः ? । न तावत् स्वतः, स्वसंवेदनानभ्युपगमात्, स्वસંવિદિતે બાત્મનિ જ્ઞાને ચ સ્વતઃ ના યુજ્યતે, નાન્યથા, સન્તાનાન્તરવત્ । પરતશ્ચેત્, તદપિ જ્ઞાનાન્તરં વિશેષ્યં નાગ્રહીતે જ્ઞાનત્વવિશેષણે ગ્રહીતું શક્યમિતિ જ્ઞાનાન્તરાત્ તદપ્રહણેન ભાગ્યમિત્યનવસ્થાનાત્ કુતઃ પ્રકૃતપ્રત્યયઃ ? । तदेवं नात्मनो जडस्वरूपता संगच्छते ।

ફેદ નૈયાયિકાદિ--“હું જ્ઞાનવાન છું” એવો પ્રત્યય થતો હોવાથી આત્મા અને જ્ઞાનનો ભેદ માનવો જોઈએ. જો એ ભેદ ન માનો તો ‘હું’ ધનવાન છું’ એ પ્રત્યયથી પણ ધન અને ધનવાનના ભેદનો અભાવ થઈ જશે.

જૈન--આ કથન પણ અસત્ છે, કારણ કે એકાન્ત જડરૂપ આત્મા ઘટની જેમ ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવો પ્રત્યય કરી શકાતો નથી. આત્મા સર્વથા જડ પણ હોય. ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવો પ્રત્યય પણ કરે તેમાં કંઈ વિરોધ નથી. આવા પ્રકારનો નિર્ણય પણ કરશે નહિ. કારણ કે, જડ આત્મામાં તો તેવા પ્રકારના પ્રત્યયની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, કારણ કે, ‘હું જ્ઞાનવાનો છું’ આ

પ્રત્યય—જ્ઞાન નામના વિશેષણનું અને આત્મારૂપ (વિશેષ્યનું) જ્યાં સુધી બુદ્ધિ અહણુ કરતી નથી ત્યાં સુધી થઈ શકતો નથી, અન્યથા તમારા મતનો જ વિરોધ થશે. કારણ કે—તમારું જ વચન છે કે, જ્યાં સુધી વિશેષણનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી વિશેષ્યનું જ્ઞાન થતું નથી.

નૈયાયિકાદિ—વિશેષણ અને વિશેષ્ય ગૃહીત હોય ત્યારે તે પ્રત્યય હંપત્ત થાય છે.

જૈન—તો તે બંનેનું અહણુ કઈ રીતે થાય છે ?

(૧) તમે સ્વસંવેદન માનતા નથી માટે વિશેષણ અને વિશેષ્યનું સ્વતઃ અહણુ તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે જ્ઞાન અને આત્માને સ્વસંવિહિત માનો તો જ તેમનું સ્વતઃ અહણુ ઘટી શકે છે, અન્યથા સન્તાનાન્તરની જેમ તેમનું સ્વતઃ અહણુ ઘટી શકતું નથી.

(૨) અને પરતઃ અહણુ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે જ્ઞાનત્વ વિશેષણ અગૃહીત હોય ત્યાં સુધી તે પર એવા જ્ઞાનરૂપ વિશેષ્યનું પણ અહણુ થતું નથી, એટલે—તેનું અહણુ કરવા વળી બીજું જ્ઞાન જોઈએ. એ પ્રમાણેની અનવસ્થાને કારણે ‘હું’ જ્ઞાનવાળો છું’ આ પ્રકૃત પ્રત્યય કઈ રીતે થશે ? તેથી આ બધા દોષોને કારણે આત્માનું જડ સ્વરૂપ યુક્તિસંગત નથી.

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । તદ્વપ્યર્સાદિત્યાદિ સ્મરિઃ । તસ્યેતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયસ્ય । તથોત્પત્ત્યસંભવાદિતિ જઠર્વેત્પત્યસંભવાત્ ।

(ટિ૦) અન્યથેતિ આત્મજ્ઞાનયોરમેદે । તદ્વત્તોરિતિ ધનવતોઃ । સર્વથા જઠ્ર ઇત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । તસ્યેતિ સર્વથા જઠસ્વભાવસ્યાડડમનઃ । તથોત્પત્તીતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયોત્પાદાસંભવાત્ । તયોરિતિ વિશેષણવિશેષ્યયોઃ । ઉત્પત્યત્ત્વમિતિ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયમિતિ શેષઃ । તદ્વત્તોરિતિ વિશેષણવિશેષ્યપ્રહણમ્ । સેતિ તદ્વત્તોરિતિઃ । નાન્યથેતિ સ્વસંવેદનાત્મનોરસરૂપે । તદ્વપ્રહણેનેતિ જ્ઞાનાન્તરપ્રહણેન । પ્રકૃતોત્પત્તિ પ્રકૃતસ્ય પ્રસ્તુતસ્ય જ્ઞાનવાનહમિત્યસ્ય પ્રત્યયઃ ।

§ ૭ નાપિ કૂટસ્થનિત્યતા, યતો યથાવિધઃ પૂર્વદશાયમાત્મા, તથાવિધ એવ ચેજ્ઞાનોત્પત્તિસમયેડપિ ભવેત્, તદા પ્રાગિવ કથમેષ પદાર્થપરિચ્છેદકઃ સ્યાત્ ? પ્રતિનિયતસ્વરૂપાપ્રચ્યુત્તિરૂપત્વાત્ કૌટસ્થ્યસ્ય, પદાર્થપરિચ્છેદે તુ પ્રાગપ્રમાતુઃ પ્રમાતૃરૂપતયા પરિણામાત્ કુતઃ કૌટસ્થ્યમિતિ ? ।

§૭ વળી, આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય પણ નથી, કારણ કે પૂર્વાવસ્થામાં આત્મા જે પ્રકારનો હતો; તે જ પ્રકારનો જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ એ હોય તો પૂર્વાવસ્થામાં પરિચ્છેદક ન હતો, તે રીતે જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ પદાર્થપરિચ્છેદક કઈ રીતે થશે ?

કારણ કે પ્રતિનિયત સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો એ જ કૂટસ્થનું લક્ષણ છે. આત્મામાં પદાર્થ પરિચ્છેદ માનવામાં તો પૂર્વે જે અપ્રમાતા હતો, તે હવે પ્રમાતારૂપ પરિણામને પામ્યો; આથી તેની કૂટસ્થતા કઈ રીતે ઘટશે ? અર્થાત્ નહિ ઘટે.

§ ૮ કર્તા સાક્ષાદ્ભોક્તિવિશેષણયુગલકેન કાપિલમતં તિરસ્ક્રિયતે, તથાહિ-
કાપિલઃ કર્તૃત્વં પ્રકૃતેઃ પ્રતિજાનીતે ન પુરુષસ્ય, “અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા” इति
વચનાત્, તદયુક્તમ્ । યતો યથયમકર્તા સ્યાત્, તદાનીમનુભવિતાઽપિ ન ભવેત્
દ્રષ્ટુઃ કર્તૃત્વે મુક્તસ્યાપિ કર્તૃત્વપ્રસક્તિરિતિ ચેત્ । મુક્તઃ કિમકર્તેદ્રઃ ? । વિષયસુખા-
દેરકર્તૃત્વેતિ ચેત્, કુતઃ સ તથા ? । તત્કારણકર્મકર્તૃત્વાભાવાદિતિ ચેત્, તર્હિ
સંસારી વિષયસુખાદિકારણકર્મવિશેષસ્ય કર્તૃત્વાદ વિષયસુખાદેઃ કર્તા, સ એવ
ચાઽનુભવિતા કિં ન ભવેત્ ? । સંસાર્યવસ્થાયમાત્મા વિષયસુખાદિતત્કારણકર્મણા
ન કર્તા, ચેતનવાદ, મુક્તાવસ્થાવત્, હત્યેતદપિ ન સુન્દરમ્, સ્વેદવિધાતકારિત્વાત્ ।
સંસાર્યવસ્થાયમાત્મા ન મુખાદેભોક્તા, ચેતનવાદ, મુક્તાવસ્થાવત્, इति સ્વેદસ્યા-
ત્મનો ભોક્તૃત્વસ્ય વિધાતાત્ । પ્રતીતિવિરુદ્ધમિદવિધાતસાધનમિદમિતિ ચેત્, કર્તૃત્વા-
ભાવસાધનમપિ કિં ન તથા ? પુંસઃ શ્રોતાઽઽગ્રાતાઽહમિતિ સ્વકર્તૃત્વપ્રતીતેઃ ।

§ ૮ સૂત્રમાં કર્તા અને સાક્ષાદ્ભોક્તા એ બે વિશેષણો વડે કાપિલ (સાંખ્ય)-
મતનું નિરસન કરાયું છે, તે આ પ્રમાણે-‘અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા’-(આત્મા અકર્તા
છે, નિર્ગુણ-સત્વાદિ ગુણ રહિત છે અને ભોક્તા છે.) એ વચનથી સાંખ્યમત-
વાદીઓ પુરુષ આત્માને અકર્તા અને પ્રકૃતિને કર્તા માને છે, પણ સાંખ્યની
એ માન્યતા યુક્તિહીન છે, કારણ કે જો આ આત્મા અકર્તા હોય-એટલે કે
કર્તા ન હોય-તો અનુભવતા અર્થાત્ ભોક્તા પણ ન થાય.

સાંખ્ય-દષ્ટા (આત્મા)ને કર્તા માનવાથી મુક્તાત્માને પણ કર્તા માનવાનો
પ્રસંગ આવશે, કારણ કે તે પણ આત્મા છે.

જૈન-તો શું મુક્તાત્મા અકર્તા તરીકે ઇષ્ટ છે ?

સાંખ્ય-મુક્તાત્મા વિષય સુખાદિનો તો અકર્તા છે જ.

જૈન-મુક્તામા એવો કેમ છે ?

સાંખ્ય-વિષય સુખના કારણરૂપ કર્મનો તે કર્તા નથી માટે.

જૈન-જો એમ હોય તો સંસારી આત્મા વિષય સુખાદિના કારણરૂપ
કર્મનો કર્તા હોવાથી વિષયસુખાદિનો કર્તા, અને તે જ અનુભવતા અર્થાત્ ભોક્તા
કેમ નહિ થાય ?

સાંખ્ય-સંસારી અવસ્થામાં પણ આત્મા વિષયસુખાદિ અને તેના કારણ
રૂપ કર્મનો કર્તા નથી કારણ કે તે ચેતન છે, મુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.

જૈન-આ અનુમાન પણ શ્લાખ્ય નથી, કારણ કે આ અનુમાનથી તમોને
ઇષ્ટ એવા આત્માના ભોક્તૃત્વનો વિધાત થાય છે. ઇષ્ટવિધાત આ પ્રમાણે થશે-
‘સંસારી અવસ્થામાં આત્મા સુખાદિનો ભોક્તા નથી, કારણ કે તે ચેતન છે,
મુક્તાવસ્થાના આત્માની જેમ.’

સાંખ્ય—અમારા ઇંદ્રિય વિધાત કરનારું આ સાધન પ્રતીતિવિરુદ્ધ છે.
જૈન—તો પછી ‘હું’ શ્રોતા-સાંભળનાર છું, હું આપ્રાતા-સુંઘનાર છું”
એ પ્રમાણે આત્માને સ્વકર્તૃત્વની પ્રતીતિ હોવાથી કર્તૃત્વના અભાવને સાધનારું
તમારું સાધન પણ પ્રતીતિવિરુદ્ધ કેમ નહિ ?

(૫૦) “અકર્તા નિર્ગુણો ભોક્તા” इति वचनादिति ।

અમૂર્તચેતનો મોગી નિત્યઃ સર્વગતોડક્રિયઃ । અકર્તા નિર્ગુણઃ સૂક્ષ્મ આત્મા કપિલદર્શને ॥૧॥

(૫૦) द्रष्टुरिति आत्मनः । मुक्तः किमित्यादि सूरिः ।

(૫૦) વિષયસુખાદેરિત્યાદિ પરઃ । કુતઃ સ તથેત્યાદિ સૂરિઃ । સ્વેષ્ટસ્યેતિ ભવતા ।

પ્રતીતિવિરુદ્ધમિત્યાદિ પરઃ ।

(ટિ૦) यतो यदोत्पत्तिरिति । अयमिति आत्मा । द्रष्टुरिति आत्मनः । स इति आत्मा ।
તથેતિ અકર્તા । તત્કારણેતિ કર્તૃત્વસાધકાનિ યાનિ કર્માણિ તત્કર્તૃત્વાસમ્મવાદ । મુક્તઃ કર્તૃત્વ-
સાધકાનિ કર્માણિ ન કરોતીત્યર્થઃ । સંસારોતિ સંસારપતિત એવ જીવઃ । સ એવેતિ આત્મેવ ।
ન તથેતિ પ્રતીતિવિરુદ્ધં ન ।

§ ૧ અથ શ્રોતાહમિત્યાદિપ્રતીતિરહઙ્કારાસ્પદમ્, અહઙ્કારસ્ય ચ પ્રધાનમેવ
કર્તૃતયા પ્રતીયત इति चेत्, તત एवानुभवितु प्रधानमस्तु । ન હિ તસ્યાહઙ્કારાસ્પ-
દત્વં ન પ્રતિમાતિ, શબ્દાદેરનુભવિતાહમિતિ પ્રતીતેઃ સકલજનસાક્ષિકત્વાત્ । આન્ત-
મનુભવિતુરહઙ્કારાસ્પદત્વમિતિ चेत्, કર्तुः कथं न भ्रान्तम् ? । તસ્યાહઙ્કારાસ્પદત્વા-
દિતિ चेत्, તત एवाऽनुभवितुस्तदभ्रान्तमस्तु । તસ્યૌપાધિકત્વાદહઙ્કારાસ્પદત્વં ભ્રાન્ત-
મેવેતિ चेत्, कुतस्तदौपाधिकत्वसिद्धिः ।

હું સાંખ્ય—‘હું’ શ્રોતા છું’ વિગેરે પ્રતીતિએ તો અહંકારને થાય છે
અને તે અહંકારના કર્તા તરીકે પ્રધાન જ પ્રતીત થાય છે.

જૈન—તે જ ન્યાયે ભોક્તા પણ પ્રધાનને જ માનવું બેઠએ, કારણ કે
ભોક્તૃત્વની પ્રતીતિ અહંકારને થતી નથીએમ તો નથી કારણ કે ‘હું’ શબ્દાદિને
અનુભવિતા છું” એ પ્રતીતિ બધાંને થાય છે.

સાંખ્ય—અહંકારમાં ભોક્તૃત્વ બ્રાન્ત છે.

જૈન—તો અહંકારનું કર્તૃત્વ બ્રાન્ત કેમ નહિ ?

સાંખ્ય—કર્તૃત્વ અહંકારને હોય છે એટલે અહંકારનું કર્તૃત્વ બ્રાન્ત નથી.

જૈન—તે જ ન્યાયે તેનું ભોક્તૃત્વ પણ અબ્રાન્ત માનવું બેઠએ.

સાંખ્ય—અહંકારનું ભોક્તૃત્વ ઔપાધિક હોઈને બ્રાન્ત જ છે.

જૈન—તેની ઔપાધિકતાની સિદ્ધિ કઈ રીતે થાય છે ?

(૫૦) अनुभवितुप्रधानमस्त्विति अनुभवितैव प्रधानशब्दव्यपदेशो भवतु अहंकारास्प-
ત્વાવિશેષાત્ । ‘तस्येति अनुभवितुः । કર્તૃરિતિ પ્રધાનસ્ય । તસ્યેત્યાદિ પરઃ । તત એત્યાદિ
સૂરિઃ । તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । તદિતિ અહઙ્કારાસ્પદત્વમ્ । ઔપાધિકત્વસિદ્ધિરિતિ
અહઙ્કારાસ્પદત્વસિદ્ધિઃ ।

(ટિ.) તત પવેતિ અહંકારાસ્પદત્વાદેવ । તસ્યેતિ અનુભવસ્ય । તસ્યેતિ કર્તુઃ । તત પવેતે અહંકારાસ્પદત્વાદેવ । તદ્વિતિ અહંકારાસ્પદાવમ્ । તસ્યેતિ અનુભવિતુઃ । તત્ત્વોપાધિકત્વેતિ તસ્યાનુભવિતુરોપાધિકત્વસિદ્ધિઃ ।

§ ૧૦ અથ પુરુષસ્વભાવવાદાદહંકારગચ તદાસ્પદત્વં પુરુષસ્વભાવસ્યાનુભવિતૃત્વસ્યોપાધિકમિતિ ચેત્, સ્યાદેવમ્, યદિ પુરુષસ્વભાવોઽહંકારો ન સ્યાત્ । મુક્તસ્યાહંકારાભાવાદપુરુષસ્વભાવ એવાહંકારઃ; સ્વભાવો હિ ન જાતુચિત્ તદ્વન્તં ત્યજતિ, તસ્ય નિઃસ્વભાવપ્રસજ્ઞાદિતિ ચેત । ન, સ્વભાવસ્ય દ્વિવિધત્વાત્ સામાન્યવિશેષપર્યાય-મેદાત્, તત્ર સામાન્યપર્યાયઃ શાશ્વતિકસ્વભાવઃ, કાદાચિત્કો વિશેષપર્યાય ઇતિ ન કાદાચિત્કત્વાત્ પુંસ્યહંકારાદેરતસ્વભાવતા, તતો ન તદાસ્પદત્વમનુભવિતૃત્વસ્યોપાધિકમ્, યેનાશ્રાન્ત ન ભવેત્ । તતઃ સિદ્ધમાત્માઽનુભવિતેવ કર્તા; અર્કતુર્મોક્તૃત્વાનુપપત્તેશ્ચ ।

§૧૦ સાંખ્ય-અહંકાર એ પુરુષ અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવરૂપ નથી, એટલે પુરુષના સ્વભાવમૂલ લોકતૃત્વ તેને ઔપાધિક છે.

જૈન-આલું તો જ બને જો અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ ન હોય

સાંખ્ય મુક્તાત્મામા અહંકારનો અભાવ છે, માટે અહંકાર પુરુષના સ્વભાવરૂપ નથી, કારણ કે સ્વભાવ જો વસ્તુમાંથી દૂર થાય તો તે નિઃસ્વભાવ બની જાય, એટલે સ્વભાવ તેનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી.

જૈન-એમ નથી કારણ કે સ્વભાવ બે પ્રકારે છે—(૧) સામાન્ય પર્યાયરૂપે અને (૨) વિશેષ પર્યાયરૂપે. તેમાં સામાન્ય પર્યાય શાશ્વતિક (નિત્ય) સ્વરૂપ સ્વભાવવાળો છે અને વિશેષપર્યાય કાદાચિત્ક (કેઈ કેઈવાર થવાના) સ્વરૂપ સ્વભાવવાળો છે, એટલે. અહંકારાદે પુરુષમાં કેઈ કેઈ વાર થનાર હોવા છતાં પણ તે પુરુષના અસ્વભાવરૂપ નથી, માટે અહંકારનું લોકતૃત્વ ઔપાધિક નથી. તો પછી અહંકારનું લોકતૃત્વ અશ્રાન્ત કેમ નહિ ? તેથી આત્મામાં લોકતૃત્વની જેમ જ કર્તૃત્વ પણ છે, એ સિદ્ધ થયું. અને વળી, અકર્તામાં લોકતૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, માટે પણ તેને (આત્માને) કર્તા માનવો જોઈએ.

(૫૦) અથેત્યાદિ સ્યાદેવમિત્યાદિ સ્મરિઃ । અહંકારો ન સ્યાદિતિ અપિ ત્વસ્મરેષ । મુક્તસ્યાહંકારાભાવાદિત્યાદિ પરઃ । તદ્વન્તમિતિ સ્વભાવવન્તમ્ । ન, સ્વભાવસ્યેત્યાદિ સ્મરિઃ । પુંસ્યહંકારાદેરિતિ અહંકારાદિઃ પુંસઃ કાદાચિત્કો વિશેષપર્યાયઃ । અતસ્સ્વભાવ-સેતિ અપિ તુ તત્સ્વભાવતૈવ ।

(ટિ.) તદાસ્પદત્વમિતિ અહંકારાસ્પદત્વમ્ ।

§ ૧૧ નનુ મોક્તૃત્વમપ્યુપચરિતમેવાસ્ય, પ્રકૃતિવિકારમૂતાયાં હિ દર્પણ-કારાયાં બુદ્ધો સંક્રાન્તાનાં સુલુદુ.લાદીનાં પુરુષઃ સ્વાત્મનિ પ્રતિબિમ્બોદયમાત્રેણ મોક્ષા વ્યપદિશ્યતે, તદશસ્યમ્, તસ્ય તથાપરિણામમન્તરેણ પ્રતિબિમ્બોદયસ્યાઽષ્ટનાત્. સ્ફટિકાદાવપિ પરિણામેનૈવ પ્રતિબિમ્બોદયસમર્થનાત્; તથાપરિણામામ્યુપગમે ચ કુતઃ કર્તૃત્વમસ્ય ન સ્યાત્ ?; ઇતિ સિદ્ધમસ્ય કર્તૃત્વં સાક્ષાન્નૌક્તૃત્વં ચેતિ ।

§૧૧ સાંખ્ય—આત્માનું લોકતૃત્વ પણ ઔપચારિક છે, કારણ કે પ્રકૃતિના વિકારરૂપ હર્ષભ્રાકાર યુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત થયેલ સુખ-દુઃખાદિનું પુરુષને પોતાને વિષે પ્રતિબિંબ-છ.યા પડવા માત્રથી તે લોકતા કહેવાય છે.

જૈન—આ કથન પ્રશંસનીય નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના પરિણામ વિના આત્મામાં પ્રતિબિંબની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી. સ્ફુટિકાદિમાં પણ પરિણામને કારણે જ પ્રતિબિંબોદયનું સમર્થન કરવામાં આવે છે અને તેવા પ્રકારનો પરિણામ આત્મામાં માનવા જતાં તો આત્માનું કર્તૃત્વ કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? આ પ્રમાણે આત્મામાં કર્તૃત્વ અને સાક્ષાદ્લોકતૃત્વ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) નનુ મોક્તૃત્વમપીત્વાદિ પર :

(૫૦) ઉપચરિતમેવાસ્યેત્યતોઽમે યત્ત્વમ્ । દર્પણાકારાયામિતિ ઉભયમુચ્ચદર્પે-
ણાકારાયામ્ । તદ્દશસ્યમિત્યાદિ સૂત્રિ :

(ટિ.) અસ્યેતિ આત્મનઃ । તસ્યેતિ આત્મનઃ । તથેતિ મુચ્ચદુઃખાદિપરિણામં વિના ।
અસ્યેતિ પ્રતિપન્નસ્વાત્મનઃ ।

§ ૧૨ સ્વદેહપરિમાણ હત્યનેનાઽપિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતં સર્વગતત્વમાત્મનો નિષિધ્યતે, તથાલ્લે જીવતત્ત્વપ્રમેદાનાં વ્યવસ્થાનાપ્રસિદ્ધિપ્રસન્નાત્ સર્વગતાત્મન્યેકત્રૈવ નાનાત્મકાર્યપરિસમાત્તેઃ સકૃન્નાનામનઃસમાયોગો હિ નાનાત્મકાર્યમ્, તષ્ચૈકત્રાપિ યુજ્યતે, નભસિ નાનાષ્ટાદિસંયોગવત્ એતેન યુગપન્નાનાશરીરેન્દ્રિયસંયોગઃ પ્રતિપા-
દિતઃ । યુગપન્નાનાશરીરિષ્વાત્મસમવાયિનાં મુચ્ચદુઃખાદીનામનુપપત્તિઃ, વિરોધાદિતિ ચેત્ ।
ન, યુગપન્નાનામેર્યાદિષ્વાકાશસમવાયિનાં વિતતાદિશબ્દાનામનુપપત્તિપ્રસન્નાત્, તદ્વિ-
રોધસ્યાવિશેષાત્ । તથાવિધશબ્દકારણમેદાદ ન તદનુપપત્તિરિતિ ચેત્, મુચ્ચાદિકારણ-
મેદાત્ તદનુપપત્તિરપ્યેકત્રાઽસ્ત્મિનિ મા મૂદ્, વિશેષાભાવાત્ । વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાદા-
ત્મનો નાનાત્વમિતિ ચેત્, તત્ત્વેવાકાશનાનાત્વમસ્તુ । પ્રદેશમેદોપચારાદદોષ इति
ચેત્, તત્ત્વેવાત્મન્યપ્યદોષઃ।જનનમરણકરણાદિપ્રતિનિયમોઽપિ સર્વગતાત્મવાદિનાં
નાઽસ્ત્મબહુલ્લં સાધયેત્, એકત્રાઽપિ તદુપપત્તેઃ, ઘટાકાશાદિજનનવિનાશાદિવત્ ; ન
હિ ઘટાકાશસ્યોત્પત્તૌ ઘટાકાશસ્યોત્પત્તિરેવ, તદા વિનાશસ્યાપિ દર્શનાત્ ; નાપિ
વિનાશે વિનાશ એવ, જનનસ્યાપિ તદોપલ્ભ્યાત્, સ્થિતૌ વા ન સ્થિતિરેવ વિનાશોત્પા-
દયોરપિ તદા સમીક્ષણાત્ । સતિ બન્ધે ન મોક્ષઃ, સતિ વા મોક્ષે ન બન્ધઃ સ્યાત્,
એકત્રાત્મિનિ વિરોધાદિતિ ચેત્ । ન, આકાશેઽપિ સતિ ઘટબન્ધે ઘટાન્તરમોક્ષાભાવપ્રસ-
ન્નાત્, સતિ વા ઘટવિશ્લેષે ઘટાન્તરવિશ્લેષપ્રસન્નાત્ । પ્રદેશમેદોપચારાદ ન તત્પ્રસન્ન
इति ચેત્, તત્ત્વેવાત્મિનિ ન તત્પ્રસન્નઃ । નભસઃ પ્રદેશમેદોપગમે જીવસ્યાઽપ્યેકસ્ય પ્રદેશ-
મેદોઽસ્તિવતિ કુતો જીવતત્ત્વપ્રમેદવ્યવસ્થા ? યતો વ્યાપકત્વં સ્યાત્ ।

કૃ૧૨ સૂત્રમાં મહુષ્ય કરેલ 'સ્વદેહ પરિણામ' એ વિશેષણથી નૈયાયિકાદીઓ-એ માનેલ આત્માના સર્વગતત્વ (વિભૂત્વ-સર્વભૂત દ્રવ્ય સંયોગિત્વ)નો નિષેધ થાય છે; કારણ કે, આત્મા (જીવ)ને સર્વગત (વિભુ) માનવામાં આવે તો જીવતત્ત્વના પ્રભેદોની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહિ. કારણ કે સર્વવ્યાપી એક જ આત્મામાં અનેક આત્માના કાર્યોની સંકલના થઈ શકે છે, કારણ કે યુગપદ્ અનેક મનનો આત્મા સથે સંબંધ થવો તે જ તે અનેક આત્માનાં કાર્યો છે. અને એવો અનેક મનનો સંયોગ એક જ (વિભુ) આત્મામાં-એક જ આકાશમાં અનેક ઘટાદિના સંયોગની જેમ જ-ઘટી શકે છે. આ જ ન્યાયે એક જ (વિભુ) આત્મામાં યુગપત્ અનેક શરીર અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગનું પણ સમર્થન થયું એમ સમજી લેવું.

નૈયાયિકાદિ--એક જ આત્મામાં યુગપદ્ અનેક શરીર માનવામાં આવતાં આત્મામાં સમવય સંબંધથી સુખદુઃખાદિની ઉત્પત્તિ ઘટી શકશે નહિ, કારણ કે તેમાં વિરોધ છે.

જૈન--નેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તો તો આકાશ સાથે સંયુક્ત યુગપદ્ અનેક ભેદોનિ વસ્તુઓમાં આકાશમાં સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થનાર વિનતાદિ શબ્દોની ઉત્પત્તિની પણ ઉપપત્તિ થશે નહિ, કારણ કે અહીં પણ વિરોધ સમાનરૂપે જ છે.

નૈયાયિકાદિ--શબ્દોના કારણના તથા પ્રકારના ભેદથી વિતતાદિ શબ્દોની ઉત્પત્તિમાં કશે જ વિરોધ નહિ આવે (અર્થાત્ ઉપપત્તિ-સિદ્ધિ થશે.)

જૈન--તો એ જ ન્યાયે સુખાદિના કારણના ભેદથી એક જ આત્મા વિશે સુખાદિમાં પણ વિરોધ નહિ આવે કારણ કે આકાશ અને આત્મા બન્ને સર્વગતરૂપે સમાન જ છે.

નૈયાયિકાદિ--સુખદુઃખાદિરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય બનવાથી આત્મામાં નાનાત્વ (અનેકત્વ) આવશે.

જૈન--તો એ જ ન્યાયે વિતતાદિ શબ્દરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોવાથી આકાશમાં પણ નાનાત્વ (અનેકત્વ) માનવું જોઈએ.

નૈયાયિકાદિ--પ્રદેશના ભેદને આકાશમાં ઉપચાર છે, તેથી નાનાત્વ દોષ નથી.

જૈન--તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ દોષ નથી. અર્થાત્ જન્મ, મરણ અને ઈન્દ્રિયાદિનો પ્રતિનિયમ-એટલે કે જન્માદિનો સંબંધ તે તે આત્માનું બહુત્વ સિદ્ધ કરી શકશે નહિ, કારણ કે એક જ આત્મા માનીને પણ જન્માદિનો પ્રતિનિયમ સિદ્ધ કરી શકાય છે, જેમ કે આકાશ છતાં ઘટાકાશાદિની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિગેરેની વ્યવસ્થા છે. ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ હોય ત્યારે માત્ર ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ જ હોય એવું નથી પણ તે વખતે વિનાશ પણ જોવાય છે. તેવી જ રીતે ઘટાકાશનો વિનાશ હોય ત્યારે માત્ર વિનાશ જ છે એવું પણ નથી પરંતુ ઉત્પત્તિ પણ જોવાય છે તેવી જ રીતે ઘટાકાશની સ્થિતિમાં માત્ર સ્થિતિ જ હોય એવું નથી પરંતુ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પણ તે વખતે જોવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પણ એક જ આત્મામાં જો બન્ધ હોય તો મોક્ષ નહિ થાય, અથવા મોક્ષ હોય તો બન્ધ નહિ થાય, કારણ કે એક જ આત્મામાં બન્ધ અને મોક્ષનો પરસ્પર વિરોધ છે.

જૈન—ઉપરતું કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં તો આકાશમાં પણ એક ઘટનો બન્ધ હોય ત્યારે બીજા ઘટના મોક્ષભાવનો અર્થાત્ બન્ધનો પ્રસંગ આવશે, અથવા એક ઘટનો વિશેષ (વિયોગ-અભાવ-મોક્ષ) હોય ત્યારે બીજા વિરોધનો પ્રસંગ આવશે એટલે કે ઘટબન્ધ નહિ થાય.

નૈયાયિકાદિ—આકાશમાં પ્રદેશભેદનો ઉપચાર કરવાથી ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે.

જૈન—તો એ જ રીતે આત્મામાં પણ પ્રદેશભેદનો ઉપચાર કરવાથી તમોએ જણાવેલ બંધ-મોક્ષના વિરોધનો પ્રસંગ નહિ આવે.

અને જો આકાશમાં પ્રદેશભેદ સ્વીકારે છે તો એક જ (આત્મા)માં પણ પ્રદેશભેદ સ્વીકારે, અને એ રીતે પ્રદેશભેદ સ્વીકારે તો નાના જીવોની (જીવતત્ત્વના પ્રભેદની) વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે ? અને જો તે નહિ થાય તો તેની વ્યાપકતા પણ સિદ્ધ નહિ થાય.

(૧૦) યુગપન્નાનાશરીરેષ્વિત્યાદિ પરઃ । અનુપપત્તિરિતિ યુગપદનુપપત્તિઃ, કો ભાવ એકાત્મનીતિ ભાવઃ । ચિરુદ્ધર્માધ્યાસાદિત્યાદિ પરઃ । તદુપપત્તેરિતિ જનન-મરણકરણજનુપપત્તેઃ ।

(ટિપ્) તથાત્ત્વે इति नैयायिकादिपरिकल्पितसर्वगतत्वे । जीवतत्त्वैति एकैन्द्रियादीनाम् । नवतत्त्वानि जैनागमे प्रसिद्धानि । उक्तं च -

जीवाजीवा पुणं पावाचवसंवरो य निज्जरणा ।

बंधो मुक्त्वो य तहा नव तत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥

जीवतत्त्वमेकैन्द्रियादिमेवाद् बहुप्रकारम् । जीवतत्त्वस्य तन्मतेऽपि प्रतीतत्वात् सर्वत्र जीवाङ्गीकारात् । सकृदिति योगपक्षेन । एकत्रापीति आत्मनि । तद्विरोधस्येति अनुपपत्तिविरोधस्य । तदनुपपत्तिरिति शब्दानुपपत्तिः । तदनुपपत्तिरिति मुखदुःखाद्यनुपपत्तिः । तत् एवेति विशदधर्माध्यासादेव । तत् एवेति प्रदेशमेदोपचारादेव । जननेति अयं जातः अयं मृतः इति निश्चयः । एकत्रेति आत्मनि । तदुपपत्तेरिति जननमरणकारणानुपपत्तेः । आत्मानो बहुवः सर्वगताश्च सर्वे इति यौगाः । तत्प्रसङ्ग इति मोक्षविम्लेषाभावप्रसङ्गः । तत् एवेति प्रदेशमेदोपचारादेव । नभस इति अनुपपत्तिप्रदेशस्वीकारे । जीवतत्त्वैति जीवतत्त्वस्य प्रमेदात् कुतो बहुवो जीवा इति भावः ।

§ ૧૩ નન્વાત્મનો વ્યાપકત્વાભાવે દિગ્દેશાન્તરાવર્તિપરમાણુમિર્યુગપત્તસંયોગા-ભાવાદાશકર્માભાવઃ, તદભાવાદન્ત્યસંયોગસ્ય તન્નિમિત્તશરોરસ્ય, તેન તત્સંબન્ધસ્ય ચામા-વાદનુપાસિદ્ધઃ સર્વદા સર્વેષાં મોક્ષઃ સ્યાત્ ।

§૧૩ નૈયાયિકાદિ—પણ આત્માને વ્યાપક નહિ માને તો દિગ્દેશાન્તરમાં રહેલ પરમાણુઓ સાથે યુગપત્ત સંયોગનો અભાવ થવાથી આશકર્મ (પરમાણુ-

જત સર્વ પ્રથમની ક્રિયા)નો અભાવ થશે, આલકર્મના અભાવથી અન્ય સંયોગનો અભાવ થશે, અન્ય સંયોગના અભાવના કારણે અન્ય સંયોગના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનાર શરીરનો અભાવ થશે અને શરીરનો અભાવ થવાથી આત્મા સાથેના શરીરના સંબંધનો અભાવ થશે અને તેમ થતાં વિના ઉપાદે (આયાસ વિના) હંમેશને માટે સૌનો ભોક્ષ થઈ જશે.

(૧૦) નન્વાત્મન હત્યાદિ પર એવ વક્તિ ।

(ટિ૦) નન્વાત્મન હત્યાદિ । આદ્યકર્મેતિ આયર્કર્મેણ આયક્રિયાયાશ્વલનલક્ષણાયા અભાવઃ । તદ્વાત્માવાદિતિ આયક્રિયાભાવાદન્યસંયોગસ્વાભાવઃ । તેનેતિ આત્મના । તત્સમ્બન્ધસ્યેતિ શરીરસમ્બન્ધસ્ય ।

અસ્તુ વા યથા કથચ્છિચ્છરીરોત્પત્તિઃ, તથાપિ સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુ-
પ્રવિશન્નાત્મા સાવયવઃ સ્યાત્, તથા ચાસ્ય પટાદિકત્ કાર્યવપ્રસજ્ઞઃ । કાર્યત્વે ચાસૌ
વિજાતીયૈઃ સજાતીયૈર્વા કારણૈરાશ્મ્યેત । ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ, વિજાતીયાનામાનારમ્ભક-
ત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ, યતઃ સજાતીયત્વં તેષામાત્મવામિસંબન્ધાદેવ સ્યાત્, તથા ચાત્મ-
નિરાશ્મ્યેતે હયાયાતમ્, ઇત્ચાચુક્તમ્, એકત્ર શરીરેડનેકાત્મનામાત્મારમ્ભકાણામસમ્બ-
વાત્, સમ્બધે વા પ્રતિસન્વાનાનુપપત્તિઃ, ન હામ્યેન દૃષ્ટમન્યઃ પ્રતિસન્વાતુમર્હતિ અતિ-
પ્રસજ્ઞાત્ તદારમ્યત્વે ચાસ્ય ઘટવદવયવક્રિયાતો સંયોગવિનાશાદ્ વિનાશઃ સ્યાત્ ।

અથવા કોઈ પણ રીતે તમે શરીરની ઉત્પત્તિ ઘટાવો તો પણ શરીર
અવયવવાળું હોવાથી તેના દરેક અંગમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા પણ અવયવ-
વાળો થશે, અને તેમ થતાં આત્મા પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે, અને
આત્મા કાર્ય હોય તો તે કાર્યરૂપ આત્માનો આરંભ વિભતીય કારણોથી થાય છે
કે સભતીય કારણોથી ? આવો પ્રશ્ન થાય છે. વિભતીય કારણો તો કાર્યના
આરંભક હોતા નથી માટે પ્રથમ પક્ષ યુક્ત નથી. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી,
કારણ કે કારણોની સભતીયતા આત્મત્વ(ભતિ)ના સંબંધથી થાય, અને તેમ
થતાં આત્માનો આરંભ આત્માઓ વડે થાય છે એમ માનવું પડે પણ તે તો
બરાબર નથી, કારણ કે એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓનો
સંભવ નથી.

અથવા એક શરીરમાં આરંભ કરનાર અનેક આત્માઓ હોય તો 'જે શ્રે-
અનુભવેલ તેનું મને સ્મરણ થાય છે' એવું પ્રતિસાધાન ઘટશે નહિ, કારણ કે-
કોઈ એકે અનુભવેલ પદાર્થનું કોઈ બીજો જ સ્મરણ કરે તો અતિપ્રસંગ થાય
અને તે યોગ્ય નથી.

વળી, અનેક આત્માથી આત્માનો આરંભ માનવામાં અવયવોની ક્રિયાથી
થતા વિનાશને લઈને સંયોગનો નાશ થતાં જેમ ઘટનો નાશ થાય છે તેમ
આત્માનો પણ નાશ થશે.

(૧૦) પ્રતિસ્પન્ધાનાનુપપન્નિરિતિ પૂર્વાપગમ્યાનુસ્મરં પ્રતિસ્પન્ધાનં, ન ચેવં મદાદિવત પ્રાજ્ઞ પ્રતિસ્પન્ધાનજાતીયાવયવારમ્બત્વપ્રવકારિતિ ।

(ટિ.) તથા જ્ઞેતિ સવયવત્વે । અસ્યેતિ આત્મનઃ । કાર્યત્વેતિ યમા પટઃ । કાર્યત્વં કારણમૂતેસ્તનુભિર્વાડસરમ્બાણત્વાત્, તથા આત્માપિ કાર્યવત્ત્વેન અવયવૈરાદમ્બાણત્વાત્ કાર્યત્વેન સજ્ઞચ્છતે । કાર્યત્વેતિ ઉત્પાદ્યત્વે । અસાચિતિ આત્મા । લૌકિકમિતિ અવયવનામ્ । આત્મત્વે યદિ તેષ્વવયવેષ્વાત્મત્વં પૂર્વમસ્તિ તતસ્તૈરાદમ્બ્યતે અન્યથા સજ્ઞાવીયત્વં ન સ્થાત્ તેષામ્ । તથા જ્ઞેતિ આત્મતાભિસન્ધ્યવયવારમ્બત્વે કર્તૃયાત્મત્વવર્તમાત્ । આત્મભિઃ ક્રિયતેતિ ષટ્ટે । પ્રતિસ્પન્ધાનેતિ પૂર્વાનુભૂતાનુભૂતમાનયોર્મેલ્લં પ્રતિસ્પન્ધાવયવમુચ્યતે । તદ્દ્વાદમ્બ્યત્વેતિ અવયવાદમ્બ્યત્વેતિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । ક્રિયાત્ત્વેતિ ચલનલક્ષણાવાઃ ।

શરીરપરિમાણત્વે ચાત્મનો મૂર્તેત્વાનુષક્ત્તાચ્છરીડનુપ્રવેશો ન સ્યાત્, મૂર્તે મૂર્ત-
સ્યાનુપ્રવેશવિરોધાત્, તતો નિરાત્મકમેવાશ્ચિલં શરીરમનુષયતે ।

કથં વા તત્પરિમાણત્વે તસ્ય બાહ્યશરીરપરિમાણસ્ય સત્તો યુવશરીરપરિમાણ-
સ્વીકારઃ સ્યાત્ ? તત્પરિમાણપરિત્યાગાત્, તદ્વપરિત્યાગાદ્ વા । પરિત્યાગાચ્ચેત્, તદા
શરીરવત્ તસ્યાનિત્યત્વપ્રસક્તાત્ પરલોકાકાશમાવાનુષક્તઃ । અથાપરિત્યાગાત્, તન્ન, પૂર્વ-
પરિમાણાપરિત્યાગે શરીરવત્ તસ્યોત્તરપરિમાણોત્પત્ત્યનુષપતેઃ । તથા—

“યદિ વપુષ્પરિમાણપવિત્રિતં વદસિ જૈનમતાનુગ ! પૂરુષમ્ ।

વદ તદા કથમસ્ય વિરૂપદને ભવતિ તસ્ય ન સ્ખન્દનહમ્બરમ્ ? ॥૧॥

અને આત્મા શરીરપરિમાણ હોય તો તે મૂર્ત બની જશે અને તેથી તેનો શરીરમાં પ્રવેશ નહિ થાય, કારણ કે મૂર્તમાં મૂર્તના પ્રવેશનો વિરોધ છે; અને પરિણામે આપું જે શરીર આત્મા વિનાનું થઈ જશે.

વળી, આત્મા શરીરપરિમાણ હોય તો પ્રથમ બાહ્યશરીરના પરિમાણને પામેલ આત્મા યુવશરીરના પરિમાણનો સ્વીકાર કઈ રીતે કરશે ? શું બાહ્ય-
શરીરના પરિમાણનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરના પરિમાણને સ્વીકારે છે કે બાહ્યશરીરના પરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ ? ને બાહ્યશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કરીને યુવશરીરપરિમાણને સ્વીકારે તો શરીરની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય થવાથી પરલોકાકાંડિના અભાવને પ્રસંગ આવશે.

અને ને બાહ્યશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના જ યુવશરીરપરિમાણને આત્મા સ્વીકારે છે એમ માનવામાં આવે તો તે પણ ચોખ્ખું નથી, કારણ કે આત્મામાં પણ શરીરની જેમ પૂર્વપરિમાણનો ત્યાગ કર્યા સિવાય ઉત્તરપરિમાણની ઉત્પત્તિ ઘટી શકતી નથી.

વળી, ‘હે જૈન ! ને આત્માને શરીરપરિમાણ—(શરીર જેવડો) કહે છે તો તમે જ કહે કે, આ શરીરનું ખંડન (ટુકડા) થાય ત્યારે આત્માનું પણ ખંડન (ટુકડા) કેમ થતું નથી ?

(ટિ૦) કથં વેત્યાદિ । તત્પરિમાણેતિ શરીરપરિમાણત્વે । તસ્યેતિ આત્મનઃ । અનિત્યત્વં નશ્વરસ્વભાવે શરીરે વ્યાપ્યાધિવદ્વિજ્ઞાનુસ્પાતપરવશે વિનાશમાસાદયતિ । જીવોઽપિ પૂર્વશરીરત્યાગે-
નાનિત્યતાદ્વિનાશમાપ્નુયાત્, તસ્મિન્ વિનષ્ટે ક્ષોઽપિ પરલોકં ન યાયાત્, ઘટશરીરાદિવત્ । પરલો-
કોઽવ્યસત્કલ્પઃ । અકિંચિત્કરત્વાત્, મુકોદ્ગીતસત્તમસ્વરવત્ । મન્મથસ્વરાશ્ઙ્કામિરાસાય સત્તમસ્વરપ્રહણમ્ ।

યદિ ઘપુરિત્યાદિ । હે જૈનમતસેવક ! જૈનામમાનુસરણવ્યવસાનિન્ ! પૂરુષં જીવમાત્માનં
શરીરપરિમાણમપિત્રીકૃતં જલ્પસિ ? કથય । અસ્યેતિ શરીરસ્ય । તસ્યેતિ આત્મનઃ ।

§ ૧૪ અત્રામિદધ્મદે—યદમ્યધાયિ—નન્વાત્મનો વ્યાપકવાભાવ इत्यादि, तद-
सत्यम्, यद् येन संयुक्तं तदेव तं प्रत्युपसर्पतीति नियमासंभवात्, अयस्कात्तं प्रत्य-
यसस्तेनाऽसंयुक्तस्याऽप्याकर्षणोपलब्धेः । अथासंयुक्तस्याऽप्याकर्षणे तच्छरीरारम्भं
प्रत्येकमुखीभूतानां त्रिभुवनोदरविवरवर्तिपरमाणूनामुपसर्पणप्रसङ्गाद् न जाने क्रियपरिमाणं
तच्छरीरं स्यादिति चेत्, संयुक्तस्याऽप्याकर्षणे कथं स एव दोषो न भवेत् ? आत्मनो
व्यापकत्वेन सकलपरमाणूनां तेन संयोगात् । अथ तद्भावाविशेषेऽप्यदृष्टवशाद् विव-
क्षितशरीरोत्पादनानुगुणा नियता एव परमाणव उपसर्पन्ति; तदितरत्रापि तुल्यम् ।

§ ૧૪ જૈન—હે નૈયાયિક! તમેએ ‘આત્માને વ્યાપક નહિ માને તો’ (ભા.૦૩.
૫૮.૬૫) એમ કહીને શરીરપરિમાણ આત્માને માનવામાં જે અનેક દોષો બતાવ-
વાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે વાસ્તવિક (સત્યરૂપ) નથી, કારણ કે ‘જે-જેનાથી સંયુક્ત
(જોડાયેલ) હોય તે જ તેની પાસે બાય (ગમન કરે)’ એવો કોઈ નિયમ નથી,
કારણ કે લોહકાન્તમણિ (લોહચુંબક) સાથે સંયોગ નથી, છતાં તે પ્રત્યે લોહનું
આકર્ષણ બેવાય છે.

નૈયાયિકાદિ—પરંતુ સંયોગ ન હોય છતાં પણ આકર્ષણ હોય તો તે
શરીરના આરંભ પ્રત્યે સન્બુધ થયેલ ત્રણે ભુવનમાં રહેલ પરમાણુઓનું આક-
ર્ષણ થવાથી કેાણ બાણે શરીર કેવડું મોટું બની જશે ?

જૈન—તો પછી સંયુક્તનું આકર્ષણ માનવામાં પણ તે જ દોષ કેમ નહિ
આવે ? કારણ કે આત્મા વ્યાપક હોવાથી સકલ પરમાણુ સાથે તેનો સંયોગ
તો છે જ.

નૈયાયિકાદિ—વ્યાપક આત્માનો સકલ પરમાણુ સાથે સંયોગ સમાન હોવા
છતાં અદૃષ્ટ (કર્મ)ને લઈને વિવક્ષિત શરીરની ઉત્પત્તિમાં અનુકૂલ એવા નિયત
પરિમાણુઓનું જ આકર્ષણ થાય છે. અર્થાત્ સંયુક્ત છતાં બધા પરમાણુઓથી
શરીરનું નિર્માણ થતું નથી.

જૈન—તો એ જ ન્યાયે અસંયુક્ત વિષે પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ અસંયુક્ત
વિષે પણ અદૃષ્ટને કારણે અનુકૂળ અને નિયત પરમાણુઓનું આકર્ષણ થશે.

(ટિ૦) નન્વાત્મન इत्यादि । तदेवेति शरीरारम्भकारमण्वादि । तमिति मनोऽविक्षित-
मात्मानं प्रति । तेनेति अयस्कात्तमणिना । तेनेति त्रिभुवनोदरविवरसंवरणक्षीणेन सकलपरमाणु-
दृष्ट्वा परमात्मना । तद्भावेति संयोगवशाच्चाम्येऽपि । अदृष्टवशादिति विज्ञानिर्माणवदक-

મીશ્રારાક્ષ્યં પરં ઝોતિરદૃષ્ટં તદ્વશાત્ । અનુગુણાં હિ સમર્થાઃ । રૂપરજાપીતિ શરીરપરિમાણે-
ડ્યાત્મનિ બદ્ધં કર્મ તદ્વશાદસંયુક્તાં અપિ પરમાણવરતચ્છરીરાત્મં પ્રત્યુપસર્પન્તીતિ ।

ચૈવાન્યદુક્તમ્-સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુપરિશન્નાત્મેત્યાદિ, તદપ્યુક્તિ-
માત્રમ્, સાવયવત્કાર્યત્વયોઃ કથચ્ચિદાત્મન્યમ્યુપગમાત્ । ન ચૈવં ઘટાદિવત્ પ્રાક્પ્રસિદ્ધ-
સમાનજાતીયાવયવારમ્બત્વપ્રસક્તિઃ, ન સ્વલ્લ ઘટાદાવપિ કાર્યે પ્રાક્પ્રસિદ્ધસમાન-
જાતીયકપાલસંયોગારમ્બત્વં દૃષ્ટમ્, કુમ્ભકારાદિવ્યાપારાન્વિનાદ મૃત્પિણ્ડાત્ પ્રથમમેવ
પૃથુબુધ્નોદરાદ્યાકારસ્યાડસ્યોત્પત્તિપ્રતીતિઃ । દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકાર-
પરિણામઃ કાર્યત્વમ્, તત્ત્વં બહિરિવાન્તરમ્યનુભૂયત એવ । ન ચ પટાદૌ સ્વાવયવસંયોગ-
પૂર્વકકાર્યત્વોપલભ્યાત્ સર્વત્ર તથાભાવો યુક્તઃ, કાષ્ટે લોહલેખ્યત્વોપલભ્યાદ્ વજ્રેઽપિ તથા-
ભાવપ્રસજ્ઞાત્, પ્રમાણવાધનમુભયત્ર તુલ્યમ્ । ન ચોક્તલક્ષણકાર્યત્વામ્યુપગમેડ્યાત્મનો-
ડનિત્યત્વાનુષજ્ઞાત્ પ્રતિસન્ધાનાભાવોડનુષંગ્યતે, કથચ્ચિદનિત્યત્વે સત્યેવાડસ્યોપપદ્ય-
માનત્વાત્ ।

વળી, તમેએ અવયવવાળા શરીરમાં પ્રવેશ કરતો આત્મા અવયવવાળો
થશે, અને તેથી પટાદિની જેમ કાર્ય બની જશે (ભા. ૩, પૃ. ૬૬) વિગેરે જે કંઈ
અમોને દોષ આપવા કહ્યું તે સઘળું કથન માત્ર જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે અમે
આત્મામાં કથંચિત્ સાવયવત્વ અને કથંચિત્ કાર્યત્વ માનીએ છીએ, અને એ
પ્રમાણે માનવા છતાં ઘટાદિની જેમ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ (નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાન-
જાતીય અવયવોથી આત્માના આરંભનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે ઘટાદિ
કાર્યનો આરંભ પણ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ-(નિષ્પન્ન) હોય એવા સમાનજાતીય કપાલના
સંયોગથી થતો હોય એમ દેખાતું નથી, પરંતુ કુંભાર વિગેરેના વ્યાપારથી યુક્ત
માટીના પિંડમાંથી પ્રથમ જ વિસ્તૃત અને ગોળ ઉદરવાળા ઘટની ઉત્પત્તિ
જગજાહેર છે 'પૂર્વાકારનો ત્યાગ અને ઉત્તરાકારરૂપે પરિણામ' એ જ દ્રવ્યનું
કાર્યત્વ છે, અને આબું કાર્યત્વ જેમ બાહ્ય અનુભવાય છે તેમ આક્યન્તર પણ
અનુભવાય છે.

વળી, પટાદિ કાર્યોમાં સ્વાવયવ (તંતુ)ના સંયોગથી કાર્યત્વ જોવાય છે,
એટલે સર્વત્ર સ્વાવયવના સંયોગથી જ કાર્યત્વ માનવું એ યોગ્ય નથી, કારણ
કે તેમ માનવામાં લાકડામાં લોઢાથી લખાતું હોવાથી વજ્રમાં પણ લોઢાથી ?
લખાવાનો પ્રસંગ આવશે, અને જો આમાં પ્રમાણબાધ હોય તો પેલામાં પણ
પ્રમાણબાધ થશે જ.

અને અમેએ કહેલ લક્ષણવાળા કાર્યત્વનો સ્વીકાર કરવાથી આત્મામાં અનિ-
ત્યત્વનો પ્રસંગ હોવાને કારણે પ્રતિસન્ધાનાભાવનો પ્રસંગ પણ નહિ આવે,
કારણ કે આત્મા કથંચિત્ અનિત્ય હોય તો જ તેમાં પ્રતિસન્ધાન યુક્તિપૂર્વક
ઘટી શકે છે.

(૫૦) સાધ્યવત્ત્વકાર્યત્વયોઃ સતોરિતિ હેયમ્ । કથન્નિચ્છદનિત્યત્વે સત્યેત્વેત્યાદિ ગચે । અસ્યેતિ પ્રતિસ્પદાનાભાવસ્ય ।

(ટિ.) જ સૈવમિતિ સાધ્યવત્ત્વકાર્યસ્વાભ્યુપગમે આત્મનઃ । પ્રસિદ્ધેતિ નિષ્પન્ના । અસ્યેતિ ષટ્સ્ય । તત્ત્વેતિ કાર્યત્વમ્ । બહિરિવેતિ બાહ્યલક્ષણાદિપદાર્થસાધ્યવત્ । અન્તરપીતિ યોગિજ્ઞેયસ્વરૂપત્વેન ચમૈચ્છુભિરદર્શનાદજ્ઞેયસ્વભાવે ક્ષેત્રજ્ઞે । સર્વજ્ઞેતિ આત્માદૌ । તથાભાવ इति સ્વાધ્યયસંયોગપૂર્વકકાર્યસ્વાભાવઃ । તથાભાવેતિ લોહલેખ્યત્વમાશ્રયપ્રપન્નેઃ । પ્રમાણબાધનમિતિ વજ્રે લોહલેખ્યત્વસ્યૈવ સર્વત્ર સમાનજાતીયકારણારમ્ભસ્વરૂપાપિ સમાનમ્ । ઉક્તલક્ષણેતિ દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકારપરિણામ इत्यેવંરૂપાકારે । અસ્યેતિ પૂર્વોપદિષ્ટકાર્યત્વસ્ય ।

યચ્ચાડવાચિ-શરીરપરિમાણત્વે ચાત્મનો મૂર્તવાનુષક્ષ્ણં इत्यादि, તત્ર કિમિદં મૂર્તત્વં નામ ? અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણત્વં, રૂપાદિમત્ત્વં વા ? તત્ર નાથઃ પક્ષો દોષ-પોષાય, સંમતત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષસ્ત્વયુક્તઃ, વ્યાપ્ત્યમાવાત્ ન હિ યદસર્વગતં તન્નિયમેન રૂપાદિમદિત્યવિનામાવોડસ્તિ, મનસોડસર્વગતત્વેડપિ તદસમ્ભવાત્ । અતો નાત્મનઃ શરીરેડનુપ્રવેશાનુપપત્તિર્યતો નિરાત્મકં તત્ સ્યાત્ ; અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્તત્વસ્ય મનોવત્ પ્રવેશાપ્રતિબંધકત્વાદ્ રૂપાદિમત્ત્વલક્ષણમૂર્તત્વોપેતસ્યાપિ હિ જલાદર્મસ્માદાવ-નુપ્રવેશો ન નિષિદ્યતે, આત્મનસ્તુ તદહિતસ્યાપિ તત્રાસૌ પ્રતિબંધ્યત इति મહૃચ્ચિત્રમ્ ।

વળી, આત્માને શરીરપરિમાણુ માનવાથી મૂર્તત્વનેા પ્રસંગ આવશે (ભા. ૩, પૃ. ૬૭) વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તેમાં પ્રશ્ન છે કે મૂર્તત્વ એટલે શું છે ? અસર્વગત પરિમાણુત્વ (અવ્યાપક દ્રવ્યપરિમાણુત્વ) એ મૂર્તત્વ છે કે રૂપાદિમત્ત્વ ? તેમાં પહેલો પક્ષ અમેને સંમત હોવાથી અમારા માટે દોષરૂપ નથી. બીજો પક્ષ તેો વ્યાપ્તિનેા અભાવ હોવાથી એનું ઉચ્ચારણ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે જે અસર્વ-ગત (અવ્યાપક) હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક રૂપાદિમત્ત્વ હોય એવો અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) નથી, કારણ કે મન અસર્વગત છતાં તે તમારે મતે રૂપાદિમત્ત્વ નથી. આમ અહીં મૂર્તનેા અર્થ અસર્વગત પરિમાણુત્વ હોઈને શરીરમાં આત્માના અનુ-પ્રવેશની અનુપપત્તિ પણ નથી, કે જેથી શરીર આત્માથી રહિત થાય, અર્થાત્ શરીરમાં આત્મા નિર્વિધને પ્રવેશ કરી શકે છે, તેથી તે નિરાત્મક નહિ બને.

વળી, અસર્વગત દ્રવ્ય પરિમાણુ સ્વરૂપ મૂર્ત હોવા છતાં તેનેા (આત્માનેા) મનની જેમ પ્રવેશમાં કોઈ પ્રતિબંધક નથી. વળી રૂપાદિમત્ત્વ સ્વરૂપ મૂર્તત્વથી યુક્ત-જલાદિનેા ભસ્માદિમાં થતા અનુપ્રવેશનેા નિષેધ તેો તમે કરતા નથી, બ્યારે આત્મા જે તેથી વિપરીત છે (અર્થાત્ રૂપાદિમત્ત્વ રહિત છે) છતાં મૂર્તમાં તેના પ્રવેશનેા તમે નિષેધ કરેા છો, એ મહાશ્ચયની વાત છે.

(૫૦) સમ્મતત્વાદિતિ જૈનાનામ્ । તદ્સમ્મતવાદિતિ મધન્મત્તેડમૂર્તત્વાદ્ તસ્ય । મનોવદિતિ મનસીવ । મત્રૈવ ગચે અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્તત્વસ્યેતિ શરીરે વર્તમાન-સ્યેતિ હેયમ્ ।

(ટિ૦) યચ્છાવાચીત્યાદિ । તન્નેતિ મહત્પ્રપન્નવાક્યે । તન્નેતિ પદ્મદ્વયમધ્યે । મનસ્ય સિતિ મનમ્મતે મનો સર્વગત્ ન રૂપાદિમત્ । અતઃ એવ દ્વિતીયઃ પદ્મસ્વત્સિદ્ધાન્તવિધ્વંસમાય પટીયાન્ । તદ્વસન્મવાદિતિ રૂપાશ્યસન્મભવાત્ । યત્ત્વમ્મતિ શરીરપ્રવેશાનુપપત્તેઃ । તદ્વિતિ શરીરમ્ । તદ્વહિ-તસ્યેતિ રૂપાદિમત્સ્વરૂપિત્યાપિ । તન્નેતિ શરીરે । અસાવિતિ અનુપ્રવેશઃ ।

યદપ્યવાદિ—તત્પરિમાણત્વે તસ્ય બાહ્યશરીરપરિમાણસ્યેત્યાદિ, તદપ્યયુક્તમ્, યુવશરીરપરિમાણાવસ્થાયામાત્મનો બાહ્યશરીરપરિમાણપરિચાગે સર્વથા વિનાશાસન્મ-વાત્, વિફળાવસ્થોત્પાદે સર્પવત્, હિતિ કથં પરલોકામાવોડનુષ્ઞયતે ?, પર્યાયતસ્તસ્યા-ડનિત્યત્વેડપિ દ્રવ્યતો નિત્યત્વાત્ ।

વળી, આત્મા સ્વશરીરપરિમાણ હોય તો બાહ્યશરીરપરિમાણ આત્માને યુવ-શરીરપરિમાણ થવામાં દોષ આપવા પ્રયત્ન કર્યો (ભા.૦૩, પૃ.૬૭) તે યોગ્ય નથી, કારણ કે યુવશરીરપરિમાણાવસ્થામાં બાહ્યશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કરવાથી આત્માનો કંઈ સર્વથા વિનાશ થતો નથી, જેમકે ક્ષણ સહિત સર્પનો ક્ષણ સહિત અવસ્થામાં. આમ પરલોકના અભાવનો પ્રસંગ કંઈ રીતે આવશે ? કારણ કે આત્મા પર્યાયરૂપે અનિત્ય હોવા છતાં દ્રવ્યરૂપે તો નિત્ય જ છે.

(ટિ૦) યદ્વ્યવાચીત્યાદિ । તસ્યેતિ બાહ્યશરીરાકારપરિણતસ્ય ક્ષેત્રજ્ઞસ્ય ।

યચ્છાજલ્પિ—યદિ વપુષ્પરિમાણપવિત્રિતમિત્યાદિ, તદપ્યપેશલમ્, શરીરસ્વરૂપે કથન્નિચ્છત્ત્વરૂપેનસ્યેષ્ટવાત્, શરીરસંબદ્ધાત્મપ્રદેશોમ્યો હિ કતિપયાત્મપ્રદેશાનાં સ્વરૂપ-શરીરપ્રદેશોડવસ્થાનમાત્મનઃ સ્વરૂપનમ્, તચ્છાત્ર વિચિત્ત્વ એવ, અન્યથા શરીરાદ પૃથગ્મુ-તાવવયવસ્ય કમ્પોપલન્ધિર્ન સ્યાત્ । ન ચ સ્વરૂપતાવયવાનુપવિષ્ટયાત્મપ્રદેશસ્ય પૃથ-ગાત્મવપ્રસક્તઃ, તત્રૈવાનુપ્રવેશાત્ । ન ચૈકત્ર સન્તાનેડનેક આત્મા, અનેકાર્થપ્રતિભાસિ-જ્ઞાનાનામેકપ્રમાત્રાધારતયા પ્રતિભાસામાવપ્રસક્તાત્, શરીરાન્તરવ્યવસ્થિતાનેક-જ્ઞાનાવસેયાર્થસંવિત્તિવત્ । કથં સ્વરૂપતાસ્વરૂપતાવયવયોઃ સંઘટ્ટનં પશ્યાદિતિ ચેત્ ? , એકાન્તેન ચ્છેદાનમ્યુપગમાત્, પદ્મનાલતન્તુવદચ્છેદસ્યાપિ સ્વીકારાત્, તથામૂતાદૃષ-વશાચ્ચ તત્સંઘટ્ટનમવિરુદ્ધમેવેતિ તનુપરિમાણ એવાડસમાડક્ષીકર્તવ્યો ન વ્યાપકઃ । તથા ચાડસમા વ્યાપકો ન ભવતિ, ચેતનત્વાત્, યત્તુ નૈવ ન તચ્ચેતનં યથા વ્યોમ, ચેતનશ્ચાત્મા, તસ્માદવ્યાપકઃ । અવ્યાપકત્વે ચાડસ્ય તત્રૈવોપલભ્યમાનગુણત્વેન સિદ્ધા શરીરપરિમાણતા ।

તથા, શરીરપરિમાણ માનવામાં આત્મા ખંડિત થઈ જશે વિગેરે કહ્યું (ભા.૦૩, પૃ. ૬૭) તે પ્રશ્નનીય નથી, કારણ કે શરીરનું ખંડન થતાં આત્માનું કથન્નિચ્છત્ત્વ ખંડન અભાને ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે શરીર સાથે સંબંધિત આત્મપ્રદેશોમાંથી કેટલાક આત્મપ્રદેશોનું ખંડિત પ્રદેશમાં રહેતું તે જ આત્માનું ખંડન (છેદ) છે અને એકું ખંડન આત્મામાં છે જ, અન્યથા શરીરથી ભૂદા પડેલ અવયવમાં

કંપ (તડફડાટ)ની ઉપલબ્ધિ નહિ થાય. અને વળી, ખંડિત અવયવમાં રહેલ આત્મપ્રદેશને જુદો આત્મા માનવાનો પ્રસંગ પણ નથી, કારણ કે તે ખંડિત શરીરાવયવગત આત્મપ્રદેશ મૂળ આત્મા સાથે મળી જાય છે અને એક જ સંતાનમાં અનેક આત્મા તો સંભવે જ નહિ, કારણ કે તેમ માનવામાં નાના અર્થ વિષેના નાના જ્ઞાનોના આધારરૂપે જે એક આત્મા છે એવું જે પ્રતિભાસિત થાય છે, તેનો અભાવ થઈ જાય; જેમ જુદા જુદા શરીરમાં રહેલા અનેક જ્ઞાનોથી થતા અર્થવેદન(અર્થ સંવિત્તિ)નો આધાર એક આત્મા છે તેવો પ્રતિભાસ થતો નથી તેમ.

નૈયાયિકાદિ—આત્માના ખંડિત થયેલ અવયવો અને ખંડિત નહિ થયેલ અવયવોનું ફરી પાછું મિલન કઈ રીતે થશે ?

જૈન—ખંડિત અવયવોનો એકાન્ત (સર્વથા, અત્યંત) છેદ અમોએ માનેક નથી, પરંતુ કમલનાલના તાંતુની જેમ છેદ છતાં અછેદ (છેદાભાવ) પણ સ્વીકારેલ છે, અને તથા પ્રકારના અદ્યત્ કર્મ)ને કારણે આત્માના ખંડિતાખંડિત અવયવોનું પુનર્મિલન પ્રમાણથી વિરુદ્ધ નથી. માટે આત્મા સ્વદેહ પરિભાણ (સ્વશરીર જેવડો) માનવો યોગ્ય છે, પરંતુ વ્યાપક માનવો યોગ્ય નથી અને તે આ પ્રમાણે—આત્મા વ્યાપક નથી, ચેતન હોવાથી, જે વ્યાપક હોય તે ચેતન ન હોય, જેમ કે વ્યોમ (આકાશ). આત્મા ચેતન સ્વરૂપ છે માટે વ્યાપક નથી, અને આત્મા અવ્યાપક સિદ્ધ થયાં એટલે તે શરીરપરિભાણ પણ સિદ્ધ થશે, કારણ કે શરીરક્ષેત્રમાં જ તેના ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫૦) શરીરાત્ પૃથગ્ભૂતાવયવસ્યેતિ જ્ઞાતાવેકવચનમ્ । પૃથગાત્મત્વપ્રસક્ત્વમ્ હ્યતોડગ્રેયત્ ક્ષિતિ ગમ્યમ્ । કથં સ્ખણ્ડિતેત્યાદિ પરઃ । પ્લાન્તેનેત્યાદિ સુરિઃ ।

(ટિ.) શરીરસ્ખણ્ડેત્યાદિ । તત્ત્વચંતિ સ્ખણ્ડનમ્ । અત્રેતિ પુરુષે જંબે । અન્યથેતિ જીવ-સ્ખણ્ડને વિષા । તત્રૈવેતિ મુઠ્ઠાશીરપ્રવિષ્ટ એ સ્ત્રેણે । શરીરાન્તરેતિ અપરશરીરે । અનેકેતિ ન હિ ત્રૈણે જ્ઞાતં મૈત્રો વેતીત્યર્થઃ । તત્સક્ષ્ણ્ડનમિતિ પ્રદેશપ્રદેશીભૂતાત્મસ્ખણ્ડમિલનમ્ । યતુ નૈવ-મિતિ યતુનર્થ્યાપકં મરતિ । અસ્યેતિ શરીરપરિમાણસ્ય પરમાત્મનઃ । તત્રૈવેતિ શરીરે । નાન્યત્ર સિતિમરક્ષિતરહાદૌ ।

§ ૧૫ પ્રતિસ્ત્રેત્રં વિમિન્નં હ્યન્યેન તુ વિશેષણેનાડઽત્માડઽૈતમપાસ્તમ્ । એતદપાસન-પ્રકારશ્ચ પ્રાગેવ પ્રોક્ત્વ હિતિ ન પુનરુચ્યતે ।

§ ૧૫ સૂત્રમાં 'શ્રદ્ધણ કરેલ' પ્રતિસ્ત્રેત્રં વિમિન્નઃ—(આત્મા ફરેક શરીરમાં જુદો છે) આ વિશેષણથી આત્માદ્વૈતને માનનારનું ખંડન થયું જાયવું. આત્મા-ડઽૈતવાદનું ખંડન પહેલાં (પરિચ્છેદ ૧, સૂત્ર ૧૬ ની ટીકામાં પૃ ૮૩) કરેલ છે, માટે ફરીથી તેનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી.

૧૬ ધૌદ્રલિકાદટ્ટવાનિતિ નાસ્તિકાદિમતમત્યસિતુમ્ । તથાહિ—નાસ્તિકસ્તવાદ્ નાડદટ્ટમિષ્ટવાન્ । સ પ્રષ્ટઃ—કિમાશ્રયસ્ય પરલોકિનોડમાષાત્, અપ્રયક્ષત્વાદ્ વિચારાક્ષમત્વાત્, સાધકામાવાદ્ વાડદટ્ટામાવો મવેત્ ? । ન તાવત્ પ્રથમાત્, પરલો-

ક્લિનઃ પ્રાકૃપ્રસાધિતત્વાત્ । નાડપ્યપ્રત્યક્ષત્વાત્, યતસ્તવાડપ્રત્યક્ષં તત્, સર્વપ્રમાતૃणां
 वा । प्रथमपक्षे त्वपि तां महादेरप्यभावो भवेत्, चिरातीतत्वेन तस्य तवाडप्रत્યक्षत्वात्
 तदभावे भवतोऽप्यभावो भवेदित्यहो ! नवीना वादवैदग्धी । द्वितीयकल्पोऽप्यल्पीयान्
 सर्वप्रमातृप्रत्यक्षमदृष्टनिष्ठकनिष्णातं न भवतीति वादिना प्रत्येतुमशक्तेः; प्रतिवादिना
 तु तदाऽऽकलनकुशलः केवली कक्षीकृत एव । विचाराक्षमत्वमप्यक्षमम्, कर्कशतर्कै-
 स्तर्क्यमाणस्य तस्य घटनात् ।

§૧૬ 'પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્'—સૂત્રમાં અહણુ કરેલ આ વિશેષણ નાસ્તિકા-
 દિના મતનું ખંડન કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે—નાસ્તિક (આવાંક)ને અદૃષ્ટ-
 કર્મ માન્ય નથી. (અર્થાત્ તે કર્મનો અભાવ માને છે). માટે તેને પૂછવું જોઈએ
 કે અદૃષ્ટનો અભાવ માનવામાં તેની પાસે શું કારણ છે ? અદૃષ્ટનો અભાવ શું
 (૧) અદૃષ્ટના આશ્રયરૂપ પરલોકમાં જનાર આત્માના અભાવને કારણે છે ?
 (૨) કે તેનું પ્રત્યક્ષ નથી માટે ? (૩) કે વિચારાક્ષમ હોવાથી ? (૪) કે સાધકના
 અભાવથી છે ? (૧) પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માની સિદ્ધિ ઉપરના સૂત્રમાં
 જ કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. (૨) અદૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ નથી, માટે તેને
 અભાવ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે શું માત્ર તમને પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી
 અદૃષ્ટનો અભાવ છે ? કે સર્વ પ્રમાતાઓને તેનું પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી ? પહેલા
 પક્ષમાં તો તમારા દાદા, વડદાદા, વિગેરેનો અભાવ થશે, કારણ કે લાંબા કાળ
 પહેલાં થઈ ગયેલ હોવાથી તેઓને તમે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, અને તેઓનો
 અભાવ થવાથી તો તમારો પણ અભાવ થઈ જશે, અહાહા ! તમારી વાદપટુતા તો
 કોઈ નવીન જ છે. બીજો પક્ષ પણ તુચ્છ છે, કારણ કે—‘સર્વ પ્રમાતાઓનું પ્રત્યક્ષ
 અદૃષ્ટનો નિશ્ચય કરવામાં નિષ્ણાત નથી’ એવું જ્ઞાન કરવાને વાદી (નાસ્તિક) સમર્થ
 નથી, જ્યારે પ્રતિવાદી જૈનો તો અદૃષ્ટને જાણવામાં કુશલ (સમર્થ) કેવલીને—
 સર્વજ્ઞને સ્વીકારે જ છે. (૩) ‘વિચારાક્ષમત્વ’ હેતુ પણ અદૃષ્ટના અભાવને સિદ્ધ
 કરવાને સમર્થ નથી, કારણ કે સૂક્ષ્મ વિચારોથી વિચારતાં અદૃષ્ટ સિદ્ધ થઈ
 શકે છે.

(પં.) ન ભવતીતિવાદિનેતિ વાદિના ભવતા । પ્રતિવાદિનેતિ જ્ઞેન ।

(ટિ.) પૌદ્ગલિકૈત્યાદિ । તદિતિ અદૃષ્ટમ્ । તસ્યેતિ પિતામહસ્ય । તદભાવે इति
 पितामहाभावे । तदाकलनेति अदृष्टज्ञानदक्षः । तस्येति अदृष्टस्य ।

નનુ કર્મ ઘટતે ! તથાહિ—તદનિમિત્તં સનિમિત્તં વા ભવેત્ । ન તાવદનિમિત્તમ્,
 सदा सत्वासत्त्वयोः प्रसङ्गात् “नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात्” । यदि पुनः
 सनिमिત્તમ્, તદાપિ તન્નિમિત્તમદૃષ્ટાન્તરમેવ, રાગદ્વેષાદિકષાયકાલુપ્યમ્, હિંસાદિ-
 क्रिया वा प्रथमे पक्षेऽनवस्थाव्यवस्था । द्वितीये तु न कदापि कस्यापि कर्माभावो भवेत्,
 તદ્વેતો રાગદ્વેષાદિકષાયકાલુપ્યસ્ય સર્વસંસારિણાં ભાવાત્ । તૃતીયપક્ષોઽપ્યસૂપપાદઃ,
 पाप-पुण्यहेतुत्वसंमतयोर्हिंसादृष्ट्वादिक्रियोर्व्यभिचारदर्शनात्—कृपणपशुपरम्पराप्राण-

પ્રહાણકારિણાં કપટઘટનાપટીયસાં પિતૃમાતૃમિત્રપુત્રાદિદ્રોહિણામપિ કૈષાંચિન્નપલચારુ-
ચામરચ્છેતાતપત્રપાત્રપાર્થિવશ્રીદર્શનાત્, જિનપતિપદપદ્મજપૂજાપરાયણાનાં નિસ્સિલપ્રાણિ-
પરમ્પરાડપારકરુણાકૂપારાણામપિ કૈષાંચિદનેકોપદ્રવદારિદ્રચમુદ્રાકાન્તત્વાડલોકનાદિતિ ।

નાસ્તિક—હે જૈનો ! સૂક્ષ્મ વિચારથી અદૃષ્ટ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્
વિચાર કરીએ તો તે સિદ્ધ થતું નથી, તે આ પ્રમાણે—અદૃષ્ટ શું નિમિત્ત રહિત
(કારણ વિનાનું) છે કે નિમિત્તવાળું ? નિમિત્ત રહિત તો હોય નહિ, કારણ કે
'જે નિમિત્ત રહિત હોય તે કાંતો સદૈવ સત્ હોય અથવા સદૈવ અસત્ હોય'.
કહ્યું પણ છે કે, 'અન્ય હેતુની અપેક્ષા ન હોય તો સદાને માટે સત્તા અથવા
અસત્તાનો પ્રસંગ આવશે.'

અદૃષ્ટ સનિમિત્તક છે એ બીજા પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે તેનું નિમિત્ત અન્ય
અદૃષ્ટ છે? કે રાગ દ્વેષની કાલિમા છે? કે હિંસાદિ ક્રિયા છે? અન્ય અદૃષ્ટને
માનવામાં અનવસ્થા દોષ આવશે. બીજા વિકલ્પમાં કદી પણ કોઈને કર્મનો
અભાવ નહિ થાય, કારણ કે અદૃષ્ટના હેતુભૂત રાગ-દ્વેષની કાલિમા સર્વસંસારી-
ઓને હોય છે. ત્રીજો પક્ષ પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પાપની હેતુ-
ભૂત હિંસા અને પુણ્યની હેતુભૂત અર્હતપૂર્ણદિ ક્રિયાઓમાં વ્યભિચાર છે. તે આ
પ્રમાણે—રાંક પશુઓના સમુદાયના પ્રાણીના નાશ કરનારા, કપટ રચનામાં કુશળ,
પિતા માતા મિત્ર પુત્ર વિગરેનો દ્રોહ કરનારા હોય છતાં પણ કેટલાક વીજાતા
સુંદર ચામર અને શ્વેત છત્રથી યુક્ત રાજ્યલક્ષ્મી ભોગવે છે, જ્યારે
જિનેશ્વરના ચરણકમળની પૂજા કરવામાં તત્પર, સમસ્ત પ્રાણી સમુદાયને વિષે
અત્યંત કડુછાના સમુદ્ર હોય તેવા પણ કેટલાક અનેક ઉપદ્રવ અને દારિદ્ર્યથી
યુક્ત ભવાય છે.

(૫૦) નનુ કથમિત્યાદિ નાસ્તિકઃ । સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ પ્રસન્નાદિત્યતો યત્ત્વમ્ ।

(ટિં) તદિતિ અદૃષ્ટમ્ । નિત્યં સત્ત્વમિત્યાદિ । અદૃષ્ટોરિતિ કારણવર્જિતસ્ય ।

અન્યેતિ અપેક્ષાતો ભાવાના કાદાચિન્નસમ્ભવઃ । તદ્દેતોરિતિ અદૃષ્ટકર્મકારણમ્ ।

અત્ર બ્રૂમઃ—પક્ષત્રયમપ્યેતત્ કક્ષીક્રિયત્ ણ્વ । પ્રાચ્યાડદૃષ્ટાન્તરવશમો હિ પ્રાણી
રાગ-દ્વેષાદિના પ્રાણવ્યપરોપણાદિ કુર્વાણઃ કર્મણા બધ્યતે । ન ચ પ્રથમપક્ષેડનવસ્થા
દૌસ્થાય, મૂલક્ષયકરત્વામાવાદ, બીજાઠ્ઠકુરાદિસન્તાનવત્ તત્સન્તાનસ્યાડનાદિત્વેનેષ્ટ-
ત્વાત્ । દ્વિતીયેડપિ યદિ કસ્યાપિ કર્મામાવો ન ભવેદ મા ભૂત્, સિદ્ધં તાવદદૃષ્ટમ્ ।
મુક્તિવાદે તદમાવોડપિ પ્રસાધયિષ્યતે । તૃતીયે તુ યા હિંસાવતોડપિ સમૃદ્ધિઃ, અર્હત્પૂજા-
વતોડપિ દારિદ્ર્યચાડસિત્તિઃ; સા ક્રમેણ પ્રાણુપાત્તસ્ય પાપાનુબન્ધિનઃ પુણ્યસ્ય, પુણ્યાનુબ-
ન્ધિનઃ પાપસ્ય ચ ફલમ્ । તત્ક્રિયોપાત્તં તુ કર્મ જન્માન્તરે ફલિષ્યતીતિ નાડત્ર નિયત-
કાર્યકારણભાવવ્યભિચારઃ ।

જૈન—તમારા આ બધા કથનનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. તમે જણાવેલ અદૃષ્ટના નિમિત્ત વિષેના ત્રણે વિકલ્પો અમે સ્વીકારીએ જ છીએ. જીવને પૂર્વના અન્ય અદૃષ્ટને કારણે રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તે પ્રાણીના નાશની ક્રિયા (હિંસા) કરીને કર્મવડે બંધાય છે, અને એમ માનવામાં તમે જણાવેલ અનવસ્થા એ કાંઈ દૂષણ નહિ થાય, કારણ કે, મૂલનો ક્ષય કરનારી અનવસ્થા હોય તો જ તે દોષરૂપ બને છે, પરંતુ ધીજ અને અંકુરાની પરંપરાની જેમ કર્મની પરંપરા પણ અનાદિ છે, એમ અમે માનીએ છીએ તેથી એ અનવસ્થા મૂલનો ક્ષય કરનારી નથી.

ધીજ પક્ષમાં તમે કહ્યું કે, કોઈને કર્મનો અભાવ નહિ થાય, તો ભલે કર્મનો અભાવ ન થાય, પરંતુ તેથી અદૃષ્ટ-કર્મ તો સિદ્ધ થયું જ અને આગળ ઉપર સુક્તિવાદમાં કર્મનો અભાવ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ત્રીજા પક્ષમાં તમેએ હિંસાવાત્ ને સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને જિનપૂજાદિ કરનારને દારિદ્ર્યની પ્રાપ્તિ કહી તે અનુક્રમે પૂર્વોપાજિત પાપાનુબંધી પુણ્ય- (એવા પુણ્યનો ઉદય કે જેથી પાપ બંધાય) અને પુણ્યાનુબંધી પાપ (એવા પાપ નો ઉદય કે જેથી પુણ્ય બંધાય)નું ફલ જાણવું, પણ તે હિંસા અને જિન-પૂજાદિ ક્રિયાથી ઉપાજિત કર્મ તો જન્માન્તર (ભવાન્તર)માં પોતાનું ફળ આપશે જ. માટે અહીં નિયત કાર્યકારણભાવમાં વ્યભિચાર નથી. એટલે કે પુણ્યથી સુખ અને પાપથી દુઃખ એમાં વ્યભિચાર નથી.

(૫૦) મુક્તિવાદે તદ્ભાવોઽપીત્યત્ર તદ્ભાવઃ કર્માભાવઃ ।

(ટિ.) તત્સન્તાનસ્યેતિ વીજાદુરસન્તાનસ્ય । તદ્ભાવોઽપીતિ કર્માભાવોઽપિ । તત્ક્રિયોપાસન્તમિતિ દ્વંદ્વં ભવપુણ્યપાપાદિક્રિયોપજિતમ્ ।

સાધકાભાવાદપિ નાઽદૃષ્ટાભાવઃ, પ્રાકૃપ્રસાધિતપ્રામાણ્યયોરાગમાઽનુમાનયો-સ્તપ્રસાધકયોર્ભાવાત્ । તથા ચ ‘શુભઃ પુણ્યસ્ય’ [તત્વા૦ ૬.૩] ‘અશુભઃ પાપસ્ય’ [તત્વા૦ ૬.૪] इत्यागमः । अनुमानं तु तुल्यसाधनानां कार्ये विशेषः सहेतुकः, कार्यत्वात् कुम्भवत् ।

“દૃષ્ટશ્ચ સાધ્વીસુતયોર્યમયોસ્તુલ્યજન્મનોઃ ।

વિશેષો વીર્યવિજ્ઞાનવૈરાગ્યારોગ્યસંપદામ્ ॥૧૧॥”

ન ચાયં વિશેષો વિશિષ્ટમદૃષ્ટકારણમન્તરેણ ।

यदूचुर्जिनभद्रगणिक्षमश्रमणमिश्राः—

‘જો તુલ્લસાદ્દેશનાં ફલે વિસેસો ન સો વિના હેડં ।

કજ્જત્તણઓ ગોયમ ! ઘડોવ્વ હેઊ ય સે કર્મમં ॥૧૧॥

૧ યસ્તુલ્યસાધનાનાં ફલે વિશેષો ન સ વિના હેતુમ્ ।

कार्यत्वतः, गौतम ! घट इव हेतुरव स कर्म ॥११॥ .

(૪) સાધકનેા અભાવ હોવાથી અદૃષ્ટનેા અભાવ છે એમ કહી અદૃષ્ટનેા અભાવ સિદ્ધ કરી શકશેા નહિ, કારણ કે અદૃષ્ટ(કર્મ)ના સાધન આગમ અને અનુમાન પ્રમાણેા તો છે જ, અને તે બન્નેનું પ્રામાણ્ય પ્રથમ સિદ્ધ થઈ ચૂકયું જ છે, અને કહ્યું પણ છે કે—

“શુભ અધ્યવસાય પુણ્યરૂપ અદૃષ્ટનું અને અશુભ અધ્યવસાય પાપરૂપ અદૃષ્ટનું કારણ છે.” આ પ્રમાણે અદૃષ્ટનું સાધક આગમપ્રમાણે બાંધ્યું. અને અદૃષ્ટની સિદ્ધિ માટે અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે—બધાં દ્રશ્ય કારણેા સમાન હોવા છતાં કાર્યમાં જે કંઈ વિશેષ જોવામાં આવે છે, તેનું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ, કારણ કે તે કાર્યરૂપ છે. કુલની જેમ. “સાધ્વી (ઉત્તમ કુલીન) સ્ત્રીને સાથે જન્મેલ બે પુત્રોના વીચે (પરાક્રમ), વિજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આરોગ્ય અને સંપત્તિ વિગેરેમાં વિશેષતા દેખાય છે.” અને આ વિશેષતા વિશિષ્ટ અદૃષ્ટરૂપ કારણ વિના હોતી નથી. આ પ્રકરણ અંગે શ્રી. જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમજીગણીનું કથન છે કે—

“હિ ગૌતમ સમાન સાધનો (કારણેા) હોવા છતાં ફલ-કાર્યમાં જે વિશેષ જોવાય છે તે વિશેષ કાર્યરૂપ હોવાથી કારણ વિના હોતો નથી, ઘટની જેમ, અને તે કારણ એ જ કર્મ છે.

(૫૦) તત્પ્રસાધકયોરિતિ પુણ્યાપુણ્યનિષ્ચાયકયોઃ ।

(ટિ.) જો તુલ્યસાદૃશાણમિત્યાદિ તુલ્યસાધનાનામેકમાતૃપિતૃકાળામેકવેલાસમુદ્ભૂતાનાં સમાનપ્રવૃત્તિચારાણાં સદૃશલક્ષણસમ્પૂર્ણનાં પુરુષાણાં પછે વિમલભદારિચ્છલક્ષણે યો વિશેષઃ । એક-સ્યોત્તમા વિભૂતિરપરસ્ય મધ્યમા અન્યસ્ય દારિદ્ર્યમ્ । સવિશેષો હેતું વિના ન ભવતિ કાર્યત્વાત્ । હે ગૌતમ ! ઘટત્ । સ તસ્ય પુરુષસ્ય ઘટસ્ય ચ કર્મહેતુઃ । એકકુલાલચક્રનીવરત્વરક-હેતવોડપિ કલ્પા પૃતમપુજલમવાધારાઃ કમંવશાદ્ વિભિન્નપરિણામવાજો ભવન્તિ ।

અથ યથૈકપ્રદેશસંભવાનામપિ બદરીકળટકાનાં કૌટિલ્યાર્જવાદિર્વિશેષઃ યથા વૈકસરસીસંભૂતાનામપિ પદ્મજાનાં નીલધવલપાટલપીતશતપત્રસહસ્રપત્રાદિર્ભેદઃ; તથા શરીરિણામપિ સ્વભાવાદેવાડયં વિશેષો ભવિષ્યતિ, તદશસ્યમ્ । કળટકપદ્મજાદીનામપિ પ્રાણિત્વેન પરેષાં પ્રસિદ્ધેસ્તદ્દૃષ્ટાન્તાવષ્ટમ્ભસ્ય દુષ્ટત્વાત્ આહારક્ષતરોહદોહદા-દિના વનસ્પતીનામપિ પ્રાણિત્વેન તૈઃ પ્રસાધનાત્ ।

નાસ્તિક—એક જ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઝોરડીના કાંટાઓમાં વંકટા અને સરળતારૂપ ભેદ અથવા એક જ સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કમલોમાં નીલ, સફેદ, ગુલાબી, પીત વગેરે રંગોનો ભેદ તથા શતપત્ર, સહસ્રપત્ર આદિનો ભેદ જેમ સ્વભાવથી થાય છે તેમ જીવોમાં રહેલ ભેદ-વિશેષતા પણ સ્વાભાવથી જ થશે.

જૈન—આ કથન સ્તુત્ય નથી કારણ કે પર (જૈનો)માં કાંટા, કમલ વગેરે પ્રાણી (જીવ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેના દશાન્તનું આલેખન દૂષિત છે. આહાર, છેદ થયા પછી તેનું ભરણ જલ, દોહદ-ધરિણ થવી વગેરે કારણોને લઈને જૈનો-એ વનસ્પતિને પ્રાણી તરીકે સિદ્ધ કરેલ છે.

તત્રાડદૃષ્ટમૂતવિશેષાનુમાનેન નામાન્તરતિરોહિતમદૃષ્ટમેવાનુમિતિસિદ્ધં દૃષ્ટમ્; इतोऽपि-
 बालशरीरं शरीरान्तरपूर्वकम्, इन्द्रियादिमत्त्वात्, तरुणशरीरवत् । न च प्राचीनभवातीत-
 तनुपूर्वकमेवेदम्, तस्य तद्वभावसान एव पटुपवनप्रेरिततातितीव्रचित्ताज्वलनज्वालाकलाप-
 प्लुष्टतया भस्मसाद्वावादपान्तरालगतावभावेन तत्पूर्वकत्वानुपपत्तेः । न चाऽशरीरिणो
 नियतगर्भदेशस्थानप्राप्तिपूर्वकशरीरग्रहो युज्यते, नियामककारणाभावात् । स्वभावस्य तु
 नियामकत्वं प्रागेव व्यपास्तम् । ततो यच्छरीरपूर्वकं बालशरीरं तत्कर्ममयमिति ।

વળી પ્રશ્ન એ છે કે જે સ્વભાવને કારણે તમે જગતની વિચિત્રતા માને
 છો તે શું છે? સ્વભાવ એટલે શું? (૧) નિર્દોષતુકતા—હેતુ વિનાની ઉત્પત્તિ
 થાય છે? (૨) કે સ્વાત્મહેતુકતા—પોતે પોતાથી ઉત્પન્ન થવું તે છે? (૩) વસ્તુ
 ધર્મ છે? (૪) કે વસ્તુ વિશેષ છે? (૫) પહેલા પક્ષમાં તો સદાને માટે સત્ત્વ
 કે અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે, (અર્થાત્ જે પદાર્થ નિર્દોષતુક હોય તેની સદાને
 માટે સત્તા રહેશે અથવા સદૈવ અસત્તા જ રહેશે), (૨) બીજા પક્ષમાં આત્મા-
 શ્રયત્વ નામનો દોષ આવશે, કારણ કે સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિમાં
 કઈ રીતે હેતુ થઈ શકશે? (અર્થાત્ જે વસ્તુ સત્તારૂપે હોય જ નહિ તે વસ્તુ
 શશશૃંગની જેમ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થાય?) અને સ્વયં વિદ્યમાન પદાર્થ તો
 વિદ્યમાન છે જ તેથી તે સ્વોત્પાદ્ય (સ્વજન્ય—પોતાથી ઉત્પન્ન થનાર) કઈ રીતે
 થઈ શકે? એટલે કે કોઈ પદાર્થ પોતે પોતાની ઉત્પત્તિમાં હેતુ બની શકતો નથી.
 (૩) સ્વભાવ વસ્તુ ધર્મ છે એમ કહો તો તે દૃશ્ય છે? કે અદૃશ્ય? દૃશ્ય ગણો
 તો ઘટી શકતો નથી, કારણ કે દૃશ્ય હોય તો ઉપલબ્ધ થવા જોઈએ, પણ આ
 તો ઉપલબ્ધ થતો નથી માટે બાધિત છે, અદૃશ્ય ગણો તો તે અદૃશ્યની સત્તા
 કેમ સિદ્ધ કરશે? અને જે અનુમાનથી અદૃશ્ય સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો હોય
 તો અદૃષ્ટ કર્મનું જ અનુમાન કરો એમાં જ કલ્યાણ છે. (૪) સ્વભાવ જે વસ્તુ-
 વિશેષ હોય તો પ્રશ્ન છે કે તે વસ્તુવિશેષરૂપ સ્વભાવ ભૂત (પૃથ્વ્યાદિ)થી
 અતિરિક્ત-ભિન્ન છે? કે ભૂતાનિસ્વરૂપ? ભૂતાતિરિક્ત હોય તો તે મૂર્ત છે? કે
 અમૂર્ત? મૂર્ત હોય તો તે દૃશ્ય છે? કે અદૃશ્ય? દૃશ્ય હોય તો તે દૃશ્ય
 સ્વભાવ અનુપલબ્ધિથી બાધિત છે, અર્થાત્ દૃશ્ય છતાં ઉપલબ્ધ થતો ન હોવાથી
 બાધિત છે. અદૃશ્ય કહો તો, સ્વભાવ કહીને અદૃષ્ટનું જ કથન કર્યું છે. અમૂર્ત
 છે એમ કહો તો પરલોકમાં ગમન કરનાર આત્માથી ભિન્ન એવો કયો પદાર્થ
 છે? અર્થાત્ અદૃષ્ટ-કર્મ જ હોઈ શકે, કારણ કે તેજ આત્મામાં મળી ગયું
 છે, જેને લઇને તે પરલોકમાં ગમન કરે છે, અને જ્યારે આત્માથી એ અદૃષ્ટ
 જુદું પડી જાય છે ત્યારે આત્મા પરલોકમાં ગમન કરતો નથી, એટલે કે સંસારી
 મટી જઈને મુક્ત બને છે. આથી પણ સ્પષ્ટરૂપે કર્મનો નિશ્ચય થયો. વસ્તુ
 વિશેષરૂપ સ્વભાવ જે ભૂત સ્વરૂપ હોય તો તે તો વિલક્ષણ એવા એક સાથે
 જન્મેલા રાય અને રંજાદિ જીવોની ઉત્પત્તિમાં સમાનભાવે જ કારણ છે, તો
 પછી એ બંનેમાં વિલક્ષણતા ક્યાંથી આવી? કારણ સમાન છતાં કાર્યમાં

વિલક્ષણતા યદ્ય માટે દાટભૂતથી વિલક્ષણ અદાટભૂત વિશેષ કારણ હોયું એમ એ બે બંધુ અનુમાન એ તમે કરશો તો અમે માનેલ અદાટને અદાટભૂત વિશેષ એવા નામથી છપાવવાનો જ તમે પ્રયત્ન કર્યો છે એ દેખાઈ આવે છે. આ રીતે અનુમિતિથી અદાટ સિદ્ધ થાય છે. વળી, તેમાં આ પણ અનુમાન છે કે-બાલશરીર અન્ય શરીરપૂર્વક છે. ઇન્દ્રિયવાગ્નિ હોવાથી તરુણ શરીરની જેમ, અને આ બાલશરીર પૂર્વભવ સંખ્યાથી ભૂતકાલીન શરીરપૂર્વક જ છે, એવું નથી અર્થાત્ પૂર્વભવનું અતીત (નાશ પામેલું) શરીર આ બાલશરીરનું કારણ નથી એટલે કે પૂર્વભવના અતીત શરીરથી આ શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણ કે, પૂર્વભવનું શરીર તો પ્રચંડ પવનથી પ્રેરાયેલ (પ્રબલિત) ચિતાના અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળાઓ વડે બાળી નાખવાથી ભસ્મ (રાખ)રૂપ થઈ ગયું છે તેથી તે અન્તરાલગતિ (એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતાં વચ્ચેની ગતિ)માં છે જ નહિ, માટે તે બાલશરીરનું કારણ બની શકશે નહીં.

અને વળી, શરીર વિનાનો આત્મા નિયત ગર્ભસ્થાનના દેશમાં જઈ નવું શરીર ગ્રહણ કરે એમ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે અમુક આત્મા અમુક જ ઠેકાણે જન્મ લે અને અમુક ઠેકાણે જન્મ ન લે એવું નિયામક કારણ અશરીરી આત્માને નથી, અને સ્વભાવથી આત્મા નિયમન થશે એ મતનો તો પૂર્વે અમે નિરાસ કરી જ ગયા છીએ, એટલે બાલશરીર જે શરીરપૂર્વક છે તે કર્મભય (કાર્મણ) શરીર છે એમ સમજવું.

(૫૦) કદ્વાયમિત્યાદિ સૂત્રિઃ । 'સ્વભાવભાપયા વમાષે'તિ વમાષે ત્વયા । પરંતુ અન્યઃ । કો નામાડસ્તિત્વતિ કિન્તુ સ એવં । તન્નેતિ વિશેષે ।

(ટિપ્) આત્માશ્રયત્વમિતિ આત્મેવ સ્વરૂપમેવ આધર્યો યસ્ય દોષસ્ય । અન્યોડન્યાધર્યવત્ । ભાવાત્મેતિ ભાવસ્વરૂપઃ । તન્નિર્ણયે'તિ અદશ્યવસ્તુધર્મનિર્ણયે । પરલોકિન'તિ આત્મનઃ । ચિદ્દટિલસ્યેતિ રહિતસ્ય । તસ્યેતિ પરલોકિનઃ । તયોરિતિ યમલજાતયોઃ સામ્યોચ્ચતયોઃ । તદ્દર્શનાદિતિ યમલજાતવિશેષદર્શનાત્ । તન્નેતિ વિશેષે । હતોડપોત્યાદિ । દ્વમિતિ બાલશરીરમ્ । તસ્યેતિ પ્રાચીનમવાતીતતનોઃ । તદ્ભવેતિ પૂર્વભવપર્યન્તે । તત્પૂર્વકત્વેતિ શરીરપૂર્વસ્વાભાવાત્ ।

§ ૧૭ પૌદ્ગલિકં ચેદમદષ્ટમેષ્ટવ્યમ્, આત્મનઃ પારતન્યનિમિત્તત્વાદ, નિગદાદિવત્ ।

ક્રોધાદિના વ્યભિચાર'તિ ચેત્ । ન, તસ્યાડસ્ટમપરિણામરૂપસ્ય પારતન્યસ્વભાવતાત્; તન્નિમિત્તભૂતસ્ય તુ કર્મણઃ પૌદ્ગલિકતાત્ । एवं' સીધુસ્વાદનાદ્રવચિત્ત-વૈકલ્યમપિ પારતન્યમેવ' તલેતુસ્તુ સીધુ પૌદ્ગલિકમેવેતિ નૈતેનાડપિ વ્યભિચારઃ ।

§ ૧૭ અને અદષ્ટને પૌદ્ગલિક માનવું એમ એ, કારણ કે તે આત્માની પરાધીનતાનું કારણ છે, બેદીની જેમ. આ અનુમાનમાં 'પરાધીનતાનું કારણ' એ રૂપ હેતુ આત્માના પરિણામરૂપ ક્રોધાદિથી વ્યભિચારી છે, અર્થાત્ ક્રોધાદિ પૌદ્ગલિક નથી છતાં પારતન્યના કારણ બને છે માટે હેતુ વ્યભિચારી છે એમ ન કહેવું એમ એ. કારણ કે આત્માના પરિણામરૂપ ક્રોધાદિ એ જ આત્માનું પારતન્ય છે, અને એ ક્રોધાદિના કારણભૂત જે કર્મ છે તે પૌદ્ગલિક છે.

એ જ રીતે સુરાપાનથી ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તાની વિકલતા એ પણ આત્માનું પારતન્ત્ર્ય જ છે અને ચિત્તાની એ વિકલતાના કારણભૂત મદિરા પણ પૌદ્ગલિક છે એટલે આનાથી પણ વ્યભિચાર નહિ આવે.

(૧૦) પારતન્ત્ર્યસ્વભાવત્વાત્ તન્નિમિત્તભૂતસ્ય તુ કર્મણ્ ઇતિ એતદ્ધિ સ્વયમેવ પારતન્ત્ર્યં ન તુ તન્નિમિત્તં, યત્ત્વ તન્નિમિત્ત તત્પૌદ્ગલિકમેવ તત્ત્વ કર્મણ્ । પારતન્ત્ર્યમેવેતિ એતદ્ધિ પારતન્ત્ર્યં યત્ત્વસ્ય નિમિત્તં તત્ પૌદ્ગલિકમેવ ।

(ટિ૦) પૌદ્ગલિકમિત્યાદિ । તસ્યેતિ ક્રેષાદેઃ । તન્નિમિત્તેતિ ક્રેષાદિકારણરૂપસ્ય । તદ્વેતુરિતિ ચિત્તવૈકલ્યહેતુઃ ॥૧૬॥

§૧૮ તતો યદ્ યૌગૈરાત્મવિશેષગુણલક્ષણમ્, કાપિલૈઃ પ્રકૃતિવિકારસ્વરૂપમ્, સૌગતૈર્વાસનાસ્વભાવમ્, બ્રહ્મવાદિભિરવિદ્યાસ્વરૂપં ચાઽદ્યત્તમવાદિઃ તદપાસ્તમ્ । વિશેષતઃ પુનરમીષાં નિષેધો વિસ્તરાય સ્યાદિતિ ન કૃતઃ ॥૧૬॥

§૧૮ આ રીતે નાસ્તિક મતના ખંડન દ્વારા યૌગો દ્વારા સંમત આત્મશુદ્ધિ, સાંખ્યો દ્વારા સંમત પ્રકૃતિના વિકારસ્વરૂપ, બૌદ્ધસંમત વાસના સ્વભાવરૂપ, અને બ્રહ્મવાદીઓ એ કહેલ અવિદ્યારૂપ અદૃષ્ટ એ બધાનું નિરાકરણ થઈ ગયું એમ બહુવું. વિશેષે કરીને આ ચારેનો નિરાસ કરવામાં ગ્રંથ વિસ્તૃત થઈ બીજા માટે કરેલ નથી. ૫૬.

(૧૦) અવાદીતિ ઉદિતમ્ ॥૧૬॥

અથાત્મન એવ વિશેષણાન્તરમાહુઃ—

તસ્યોપાત્તપુંક્તીશરીરસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં

કૃત્સ્નકર્મક્ષયસ્વરૂપા સિદ્ધિઃ ॥૫૭॥

§૧ તસ્યાઽનન્તરનિરુપિતરૂપસ્યાઽઽત્મનઃ, ઉપાત્તપુંક્તીશરીરસ્ય સ્વીકૃતપુરુષયોપિદવપુષઃ, એતેન જ્ઞાનિર્વાણદ્વેષિણઃ કાષ્ઠામ્બરાન્ શિક્ષયન્તિ । સમ્યગ્જ્ઞાનં ચ યથાવસ્થિતવસ્તુતત્વાવબોધઃ, ક્રિયા ચ તપશ્ચરણાદિકા, તામ્યામ્ ।

આત્માના જ બીજા વિશેષણનું કથન—

પુરુષ કે જ્ઞાના શરીરના ધારણ કરનાર તેની સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયા (ચારિત્ર) વડે સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ સિદ્ધિ-મુક્તિ થાય છે. ૫૭.

§૧ તસ્ય તેની એટલે ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલ સ્વરૂપવાળા આત્માની, ઉપાત્તપુંક્તીશરીરસ્ય—જેણે પુરુષ કે જ્ઞાના શરીરને ધારણ કર્યું છે એવા સૂત્રના આ અંશથી જ્ઞાનિર્વાણ (સ્ત્રીમુક્તિ)ના દ્વેષી દિગમ્બરોને શિખામણ આપી છે એમ સમજવું. સમ્યગ્જ્ઞાન—એટલે વસ્તુતત્ત્વ-વસ્તુસ્વરૂપ જે પ્રમાણે સ્થિત હોય તે જ પ્રમાણે તેનો સાચો બોધ. ક્રિયા—એટલે તપશ્ચરણ (ચારિત્ર) આદિરૂપ. આ બંને વડે.

§૨ નનુ સમ્યગ્દર્શનમપિ કૃત્સ્નકર્મક્ષયકારણમેવ । યદાહુઃ—“સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” ઇતિ, તત્ કથમિહ નોપદિષ્ટમ્ ? । અપ્યતે—સમ્યગ્જ્ઞાનો-

પાદાનેનૈવ તસ્યાક્ષિતત્વાત્, દ્વયોરપ્યનયોઃ સહચરત્વાત્ । સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય ક્રિયાતઃ પૃથગુપાદાનાદ યા ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા સૈવ તત્કારણમ્, ન પુનર્મિધ્યાત્વમલપટ-
લાવલુપ્તવિવેકવિકલાનાં મિધ્યાજ્ઞાનપૂર્વિકા કન્દફલમૂલશૈવાલકવલનાદિકા ।

૬૨ શ્લોકા—“(સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ)—“સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચરિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે” એ વચનથી સમ્યગ્દર્શન પણ કૃત્સ્ન કર્મ ક્ષયમાં કારણ છે, તો અહીં સૂત્રમાં તેનું અહણ્ય કેમ ન કર્યું ?

સમાધાન—સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહચર હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનના ઉપાદાનથી જ સમ્યગ્દર્શનનું આશ્રેપ દ્વારા ઉપાદાન થઈ જ નાંચ છે. સમ્યગ્જ્ઞાનને ક્રિયાથી ભુદું અહણ્ય કરવાનું કારણ શું ? સમ્યગ્જ્ઞાનનું ક્રિયાથી ભુદું અહણ્ય કર્યું તેથી એ નક્કી થયું કે જે ક્રિયા સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકા (સમ્યગ્જ્ઞાનવાળી) હોય તે જ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું કારણ બની શકે છે, પરંતુ મિધ્યાત્વરૂપ મેલના આવરણથી વિવેકહીન બનેલ પુરુષોના મિધ્યાજ્ઞાનને કારણે કંઈ, ફલ, મૂલ, શેવાલનું ભક્ષણ કરતું વિગેરે રૂપ ક્રિયા કૃત્સ્ન કર્મના ક્ષયનું કારણ નથી.

(ટિં.) નતુ સમ્યગ્નિત્યાદિ । તદ્વિતિ દર્શનમ્ । તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । અન્યોરિતિ જ્ઞાન-દર્શનયોઃ । તત્કારણમિતિ મોક્ષકારણમ્ ।

§ ૩ કૃત્સ્નત્વાડપ્રકારસ્યાપિ, ન તુ કસિપયસ્ય, જીવનમુક્તેરનભિષિસિતત્વાત્ । કર્મણો જ્ઞાનાવરણાદેરદટ્ટસ્ય, ન તુ બુદ્ધ્યાદિગુણાનામપિ, નાપિ જ્ઞાનમાત્રસંતાનસ્ય । ક્ષયઃ સામસ્યેન પ્રલયઃ સ્વરૂપં યસ્યાઃ સા તથા । એતેન નૈયાયિકસૌગતોપકલ્પિતમુક્તિ-પ્રતિક્ષેપઃ । એવંવિધા સિદ્ધિર્મોક્ષો ભવતિ ।

(કૃત્સ્નસ્ય) સમસ્ત એટલે આઠેય પ્રકારના કર્મનો ક્ષય સમજવો પરંતુ કેટલાક કર્મનો નહિ, કારણ કે—અહીં જીવનમુક્ત-ભવસ્થકેવલીની વિવેક્ષા કરી નથી. (કર્મણઃ) કર્મ એટલે જ્ઞાન.વરણાદિ કર્મોના, (ક્ષયઃ) સંપૂર્ણતયા નાશ જેમાં છે એવી સિદ્ધિ છે, નહીં કે બુદ્ધ્યાદિ ગુણોના કે જ્ઞાનમાત્રના સંતાનના નાશવાળી. આથી નૈયાયિક અને સૌગત કલ્પિત મોક્ષનો પ્રતિક્ષેપ-તિરસ્કાર કર્યો એમ સમજવું.

§ ૪ इह केचिज्ज्ञानादेव मोक्षमास्थिषत्, तथाद्येते ज्ञुवते—સમ્યગ્જ્ઞાનમેવ ફલ-સંપાદનપ્રત્યલમ્, ન ક્રિયા; અન્યથા મિધ્યાજ્ઞાનાદપિ ક્રિયાયાં ફલોત્પાદપ્રસજ્ઞાત્ ।
यदुक्तम्—

“विज्ञप्तिः फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता ।

मिध्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलाऽसंवाददर्शनात्” ॥१॥

તથા—

“શ્રિયઃ પ્રસૂતે વિપદો રુણદ્વિ યશસિ દુઘ્ને મલિનં પ્રમાર્દિ ।

સંસ્કારશૌચેન પરં પુનીતે શુદ્ધા હિ બુદ્ધિઃ કુલકામધેનુઃ” ॥૧॥

અહીં મોક્ષ પ્રકરણમાં કેટલાક જ્ઞાનથી જ મોક્ષને સ્થાપે (માને) છે, તેથી તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે, સમ્યગ્જ્ઞાન જ મોક્ષરૂપ ફલને પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ છે પરંતુ ક્રિયા સમર્થ નથી, અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનથી પણ ક્રિયામાં ફલોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કહ્યું છે કે, જ્ઞાન પુરુષને ફલ આપનાર છે પરંતુ ક્રિયા આપનાર નથી, કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા કરનાર પુરુષને ફલ મળતું નથી. વળી, શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ (સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ) કામધેનુ લક્ષ્મીને ઉત્પન્ન કરે છે, વિપત્તિનો નાશ કરે છે, યશની પૂર્તિ કરે છે. મલીનતાને સાફ કરે (દૂર કરે છે) અને સંસ્કારરૂપ પવિત્રતા વડે ખીલને પણ શુદ્ધ (પવિત્ર) કરે છે.

(૫૦) इह केचित् ज्ञानादेव मोक्षमास्थिषतेत्यत्र आस्थिपत प्रतिज्ञातवन्तः नवाना-
मात्मविशेषगुणानो योऽत्यन्तोच्छेद इति बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-संस्काररूपाणां
नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तच्छेद आदौ मोक्षः ।

§ ૫ ક્રિયાવાદિનસ્તુ વદન્તિ-ક્રિયૈવ ફલહેતુર્ન જ્ઞાનમ્, મત્સ્યાદિવિજ્ઞાનેઽપિ
ક્રિયામન્તરેણ સૌહિત્યાદિફલાનુત્પાદાત્ । યદવાચિ—

“ક્રિયૈવ ફલદા પુસાં ન જ્ઞાનં ફલદં મતમ્ ।

યતઃ સ્ત્રીમત્સ્યમોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્” ॥૧॥

તથા—

“શાસ્ત્રાણ્યધીષ્ઠ્યાઽપિ ભવન્તિ મૂર્ત્વા યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।

સંચિન્ત્યતામૌષધમાતુરં હિ ન જ્ઞાનમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્” ॥૧॥

આના ઉત્તરમાં ક્રિયાવાદીઓ કહે છે કે, ક્રિયા જ ફલના હેતુરૂપ છે પરંતુ જ્ઞાન ફલનું કારણ નથી, કારણ કે ભક્ત્યાદિ-(ભોજન-પાન વિગેરે)નું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ક્રિયા વિના તૃપ્તિ આદિ ફલની ઉત્પત્તિ થતી નથી કહ્યું છે કે—“ક્રિયા જ પુરુષને ફલ આપનારી છે, પરંતુ જ્ઞાન ફલ આપનાર મનાયું નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને ભક્ત્યના ભોગને ભાણનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી. વળી, તેઓ આગળ કહે છે કે, “શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવા છતાં પણ પુરુષો મૂર્ખ હોય છે, પરંતુ જેઓ ક્રિયાવાન્ (સત્યચારિત્રવાન્) છે, તે જ વિદ્વાન્ છે. વિચારે કે ઔષધ તેના જ્ઞાન માત્રથી રોગીને નીરોગી કરતું નથી.”

§ ૬ अत्र ब्रूमहे—यदुक्तम्—सम्यग्ज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यक्षमित्यादि, तत्
‘स्त्रीमत्स्यमोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत्’ इत्यनेन क्रियावादिनैव व्यपास्तम्,
इत्युपेक्षणीयमेव । ततः सम्यग्ज्ञानं सम्यक्क्रियासंप्रीचीनमेव फलसिद्धिनिबन्धनमित्य-
भ्युपगन्तव्यम् ; न तु ज्ञानैकान्तः कान्तः । क्रियैकान्तोऽपि भ्रान्त एव । ‘यतः

સ્ત્રોમહ્યમોગજ્ઞો ન જ્ઞાનાત્ સુખિતો ભવેત્' इति तु न युक्तम् । यतः सम्यग्-
ज्ञानकारणैकान्तवादिनामयमुपालम्भो न पुनरस्माकम्, सम्यग्ज्ञानक्रिययोरुभयोरपि
परस्पરાपેક્ષયોઃ कारणत्वस्वीकारात् । न च नितम्बिनीमोदकादिगोचरायां प्रवृत्तौ
तद्वિज्ञानं सर्वथा नास्येव, यतः क्रियाया एव तत्कारणता कल्प्येत । तद्गोचर-
विज्ञानसनाथैव तत्र प्रवृत्तिः प्रीतिपरम्परोत्पादनप्रत्यक्षा; अन्यथोन्मत्तमूर्च्छितादेरपि
प्रौढપ્રેમપરાયણપ્રણયિનીનિબિડાશ્લેષક્રિયાઽપિ તદુત્પાદાય કિં ન સ્યાત્ ? । અથાસૌ
ક્રિયૈવ તત્ત્વતો ન ભવતિ, સૈવ હિ ક્રિયા તાત્ત્વિકી યા સ્વકૌયકાર્યાઽવ્યભિચારિણી;
હન્ત ! તર્હિ તદેવ તાત્ત્વિકં જ્ઞાનં યત્ સ્વકૌયકાર્યાઽવ્યભિચારીતિ કથં સ્ત્રીમહ્યમોગજ્ઞ
હ્યુપાલમ્ભઃ શોમેત ? । તતઃ કાર્યમર્જયન્તી યથા નિશ્ચયનયેન ક્રિયા ક્રિયોચ્યતે,
તથા જ્ઞાનમપિ; इति कचिद् व्यभिचाराभावाद् द्वयमेवैतत् फलोत्पत्तिकारणमनुगुणमिति ।

આ વિષયમાં અમારું કથન નીચે પ્રમાણે છે—‘સમ્યગ્જ્ઞાન જ ફલ પ્રાપ્ત
કરવાને સમર્થ છે’. ઇત્યાદિ એકાન્ત જ્ઞાનવાદીતું કથન ‘શ્રી અને ભક્ત્યના લોગને
બાજુનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી’ ઇત્યાદિ કથન દ્વારા ક્રિયાવાદી-
એ ખંડન કરેલ છે, માટે તે જ્ઞાનવાદીતું કથન ઉપેક્ષા કરવાલાયક જ છે;
એટલે સમ્યક્ ક્રિયાથી યુક્ત હોય એવું જ સમ્યગ્જ્ઞાન ફલસિદ્ધિનું કારણ છે,
એમ માનવું જોઈએ. આમ એકાન્ત જ્ઞાનપક્ષ હિતકારી નથી.

તેવી જ રીતે એકાન્ત ક્રિયાપક્ષ પણ ખ્રાન્ત જ છે. ‘‘શ્રી અને ભક્ત્યના લોગને
બાજુનાર માત્ર તેના જ્ઞાનથી સુખી થતો નથી’’ ઇત્યાદિ કથન તો યુક્તિયુક્ત
નથી, કારણ કે તમોએ આપેલ એ ઉપાલંભ સમ્યગ્જ્ઞાનને જ એકાન્ત કારણ માન-
નારને ઘટે છે, પરંતુ અમોને ઘટતો નથી. અમે જોનો તો પરસ્પર સાપેક્ષ સમ્યગ્-
જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભયને કારણ તરીકે માનીએ છીએ (પરંતુ સ્વતંત્ર
કેાઈ એકને ફલપ્રાપ્તિમાં કારણ માનતા નથી) અને શ્રી તથા લાડુ વગેરે વિષયક
પ્રવૃત્તિ-(ક્રિયા)માં તેતું જ્ઞાન સર્વથા નથી જ એવું નથી કે જેથી ક્રિયા જ ફલના
કારણરૂપે કદપાય.

શ્રી અને લાડુ વિષયક જ્ઞાનયુક્ત પ્રવૃત્તિ જ તે વિષે પ્રીતિપરંપરાને ઉત્પન્ન
કરવામાં સમર્થ છે. જ્ઞાન વિનાની પણ પ્રવૃત્તિ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોય
તો ઉન્મત્ત કે મૂઝિત પુરુષને અતિશય પ્રેમવાળી સ્ત્રી જ્યારે ગાઢ આલિંગન
ક્રિયા કરે છે ત્યારે પ્રીતિપરંપરા કેમ ઉત્પન્ન થતી નથી ? (અર્થાત્ તમારા
મતે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, પરંતુ ઉત્પન્ન થતી નથી.)

ક્રિયાવાદી-ઉપયુક્ત આલિંગનરૂપ ક્રિયા જ નથી, કારણ કે તાત્ત્વિક ક્રિયા
તો તે જ છે કે જે પોતાના કાર્ય (ફલ) સાથે અવ્યભિચારી હોય. એટલે કે જે
અવશ્ય ફલજનક હોય.

જૈન—અરે ! તો પછી તે જ તાત્ત્વિક જ્ઞાન છે કે જે પોતાના કાર્ય સાથે
અવ્યભિચારી હોય, એમ કેમ ન માનવું ? એટલે ‘શ્રી અને ભક્ત્યના લોગને

અન્યનાર' ઈત્યાદિ કથનથી તમે જે ઉપાલંબ આપો છો તે કંઈ રીતે ચોક્કસ ? જોડકો નિશ્ચય નયથી જેમ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા જ ક્રિયા છે તેમ નિશ્ચય નયથી જ્ઞાન વિષે પણ છે. માટે કોઈ ઠેકાણે વ્યભિચાર ન હોવાથી સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ક્રિયા ઉભય ક્ષેત્રોત્પત્તિમાં અનુકૂલ કારણ છે એમ સમજવું,

§૭ અથ ભવત્વેત્કારણિકા મુક્તિઃ, તથાપિ બુદ્ધચાદીનાં નવાનામાસ્મ- વિશેષગુણાનાં યોડ્યન્તમુચ્છેદઃ, તદ્વપૈવ સ્વીકર્તવ્યાઃ ન પુનર્નિઃશેષકર્મક્ષયલક્ષણા । તથા ચાનુમાનમ્-નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં સન્તાનોડ્યન્તમુચ્છિયતે, સન્તાનત્વાત્, યો યઃ સન્તાનઃ સ સોડ્યન્તમુચ્છિયતે યથા પ્રદીપસન્તાનઃ, તથા ચાયમ્, તસ્માદત્ય- ન્તમુચ્છિયત ઇતિ ।

“ન હ વૈ મશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ”, “અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ” ઇત્યાદયો વેદાન્તા અપિ તાદૃશીમેવ મુક્તિમાદિશન્તિ । અપિ ચ—

“યાવદાત્મગુણાઃ સર્વે નોચ્છિન્ના વાસનાદયઃ ।
તાવદાત્મ્યન્તિક્રી દુઃસ્વપ્નાવૃત્તિર્ન વિકલ્પ્યતે ॥૧॥
ધર્માધર્મનિમિત્તો હિ સંભવઃ સુખદુઃખયોઃ ।
મૂલભૂતૌ ચ તાવેવ સ્તમ્ભૌ સંસારસન્નનઃ ॥૨॥
તદુચ્છેદે ચ તત્કાર્યશરીરાથનુપલ્લવાત્ ।
નાત્મનઃ સુખદુઃખે સ્ત ઇત્યસૌ મુક્ત ઉચ્યતે ॥૩॥
ઈચ્છાદ્રેષપ્રયત્નાદિ ભોગાયતનબંધનમ્ ।
ઉચ્છિન્નભોગાયતનો નાત્મા તૈરપિ યુજ્યતે ॥૪॥
તદેવં વિષણાદીનાં નવાનામપિ મૂલતઃ ।
ગુણાનામાત્મનો ધ્વંસઃ સોડપર્ગઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૫॥
નનુ તસ્યામવસ્થાયાં ક્રીટગાત્માડવશિષ્યતે ? ।
સ્વરૂપૈકપ્રતિષ્ઠાનઃ પરિત્યક્તોડસિલ્લૈર્ગુણૈઃ ॥૬॥
ઝર્મિષદ્કાતિગં રૂપં તદસ્યાહુર્મનીવિષ્ણઃ ।
સંસારબંધનાધીનદુઃખક્લેશાથદૂષિતમ્ ।”

ઝર્મયઃ કામક્રોધમદગર્વલોભદમ્ભાઃ ।

“પ્રાણસ્ય ક્ષુત્પિપાસે દ્વે મનસઃ શોકમૂઢતે ।

અગમૃત્યૂ શરીરસ્ય ષટ્કર્મિર્ગહિતઃ શિવઃ” ॥૧॥

ઈતિ તુ પુરાણે ॥

[પુદ્ગલાદિ નવ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષને માનનાર નૈયાયિક સ્વપક્ષને સ્થાપન કરવાપૂર્વક જૈનોને માન્ય મોક્ષ સ્વરૂપનું 'ખંડન નીચે પ્રમાણે કરે છે.] ભલે, મુક્તિ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી થાય પણ તે 'આત્માના પુદ્ગલાદિ નવ વિશેષ ગુણોના અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ જ' મુક્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ, પરંતુ સમસ્ત કર્મના ક્ષયરૂપ નહિ અને તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે— આત્માના નવે વિશેષ ગુણોના સંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય છે, સંતાન હોવાથી, જે જે સંતાન હોય તે તે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે. જેમકે પ્રદીપ સંતાન. આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો સંતાન પણ સંતાનરૂપ છે, માટે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે.

વેદાન્ત વાક્યો પણ આવી જ મુક્તિનું સમર્થન કરે છે તે આ પ્રમાણે—“શરીર ધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી, શરીર રહિત આત્માને સુખ દુઃખ સ્પર્શ કરતા નથી.” વળી, કહ્યું પણ છે કે, (૧) ‘જ્યાં સુખી વાસનાદિ સમસ્ત આત્મગુણોનો ઉચ્છેદ-મૂળમાંથી નાશ ન થાય ત્યાં સુધી દુઃખનો અત્યંત નાશ પણ થતો નથી. (૨) દુઃખની ઉત્પત્તિ ધર્મ અને અધર્મના કારણે છે. (અર્થાત્ સુખની ઉત્પત્તિ ધર્મથી અને દુઃખની ઉત્પત્તિ અધર્મથી થાય છે) એટલે ધર્મ તથા અધર્મ એ બન્ને સંસાર પ્રાસાદના મૂળભૂત યાંભલા છે. (૩) ‘ધર્મ’ અને ‘અધર્મ’ એ ઉભયનો અત્યંત નાશ થવાથી તેના કાર્યરૂપ શરીરાદિનો પણ ઉપદ્રવ થતો નથી, અને તેથી આત્માને સુખ-દુઃખ પણ થતાં નથી, એટલે આત્મા મુક્ત કહેવાય છે. (૪) ધ્વંષા, દ્રવ્ય, પ્રયત્ન અને આદિ પદથી ભાવનાદિ ગુણો સ્થૂલ શરીરમાં બંધન (કાંસલા) રૂપ છે, અને જે આત્માનું સ્થૂલ શરીર જ નષ્ટ થઈ ગયું છે, તે તો પછી તે ગુણોથી પણ જોડાતો નથી. (૫) તેથી એ પ્રકારે આત્માના પુદ્ગલાદિ નવ ગુણોનો મૂળમાંથી જે ધ્વંસ-નાશ થવો તે મોક્ષ છે, એ સિદ્ધ થયું’ (૬) શંકા—તે મુક્તાવસ્થામાં આત્મા કેવો રોષ રહે છે? સમાધાન—સમસ્ત ગુણોથી રહિત એવો એ આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પ્રતિષ્ઠિત બને છે. (૭) તેથી કામ, ક્રોધ, મદ, ગર્વ, લોભ અને દંભરૂપ છ ઊર્મિઓથી રહિત, અને સંસારના બંધનને કારણે આવી પડતા દુઃખ અને કલેશાદિથી અદ્વિષિત એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એમ પુદ્ગિશાળી પુરુષો કહે છે.

મતાંતરથી છ ઊર્મિઓ—ક્ષુધા અને પિપાસા (ભૂખ અને તરસ) બે પ્રાણુની, શોક અને મૂઠતા બે મનની તથા જરા અને મૃત્યુ બે શરીરની આ છ ઊર્મિઓ (પીડા)થી રહિત આત્મા શિવ મુક્તાત્મા કે મહાદેવ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પુરાણમાં કહેલ છે.

(પં.) “અશરીર” इत्यादि गये । वाशब्दः एवार्थे । भोगायतनबन्धनमिति भोगायतनं बन्धनं कारणं यस्येति विग्रहः । ध्वंसस्य इति गुणानाम् । अपवर्ग इति आत्मनः । नन्वित्यादि परः । स्वरूपैकप्रतिष्ठान इत्यादि वैशेषिकः ।

(દિ.) અથ ભવત્ત્વેતિત્યાદિ । एतत्कारणिकेति ज्ञानक्रियाकारणिका । न ह वै इति एवार्थे । वा इति एवार्थे । धर्माधर्मोति । ताविति धर्माधर्मौ । तदुच्छेदे इति धर्माधर्म-योद्धमूलने । तत्कार्येति धर्माधर्मकार्यकारोरेन्द्रवैरुपपत्त्यात् । इच्छाद्वयेति तैर्वासनाविभिराम-

ગુણે : । તદેવમિતિ ધિષણપ્રજ્ઞાબુદ્ધિઃ । નનુ તસ્યામિનિ મુક્તદશાયમ્ । સ્વરૂપેત્યાદિ । અસ્યેતિ આત્મનઃ । દુઃશ્ચક્ષ્ણેશેતિ અવિદ્યાઽસ્મિન્નારાગદ્વેષાભિનવેશાઃ કલેશાઃ ।

§ ૮ અત્ર બ્રૂમઃ -- યદવાદિ-સન્તાનવાદિતિ, તત્ર કિમિદં સન્તાનત્વં નામ ? કિમુપાદાનોપાદેયભાવપ્રબન્ધેન પ્રવર્તમાનત્વમ્, કાર્યકારણભાવપ્રબન્ધેન પ્રવૃત્તિઃ, અપરા-પરપદાર્થોત્પત્તિમાત્રતા વા । આયઃ પક્ષઃ સાવધઃ, આશ્રયાસિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપત્તેઃ, બુદ્ધ્યાદિનવક્ષણાનામુપાદાનોપાદેયભાવરૂપતયા સન્તાનસ્ય સૌગતાનામેવ સંમતત્વાત્; આત્મનઃ સમવાયિનઃ, આત્મમનઃસંયોગાદસમવાયિનઃ, અદૃષ્ટાદેર્નિમિત્તાચ્ચ તૈરાત્મ-ગુણોત્પાદપ્રતિપાદનાત્ । પતેન દ્વિતીયપક્ષોઽપિ વ્યપાસ્તઃ, બુદ્ધ્યાદિક્ષણાનાં કાર્ય-કારણભાવમાત્રસ્યાઽપિ તૈસ્વીકારાત્; પ્રલયપ્રલંતબુદ્ધ્યાદેરપ્યાત્મનઃ પુનર્બુદ્ધ્યાપ્રુપા-દાક્ષીકારાત્ । તૃતીયપક્ષેઽપિ વ્યભિચારઃ, અપરાપરંપામુત્પાદુકાનાં પટકટકપાટાદીનાં સન્તાનત્વેઽપ્યત્યન્તમનુચ્છિદ્યમાનત્વાત્ । અથૈકાશ્રયાઽપરાપરોત્પત્તિઃ સન્તાનઃ, તતો નૈષ દોષઃ; તર્હિ તાદૃશં સન્તાનત્વં પ્રદીપે નાસ્તીતિ સાધ્યત્વૈકલ્યં દૃષ્ટાન્તસ્યઃ પરમાણુ-પાકજરૂપાદિમિશ્ર વ્યભિચારી હેતુઃ, તથાવિપ્રસન્તાનત્વસ્ય તત્ર સદ્ભવેઽપ્યત્યન્તોચ્છેદા-ભાવાત્ । અપિ ચ, સંતાનત્વમપિ ભવિષ્યત્યત્યન્તાનુચ્છેદશ્ચ, વિપર્યયે બાધકપ્રમાણા-ભાવાત્, ઇતિ સન્દિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિકૃત્વાદપ્યનૈકાન્તિકોઽયમ્ । વિરુદ્ધશ્ચ, શબ્દબુદ્ધિ-વિષ્ણુપ્રદીપાદિધ્વત્યન્તાનુચ્છેદવત્સ્વેવ સન્તાનત્વસ્ય વ્યવસ્થાનાત્ : શબ્દબુદ્ધિવિષ્ણુપ્રદીપાદયો-દિ પર્યાયા દ્રવ્યરૂપતયા સ્થાસ્ત્રવ-એવ, તદ્દ્રવ્ય્યાવિધ્વમૂતં પર્યાયાન્તરમુત્પાદયન્ત-એવ પ્રવંસન્તે । ન પુનરમીષામત્યન્તમુચ્છેદઃ સૂપપાદઃ, ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાનાં પરસ્પર-નિરપેક્ષાણાં સ્વરવિષાળપ્રસૂતવાન્ । તથાહિ- નાસ્તિ કચિદત્યન્તમુચ્છેદઃ, સ્થિત્યુત્પાદ-રહિતત્વાત્, સ્વરવિષાળવત્; ઇતિ ન પ્રસ્તુતાનુમાનાદ્ બુદ્ધ્યાદિગુણોચ્છેદરૂપા સિદ્ધિઃ સિચ્યતિ ।

જેન-આનો ઉત્તર હવે અમે આપીએ છીએ કે તમોએ ‘સંતાનત્વ’ હેતુ કહ્યો છે પણ પ્રશ્ન એ છે કે સંતાન છે શું ? શું તે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે ? કાર્ય-કારણ ભાવની પરંપરા ચાલવી તે છે કે અપર અપર (નવનવા) પદાર્થની ઉત્પત્તિ માત્ર છે ?

પહેલા પક્ષ સરોપ છે, કારણ કે બુદ્ધ્યાદિ નવ ક્ષણમાં ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવરૂપે સંતાન તો બૌદ્ધો જ માને છે એટલે તદ્રૂપ સંતાન હેતુમાં આશ્રયા-સિદ્ધિ અને સ્વરૂપાસિદ્ધિની આપણે આવશે. કારણ કે નૈયાયિકો તો સમવાયિ-કારણ આત્મા, અસમવાયિકારણ આત્મમનઃસંયોગ અને નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટાદિથા (એમ કારણત્રિયથા) આત્મશુષ્ણીની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. એટલે ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ ધરી શકશે નહિ. ઉપરોક્ત પહેલા પક્ષના અંતરથી બીજો

પક્ષ પણ ખંડિત થયો એમ બાણુલું, કારણ કે બુદ્ધ્યાદિ ક્ષણોમાં કાર્યકારણભાવ માત્ર પણ નૈયાયિકો સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેમણે માન્યું છે કે, પ્રલયકાળમાં આત્મામાંથી બુદ્ધ્યાદિ નષ્ટ થઈ જાય છે, છતાં પુનઃ બુદ્ધ્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પક્ષમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે અપરાપર (એક પછી બીજું) એ પ્રમાણે ક્રમસર નવનવા) ઉત્પન્ન થનારાં વસ્ત્ર સાદરી, કપાટ વિગેરે સંતાનરૂપ હોવા છતાં તેઓનો અત્યંત ઉચ્છેદ થતો નથી.

નૈયાયિકાદિ--એક જ આશ્રયમાં અપરાપર પદાર્થની ઉત્પત્તિ સંતાન કહેવાય છે. એટલે વ્યભિચાર નહિ આવે.

જૈન--એમ માનો તો એ પ્રકારનો સંતાન તો દૃષ્ટાંત તરીકે કહેલ પ્રતી-
પમાં પણ નથી, માટે દૃષ્ટાંત સાધન (હેતુ) રહિત થશે, અને હેતુ પરમાણુના પાક જ રૂપાદિથી વ્યભિચારી થશે, કારણ કે એકાશ્રય પરમાણુમાં રૂપ, રસ, ગંધ વિગેરે ક્રમસર થતા હોવાથી તેમાં અપરાપર પદાર્થોત્પત્તિરૂપ સંતાનત્વ તો છે પણ તે અત્યંત ઉચ્છેદ નથી. વળી, સંતાનત્વ હોય અને અત્યંત ઉચ્છેદાભાવ પણ હોય, એવા વિપરીત યોધમાં કોઈ બાધક પ્રમાણુ નથી એટલે વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્તિ સંદિગ્ધ હોવાથી આ હેતુ અનંકાન્તિક છે. અને અત્યંત ઉચ્છેદ નહિ પામનાર (સાધ્યાભાવવાળા) શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રતીપ વિગેરેમાં સંતાનત્વ હેતુ રહેતો હોવાથી વિરુદ્ધ પણ છે. શબ્દ, બુદ્ધિ, વિદ્યુત્, પ્રતીપ વગેરે પચાંચો દ્રવ્યો રૂપે સ્થિર રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, અને તે દ્રવ્યથી અવિવ્વંશૂત-કથંચિત્ અભિન્ન પચાંચોને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે. વળી, આ શબ્દાદિનો અત્યંત ઉચ્છેદ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે પરસ્પર અપેક્ષા રહિત ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય-ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ) ખરશિંગનાં જેવાં (અસત્) છે તે આ પ્રમાણે-અત્યંત ઉચ્છેદ કયાંય નથી, સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ રહિત હોવાથી, ખર-શિંગની જેમ. માટે પ્રસ્તુત (તમોએ કહેલ) અનુમાનથી બુદ્ધ્યાદિ ગુણના ઉચ્છેદ રૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ થતી નથી.

(૫૦) આશ્રયાસિદ્ધસ્વરૂપાસિદ્ધતયોરાપત્તેરિત્યતોડમે યત્ત્વમ્ ।
સૌગતાનામેવ સમ્મતત્વાદિત્તિ ન પુનર્ભવતામ્ । તૈરિતિ વૈશેષિકૈઃ । પ્રલયપ્રલીનબુદ્ધ્યાદે-
રિત્યત્ર પ્રલયેતિ પ્રત્યક્ષાદે । બુદ્ધ્યાશુભાદગ્નીકારાદિતિ સ્પષ્ટિપ્રસ્તાવે । વિપર્યયે બાધકપ્રમાણા-
માવાદિત્યત્ર વિપર્યયે ઇતિ વ્યતિરેકે ।

(૬૦) યદ્વાદોત્પાદિ । આશ્રયેતિ ધર્મસિદ્ધિઃ । સ્વરૂપેતિ હેતોઃ । સ્વકીયં રૂપમસિદ્ધમ્ ।
તૈરિતિ યોગેઃ । દ્વિતીયપક્ષ ઇતિ કાર્યકારણભાવપ્રબન્ધેન પ્રશ્નિરિત્યેવંરૂપઃ । તૈરિતિ નૈયા-
યિકૈઃ । અપરેત્યાદિ । પરમાણ્વિતિ પરમાણ્વાં પાકોદ્ભવા યે રૂપાદયઃ તૈઃ । તત્ત્વેતિ પર-
માણુપાવકરૂપાદિષુ ।

નાપિ ન હ વૈ સશરીરસ્યેત્યાદિગદિતાગમાત્, શુભાશુભાદૃષ્ટપરિપાક-
પ્રભવેન ભવસમ્ભવિની હિ પ્રિયાપ્રિયે પરસ્પરાનુષ્ઠે અપેક્ષાડયં વ્યવસ્થિતઃ; સક-
લાદૃષ્ટક્ષયકારણકં પુનરૈકાન્તિકાત્યન્તિકરૂપં કેવલમેવ પ્રિયં નિઃશ્રેયસદશાયમિ-

ધ્યતે, તત્ કુતઃ પ્રતિધિધ્યતે ? । આગમાર્થશ્રાવમિત્યમેવ સમર્થનીયઃ, યત્ એતદ-
ર્થાનુપાતિત્યેવ સ્મૃતિરપિ વિલોચયતે—

‘સુત્રમાત્યન્તિકં યત્ર બુદ્ધિપ્રાપ્ત્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

તં વૈ મોક્ષં વિજ્ઞાનીયાદ્ દુષ્પ્રાપ્તમકૃતાત્મભિઃ” ॥૧॥

ન ચાયં સુત્રશબ્દો દુઃસ્વાભાવમાત્રે વર્તનીયઃ, મુલ્યસુત્રવાચ્યતાયાં વાધકા-
ભાવાત્ । ન ચ ભવદુર્દારિતો મોક્ષઃ પુંસામુપાદેયતયા સંમતઃ, કો હિ નામ શિલા-
શકલકલ્પમપગતસકલસુત્રસંવેદનસ્પર્શમાત્માનમુપપાદયિતું યતેત ? । સોપાધિકસાવધિક-
પરિમિતાનન્દનિષ્પન્દાત સ્વર્ગાદિપૃથિકમનવધિકનિરતિશયનૈસર્ગિકાઽઽનન્દસુન્દરમ-
પગ્મિલાનતત્સંવેદનસામર્થ્યં ચતુર્થં પુરુષાર્થમાચક્ષતે વિચક્ષણાઃ । યદિ તુ જહ પાષાણ-
નિર્વિશેષ એવ તસ્યામવસ્થાયામાત્મા ભવેત્, તત્ કૃતમપવર્ગેણ, સંસાર એવ વરમસ્તુ; યત્ર
તાવદન્તરાન્તરાઽપિ દુઃસ્વકલ્પિતમપિ સુત્રમુપમુજ્યતે । વિન્યતતાં તાવદિદમ્—
કિમલ્પસુતાનુબ્ધો ભવ્યઃ, ઉત્ત સર્વસુત્રોચ્છેદ એવ ? ।

વળી ‘શરીરધારી આત્માના સુખ-દુઃખનો નાશ થતો નથી’ (પૃ. ૮૫)
ઈત્યાદિ કહેલ આગમ પ્રમાણથી પણ યુદ્ધચાદિ ગુણે ના ઉચ્છેદરૂપ સિદ્ધિ સિદ્ધ
થતી નથી, કારણ કે એ આગમમાં શુભાશુભ અદૃષ્ટ (કર્મ)ના પરિપાકને કારણે
સંસારમાં સંભવતા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા પ્રિય-અપ્રિય, સુખ-દુઃખની અપેક્ષાએ
નાશની અપેક્ષાએ નાશની વાત કહેવામાં આવી છે પરંતુ મોક્ષાવસ્થામાં તો
સમસ્ત (આદે) કર્મના નાશને કારણે નિષ્પન્ન ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિકરૂપ
કેવળ (નિરપેક્ષ) પ્રિય જ માનવામાં આવ્યું છે તો તેના નિષેધ કઈ રીતે કરી
શકાય ? અર્થાત્ આગમમાં સાપેક્ષ સુખનો નિષેધ અભિપ્રેત છે. નિરપેક્ષ સુખનો
નહિ. આગમના અર્થનું આ રીતે જ સમર્થન કરવું જોઈએ, કારણ કે એ અર્થને
અનુસરનારી સ્મૃતિ પણ જોવાય છે. “ન્યાં ઈન્દ્રિયથી પર યુદ્ધિઆદિ અત્યંત
સુખ છે, તે જ મોક્ષ છે એમ જાણો, એ મોક્ષ પાપી આત્માઓથી પ્રાપ્ય નથી.”

ઉપર ટાંકેલા સ્મૃતિ વચનગત સુખ શબ્દનો અર્થ દુઃખાભાવ નથી, કારણ
કે તેના વાચ્યર્થ મુખ્ય સુખ માનવામાં કોઈ વાધક પ્રમાણ નથી. વળી, તમોએ
કહેલ મોક્ષ પુરુષોને ઉપાદેયરૂપે સંમત પણ નથી, કારણ કે સકલ સુખ સંવેદન
(સુખાનુભવ)નો જેમાં સ્પર્શ પણ નથી એવા પથ્થરના ટુકડા સમાન પોતાના
આત્માને ઘડવા કોણ પ્રયત્ન કરે ? ઉપાધિથી યુક્ત, કાળની અવધિ(મર્યાદા)
વાળા, અને પરિમિત આનંદના ઝરણાવાળા સ્વર્ગથી પણ અધિક—અમર્યાદિત-
નિરતિશય અને નૈસર્ગિક આનંદથી સુંદર તથા કઢી પણ મ્લાન ન થાય તેવું સુખ-
સંવેદનનું સામર્થ્ય જેમાં છે, એને વિચક્ષણ પુરુષો અતુલ પુરુષાર્થ—મોક્ષ કહે
છે પરંતુ જે મોક્ષાવસ્થામાં આત્મા પાષાણની જેવો જડરૂપ જ થઈ જતો હોય
તો એવા મોક્ષથી સચું. તેનાથી તો સંસાર સારો, કે ન્યાં વચ્ચે વચ્ચે ભલેને

દુઃખથી મિશ્રિત હોય પણ સુખનો ઉપલોગ તો થાય છે. અરે બાઈ ! એટલું તો વિચારે કે અદ્ય સુખનો અનુભવ સારો કે સુખનો સર્વથા ઉચ્છેદ સારો ?

(૫૦) નિઃશ્વેયસદશાયામિષ્યતે इत्यत्र इष्यते इति मया । तत् कुतः प्रतिषि-
ष्यते इति भवता ।

(ટિ૦) શુભાશુભેત્યાદિ । અયમિતિ આગમઃ । તદિતિ પ્રિયમ્ । સુખમાત્યન્તિ-
કમિત્યાદિ । અકુતેતિ અકુતપુષ્પૈઃ પુષ્પેરગુણૈઃ હર્મમલાપનયનાદશુદ્ધાત્મભિરિતિ ભાવઃ ।

ન ચ ભવદિતિ મધ્યમતત્ત્વવર્તયિતા પૂર્વમુનિર્ગૌતમઃ શિલારૂપામ્ આત્મશિલારૂપઃ તત્ર
પરિણમતે इत्येवेकरूपमाह । यदाह श्रीहर्षः—

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतम तमवेक्ष्येव यथा वेत्थ तथैव सः ॥૧॥

સોપાધીતિ સકારણમ્ । ચતુર્થમિતિ મોક્ષમપર્ગમ્ । તસ્યામિતિ અપર્ગદશાયામ્ ।
કુતમિતિ પર્યાપ્તમલમ્ । યત્રેતિ સંચારે ।

અર્થાસ્તિ તથામૂતે મોક્ષે લાભાતિરેકઃ પ્રેક્ષાણામ્ । તે દ્યોર્વં વિવેચયન્તિ—દુઃસ્વ-
સંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકમુસ્વસંભોગાસંભવાદ્ દુઃસ્વસ્ય ચાડવસ્યહાતવ્યત્વાદ્ વિવેકહાનસ્ય
ચાશક્ત્યત્વાદ્ વિષમધુની ઇવૈકત્રાડમત્રે પતિતે ઝમે અપિ મુસ્વદુઃસે ત્યગ્યેયાતામિતિ;
અતશ્ચ સંસારાદ્ મોક્ષઃ શ્રેયાન્ યત્રાડ્યમિયાનતિદુઃસહો દુઃસ્વપ્રબન્ધોઽવલુપ્યતે; વરમિ-
યતી કાદાત્તિકમુસ્વકળિકા ત્યક્તા, ન તુ તસ્યાઃ કૃતે દુઃસ્વમાર ઇયાન્ વ્યૂદ્ધ ઇતિ ।

તત્ર દુઃસ્વસંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકમુસ્વસંભોગાસંભવાદિત્યત્ર શાશ્વતિકમનાદિનિષ-
નમ્, યદ્વાડડિમદપિ પ્રધ્વંસવદપર્યવસાનં સુખં વિવક્ષિતમ્ । તત્રાદિપર્યવસાનશૂન્યં
સુખં તાવત્ પ્રેક્ષાણામુપાદિત્સાગોચર એવ ન ભવતિ સદૈવ પ્રાપ્તત્વાત્, ઇતિ કુતસ્તદ-
ભાવઃ તત્રાડપ્રવૃત્તૌ પ્રેક્ષાકારિણા કારણમભિધીયતે ? દ્વિતીયં તુ સુખં ભવત્યેવ તદ્વ-
વૃત્તિનિમિત્તમ્ । ન ચ તસ્યાડસંભવઃ, બાધકપ્રમાણાભાવાત્ । અનન્તં ચ તત્, તદાનીં
વિનાશકારણાભાવાત્ । તદ્વિનાશકારણં હિ કર્મ, ન ચ તદાનીં તદસ્તિ, તસ્ય સમૂલ-
મુન્મલિતત્વાત્; મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયયોગલક્ષણસ્ય તત્કારણસ્યાભાવાચ્ચ ન પુનરપિ
કર્મનિર્માણમ્ । કારણાભાવાત્ તાદૃશમુલ્લેપાદ એવ નાસ્તીતિ ચેત્ । ન, સકલકર્મો-
પરમસ્યૈવ તત્કારણસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

નૈયાયિકાદિ—બુદ્ધિશાળી પુરુષોને તો સમસ્ત સુખના ઉચ્છેદપ મોક્ષમાં જ
વિશેષ લાભ જણાય છે, કારણ કે તેઓ તે વિષયમાં નોંધે પ્રમાણે વિવેચન કરે
છે.—સર્વથા દુઃખથી રહિત એવા શાશ્વત (અખંડ) સુખના ઉપલોગનો તો સંભવ
નથી, અને દુઃખ તો અવશ્ય ત્યાજ્ય છે. પણ દુઃખને સુખથી બુદ્ધ પાડીને તેનો
ત્યાગ અશક્ય છે કારણ કે સુખ અને દુઃખ બન્ને એક જ પાત્રમાં રહેલ મધ
અરે ઝેર જેમ પરસ્પર મિશ્રિત થઈ ગયેલાં છે, તેથી તેમની જેમ સુખ-દુઃખ
ઉભયનો ત્યાગ કરવો એકજો. અને આથી જ સંસાર કરતાં મોક્ષ સારો છે,

કારણ કે તેમાં અતિદુઃસહ આટલો માટો દુઃખનો પ્રબંધ નાશ પામે છે, તેથી સારી વાત તો એ છે કે એક સુખનો કણ જે ક્યારેક થાય છે તે છોડવો, પણ તેને અથે આવડો મોટો દુઃખનો ભાર વેંદારવો એ તો કંઈ સારું નથી.

જૈન—તમારા આ કથનમાં તમને શાન્ત સુખ એટલે અનાદિનિધન સુખ (અર્થાત આદિ અને નિધન-અંત, નાશ વિનાનું સુખ) વિવક્ષિત છે કે પ્રધ્વ-સની જેમ આદિવાળું હોવા છતાં અંત રહિત સુખ વિવક્ષિત છે ? (૧) આદિ અને અંત રહિત સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોના ઉપાદાનનો વિષય બનતું જ નથી. (અર્થાત તેનું સુખ પ્રાપ્ત કરવા તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી) કારણ કે તે સુખ તો (વિના પ્રવૃત્તિએ) સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોની તેવા સુખ વિષે અપ્રવૃત્તિમાં તેવા સુખના અભાવને કેવી રીતે કારણ કહેવાય ? (૨) બીજા પ્રકારનું એટલે આદિવાળું અને અંત વિનાનું સુખ તો બુદ્ધિશાળી પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બને જ છે, વળી કેઈ બાધક પ્રમાણ ન હોવાથી આવા સુખનો અસંભવ પણ નથી. આ સુખ અનંત (અંત રહિત) પણ છે, કારણ કે મોક્ષાવસ્થામાં તેના વિનાશનાં કારણોનો અભાવ છે, કારણ કે સુખના વિનાશનું કારણ કર્મ છે અને તે કર્મ મોક્ષાવસ્થામાં વિદ્યમાન નથી. કારણ કે કર્મનો મૂળમાંથી જ નાશ કરેલ છે. વળી, મોક્ષદશામાં કર્મબંધનના કારણભૂત મિથ્યાત્વ (અજ્ઞાન), અવિરતિ (અસંયમ), કપાય (કં.ધાદિ), અને યોગ (મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર)નો અભાવ હોવાથી પુનઃ પણ કર્મનો બંધ નથી.

નૈયાયિકાદિ—કારણનો અભાવ હોવાથી મોક્ષમાં તેવા (સાધનંત) સુખની ઉત્પત્તિ જ નથી.

જૈન—એમ નથી, કારણ કે મોક્ષમાં સમસ્ત કર્મોના ઉપરમ-નાશરૂપ સુખના કારણનો સદ્ભાવ છે જ.

(૫૦) પ્રધ્વંસવદિતિ પ્રશ્નસામાવવત્ । તદ્ભાવ इति अनादिनिधनसुखाभावः । तच्चा-
प्रवृत्ताविति प्रवृत्तौ सत्याम् ।

(ટિ૦) તથાભૂતે इति शिनाप्रायेऽप्यपवर्गे विदुषां किमपि लाभधिक्यं विद्यते । त इति प्रेक्षावन्तः । तस्या इति सुखकणिकायाः कारणेन । तत्रेति अत्रोत्तरयति श्रीमद्रत्नप्रभा-
चार्यः पूर्वोक्ते भवद्भक्त्या ।

दुःखसंस्पर्शश्चादि । प्रध्वंसवदिति यथा प्रध्वंसो घटस्य सादिः परमपर्यव-
सानः । तदभाव इति दुःखसंस्पर्शन्यसुखाभावः । तत्रेति काश्चित्[क]मुखे । तत्प्रवृत्तीति
शक्तिसुखप्रवृत्तिकारणम् । तस्येति दुःखसंस्पर्शश्चान्यसुखस्य । तदिति सुखम् । तद्विनाशेति
सुखविपत्तिहेतुः । तदानीमिति मोक्षदशायाम् । तदिति कर्म । तस्येति કર્મણઃ । તત્કારણ-
સ્યેતિ કર્મનિમિત્તભૂતસ્ય । તત્કારણસ્યેતિ અનન્તસુખનિમિત્તસ્ય ।

૬૧ યચ્ચોક્તમ્—વિવેકહાનસ્ય ચાશક્યવાદિતિ, તદેવમેવ, સાંસારિક-
સુલસ્યૈતાદશ્વાત્ ; તદ્દિ મધુદિગ્ધધારાકરારામળહારપ્રાસવદ્ દુઃસાકરોતીતિ યુક્તા
સમુદ્ધાનાં તંજિહાસા, તિન્વાન્યન્ટિકસુખવિશેષલિપ્સૂનામેવ । યે અપિ વિષમધુની
પૃક્ત્રાઽમત્રે સંપૃકે પરિચય્યેતે, તે અપિ વિશેષલિપ્સયૈવ । કિંચ, યથા પ્રાણિનાં

સંસારાવસ્થાયાં સુખમિદમ્, દુઃખં ચાનિદમ્; તથા મોક્ષાવસ્થાયાં દુઃખનિવૃત્તિરિદા સુખનિવૃત્તિસ્ત્વનિદૈવ । તતો યદિ ત્વદભિમતો મોક્ષઃ સ્યાત્, ન તદા પ્રેક્ષાવતામર્ષ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, ભવતિ ચેયમ્ તનઃ સિદ્ધં મોક્ષઃ સુખસંવેદનસ્વભાવઃ, પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિ- વિષયત્વાડ્યથાનુપપત્તેરિતિ ।

§૯ અને સુખથી બુદ્ધ પાડીને દુઃખનો ત્યાગ શક્ય નથી (પૃ. ૮૬) એમ જે કહ્યું તે બરાબર છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ એવું જ છે. અર્થાત્ એક પાત્રમાં રહેલ મધ અને ઝેરની જેમ દુઃખ મિશ્રિત જ છે, કારણ કે સાંસારિક સુખ મધ ચોપડેલ ધારવાળા ભયંકર તલવારના અગ્રભાગને ચાટવાની જેમ દુઃખ કરનારું છે, (અર્થાત્ મધ ચોપડેલ તલવારની ધાર ચાટવાથી મધના આસ્વાદરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સાથે સાથે ધારથી જીહ્વા છેદતું દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે સંસારમાં શબ્દાદિ વિષયોથી ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ-પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ તે સુખ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપથી યુક્ત હોવાથી માનસિક, કાયિક વિગેરે દુઃખોને ઉત્પન્ન કરે છે.) માટે સુક્રિતા ઈચ્છક પુરુષોને તેવા (દુઃખ મિશ્રિત) સુખના ત્યાગની ઈચ્છા થાય તે યોગ્ય છે, પરંતુ આત્મીયિક અપરિમિત સુખવિશેષની ઈચ્છાવાળાઓને જ તેવી ઈચ્છા થાય છે પરંતુ અન્યને થતી નથી, કારણ કે એક પાત્રમાં મળેલાં મધ અને ઝેર એ બન્નેનો જે ત્યાગ કરાય છે, તે સુખ વિશેષ મેળવવાની ઈચ્છાથી જ કરાય છે. વળી, સંસારમાં રહેલ જીવોને જેમ સુખ ઈષ્ટ છે, અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ દુઃખનો અભાવ ઈષ્ટ છે, પણ સુખનો અભાવ તો અનિષ્ટ જ છે. તેથી તમોએ માનેલ સ્વરૂપવાળો મોક્ષ હોય તો તેમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, પણ મોક્ષ મેળવવા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષા પ્રવૃત્તિ તો કરે છે. માટે મોક્ષ સુખ સંવેદન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ થયું કારણ કે અન્યથા પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિનો વિષય મોક્ષ બને જ નહિ.

(ટિ.) તત્ત્વીતિ શાંસારિકસુખમ્ । તઙ્ગિજ્ઞાસેતિ શાંસારિકસુખ(સં) જ્ઞાતુમિચ્છા । અમથે ઇતિ પાત્રે । અથેતિ મોક્ષસુખે । ઇયમિતિ પ્રવૃત્તિઃ ।

§ ૧૦ અથ સુખસંવેદનૈકસ્વભાવો યદિ મોક્ષઃ સ્યાત્, તદા તદ્દરાગેણ પ્રયત્નમાનો મુમુક્ષુર્ન મોક્ષમધિગચ્છેત્; ન હિ રાગિણાં મોક્ષોઽસ્તીતિ મોક્ષવિદઃ, તસ્ય બન્ધનાત્મકત્વાત્ । તદયુક્તમ્ । યો હિ સુખસાધનેષુ શબ્દાદિષ્વમિષ્વજ્ઞઃ સઃ રાગો બન્ધનાત્મકઃ, તસ્ય વિષયાર્જનરક્ષણાદિપ્રવૃત્તિદ્વારેણ સંસારહેતુત્વાત્ । અનન્તે તુ સુખે યથાપિ રાગસ્તથાડ્યસૌ સર્વવિષયાર્જનાદિનિવૃત્તિમોક્ષોપાયપ્રવૃત્ત્યોરેવ હેતુઃ; અન્યથા તસ્ય સુખસ્ય પ્રાપ્તુમશક્યત્વાત્ । ન હિ તદ્ વિષયસાધ્યમ્, નાપિ તત્ ક્ષીયતે, યેન વિષયસુખાર્થમિવ પુનઃ પુનસ્તદર્થે હિંસાદિષ્વપિ પ્રવર્તેત । તન્ન બન્ધહેતુર્મુમુક્ષોરસ્તિ રાગઃ, સ્પૃહામાત્રરૂપોઽપિ ચાસૌ પરાં કોટિમારુદસ્યાસ્ય નિવર્તેત, “મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિસ્વૃહો મુનિસત્તમઃ” ઇતિ વચનાત્, અન્યથા

દુઃસ્થિતૃત્યાત્મકેડપિ મોક્ષે પ્રયત્નમાનસ્ય દુઃસ્થેષકષાયકાલુપ્યં કિં ન સ્થાત ? ।
અથ નાસ્ત્યેવ મુમુક્ષોર્દેષઃ । રાગદ્વૈષૌ હિ સંસારકારણમિતિ તૌ મુમુક્ષુર્મુચ્ચતિ, દ્વેષ્ટિ
ચ દુઃસ્થમ્, કથમિદં સન્નચ્છેત ? इति चेत् । तदितरत्राऽपि तुल्यम् । इति सिद्धं
कृत्स्नकर्मक्षयात् परममुखसंवेदनात्मा મોક્ષઃ, ન બુદ્ધચાદિવિશેષગુણોચ્છેદરૂપ इति ।

કૃ૧૦ નૈયાયિકાદિ—મોક્ષ સુખ સંવેદનરૂપ એક સ્વભાવવાળો જ હોય તો તે
સુખ પ્રત્યેના રાગથી પ્રવૃત્તિ કરનાર મુમુક્ષુ મોક્ષ પામશે નહિ, કારણ કે ‘રાગી-
ઓને મોક્ષ નથી’ એમ મોક્ષના સ્વરૂપને બાણનારાઓ કહે છે. રાગ એ બંધન રૂપ છે.
જૈન—તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે સુખના સાધનરૂપ
શબ્દાદિ વિષયોમા જે ઉત્કટ સ્નેહરૂપ રાગ છે, તે રાગ બંધન સ્વરૂપ છે, કારણ
કે વિષયોને મેળવવા, તેનું રક્ષણ કરવું વિગેરે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે રાગ
સંસારનો હેતુ છે, અને અનન્ત સુખમાં જો કે રાગ છે, તો પણ (શબ્દાદિ)
સર્વ વિષયો મેળવવા વિગેરે ક્રિયામાંથી નિવૃત્તિનો અને મોક્ષના ઉપાય કારણોમાં
પ્રવૃત્તિનો જ હેતુ એ રાગ છે, કારણ કે એ વિના તે સુખ (મોક્ષસુખ) પ્રાપ્ત કરી
શકાતું નથી. વળી, તે (અનન્ત) સુખ કંઈ વિષયસાધ્ય નથી, અર્થાત્ વિષયો
દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું નથી, અને તેનો ક્ષય પણ થતો નથી જેથી કરી
તેને માટે વિષયજન્ય સુખની જેમ વારંવાર હિંસાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવી
પડે. માટે મુમુક્ષુનો મોક્ષ પ્રત્યેનો રાગ બંધનું કારણ નથી. વળી, માત્ર સ્પૃહા
રૂપ આ રાગ પણ પરાક્રાંતિને આત્મા જ્યારે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે નષ્ટ થઈ જાય છે, કારણ
કે કહ્યું છે કે, “ઉત્તમ મુનિ મોક્ષ અને સંસાર એમ સર્વ સ્થળે નિઃસ્પૃહ હોય
છે.” મોક્ષસુખ પ્રત્યેનો આ રાગ બંધનકર્તા હોય તો પછી દુઃખાભાવાત્મક
મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરનાર મુમુક્ષુને પણ દુઃખના દ્વેષરૂપ કષાયજન્ય મલિનતાની
પ્રાપ્તિ કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ જેમ સુખ-રાગ એ બંધનકર્તા હોય તેમ દુઃખ-
દ્વેષ પણ બંધનકર્તા અને જ.

નૈયાયિકાદિ—રાગ અને દ્વેષ સંસારના કારણ રૂપ છે. માટે મુમુક્ષુ તે
તે બંનેનો ત્યાગ કરે છે અને વળી, તે દુઃખનો દ્વેષ કરે છે એમ કહેવું તે
કઈ રીતે સંગત થાય ? માટે મુમુક્ષુને દ્વેષ હોતો જ નથી.

જૈન—તે જ ન્યાય અન્યત્ર પણ છે. એટલે કે, તે જ ન્યાયે રાગ પણ માની
શકાશે નહિ. આ પ્રકારે સમસ્ત (આઠે) કર્મના નાશથી પરમસુખના સંવેદન-
રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ પુદ્ગલાદિ વિશેષ ગુણોના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષ સિદ્ધ
થતો નથી.

(૧૦) અન્યથા દુઃસ્થિતૃત્યાત્મકેડપિ મોક્ષે इति भवदमिमते । अथ नास्त्येवे-
ત્યાदि परः । मुमुक्षोर्देष इत्यतोऽमे यत इति गम्यम् ।

(ટિ૦) તદ્વાગ્નેષિતિ સોક્ષાનુરાગેણ । તસ્યેતિ રાગસ્વ । તસ્યેતિ શબ્દાદિષુ રાગસ્વ ।
અસાવિતિ રાગઃ । અન્યથેતિ સર્વવિષયાઙ્ઞનાદિનિવૃત્તિમોક્ષોપાયપ્રવ્રત્તયોરહેતુત્વે । તસ્ય
સુખસ્યેતિ અપવર્ગસાતત્ય । તદ્વિતિ સુખમ્ । અસાવિતિ રાગઃ । અસ્યેતિ પરમાત્મનો
મોક્ષમાર્ગ પ્રવક્તવ્ય । અન્યથેતિ સમત્વામાત્રે ।

§ ૧૧ અથ દિક્ષપટાઃ પ્રકટયન્તિ—ભવત્વેતાદશસ્વરૂપો મોક્ષઃ, સ તૂપાત્તસ્ત્રી-શરીરસ્યાત્મનં હિતિ ન મૃષ્યામહે । ન સ્તલુ સ્ત્રિયો મુક્તિભાજો ભવન્તિ । તથા ચ પ્રમાચન્દ્રઃ—સ્ત્રીણાં ન મોક્ષઃ, પુરુષેભ્યો હીનત્વાદ્, નપુંસકાદિવદિતિ ।

§ ૧૨ અત્ર બ્રૂમઃ—સામાન્યેનાઽત્ર ધર્મિત્વેનોપત્તાઃ સ્ત્રિયઃ, વિવાદાસ્પદીમૃતા વા । પ્રાચિ પક્ષે પક્ષૈકદેશે સિદ્ધસાધ્યતા, અસંસ્થાતવર્ષાયુષ્કદુષ્પમાદિકાલોત્પન્ન-તિરશ્ચીદેવ્યમવ્યાદિસ્ત્રીણાં મૂયસીનામસ્માભિરપિ મોક્ષાભાવસ્યાભિધાનાત્ । દ્વિતીયે તુ ન્યૂનતા પક્ષસ્ય, વિવાદાસ્પદીમૃતેતિ વિશેષણં વિના નિયતસ્ત્રીજાભાભાવાત્, પ્રક-રણાદેવ તલ્લામે પક્ષોપાદાનમપિ તત્ત્વ એવં કાર્યં ન સ્યાત્, તથાઽપ્યુપાદાને નિયતસ્યૈવ તસ્યોપાદાનમવદાતમ્, યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવ લક્ષ્યસ્યોપદર્શનમિતિ ।

દિગમ્બર જૈન—સમસ્ત (આઠે) ધર્મના નાશથી આત્યન્તિક અનવધિક અને નૈસર્ગિક સુખના સંવેદનરૂપ મોક્ષ ભલે હો, પરંતુ ‘સ્ત્રી શરીરને ધારણ કરનાર આત્મા પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે’ તમારું આ કથન અમોને માન્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ મોક્ષને પામતી જ નથી. તે અંગે પ્રભાચંદ્રનું કથન આ પ્રમાણે છે—‘સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી, પુરુષોથી હીન હોવાથી, નપુંસકાદિની જેમ.

§ ૧૨ શ્વેતામ્બર જૈન—આનો ઉત્તર હવે અમે આપીએ છીએ. ઉપર્યુક્ત અનુમાનમાં પ્રશ્ન એ છે કે તમેએ સ્ત્રીમાત્રને ધર્મી તરીકે ગ્રહણ કરી છે કે અમુક વિવાદાસ્પદ સ્ત્રીઓને ? પહેલા પક્ષમાં પક્ષૈકદેશમાં સિદ્ધસાધ્યતા દોષ છે. કારણ કે દુષ્પમાદિ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલી. તિથંચિની, દેવીઓ, અને અભ-વ્યાદિ ઘણી સ્ત્રીઓને મોક્ષ નથી એમ અમે પણ કહીએ છીએ. બીજા પક્ષમાં ‘અમુક વિવાદાસ્પદ’ વિશેષણ વિના નિયત સ્ત્રીની ઉપલબ્ધિ થતી નથી માટે પક્ષમાં ન્યૂનતા દોષ છે.

દિગમ્બર જૈન—પ્રકરણથી નિયત સ્ત્રીની ઉપલબ્ધિ થઈ જશે.

શ્વેતામ્બર જૈન—તો એ જ ન્યાયે પક્ષનું ઉપાદાન (ગ્રહણ) પણ પ્રકરણથી થઈ જશે માટે પક્ષનું ઉપાદાન પણ કરવું ન જોઈએ, છતાં પણ પક્ષનું ઉપાદાન આવશ્યક હોય તો ધનુર્ધારી પુરુષના નિયત લક્ષ્યની જેમ નિયત સ્ત્રીનું પણ ઉપદર્શન કરવું તે નિર્દોષ છે.

(૫૦) તત્ત્વ એવં કાર્યં ન સ્યાદિત્યત્ર તત્ત્વ પદ્ધતિ પ્રકરણાદેવ । યથા ધાનુષ્કસ્ય નિયતસ્યૈવેત્યત્ર કર્તૃવધી ।

(ટિ.) ભવત્વેતાદશોત્યાદિ । સ હિતિ મોક્ષઃ । તલ્લામે હિતિ નિયતસ્ત્રીલામે । તત્ત્વ પદ્ધતિ પ્રકરણાદેવ । તસ્યેતિ પક્ષસ્ય ।

§ ૧૩ હેતુકૃતઃ પુરુષાપકર્ષોઽપિ યોષિતાં કુતસ્ત્યઃ ? કિં સમ્યગ્દર્શનાદિ-સ્તનત્રયાભાવેન, વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, પુરુષાનભિવન્દ્યત્વેન, સ્મારણાષકર્તૃત્વેન, અમહર્દિકત્વેન, માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેન વા । પ્રાચિ પ્રકારે કુતઃ સ્ત્રીણાં સ્તનત્રયાભાવઃ ? ।

સ ચીવરપરિગ્રહત્વેન ચરિત્રાભાવાદિતિ ચેત્ । તદચતુરશ્રમ્ । ચતઃ પરિગ્રહરૂપતા ચીવરસ્ય શરીરસંપર્કમાત્રેણ, પરિમુચ્યમાનત્વેન, મૂંઝહિતુત્વેન વા ભવેત્ । પ્રથમપક્ષે ક્ષિત્યાદિના શરીરસંપર્કિણાઽપ્યપરિગ્રહેણ વ્યભિચારઃ । દ્વિતીયપ્રકારે ચીવરપરિભોગસ્તા-સામશક્યત્યાગતયા, ગુરુપદેશાદ વા । નાવઃ પશ્ચઃ, ચતઃ સંપ્રત્યપિ પ્રાણાનપિ ત્યજન્ત્યો યાઃ સંદસ્યન્તે, તાસામૈકાન્તિકાત્યન્તિકાનન્દસંપદર્શિનીનાં વાહ્યચીવરં પ્રતિ ક્વા નામાશક્યત્યાગતા ! નમ્નયોગિન્યશ્ચ ક્વાશ્ચિદિદાનીમપિ પ્રેક્ષ્યન્ત ણ્વ । દ્વિતીય-પક્ષોઽપિ ન સૂક્ષ્મઃ, યતો વિશ્વજનીનેન વિશ્વદર્શિના પરમગુરુણા ભગવતા મુમુક્ષુ-પક્ષમઝાક્ષીણાં યદેવ સંયમોપકારિ, તદેવ ચીવરોપકરણં “નો કસ્પદિ નિર્ગંઘીણ બ્હેલાઈ હોત્તમ” હંસ્યાદિનોપદિષ્ટમ્, પ્રતિલેખનક્રમણ્ડલપ્રમુલ્લવત્, ઈતિ કથં તસ્ય પરિભોગાત્ પરિગ્રહરૂપતા !, પ્રતિલેખનાદિધર્મોપકરણસ્યાપિ તત્ત્વમજ્ઞાન્ । તથા ચ—
“યત્ સંયમોપકારાય વર્તતે પ્રોક્તમેતદુપકરણમ્ ।

ધર્મસ્ય હિ તત્ સાધનમતોઽન્યદધિકરણમાહાર્હન ” ॥૧॥

ઉપકારકં દિ કરમનુપકારમ્. અધિક્રિયન્તે ઘાતાય પ્રાણિનોઽસ્મિન્નિતિ ત્વપિકરણમ્ ।

વળી, ‘સ્રીઓ પુરુષો કરતાં હલકી છે’ એવો જે હેતુ તમે કહ્યો છે તે શાથી સિદ્ધ છે ? પુરુષો કરતાં સ્રીઓની હીનતા શું તેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય નો અભાવ છે તેથી છે ? વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવથી છે ? પુરુષો દ્વારા અવંદનીય હોવાથી છે ? સ્મરણાદિ કાર્યો કરતી ન હોવાથી છે ? મહર્દિક નથી માટે છે ? કે તેમનામાં માયા વિગેરેનો પ્રકર્ષ હોવાથી છે ? પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન એ છે કે સ્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ શાથી છે.

દિગંધર--સ્રીઓને વસ્ત્રનો પરિગ્રહ છે, અને પરિગ્રહ હોવાથી ચારિત્રનો અભાવ છે, તેથી સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયનો અભાવ છે.

શ્વેતામ્બર--એમ મનતા હો તો પ્રશ્ન છે કે વસ્ત્રની પરિગ્રહરૂપતા શરીરના સંપર્ક માત્રથી કહો છો ? તેના ભોગવટાથી કંડા છો કે મૂછાંતુ કારણ હોવાથી કહો છો ? પહેલા વિકલ્પમાં તો શરીર સાથે સંપર્કવાળા છતાં અપરિગ્રહરૂપ પૃથ્વીવાદિથી વ્યભિચાર છે.

બીજા વિકલ્પમાં પ્રશ્ન એ છે કે સ્રીઓને વસ્ત્રનો પરિભોગ (ભોગવટો) શું તેઓ વસ્ત્રનો ત્યાગ કરી શકતી નથી માટે છે કે શુરુના ઉપદેશથી છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે વર્તમાનકાળે પણ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરતી સ્રીઓ દેખાય છે, તો તેવી ઐકાન્તિક-આત્યન્તિક અને નૈસર્ગિક મુખ્ય સંપત્તિની ઈચ્છુક સ્રીઓ માટે વસ્ત્રનો ત્યાગ કરવો એમાં શું અશક્ય છે ? વળી અત્યારે પણ કેટલીક નગ્ન યોગિનીઓ દેખાય છેજ. બીજો પક્ષ પણ સારભૂત નથી, કારણ કે-વિશ્વના હિતકારી વિશ્વદંષ્ટા-પરમગુરુ “નિર્ઐશ્વર્યો અચ્ચેલક થયું કલ્પે નહિ” ઈત્યાદિ વચનથી જિનેશ્વર ભગવંતે મુમુક્ષુ સ્રીઓને જે સંયમમાં ઉપકારી હોય તેજ વસ્ત્ર પ્રતિલેખન અને ક્રમશઃ આદિની જેમ ઉપકરણ તરીકે જણાવેલ છે. તો ચીવરના પરિભોગ માત્રથી તે પરિગ્રહરૂપ કઈ રીતે અને ? કારણ કે ઉપ-

કરણને પરિબ્રહ્મ માનવામાં તેા પ્રતિલેખનાદિ ધર્મોપકરણ પશુ પરિબ્રહ્મરૂપ બની જશે. કહ્યું પશુ છે કે, “શ્રી અરિહંત ભગવંતે જે સંયમના ઉપકાર માટે હોય તે પદાર્થને ઉપકરણ કહેલ છે. કારણ કે તે ધર્મનું સાધન છે અને તેનાથી ભિન્ન (સંયમને અહિતકારી) પદાર્થને અધિકરણ કહેલ છે.” ઉપકાર કરનાર સાધન જ ઉપકરણ કહેવાય છે, અને જેમાં પ્રાણિએ વધ માટે અધિકૃત કરાય તે અધિકરણ કહેવાય છે

(૫૦) અપરિગ્રહેણ વ્યભિચાર इति भवन्मतेऽपि ।

(ટિપ્) તાસામિતિ યોચિતામ્ । યતો વિશ્લેષ્યાદિ । તસ્યેતિ ચીવરસ્ય । તત્પ્રસન્નાદિતિ પરિગ્રહપ્રસક્તેઃ ।

અથ પ્રતિલેખનં તાવત્ સંયમપ્રતિપાલનાર્થં ભગવતોપદિષ્ટમ્, વળં તુ કિમર્થમિતિ ; તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેતિ બ્રૂમઃ, અભિમૂચ્યન્તે હિ પ્રાયેણાઽસ્પસત્વતયા વિવૃતાક્ષોપાક્લસંદર્શનજનિતચિત્તમેદૈઃ પુરુષૈરજ્ઞનાઃ અકૃતપ્રાવરણા ઘોટિકા इव घोटकैः ।

નનુ યાસામતિતુચ્છસત્વાનાં પ્રાણિમાત્રેણાઽપ્યભિભવઃ, તાઃ કથં સકલત્રૈલોક્યાભિભાવકકર્મરાશિપ્રક્ષયલક્ષણં મોક્ષં મહાસત્ત્વપ્રસાધ્યં પ્રસાધયન્તીતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્, યતો નાત્ર શરીરસામર્થ્યમતિરિક્તં યસ્ય ભવતિ તસ્યૈવ નિર્વાણોપાર્જનગોચરેણ સત્ત્વેન ભવિતવ્યમિતિ નિયમઃ સમસ્તિ, અન્યથા પદ્મવામનાવ્યન્તરોગિણઃ પુમાંસોઽપિ સ્ત્રીભિરભિમૂચ્યમાના દૃશ્યન્તે इति તેઽપિ તુચ્છશરીરસત્ત્વાઃ કથં તથાવિષસિદ્ધિનિબન્ધનસત્ત્વભાજો ભવેયુઃ ? । યથા તુ તેષાં શરીરસામર્થ્યાસત્ત્વેઽપિ મોક્ષસાધનસામર્થ્યમવિરુદ્ધમ્, તથા જ્ઞાનામપિ સત્યપિ વસ્ત્રે મોક્ષામ્યુપગમે ।

દિગમ્બર—પ્રતિલેખન (ચોરપિચ્છનો ગુચ્છો) તેા સંયમ પાળવા માટે શ્રી. જિનેન્દ્ર ભગવંતે ઉપદેશેલ છે, પરંતુ વસ્ત્ર શા માટે છે ?

શ્વેતામ્બર—તે પશુ સંયમને માટે જ છે એમ અમારું કહેવું છે, કારણ કે ખુદ્શાં અગોપાંગ એવાથી જેના ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયેલ છે એવા પુરુષોના આક્રમણને લોગ ઘેરાથી ઘેરીના જેમ પ્રાયઃ અદ્ય સત્ત્વ (પરાક્રમ)-વાળી હોવાથી બની જાય છે.

દિગમ્બર—અતિતુચ્છ (બહુ ઓછા) પરાક્રમવાળી જે સ્ત્રીઓ (સામાન્ય) પ્રાણિમાત્રથી અભિભવ પામે છે, તે ત્રણે લોકનેા પરાભવ કરનાર કર્મશશિના અત્યંત ક્ષયરૂપ, અને મહાસત્ત્વ (મહાપરાક્રમ)થી સાધ્ય એવા મોક્ષને કઇ રીતે સાધશે ?

શ્વેતામ્બર એ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘જેનું’ શરીરસામર્થ્ય અધિકુ’ હોય તે જ મોક્ષોપાજ્ઞન કરવાની શક્તિવાળો હોય’ એવો કોઇ નિયમ (વ્યાસિ) નથી, અન્યથા પંશુ (લૂલા-લંગડા), વામન (ડીંગણા, અને અત્યંત રોગી એવા

પુરુષો પણ સ્ત્રીઓથી થતા પરાભવને પામતા બેવાય છે, એટલે તેઓ પણ તુચ્છ સત્ત્વવાળા હોવાથી સિદ્ધિ-મુક્તિના કારણભૂત તથા પ્રકારની શક્તિ કઈ રીતે ધરાવશે ? એટલે તેવા પુરુષોમાં શરીરસામર્થ્ય ન હોવા છતાં પણ તેઓ મોક્ષના કારણરૂપ સામર્થ્ય (શક્તિ) ધરાવે છે તેમાં જેમ કથો વિરોધ નથી તેમ સ્ત્રીઓ પાસે વસ્ત્ર હોય છતાં પણ તેઓ મોક્ષ પામે એમાં કથો વિરોધ નથી.

(૧૦) તદપિ સંયમપ્રતિપાલનાર્થમેવેત્યાદિ સૂરિઃ ॥૫૭॥

इति सप्तमपरिच्छेदः ॥

(ટિપ્) તદ્વીતિ વક્ષ્યમિ ।

ગૃહિણઃ કુતો ન મોક્ષ इति चेद् , મમત્વસદ્ભાવાત્ । ન हि गृही वस्त्रे ममत्वरहितः, ममत्वमेव च परिग्रहः, सति हि ममत्वे नग्नोऽपि परिग्रहवान् भवति, शरीरंऽपि तद्भावात् । आर्यिकायाश्च ममत्वाभावादुपसर्गाष्टासक्तमिवाभ्रमपरिग्रहः, न हि यतेरपि प्राप्तं गृहं वनं वा प्रतिवसतोऽममत्वादन्यच्छरणमस्ति । न च निगृहीतात्मनां महात्मनां कासाञ्चित् कचिदपि मूर्च्छाऽस्ति ! तथाहि—

“ निर्वाणश्रीप्रभवपरमप्रीतिलौत्रस्पृहाणां

मूर्च्छा तासां कश्चमिव भवेत् कापि संसारभागे ? ।

भोगे रोगे रहसि सजने सज्जने दुर्जने वा

यासां स्वान्तं किमपि भजते नैव वैषम्यमुદ्गाम् ” ॥૧॥

उक्तं च—“अवि अप्पणो वि देहम्मि नारयन्ति ममाइयं ति” । एतेन मूर्च्छा-हेतुत्वेनेत्यपि पक्षः प्रतिक्षिप्तः, शरीरवच्चीवरस्यापि काश्चित् प्रति मूर्च्छाहेतुत्वाभावेन परिग्रहरूपत्वाभावात् । तन्न सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयाभावेन स्ત્રીणां પુરુષેભ્યોઽપકર્ષઃ ।

દિગમ્ભર—તો પછી વસ્ત્રવાળા ગૃહસ્થોનો મોક્ષ કેમ થતો નથી ?

સ્વેતામ્બર--કારણ કે ગૃહસ્થોમાં મમત્વ છે. ગૃહસ્થ વસ્ત્રમાં મમત્વ રહિત હોતો નથી. અને મમત્વ એ જ તો પરિગ્રહ છે, કારણ કે મમત્વ હોય તો નગ્ન પણ પરિગ્રહી કહેવાય છે, કારણ કે મમત્વ શરીરમાં પણ સંભવે છે અને સાધ્વી સ્ત્રીઓને તો વસ્ત્રમાં મમત્વ નથી પણ ઉપસર્ગોદિના કારણે તે આવી પહેલું હોય તેમ તેઓ વસ્ત્રને સ્વીકારે છે. (અર્થાત્ ઉપદ્રવને કારણે આવી પહેલી બેડી ઉપર કોઈ મમત્વ ધરાવતું નથી તેમ સાધ્વી સ્ત્રીઓને વસ્ત્ર ઉપર મમત્વ હોતું નથી.) વળી ગામમાં, ઘરમાં કે વનમાં વાસ કરતાં યતિ (સાધુ) ને પણ અમમત્વ સિવાય બીજું (કોઈ) શરણુ નથી, અર્થાત્ યતિ ઘર, ગામ કે વનના પોતાના વાસ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, છતાં તે પરિગ્રહ કહેવાતો નથી, કારણ કે તે પ્રત્યે તેમને મમત્વ નથી. એટલે યતિઓ વિષે છેવટે જેમાં મમત્વ નથી તે જ અધનતું કારણ બનતું નથી એમ અમમત્વનું જ શરણુ તેમના મોક્ષસાધનમાં લેવું પડે છે, તેમ સાધ્વી સ્ત્રી વિષે પણ વસ્ત્ર સ્વીકારવા છતાં અમમત્વ થા આટલું ન

આનહું ? અને આત્મને નિઃશ્વ કરનારી (આત્મનું કમન કરનારી) કેટલીક પ્રબળવશસ્ત્રિની મહાન સ્ત્રીઓને કોઈ પણ સ્થળે મૂરછાં (શિદ્ધ-મમત્વ) જોતી નથી, તે આ પ્રમાણે—“લોગમાં કે રાજમાં, નિજન પ્રદેશ-જેકાન્ત પ્રદેશમાં કે વસતિમાં, સજન કે દુર્જનમાં જેઓનું ચિત્ત-મન વિકાર પામતું નથી એવી સ્ત્રીઓને મોક્ષલક્ષ્મીમાં પ્રગટેલી પરમ પ્રીતિને કારણે તેની જ તીવ્ર સ્પૃહાવાળી હોવાથી સંસારના કોઈ પણ ભાગમાં મૂરછાં (મમત્વ) કઈ રીતે હોય ? જણી, કહ્યું છે કે, પોતાના દેહમાં પણ મમત્વનું આવરણ કરતી નથી.” આ જગ્યાથી વસ્ત્રમાં પરિશ્વરૂપતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ મૂરછાંહેતુત્ત્વ રૂપ ત્રીજો વિકલ્પ પણ અંકિત થઈ ગયો એમ સમજવું અને કેટલીક સાધ્વી સ્ત્રીઓને સ્ત્રીરની જેમ વસ્ત્રમાં પણ મૂરછાં (મમત્વ) રૂપ કારણ ન હોવાથી પરિશ્વરૂપતા વધી, મોટે સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં અપકર્ષને સિદ્ધ કરવાને કહેલ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયના અભાવરૂપ હેતુ અસિદ્ધ હોવાથી સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી

(ટિ.) તદ્વાવાદિતિ મમત્વસદ્વાવાત ।

§ ૧૪ નાપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વેન, યતસ્તદપિ તાસાં કિં સત્તમપૃથ્વી-ગમનાભાવન, વાદાદિલગ્નિરહિતત્ત્વેન, અલ્પશ્રુતત્ત્વેન, અનુપસ્થાપ્યતાવારણિક્તકશૂન્ય-ત્ત્વેન વા ભવેત્ । ન તાવદાઘઃ પક્ષઃ, યતોડત્ર સત્તમપૃથ્વીગમનાભાવો યત્રૈવ જન્મનિ તાસાં મુક્તિગામિત્વં તત્રૈવોચ્યતે, સામાન્યેન વા । પ્રાચિ પક્ષે ચરમશરીરિભિરનેકાન્તઃ । દ્વિતીયે ત્વયમાશયઃ—યથૈવ હિ સ્ત્રીણાં સત્તમપૃથ્વીગમનસમર્થતીવ્રતરાશુમપરિણામે સામર્થ્યાભાવાદપકર્ષઃ, તથા મુક્તિગમનયોગોત્કૃષ્ટશુભપરિણામેડપિ, ચરમશરીરિણાં હુ પ્રસન્નચન્દ્રારાજર્ષિપ્રમુસાણાશુભયત્રાપિ સામર્થ્યાદ્ નૈકત્રાડ્યપકર્ષઃ । તદ્યુક્તમ્, યતો નાયમવિનાભાવઃ પ્રામાણિકઃ, યદુત્કૃષ્ટાડ્યશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે સત્યુત્કૃષ્ટશુભગત્યુ-પાર્જનસામર્થ્યૈનાપિ ન ભવિતવ્યમ્, અન્યથા પ્રકૃષ્ટશુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યાભાવે પ્રકૃષ્ટા-શુભગત્યુપાર્જનસામર્થ્યૈ નાસ્તીત્યપિ કિં ન સ્યાત્ !, તથા ચાડમખ્યાનાં સત્તમપૃથ્વી-ગમનં ન ભવેત્ ।

§ ૧૪ (૨) પુરુષોથી સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘વિશિષ્ટ પ્રકારના સામર્થ્યનો અભાવ’ એ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના સામર્થ્યના અભાવનું કારણ શું તે સાતમી નરકમાં નથી જતી એ છે ? તેઓમાં વાદાદિલગ્નિ નથી એ છે ? તેઓ અલ્પશ્રુતવાળી છે એ છે ? કે અનુસ્થાપ્યતા અને પારંચિનક પ્રાચ્યશ્રિત સ્ત્રીઓને અપાતાં નથી છે કે ? પહેલો પક્ષ બરાબર નથી કારણ કે તેમાં પ્રશ્ન એ છે કે શું જે ભવમાં તેમને મુક્તિગમન કરવું છે, તે જ ભવમાં તેઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી, એવું તમારું મત્તવ્ય છે કે સામાન્યપણે સ્ત્રીઓ સાતમી નરકમાં નથી જતી

તેણું (મન્તવ્ય) છે ? પ્રથમ વિકલ્પમાં ચરમ શરીરીવડે હેતુ વ્યભિચારી બની જશે અર્થાત્ ચરમશરીરી પણ એવા જ છે, જેઓ જે ભવમાં મોક્ષ જવાના છે, તે ભવમાં તેઓ સાતમી નરકમાં જતા નથી. છતાં પણ તેમના મોક્ષમાં કશો આધ નથી તો સ્ત્રીમોક્ષમાં સપ્તમ નરકમાં અગમનથી કેમ આધ આવે ? બીજા વિકલ્પનો આશય આવો છે કે સાતમી નરકના ગમનને યોગ્ય અતિ-તીવ્રનર અશુભ પરિણામનું સામર્થ્ય ન હોવાથી જેમ સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષ છે તેમ મુક્તિગમનને યોગ્ય અતિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ પરિણામનું પણ સામર્થ્ય ન હોવાથી અપકર્ષ છે, પરંતુ ચરમશરીરી પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિ વગેરે આત્માને તો બન્ને સ્થળે (સપ્તમ નરકગમન અને મુક્તિગમનમાં) સામર્થ્ય હોવાથી તેમનો કોઈ પણ એક સ્થળે અપકર્ષ નથી, પરંતુ આવા આશયવાળો બીજો વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એવો કોઈ પ્રમાણસિદ્ધ અવિનાશાવ નથી કે ‘જ્યાં અશુભ ગતિને ઉપાર્જન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં શુભગતિને ઉપાર્જન કરનાર પણ ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય. અન્યથા એવો પણ અવિનાશાવ પ્રામાણિક માનવો પડશે કે જ્યાં શુભગતિને ઉપાર્જન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં અશુભ ગતિને ઉપાર્જન કરનાર ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય પણ ન હોય અને આમ થતાં અભવ્ય આત્માને સપ્તમ નરકગમન નહિ થાય.

(ટિ.) નાપિ વિશિષ્ટેત્યાદિ । તદ્વપોતિ વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વમ્ । તાસામિતિ પક્ષલાક્ષીણમ્ ।

અથ વાદાદિલબ્ધિરહિતત્વેન સ્ત્રીણાં વિશિષ્ટસામર્થ્યાસત્ત્વમ્, યત્ર સ્વવૈહિક-વાદવિક્રિયાચારણાદિલબ્ધીનામપિ હેતુઃ સંયમવિશેષરૂપં સામર્થ્યં નાસ્તિ, તત્ર મોક્ષહેતુસ્તદ્વિવિધ્યતીતિ કઃ સુધીઃ શ્રદ્ધીન ! । તદ્વાચારુ, વ્યભિચારાત્, માણુષાદીનાં તદભાવેડપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યોપલબ્ધેઃ । ન ચ લબ્ધીનાં સંયમવિશેષહેતુકત્વમાગમિકમ્, કર્મોદયક્ષયક્ષયોપશમોપશમહેતુકતયા તાસાં તત્ત્રોદિતત્વાત્ । તથા ચાડવાચિ —

“ ઉદયત્તયત્ત્વઝોવસમોવસમસમુત્થા બહુપ્પગારાઝો ।

एवं परिणामवसा लब्धीउ हवन्ति जीवाण ” ॥૧॥

ચક્રવર્તિ-બલદેવ-વાયુદેવત્વાદિપ્રાપ્તયોડપિ હિ લબ્ધયઃ, ન ચ સંયમસદ્ભાવ-નિબન્ધના તત્પ્રાપ્તિઃ । સન્તુ વા તન્નિબન્ધના લબ્ધયઃ, તથાપિ ઓછ તાસાં સર્વાસામભાવોડમિધીયતે, નિયતાનામેવ વા । નાદઃ પશ્નઃ, ચક્રકર્ત્વાદિલબ્ધીનાં કાસાશ્ચિદેવ તાસુ પ્રતિપેધાત્, આમર્ષોપધ્યાદીનાં તુ મૂયસીનાં ભાવાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ વ્યભિચારઃ, પુરુષાણાં સર્વવાદાદિલબ્ધ્યભાવેડપિ વિશિષ્ટસામર્થ્યસ્વી-કારાત્, અકેશવાનામેવ, અતોર્થકરચક્રકર્ત્વાદીનામપિ ચ મોક્ષસંભવાત્ ।

उदयक्षयक्षयोपशमोपशमसमुत्था बहुप्रकाराः ।

एवं परिणामवशाद् लब्धयो भवन्ति जीवानाम् ॥१॥

અનુપસ્થિતત્વમપિ મુક્ત્યવાપ્ત્યાઽનુમિતવિશિષ્ટસામર્થ્યમાપ્તુષાદિભિરેવાઽનૈકાન્તિક-
મિત્યનુદ્ધોષ્યમેવ ।

અનુપસ્થાપ્યતાપારાઽચિત્તકશૂન્યત્વેનેત્યપ્યુક્તમ્, યતો ન તન્નિષેધાદ્ વિશિષ્ટ-
સામર્થ્યાભાવઃ પ્રતીયતે । યોગ્યતાપેક્ષો હિ ચિત્રઃ શાસ્ત્રે વિશુદ્ધ્યુપદેશઃ । ઉક્તં ચ—

“ સંવરનિર્જરરૂપો बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे ।

रोगचिकित्साविधिरिव कस्यापि कथञ्चिदुपकारी ” ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીઓમાં વાદાદિ લઙ્ગિ ન હોવાથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ છે, કારણ કે જે વ્યક્તિમાં આ લોક સંબંધી વાદલઙ્ગિ, વૈકિયલઙ્ગિ કે ચારણાદિ લઙ્ગિ-
ઓના હેતુ રૂપ પણ સંયમરૂપ સામર્થ્ય નથી, તે વ્યક્તિમાં મોક્ષના હેતુરૂપ સંયમ વિશેષરૂપ સામર્થ્ય હોય એવી શ્રદ્ધા તો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ કરે ? તમારું આ કથન પણ સ્તુત્ય નથી, કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર છે. માષતુષાદિ જેવામાં વાદાદિ લઙ્ગિઓ ન હોવા છતાં પણ તેઓમાં મોક્ષગમનયોગ્ય સામર્થ્યની ઉપલબ્ધિ છે. વળી, લઙ્ગિઓ સંયમવિશેષને કારણે છે, એવું આગમમાં વચન પણ નથી, કારણ કે આગમમાં તો લઙ્ગિઓ કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમને કારણે થાય છે, એમ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“ પરિણામના વશથી કર્મના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી અનેક લઙ્ગિઓ જીવોને હોય છે.” ચક્રવર્તી ભલદેવ અને વાસુદેવપણાની પ્રાપ્તિ એ પણ લઙ્ગિરૂપ છે, અને તેની પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે નથી અથવા માનો કે તે પ્રાપ્તિ સંયમના કારણે છે, તો પણ પ્રશ્ન એ છે કે શું સ્ત્રીઓમાં સંયમજન્ય સઘળી લઙ્ગિ-
ઓનો અભાવ છે કે નિયત લઙ્ગિઓનો જ અભાવ છે ? આદ્ય પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે ચક્રવર્ત્યાદિ કેટલીક લઙ્ગિઓનો જ સ્ત્રીઓમાં પ્રતિષેધ કરેલ છે, પરંતુ આમર્ષોપધિ આદિ ઘણી બધી લઙ્ગિઓ સ્ત્રીઓને પણ હોય છે. બીજા પક્ષમાં વ્યભિચાર છે, કારણ કે પુરુષોમાં પણ વાદાદિ સર્વલઙ્ગિઓનો અભાવ હોવા છતાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય તો સ્વીકારાયેલું છે, કારણ કે વાસુદેવ સિવાયનાનો જ તેમ જ તીર્થંકર કે ચક્રવર્તી પણ ન હોય એવા સામાન્ય પુરુ-
ષોનો પણ મોક્ષ સંભવે છે. માટે વાદાદિ લઙ્ગિઓના અભાવમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ તમારો પક્ષ સિદ્ધ થયો નહિ.

સ્ત્રીઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવનું કારણ અદ્યપશ્યુત છે, એમ પણ તમારે કહેવું નહિ. કારણ કે તેમાં વ્યભિચાર છે. અદ્યપશ્યુતવાળા છતાં માષ-
તુષાદિ મોક્ષ પામ્યા એથી અનુમાન થાય છે કે તેમનામાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય હતું.

અનુપસ્થાપ્ય અને પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્તની સ્ત્રીઓ અધિકારિણી નથી માટે તેઓમાં વિશિષ્ટ સામર્થ્ય નથી એમ પણ કહેવું તે ઉચિત નથી કારણ કે ઉપ-
રોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તના નિષેધમાત્રથી વિશિષ્ટ સામર્થ્યનો અભાવ પ્રતીત થતો નથી. કારણ કે યોગ્યતાની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં વિશુદ્ધિ માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો ઉપદેશ છે. કહ્યું છે કે—‘શિગ-વ્યાધિની ચિકિત્સાની વિધિની જેમ સંવર અને નિર્જર-’

રૂપ અનેક પ્રકારને તથાવિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. તે કાઈ ને કાઈ રીતે ઉપકારી થાય છે અથાત્ આ પ્રકારે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં અપકર્ષસિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટ સામર્થ્યના અભાવરૂપ હેતુ દૂષિત હોવાથી સ્વસાધ્ય સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(ટિપ્પણ) અથ દ્વાદેત્યાદિ । તદ્વિતિ સામર્થ્યમ્ । માષતુષાદીનામિતિ માષતુષાદયો મહર્ષયઃ, તેષાં લઘ્વયો નાડકન પરમ્પર્યર્થપ્રાપ્તિસમર્થસામર્થ્યમાસીત્ । તાસામિતિ વાણદિલઘ્વીનામ્ । તન્નેતિ મહર્ષી । ઉદય-સ્થયેતિ જીવાનાં પરિણામવશાં बहुप्रकाराः चारण-वैक्रियादिरूपेण बहु-विधा लघ्वयो भवन्ति । किम्भूताः ? उदय-क्षयोपशमोपशम-समुत्थौदयिक-क्षायिक-क्षायोपश-मिकौपशमिकसम्यक्त्वसकामादुत्पन्नाः । तत्प्राप्तिरिति चक्रवर्तिवादिलब्धिप्राप्तिः । तच्च-लघ्वना इति संयमविशेषनिबन्धनाः । तासामिति लघ्वीनाम् ।

§ ૧૫ પુરુષાનમિવન્ધત્વમપિ યોષિતાં નાપકર્ષાય, યતસ્તદપિ સામાન્યેન, ગુણાધિકપુરુષાપેક્ષં વા । આપેડસિદ્ધતાદોષઃ, તીર્થકરજનન્યાદયો હિ પુરન્દરાદિ-શિરપિ પ્રણતાઃ, કિમક્ત્ ! શેષપુરુષૈઃ ! । દ્વિતાયે તુ શિષ્યા અપ્યાચાર્યૈર્નામિવન્ધન્ત-એતિ સૈડપિ તતોડપકૃષ્યમાણત્વેન નિર્વૃતિમાજો ન ભવેયુઃ, ન ચૈવમ્, ચણ્ડરુદ્રાદિ-શિષ્યાણાં શાસ્ત્રે તપ્ત્રવણાદિતિ મૂલહેતોર્વ્યભિચારઃ ।

§ ૧૫ સ્ત્રીઓ પુરુષો દ્વારા વંદનયોગ્ય નથી (અવંદનીય છે) એ હેતુથી પણ સ્ત્રીઓને અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તમોને સામાન્યરૂપે પુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે કે ગુણાધિક પુરુષો દ્વારા અવંદન અભિપ્રેત છે ? આદ-પક્ષમાં અસિદ્ધતા હોય છે, કારણ કે તીર્થકરની માતા વિગેરે સ્ત્રીઓને ઈર્ષાદિ-દેવતાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે, તે પછી બાકીના પુરુષો નમસ્કાર કરે તેમાં નવાઈ જ શું છે ? બીજા પક્ષને ઉત્તર એ છે કે, શિષ્યોને આચાર્ય (ગુરુ) વંદન કરતા જ નથી તે આચાર્યથી શિષ્યો અપકર્ષને પામ્યા એટલે શું શિષ્યોને મોક્ષ નહિ થાય ? પરંતુ એવું તો નથી કારણ, કે ચણ્ડરુદ્ર વગેરે આચાર્યના શિષ્યો મોક્ષ પામ્યા એવું શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, માટે 'પુરુષોથી હીન હોવાથી' એ મૂળ હેતુમાં અભિચાર થયો.

§ ૧૬ एतेन स्मारणाद्यकर्तृत्वमपि प्रतिक्षिप्तम् । अथ पुरुषविषयं स्मारणाद्य-कर्तृत्वमन विवक्षितं, न तु स्मारणाद्यकर्तृत्वमात्रम्, न च स्त्रियः कदाचन पुंसां स्मारणादीन् कुर्वन्तीति न व्यभिचार इति चेत् तर्हि पुरुषेतिविशेषणं करणीयम् । कर्णेऽप्यसिद्धतादोषः, स्त्रीणामपि कासाञ्चित् पारगतागमरहस्यवासितसप्तधातूनां कापि-व्याविधावसरे समुच्छूलप्रवृत्तिपराधीनसाधुस्मारणादेरविरोधात् ।

§ ૧૬ આ પ્રકારના અંદનથી 'સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ પક્ષ પણ અંકિત થયો એમ બાણુવું.

દિગમ્બર-સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી, એનો અર્થ એ છે કે પુરુષ વિષયક સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી નથી પણ સ્મારણાદિ કાર્યો કરતી જ નથી, એવો અર્થ નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓ પુરુષો વિષે કદી પણ સ્મારણાદિ કરતી નથી માટે 'સ્મા-રણાદિ કાર્યો કરતી નથી' એ હેતુ અભિચારી નથી.

સ્વેતામ્બર—તો પછી એ હેતુમાં ‘પુરુષ’ એ પ્રમાણે વિશેષણ આપવું જોઈએ, અને આવું વિશેષણ કરે તો પણ અસિદ્ધતા દોષ તો છે જ, કારણ કે જિનેશ્વર ભગવંતના આગમના રહસ્યથી વાસિત થયેલ સાતે ધાતુવાળી કોઈ કોઈ (સાધ્વી) સ્ત્રીઓ ક્યારેક તથા પ્રકારના અવસરે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ અલગવૃત્તિને આધીન બની ગયેલ (ઉદ્ધત આચરણ કરનાર) સાધુને સ્મારણાદિ કરે તો તેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

§ ૧૭ અથામહર્દિક્ત્વેન જીણાં પુરુષેભ્યોઽપકર્ષઃ । સોઽપિ કિમાપ્યાત્મિકીં સમૃદ્ધિમાશ્રિત્વ, બાહ્યાં વા । નાઽઽપ્યાત્મિકીમ્, સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રયાદેસ્તાસામપિ સદ્ભાવાત્ । નાપિ બાહ્યામ્, एवं हि महत्त्वास्तीर्थकरादिलक्ष्म्या गणधरादयः, चक्र धरादिलक्ष्म्याश्चेतरक्षत्रियादयो न भाजनम्, इति तेषामप्यमહર્દિક્ત્વેનાપકૃષ્યમાણત્વાદ મુક્ત્યભાવો ભવેત્ । અથ યાઽસૌ પુરુષવર્ગસ્ય મહત્તી સમૃદ્ધિસ્તીર્થકરત્વલક્ષણા, સા સ્ત્રીષુ નાસ્તીત્યમહર્દિક્ત્વમાસાં વિવક્ષ્યતે । તદાનીમપ્યસિદ્ધતા, જીણામપિ પરમપુણ્ય-પાત્રમૂતાનાં કાસાશ્ચિત્ તીર્થકૃત્વાવિરોધાત્, તદ્વિરોધસાધકપ્રમાણસ્ય કસ્યાઽપ્ય-ભાવાત્, एतस्याऽप्यापि विवादास्पदत्वात्, अनुमानान्तरस्य चाभावात् ।

§ ૧૭ ‘સ્ત્રીઓ મહર્દિક નથી’ એ હેતુથી પણ પુરુષોથી સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે સ્ત્રીઓમાં શું આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિ નથી કે બાહ્ય-સમૃદ્ધિ નથી ? સ્ત્રીઓમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયાદિને સદ્ભાવ હોવાથી આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનો અભાવ તો કહી શકશો નહિ. બાહ્યસમૃદ્ધિના અભાવને કારણે પણ સ્ત્રીઓનો અપકર્ષ માનવામાં દોષ છે, કારણ કે ગણધર વિગેરેમાં મહાન તીર્થકરાદિની ઋદ્ધિનો અને ઇતર જનોમાં ચક્રવર્ત્યાદિની ઋદ્ધિનો સદ્ભાવ નથી તો તેઓ પણ મહર્દિક નહીં હોવાથી અપકર્ષને પ્રાપ્ત કરશે, અને તેથી તેઓ પણ મુક્તિ-(મોક્ષ) પામશે નહીં.

દ્વિઅમ્બર—પુરુષવર્ગમાં તીર્થકરત્વરૂપી જે આ મહાન સમૃદ્ધિ છે, તે સ્ત્રીઓમાં નથી માટે અમે સ્ત્રીઓને અમહર્દિક કહીએ છીએ.

સ્વેતામ્બર—તેમાં પણ અસિદ્ધતા દોષ છે, કારણ કે પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યના પાત્રરૂપ કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓમાં પણ તીર્થકરત્વનો વિરોધ નથી અર્થાત્ તેવી ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યવાળી કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ કોઈ કોઈ સમયે તીર્થકર પદવી પામે છે, કારણ કે સ્ત્રીત્વ અને તીર્થકરત્વના વિરોધનું સાધક કોઈ પણ પ્રમાણ નથી અને તમે કહેલ સ્ત્રીની હીનતારૂપ હેતુ તો હજી વિવાદાસ્પદ જ છે. અને બીજું કોઈ અનુમાન તો છે નહિ.

§ ૧૮ માયાદિપ્રકર્ષવત્ત્વેનૈત્યપ્યશસ્યમ્, તસ્ય જીર્ણમયોસ્તુલ્યત્વેન દર્શનાદ, આગમે ચ શ્રવણાત્, શ્રૂયતે हि चरमशरीरिणामपि नारदादीनां मायादिप्रकर्षवत्त्वम् । तन्न पुरुषेभ्यो हीनत्वं ज्ञीनिर्वाणनिषेधे साधीयान् हेतुः ।

§૧૮ ‘સ્ત્રીઓમાં માયા વગેરેનો પ્રકર્ષ છે’ એ હેતુ પણ પ્રશસ્ય નથી, કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયમાં માયાદિનો પ્રકર્ષ સરખો જ દેખાય છે અને આગમ-શાસ્ત્રોમાં પણ સંભળાય છે કે ચરમ શરીરી નારદાદિ પણ માયાદિના પ્રકર્ષવાળા હતા, એવું આગમમાં કહેવાયું છે.

§ ૧૯. યત્ પુનઃ—નિર્વાણકારણં જ્ઞાનાદિપરમપ્રકર્ષઃ સ્ત્રીષુ નાસ્તિ, પરમ-પ્રકર્ષત્વાત્, સતમપૃથ્વીગમનકાર્ણાડપુણ્યપરમપ્રકર્ષવત્, इति તેનૈવોક્તમ્ । તત્ર મોહનીયસ્થિતિપરમપ્રકર્ષેણ સ્ત્રીવેદાદિપરમપ્રકર્ષેણ ચ વ્યભિચારઃ । નાસ્તિ સ્ત્રીણાં મોક્ષઃ, પરિપ્રહવત્વાત્, ગૃહસ્થવદ્, इत्याપि ન પેશલમ્, ધર્માપકરણચાવરસ્યાપરિપ્રહત્વેન પ્રસાધિત્વાત્, इति સ્ત્રીનિર્વાણે સંશ્લેષેણ બાધકોદ્ધારઃ ।

§૧૯ આ પ્રમાણે પુરુષોથી સ્ત્રીઓની હીનતારૂપ હેતુ (પૃ ૧૧૧) સ્ત્રીનિર્વાણનો નિષેધ કરવા સમર્થ નથી.

વળી, સ્ત્રીઓમાં નિર્વાણના કારણરૂપ જ્ઞાનાદિનો પરમ પ્રકર્ષ નથી, કારણ કે તે પરમ પ્રકર્ષની છે, સાતમાં નરકે જવાના કારણ રૂપ પાપ (અશુભ કર્મ)-ના પરમ પ્રકર્ષની જેમ. આવું જે અનુમાન પ્રભાચંદ્રે કહ્યું છે તેમાં પણ હેતુ મોહનીય સ્થિતિના પરમ પ્રકર્ષથી અને સ્ત્રીવેદાદિના પરમપ્રકર્ષથી વ્યભિચારી છે. વળી, સ્ત્રીઓને ભાક્ષ નથી, પરિગ્રહવાળી હોવાથી, ગૃહસ્થની જેમ. આ અનુમાન પણ રમણીય નથી. કારણ કે ‘ધર્મ’ના ઉપકરણરૂપ ચીવર-વસ્ત્ર પરિગ્રહરૂપ નથી’ એ અમે આ જ પ્રકરણમાં પહેલાં સિદ્ધ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે દિગમ્બરોએ કહેલ સ્ત્રીનિર્વાણના બાધક પ્રમાણોનું સંક્ષેપથી નિરાકરણ કર્યું છે.

સ્ત્રીનિર્વાણના સાધક પ્રમાણોનો ઉપન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.—

(દિ૦) યત્પુનરિષાદિ । તેનેતિ પ્રમાચન્દ્રેણ ।

§ ૨૦ માધકોપન્યાસસ્તુ—મનુષ્યર્જી કાચિદ્ નિર્વાતિ, અવિકલત્ત્વાકારણત્વાત્, પુરુષવત્ । નિર્વાણસ્ય હિ કાર્ણમવિકલં સમ્યગ્દર્શનાદિરત્નત્રયમ્, તત્ત્વ તામુ વિચિતે ઇવેત્યાદિત ઇવોક્તમ્, इति નાસિદ્ધમેતન્ । વિપક્ષાદ્ નપુંસકાદેરત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વાદ્ ન વિરુદ્ધમનૈકાન્તિકં વા । તથા મનુષ્યસ્ત્રીજાતિઃ કયાચિદ્ વ્યક્ત્યા મુક્ત્ય-વિકલકાર્ણવત્યા તદ્વતી, પ્રવ્રજ્યાધિકારિત્વાત્, પુરુષવત્ । ન ચૈતદસિદ્ધં સાધનં ‘ગુન્ધિણી બાલવચ્છા ય પંચાવેડં ન કપ્પઈ’ इति સિદ્ધાન્તેન તાસાં તદધિકારિત્વ પ્રતિપાદનાત્, વિશેષપ્રતિષેધસ્ય શંભામ્યનુજ્ઞાનાન્તરીયકત્વાત્ । દશ્યન્તે ચ સાંપ્રતમ-પ્યેતાઃ કૃતશિરોલુચ્છના ઉપાત્તપિચ્છકાકમળહલુપ્રમુલયતિચ્છિન્નાશ્ચ, इति કુતો નૈતાસાં પ્રવ્રજ્યાધિકારિત્વસિદ્ધિઃ ?, યતો ન મુક્તિઃ સ્યાત્ । इति સિદ્ધા યથોક્તરૂપસ્યા-ત્મનો યથોક્તલક્ષણા સિદ્ધિઃ ।

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां नयात्मस्वरूपनिर्णयो

नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

ફરૂં કેાઈ મનુષ્ય શ્રીનિર્વાણ-મોક્ષ પામે છે. મોક્ષના સમસ્ત કારણો હોવાથી, પુરુષની જેમ. મોક્ષનું અવિકલ એટલે સંપૂર્ણ કારણ સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય છે. અને તે કારણ સ્ત્રીઓમાં વિદ્યમાન છે જ, એ આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ કહી ગયા છીએ (પૃ ૧૧૨ થી ૧૧૬) માટે આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. અને આ હેતુ નપુંસકાદિરૂપ વિપક્ષથી અત્યંત વ્યાવૃત્ત-(પૃથક્) છે માટે વિરુદ્ધ કે વ્યભિચારી પણ નથી. કેાઈ એક સ્ત્રી-ચક્રિતમા મુક્તિના અવિકલ કારણો મળી આવતાં હોઈ શ્રીજાતિ મુક્તિના અવિકલ કારણવાળી છે, કારણ કે સ્ત્રી પ્રવચ્ચાની અધિકારિણી છે, પુરુષની જેમ. પ્રસ્તુત હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે ‘ગર્ભિણી અને નાના બાળક-વાળી સ્ત્રીને દીક્ષા આપવી કદી નહિ’ આ વચનથી સ્ત્રીઓના દીક્ષાના અધિકારનું પ્રતિપાદન થાય છે. કારણ કે -વિશેષનો નિષેધ શેષના સ્વીકારનો આવિના-ભાવી છે. અર્થાત્ ગર્ભિણી આદિને દીક્ષાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. તેથી તદ-તિરિક્ત—(તેનાથી ભિન્ન)ને દીક્ષાનું વિધાન સિદ્ધ થાય છે અને વર્તમાનકાળ-માં પણ મસ્તકે લેાય કરેલી તથા પિચ્છિકા અને કમણ્ડલુ વિગેરે ચતિવેશને ધારણ કરનારી સ્ત્રીઓ જોવાય પણ છે. માટે સ્ત્રીઓનો પ્રવચ્ચાધિકાર કેમ ન સિદ્ધ થાય અને જેથી મુક્તિ પણ ન થાય ? માટે યથોક્ત સ્વરૂપવાળા આત્માને યથોક્ત સ્વરૂપવાળી સિદ્ધિ મુક્તિ સિદ્ધ થઈ. ૫૭

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક’ નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહા-રાજ વિરચિત રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘નયાત્મસ્વરૂપ નિર્ણય’ નામના સાતમા પરિચ્છેદને શ્રીરૈવતાચલ-ચિત્રકટાદિ પ્રાચીન (શુદ્ધ) તીર્થોદ્ધારક શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાશ્રુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુજરાતીવાદ.

(ટિ૦) તથા મનુષ્યેત્યાદિ । તદ્વતીતિ મોક્ષયુક્તા । તદ્વિકારીતિ પ્રવજ્યાવિકારિત્વ-પ્રજ્ઞાત્ ॥૫૭॥

(પ૦) નયનયામાસવાદઃ ૧, નાસ્તિકામિતમૂતચૈતન્યનિરાસઃ ૨, આત્મનઃ પ્રત્યક્ષાનુ-માનાયમેઃ સ્થાપનં ૩, બૌદ્ધામિતજ્ઞાનલક્ષણવન્તાનરૂપાત્મનિરાસઃ ૪, ચેતનાસમવાયાદાત્મનચ્ચે-તત્ત્વં નોપયોગાત્મકત્વમેતિ વૈજેષિકમતનિરાસઃ ૫, તદ્વમિતતાત્મકૃત્વમિત્યત્તનિરાસઃ ૬, આત્મનઃ કાપિલામિતનાકર્તૃત્વનિરાસઃ ૭, સાક્ષાદ્બોક્તૃત્વસ્થાપનં, ન તુ પ્રતિબિમ્બદ્વારા ૮, આત્મનઃ સર્વવ્યવસ્થાનિરાસેન કાયપ્રમાણતાસ્થાપનં ૯, કર્મસ્થાપનં કર્મેય એવ ચ પૌરુલિકસ્થાપનં ચ ૧૦, ક્રિયૈકાન્ત-જ્ઞાનેકાન્તનિરાસેન તદુભયસ્ય મોક્ષાહેતુતાસ્થાપનં ૧૧, આત્મવિશેષગુણોચ્છેદો મોક્ષ इति જહમુક્તિનિરાકરણં ૧૨, શ્રીનિર્વાણસ્થાપનં ૧૩-इति सप्तमपरिच्छेदवादसंग्रहः एवं त्रयोदश ॥५७॥

(ટિ૦) इति श्रीसाधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यश्रीगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं.ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके सप्तमः परिच्छेदः ॥ प्रत्याग्रम् ३=६ अ. १॥ श्रीः ॥

અર્થમ્ અથાષ્ટમઃ પરિચ્છેદઃ ।

પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપ્ય સંપ્રતિ તત્પ્રયોગમ્મિમૂતં વસ્તુનિર્ણયામિપ્રાયો-
પક્રમં વાદં વદન્તિ—

વિરુદ્ધયોર્ધર્મયોરેકધર્મવ્યવચ્છેદેન સ્વીકૃતતદન્યવર્ધન્યવસ્થાપનાર્થ
સાધનદૂષણવચનં વાદઃ ॥૧॥

§ ૧ વિરુદ્ધયોરેકત્ર પ્રમાણેનાડનુપપચમાનોપલ્ગ્મભર્થોર્ધર્મયોર્મધ્યાદિતિ નિર્ધારણે શ્ષ્ટી
સપ્તમી વા । વિરુદ્ધાવેવ દ્વિ ધર્મવેકાન્તનિત્યત્વ-કથજ્ઞિચન્નિત્યત્વાદી વાદં પ્રયોજયતઃ,
ન પુનરિતરૌ, તથથા-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં ગુણવચ્ચ; વિરોધન્નૈકાધિકરણત્વૈકકાલ્કવચ્ચો-
રેવ સતોઃ સંભવતિ । અનિત્યા બુદ્ધિર્નિત્ય આત્મેતિ મિન્નાધિકરણબોઃ; પૂર્વં નિષ્કિ-
યમ્, હદાની ક્રિયાવદ્ દ્રવ્યમિતિ મિન્નકાલયોશ્ચ તયોઃ પ્રમાણેન પ્રતીતૌ વિરોધા-
સંભાવાત્ ।

પ્રમાણુ અને નયતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરીને હવે તે બન્નેનો પ્રયોજ બધાં કર-
વામાં આવે છે, અને જેનો પ્રારંભ પદાર્થનો નિર્ણય કરવાના અભિપ્રાયથી કર-
વામાં આવે છે, તે વાદનું વર્ણન—

પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનો નિષેધ કરીને પોતાને માન્ય
એવા અન્ય ધર્મની સિદ્ધિ કરવા માટે સાધન અને દૂષણનું કથન કરવું તે
વાદ છે. ૧.

§૧ વિરુદ્ધ—એક જ ધર્મોમાં પ્રમાણુથી જેનો ઉપલંભ થતી ચક્રતો
નથી એવા બે ધર્મો વિષે અહીં નિર્ધારણુ અર્થમાં શ્ષ્ટી અથવા સપ્તમી વિભક્તિ
બાજુવી. એકાન્ત નિત્યત્વ અને કથન્નિત્ય નિત્યત્વાદિ જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો
જ વાદ કરાવે છે પરંતુ જે વિરોધી ન હોય તેવા બે ધર્મો (અર્થાત્ પરસ્પર
અવિરોધી બે ધર્મો) વાદને અવસર આપતા નથી. જેમકે દ્રવ્ય પર્થાયવાળું અને
ગુણવાળું છે અને બે ધર્મોના વિરોધ પશ્ચ તેમને એક અધિકરણમાં અને એક
કાલમાં માનવામાં આવે તો જ સંભવે છે પરંતુ ‘બુદ્ધિ અનિત્ય છે’ અને ‘આત્મા
નિત્ય છે.’ અહીં બન્ને ધર્મોનું અધિકરણુ બિન્ન હોવાથી તથા ‘દ્રવ્ય પહેલાં
નિષ્ક્રિય અને હવે સક્રિય છે,’ અહીં બન્ને ધર્મોના કાલ બિન્ન હોવાથી પરસ્પર
વિરોધને સંભવ નથી, કારણ કે તે પ્રમાણુથી પ્રતીત છે.

(૧૦) તત્પ્રયોગમ્મિમૂતમિતિ પ્રમાણનયતત્ત્વસ્વામ્મૂતમ્ ।

(૧૦) ન પુનરિતરાવિતિ અવિરુદ્ધૌ ।

(દિ૦) તયોરિતિ નિત્યતાનિત્યસ્વયોર્નિષ્ક્રિય-સક્રિયયોઃ ।

§ ૨ અયમેવ હિ વિરોધો યત્પ્રમાણેનાડનુપલમ્બનં નામ, અન્યથાડપિ સત્સામ્યુ પગમે સર્વત્ર તદનુપક્ષપ્રસજ્ઞાત્, इति विरुद्धत्वान्यथાનુપપત્તેરેકાધિકરણત્વૈકકાલત્વયો-
રવગતૌ યદ્ ન્યાયભાષ્યે—“વસ્તુધર્મવિકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ” इति
तयोरुपादानम्, तत् पुनरुक्तम्, अपुष्टार्थं वा ।

§૨ પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ ન થયું એ જ તેા વિરોધ છે. આથી (ઉપરોક્ત વિરોધથી) બુદ્ધા પ્રકારેના વિરોધ માનવામાં તેા સર્વત્ર વિરોધનો પ્રસંગ આવશે. માટે વિરુદ્ધત્વની ઘટના અન્ય કોઈ પ્રકારે થતી ન હોવાથી એક અધિકરણના અને એક કાલના બે ધર્મોમાં જ વિરોધની અવગતિ છે, પરંતુ અન્યત્ર નથી. આમ છતાં ન્યાયભાષ્યમાં “વસ્તુધર્મવિકાધિકરણૌ વિરુદ્ધાવેકકાલાવનવસિતૌ” —અર્થાત્ શબ્દાદિ વસ્તુરૂપ એક અધિકરણમાં અને એકકાલમાં અનવસિત-પ્રમાણથી એવા બે ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આમ અહીં બે વિશેષણોનું જે ઉપા-દાન કર્યું છે, તે પુનરુક્ત અથવા અપુષ્ટાર્થ છે, અર્થાત્ વિરુદ્ધ કહેવા માત્રથી જ એ વિશેષણોને ભાવ ગૃહીત થઈ જાય છે, તેા તેમને પૃથક્ કહેવાની જરૂર નથી.

(૧૦) અન્યથાપીતિ પ્રમાણોપલમ્બેડપિ । અવગતાવિતિ જ્ઞાન અનવસિ-
વિતિ અપરિજ્ઞાતૌ ।

(ટિ૦) અન્યથાપીતિ પ્રમાણોપલમ્બેડપિ । તસ્યેતિ વિરોધચારાજીવારે । સર્વથેતિ સર્વેષુ
પક્ષેષુ નિત્યાદિષુ સાધિતુમિષ્ટેષુ વિરોધસમ્ભવાત્ । તયોરિતિ એકાધિકરણયોરેકકાલયોર્વા ।

§ ૩ યદપ્યત્રૈવાનવસિતાવિતિ, તદપ્યવ્યાપકમ્, યતો વીતરાગવિષયવાદ-
કથાયામનવસિતત્વસદ્ભાવેડપિ જિગીષુગોચરવાદકથાયાં તદસદ્ભાવાત્ । વીતરાગવાદો
દ્યન્યતરસંદેહાદપિ પ્રવર્તતે । જિગીષુગોચરઃ પુનર્વાદો ન નામ નિર્ણયમન્તરેણ પ્રવ-
ર્તિતુમુત્સહતે । તથાહિ—વાદો શબ્દાદૌ નિત્યત્વં સ્વયં પ્રમાણેન પ્રતીત્યૈવ પ્રવર્તમાનોડ-
સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપમનોરથોડહમહમિકયાડનુમાનમુપન્યસ્યતિ; પ્રતિવાદપિ તત્રૈવ ધર્મિણિ
પ્રતિપન્નાનિત્યત્વધર્મસ્તથૈવ દૂષણમુદીરયતીતિ ક નામ વાદકથાપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગનવ
સાયસ્યાવાકાશઃ? ।

§૩ વળી, ‘અનવસિત’ એણે જે વિશેષણ આપ્યું છે, તે પણ અવ્યાપક,
કારણ કે વીતરાગ વિષયક વાદકથામાં અનવસિતત્વનો સદ્ભાવ છે; જ્યારે જિગીષુ
વિષયક વાદકથામાં તેનો અભાવ છે, કારણ કે વીતરાગવાદ તેા એકના સંદેહથી
થાય છે, પરંતુ જિગીષુ વિષયક વાદ તેા નિર્ણય વિના કદી પણ સંભવતો નથી.
તે આ પ્રમાણે—

વાદી શબ્દાદિ ધર્મીમાં નિત્યત્વનો પ્રમાણથી સ્વયં નિશ્ચય કરીને જ અસ-
માન પ્રતિપક્ષનું એટલે કે પોતાથી વિલક્ષણ પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરવાની ઇચ્છા-
થી અભિમાનપૂર્વક અનુમાન વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે, અને પ્રતિવાદી પણ તે જ
શબ્દાદિ ધર્મીમાં પ્રમાણથી અનિત્યત્વ ધર્મનો નિશ્ચય કરી તે જ રીતે વાદીના

અનુમાનમાં દ્વષણનું ઉદ્ઘાપન કરે છે, તેા વાદકથાના પ્રારંભમાં પહેલાં અવનસાય (અનિશ્ચય)ને સ્થાન જ કયાં છે ?

(૧૦) તદસદ્ભાવાદિતિ અનવસિતસ્વાભાવાત્ ॥૧૧॥

(ટિ૦) અનવસિતારાદિતિ પ્રમાણેન પરિચિન્નાવનવગતૌ । વીતરાગેતિ ગુરુશિષ્યગોચર-
વાર્તાયામ્ । તદસદ્ભાવાદિતિ અનવસિતસ્વાભાવાત્ । તથૈવૈતિ સમાનપ્રતિપક્ષપ્રતિજ્ઞેપ-
મનોરથોઽહમહમિકયા ।

§ ૫ તતોઽયં સૂત્રાર્થઃ-યાવેકાધિકરણાવેકકાલૌ ચ ધર્મો વિરુદ્ધયેતે, તયો-
ર્મધ્યાદેકસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવચ્છેદેન નિરાસેન,
સ્વીકૃતતદન્યધર્મસ્ય કથંચિન્નિત્યત્વસ્ય સર્વથા નિત્યત્વસ્ય વા, વ્યવસ્થાપનાર્થં વાદિનઃ
પ્રતિવાદિનશ્ચ સાધનદૂષણવચનં વાદ इत्यभिधीयते । સામર્થ્યાच्च સ્વપક્ષવિષયં સાધનમ્,
પરપક્ષવિષયં તુ દૂષણમ્, સાધનદૂષણવચને ચ પ્રમાણરૂપે एव संभवतः, તદિતરયોસ્ત-
યોસ્તદાઽસમાસત્વાત્; ન ચ તાભ્યાં વસ્તુ સાધયિતું દૂષયિતું વા શક્યમિતિ ।

§૪ એટલે સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થયો : એક અધિકરણમાં અને એક જ ક્ષણમાં જે બે ધર્મોના પરસ્પર વિરોધ છે તેમાંથી એક ધર્મનો એટલે કે સર્વથા નિત્યત્વ કે કથંચિત્ નિત્યત્વનો નિરાસ કરીને પોતાને માન્ય એવા અન્ય કથંચિત્ નિત્યત્વ કે સર્વથા નિત્યત્વની સિદ્ધિ કરવા માટે વાદી દ્વારા અને પ્રતિવાદી દ્વારા સાધનદૂષણનું કથન કરવું તે વાદ છે. અહીં (પ્રકરણ) સામર્થ્યથી સ્વપક્ષ વિષયક વચન તે સાધન, અને પરપક્ષ વિષયક વચન તે દૂષણ છે એમ બાણી લેવું.

અને સાધનદૂષણવચનો પ્રમાણરૂપ જ હોવાં જોઈએ. નેનાથી ભિન્ન એટલે કે અપ્રમાણરૂપ સાધન-દૂષણ વચન અનુક્રમે સાધનાભાસ અને દૂષણાભાસ બને છે. કારણ કે સાધનાભાસ કે દૂષણાભાસરૂપ વચનથી વસ્તુ સિદ્ધ કરવી કે દૂષિત કરવી શક્ય નથી.

(ટિ૦) તયોરિતિ एकाधिकरणयोरेककालयोर्वा । તદિતરયોરિતિ પ્રમાણવ્યતિરિક્તયોઃ ।
તયોરિતિ સાધન-દૂષણયોઃ । તદામાસત્વાદિતિ સાધનાભાસદૂષણાભાસસ્વપ્રસન્નાત્ । તાભ્યા-
મિતિ સાધનાભાસ દૂષણાભાસાભ્યામ્ ।

§ ૫ નનુ યસ્મિન્નેવ ધર્મિણ્યેકતરધર્મનિરાસેન તદિતરધર્મગ્યવસ્થાપનાર્થં વાદિનઃ
સાધનવચનમ્, કથં તસ્મિન્નેવ પ્રતિવાદિનસ્તદ્વિપરીતં દૂષણવચનમુચિતં સ્યાત્ ?,
વ્યાઘાતાત્ इति चेत् । તદસત્, સ્વાભિપ્રાયાનુસારેણ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં તથાસાધન-
દૂષણવચને વિરોધાભાવાત્ । પૂર્વં हि तावद् वादी स्वाभिप्रायेण साधनमभिधत्ते,
पश्चात् प्रतिवाद्यपि स्वाभिप्रायेण दूषणमुद्गावयति । न खल्वत्र साधनं दूषणं चैकत्रैव
धर्मिणि तात्त्विकमस्तीति विवक्षितम्; किन्तु स्वस्वाभिप्रायानुसरणेन वदिप्रतिवादिनौ
ते तथा प्रयुज्जाते, इति तथैवोक्ते ॥ ૧૧॥

કૃપ--જે ધર્મીમાં જે ધર્મમાંથી એકનો નિષેધ કરીને અન્ય ધર્મની વ્યવસ્થા કરવા વાદીએ સાધનવચન કહ્યું હોય તે જ ધર્મીમાં પ્રતિવાદી તેનાથી વિપરીત સિદ્ધ કરવા દૂષણ વચન કહે એ કેમ બને? કારણ કે તેમ કરવા જતાં વ્યાઘાત થાય છે.

સમાધાન--એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે વાદી અને પ્રતિવાદી પોત-પોતાના અભિપ્રાયથી દૂષણવચન કહે છે, પછી પ્રતિવાદી પણ સ્વાભિપ્રાયને અનુસરી દૂષણ વચન કહે છે. પણ અહીં એક જ ધર્મીમાં સાધન અને દૂષણ બન્ને તાર્ત્વિક (સાચા) છે. એમ અમારું કહેવું નથી, પરંતુ પોતપોતાના અભિ-પ્રાયને અનુસરીને વાદી પ્રતિવાદી સાધન-દૂષણ વચનનો પ્રયોગ કરે છે, માટે અમે એ પ્રમાણે કહેલું છે.

(ટિ.) તસ્મિન્નેવેતિ ધર્મિણિ । તદ્વિપરીતમિતિ સાધનવિપર્યયભૂતમ્ વ્યાઘાતાદિતિ પરસ્પરવિરોધાદિતિ ભાવઃ । તે इति साधनदूषणवचने । तथेति एकत्रैव ધર્મિણિ । उक्તે इति सूत्रकारेणામિહિતે ॥૧૧॥

અક્ષનિયમભેદપ્રદર્શનાર્થે વાદે પ્રારમ્ભકમેદૌ વદન્તિ—

પ્રારમ્ભકશ્રાવ જિગીષુઃ, તત્ત્વનિર્ણિનીષુઃ ॥૨॥

§ ૧ તત્ત્વ જિગીષુઃ પ્રસદ્ય પ્રથમં ચ વાદમારમ્ભતે, પ્રથમમેવ ચ તત્ત્વ-નિર્ણિનીષુઃ, इति द्वावप्येतौ प्रारम्भकौ भवतः ।

વાદમાં અંગનો નિયમ, અને તેના ભેદ જણાવવા માટે પ્રારંભક (વાદી)ના જે ભેદનું કથન—

વાદના પ્રારંભક જે પ્રકારે છે, ? જિગીષુ (વાદમાં વિજય મેળવવાની ઇચ્છા વાળો). અને ૨ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ (તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળો.) ૨.

§ ૧ જે પ્રકારના પ્રારંભકમાં જિગીષુ ગર્વપૂર્વક પ્રથમ વાદની શરૂઆત કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ પણ વાદનો પ્રારંભ પહેલો જ કરે છે, માટે આ બન્ને પ્રારંભક છે.

§ ૨ તત્ત્વ જિગીષોઃ—

“સારક્ષમાતઙ્ગતુરજ્ઞપૂગાઃ ! પલામ્યતામાશુ વનાદમુષ્માત્ ।

સાટોપકોપસ્ફુટકેશરશ્રીમૃગાધિરાજોઽયમુપેયિવાન્ યત્” ॥૧॥

इत्यादिविचित्रपत्रोत्तम्भनम् । अयि ! कपटनाटकपटो ! सितपट ! किमेतान् मन्दमेघसस्तपस्विनः शिष्यानलीकतुण्डताण्डवाङ्गवरप्रचण्डपाणिद्वत्याविष्कारेण विप्रता-रयसि ?; क जीवः !, न प्रमाणदृष्टमदृष्टम्, दबीयसी परलोकावर्तेति साक्षादा-क्षेपो वा, न विद्यते निरवद्यविद्यावदातस्तव सदसि कश्चिदपि विपश्चिदित्यादिना मूढैः समुत्तेजनं च, इत्यादिर्वादारम्भः ।

ફર તેમાં જિગીયુ—“હે હરણ હાથી અને અશ્વના સમૂહો ! આ વનમાંથી જલદી નાસી જાઓ, કારણ કે આડંબર અને કોપથી સ્ફુટ કેશરાની શોભાવાળા સિંહ આવે છે.” ઇત્યાદિ કથન કરે કે વિચિત્ર પત્રવાક્યનું અવલંબન કરે, કે, “અરે ! હે કપટનાટકપટુ ! હે શ્વેતામ્બર ! આ મંદ બુદ્ધિવાળા રાંક શિષ્યો-ને સુખના ચાળા કરી મિથ્યા વાણીવિલાસથી પ્રચંડ પાંડિત્યનો આવિષ્કાર કરી કેમ હમે છે ?” એમ કહે, અથવા “જીવ ક્યાં છે ? અદ્ય-કમ” પ્રમાણસિદ્ધ નથી માટે પરલોકની વાત તો દૂર રહી, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ આક્ષેપ કરે, અથવા “હે રાજન્ ! તમારી સભામાં કેઈ પણ નિર્દોષ વિદ્યા (જ્ઞાન) વડે મનોનિષ્ઠ પંડિત નથી” એમ કહી રાજાને ઉત્તેજિત કરે, એમ અનેક રીતે વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૩ તત્ત્વનિર્ણયોસ્તુ સમ્રાજ્ઞચારિન્ ! શબ્દઃ કિં કથञ्ચિદ્ નિત્યઃ સ્યાદ્ નિત્ય એવ વેતિ સંશયોપક્રમો વા, કથञ्ચિદ્ નિત્ય એવ શબ્દ ઇતિ નિર્ણયોપક્રમો વા इत्यादिरूपः ।

ફર અને તત્ત્વનિર્ણયોનીયુ તો “હે સમ્રાજ્ઞચારિન્ ! (તુલ્ય બ્રહ્મચર્યવાળા શુરુબ્રાતા !) શબ્દ શું કથાયિત્ નિત્ય છે કે સર્વથા નિત્ય જ છે ?” આ પ્રમાણે સંશય દર્શાવીને વાદનો પ્રારંભ કરે છે. અથવા “શબ્દ કથાયિત્ નિત્ય જ છે” એ પ્રમાણે નિષ્કૃય જણાવો વાદનો પ્રારંભ કરે છે.

§ ૪ વચનવ્યક્તી સૂત્રેષ્વતન્ત્રે, ક્વચિદેકસ્મિન્નપિ પ્રૌઢે પ્રતિવાદિનિ બહવોડપિ સંભૂય વિવદેરન્ જિગીષવઃ, પર્યનુયુક્તીરંશ્ચ તત્ત્વનિર્ણયોષ્વઃ, સ ચ પ્રૌઢતયૈવ તાંસ્તા-વતોડ્યમ્બુપૈતિ, પ્રત્યાસ્યાતિ ચ, તત્ત્વં ચાચપે । ક્વચિદેકમપિ તત્ત્વનિર્ણયો બહ-વોડપિ તથાવિધાઃ પ્રતિબોધયેયુઃ । इत्यनेकवादिकृतः, स्त्रीकृतश्च वादप्रारम्भः संगृह्यते ॥૨॥

કેટલા વાદીઓ કેટલાક પ્રતિવાદી સાથે વાદનો પ્રારંભ કરે તેનો વિચાર—

ફર સૂત્રમાં વચન અને વ્યક્તિના નિયમ નથી, એટલે કેઈ વખત એક જ પ્રૌઢ પ્રતિવાદી હોય ત્યારે ધણા જિગીયુઓ એકઠા થઈને તેની સાથે વાદ કરે છે, અને તત્ત્વનિર્ણયોનીયુઓ તેને પ્રશ્ના પૂછે, છે અને પ્રતિવાદી પણ સ્વપ્રૌઢિને બળે તે બધાને સ્વીકારી લે છે, અને તેમનું નિરાકરણ કરે છે, અને તત્ત્વનું કથન પણ કરે છે. તો કેઈ વખત એક જ તત્ત્વનિર્ણયોનીયુ હોય છે ત્યારે ધણા તત્ત્વનિર્ણયોનીયુઓ મળીને તેને પ્રતિબોધ કરે છે.

આ રીતે અનેક વાદીઓ થી કરાયેલ અને ઓછી કરાયેલ પણ વાદારંભનો સંપ્રદાય જાણવો.

(પં.) વચનવ્યક્તી સૂત્રેષ્વતન્ત્રે ઇતિ વ્યક્તીતિ લિજ્ઞસ્યાસ્મા ॥૨॥

(ટિ.) વચનવ્યક્તી इत्यादि । स चेति प्रतिवादी । तानिति जिगीषू तत्त्व-निर्णीयोप । तावत इति बहू । तथाविधा इति प्रतिवादिनः । प्रतिबोधयेयुरिति एकस्मिन्तरदानेऽशकः सम्भूय सर्वं प्रयुत्तरं दद्युः । अथ च सुप्तसर्पमिव दण्डवद्वनेनोद्यमं कारयेयुः ॥२॥

તત્ર જિગીષોઃ સ્વરૂપમાહુઃ--

સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યાં પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીષુઃ ॥૩॥

§ ૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ શબ્દાદેઃ કથશ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિર્યઃ, તસ્ય વ્યવસ્થાપનાર્થમ્, યત્સામધ્યાત્ તસ્યૈવ સાધનં પરપક્ષસ્ય ચ દૂષણમ્, તાભ્યાં કૃત્વા પરં પરાજેતુમિચ્છુર્જિગીષુરિત્યર્થઃ ।

તેમાં જિગીષુનું સ્વરૂપ--

સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) માટે સાધનવચન અને દૂષણવચન દ્વારા અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળો જિગીષુ છે. ૩.

§૧ સ્વીકૃતો ધર્મઃ એટલે શબ્દાદિ પદાર્થમાં કથંચિત્ નિત્યત્વાદિ ધર્મ, જે સ્વયં સ્વીકારેલ હોય તે. તેની વ્યવસ્થાપના માટે એટલે કે વ્યવસ્થા કરવી હોય તો તે જ સ્વીકૃતધર્મની સિદ્ધિ અને પક્ષનું દૂષણ કરીને અન્યનો પરાજય કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તે 'જિગીષુ' એમ અર્થ મળ્યો.

§ ૨ एतेन यौगिकोऽप्ययं जिगीषुशब्दो बादाधिकारिनिरूपणप्रकरणे योगरूढ इति प्रदर्शितम् ॥२॥

§૨ જિગીષુ શબ્દની ઉપર મુજબ વ્યાખ્યા કરવાથી આ 'જિગીષુ' શબ્દ યોગિક હોવા છતાં પણ વાદના અધિકારીનું નિરૂપણ કરનાર આ પ્રકરણમાં તે (જિગીષુ શબ્દ) યોગરૂઢ છે એ જણાવ્યું.

(વં) एतेन यौगिकोऽप्ययमित्यत्र गये एतेन एतेनेति कोऽयं यो जेतुमिच्छति स एव जिगीषुरिति भाषणेन ॥३॥

(ટિ०) एतेनेति जिगीषुलक्षणमणनेन ॥३॥

अथ तत्त्वनिर्णिनीषोः स्वरूपं निरूपयन्ति—

तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुઃ ॥૪॥

§ ૧ તથૈવ સ્વીકૃતધર્મવ્યસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણાભ્યામ્, શબ્દાદેઃ કથશ્ચિદ્ નિત્યત્વાદિરૂપં તત્ત્વમ્, પ્રતિષ્ઠાપયિતુમિચ્છુસ્તત્ત્વનિર્ણીપુરિત્યર્થઃ ॥૪॥

તત્ત્વનિષ્ણીનીપુનું સ્વરૂપ--

તે જ રીતે તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવાને ઇચ્છુક તે તત્ત્વનિષ્ણીનીપુ છે. ૪.

§૧ સ્વીકૃત ધર્મની વ્યવસ્થા માટે સાધન અને દૂષણ વડે તત્ત્વ એટલે શબ્દાદિના કથંચિન્નિત્યત્વાદિ રૂપની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર તત્ત્વનિષ્ણીનીપુ કહેવાય છે.

§ अस्यैवाज्ञेयत्तावैचित्र्यहेतवे भेदानुपदर्शयन्ति—

अयं च द्वेधा स्वात्मनि परत्र च ॥૫॥

§ ૧ અયમિતિ તત્ત્વનિર્ણીપુઃ, કશ્ચિદ્ સ્વલ્પ સન્દેહાણુપહતચેતોવૃત્તિઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વં નિર્ણેતુમિચ્છતિ, અપરસ્તુ પરાનુગ્રહૈકરસિકતયા પરત્ર તથા; इति द्वेधाऽसौ

તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય : સર્વોડપિ ચ ધાત્વર્થઃ કરોત્યર્થેન વ્યાપ્ત ઇતિ સ્વાત્મનિ પરત્ર ચ તત્ત્વનિર્ણયં ચિકીર્ષુરિત્યર્થઃ ।

આ તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય પ્રકારનું છે, અને તેની વિચિત્રતા શાથી છે તે બતાવવા તેના (તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય) બેઠોનું કથન—

આ તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય પ્રકાર છે : ૧ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય (પોતે જ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાવાળો) અને ૨ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય (બીજાને તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઇચ્છાવાળો) ૫.

ફૃ૧ આ તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય સંશયોદિ કારણે થી નહીં થયેલ ચેતોવૃત્તિ (બુદ્ધિ-જ્ઞાનવૃત્તિ) વાળો કેટલોક પોતે જ (પોતાના) વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે, બીજા બીજા અન્યને ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી પર (સામે રહેલ વ્યક્ત) ને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે, આ પ્રકારે આ તત્ત્વ નિર્ણયનોષ્ટોદય બે બે છે.

અહીં ધાતુને સ્વર્ણને અર્થ ' કરોતિ ' ક્રિયાપદના અર્થથી વ્યાપ્ત છે, એટલે સ્વર્ણને વિષે તથા પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાવાળો એવો અર્થ થયો.

(ટિપ્) અસ્થૈવેતિ તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય : તથેતિ તત્ત્વં નિર્ણયમિચ્છતિ ।

§ ૨ અથ પરં પ્રતિ તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદયસ્ય તત્ત્વનિર્ણયોપજનને જયધોષણા-મુદ્ધોષયન્યેવ સમ્યા ઇતિ ચેત્ , તતઃ કિમ્ ? । જિગીષુતા સ્યાદિતિ ચેત્ , કથં યો યદનિષ્ઠુઃ સ તદિચ્છુઃ પરોક્તિમાત્રાદ્ ભવેત્ ? । તત્ કિં નાસૌ જયમશ્નુતે ? , બાદમશ્નુતે । ન ચ તમિચ્છતિ ચ, અશ્નુતે ચેતિ કિમપિ કૈતવં તથેતિ ચેત્ , સ્યાદેવમ્ , યથાનિષ્ઠમપિ ન પ્રાપ્યેત । અવજોક્ત્યન્તે ચાનિષ્ઠાન્યપ્યનુકૂલપ્રતિકૂલદૈવોપકલ્પતાનિ જનૈ-રુપમુચ્યમાનાનિ શતશઃ ફલાનિ । તદિદમિહ રહસ્યમ્—પરોપકારૈકપરાયણસ્ય કસ્ય-ચિદ્ વાદિવૃન્દારકસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદયનોષ્ટોદય ફલં જયઃ, મુલ્યં તુ પરતત્ત્વા-વબોધનમ્ । જિગીષોસ્તુ વિપર્યય ઇતિ ॥૧॥

ફૃ૨ શંકા—બીજાને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાવાળો બીજા પરને વિષે તત્ત્વનો નિર્ણય ઉત્પન્ન કરે ત્યારે બે સ્વર્ણો જયધોષણા બાહેર તો કરે છે જ. સમાધાન—સ્વર્ણો જયધોષણા બાહેર કરે તેથી શું થયું ?

શંકા—તેથી તેની જિગીષુતા થઈ.

સમાધાન—જે જેનો ઇચ્છુક નથી, તે શું પરના કથન માત્રથી તેનો ઇચ્છુક થઈ જાય ?

શંકા—તો શું એ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનોષ્ટોદય જય મેળવતો નથી ?

સમાધાન—પરેપર જય તો મેળવે છે.

શંકા—વાહ ! જય એ ઇચ્છતો નથી, અને છતાં તે મેળવે છે, આ તો કંઈક તમારું કપટનાટક જણાય છે.

સમાધાન--અમારું કપટ ત્યારે કહેવાય જો નહિ ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું હોય, પરંતુ આપણા અનુભવની વાત છે કે અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ ભાગ્ય વડે નહિ ઇચ્છવા છતાં સેકંડો ફળો લોકો 'લોગવે છે. એટલે આતું રહસ્ય આ પ્રમાણે બાણુવું : પરીપકાર કરવામાં તત્પર એવો જ્યારે અન્યત્ર તત્ત્વનિર્ણય કરાવે છે ત્યારે તેને આનુષંગિક (ગૌણ) ફળરૂપ જય મળે છે છતાં મુખ્ય ફળ તો પરને તત્ત્વનો અવબોધ થાય એ જ છે.

પરંતુ જિગીષુને તો તેનાથી વિપરીત ફળ છે, અર્થાત્ 'જય' મુખ્ય ફળ છે અને 'બોધ થવો' એ ગૌણ ફળ છે.

(૧૦) અથ પરં પ્રતીત્યાદિ પરઃ । તતઃ કિમિતિ સુરિઃ । જિગીષુતા સ્યાદિતિ શ્વેદિતિ પરઃ । કથમિત્યાદિ સુરિઃ । તત્ કિમિત્યાદિ પરઃ । વાદમશ્નુતે ઇતિ સુરિઃ । ન ચ તમિચ્છતીત્યાદિ પરઃ । સ્યાદેવમિત્યાદિ સુરિઃ ॥૫॥

(ટિ૦) તન્નિર્ણયે તસ્ય ત્વિત્યસ્ય વધાઙ્ચત્ત્વત્ત્વસ્ય વા નિશ્ચયોત્પાદને । અસાધિતિ તત્ત્વનિર્ણનીષુઃ । વાદમિતિ અતિશયેન । તમિતિ જયમ્ । વિપર્યય ઇતિ મુક્ત્યં કલં જયઃ પરતત્ત્વાવબોધનમાનુષંગિકમ્ ॥૫॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુદાહરન્તિ—

આદ્યઃ શિષ્યાદિઃ ॥૬॥

§ ૧ આદ્ય ઇતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુરિત્યર્થઃ । આદિગ્રહણાદિહોત્તરત્ર ચ સમ્રાજ્ઞચારિસુહૃદાદિરાદીયતે ॥૬॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુતું ઉદાહરણુ—

શિષ્યાદિ પ્રથમ (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ) છે. ૬.

§૧ આદ્ય-પ્રથમ એટલે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ સમજાવો. સૂત્રગત 'આદિ' શબ્દથી અહીં અને હવે પછીના સૂત્રમાં સમ્રાજ્ઞચારી (સહયોગી) સુહૃદ(મિત્ર-વગેરેનું) ગ્રહણ બાણુવું.

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીષુ શિષ્ય-સહયોગી કે મિત્ર હોઇ શકે છે.

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષુદાહરન્તિ—

દ્વિતીયો ગુર્વાદિઃ ॥૭॥

§ ૧ દ્વિતીય ઇતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષુઃ ॥૭॥

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષુતું ઉદાહરણુ—

ગુરુ વગેરે બીજા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષુ) છે. ૭.

§૧ દ્વિતીયઃ એટલે પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષુ.

દ્વિતીયસ્ય મેદાવમિદધતિ—

અયં દ્વિવિધઃ ક્ષાયોપશ્મિકજ્ઞાનશાલી કેવલી ચ ॥૮॥

§ ૧ અયમિતિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષુર્ગુર્વાદિઃ, જ્ઞાનાવરણીયસ્ય કર્મેણઃ ક્ષાયોપ-શમેન નિર્વૃત્તં જ્ઞાનં મતિ-શ્રુતાવધિ-મનઃપર્યાયરૂપં વ્યસ્તં સમસ્તં વા યસ્યાસ્તિ સ તાવ-દેકઃ, દ્વિતીયસ્તુ તસ્યૈવ ક્ષયેણ યજ્જનિતં કેવલજ્ઞાનં તદ્વાનં ।

પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધા બે લેહોનું કથન—

આ-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધ બે પ્રકારે છે : ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ૨. કેવલી. ૮.

§૧ અયમ્—અર્થાત્ ગુર્વાદિરૂપ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ ભતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યવજ્ઞાન-માંથી ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનવાળા અથવા તે ચારે જ્ઞાનવાળા બે ગુરુ વગેરે તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા પહેલા પ્રકારના પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધ કહેવાય છે, જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળજ્ઞાનવાળા ગુરુ વગેરે તે કેવલીરૂપ બીજા પ્રકારના પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધ કહેવાય છે .

(ટિ.) અર્થે દ્વિવિધ इत्यादि । तस्यैवेति ज्ञानावरणीयादेः कर्मणः ।

§ ૨ તત્ત્વેવં ચત્ત્વારઃ પ્રારમ્ભકાઃ—જિગીષુઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ગિનીબુદ્ધ, પરત્ર તત્ત્વનિર્ગિનીબુદ્ધ ચ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિકેવલિનાવિતિ । તત્ત્વનિર્ગિનીબોર્હિં યે મેદ-પ્રમેદાઃ પ્રદર્શિતાઃ, ન તે જિગીષોઃ સર્વેઽપિ સંભવન્તિ । તથાહિ—ન કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિદાત્માનં જેતુમિચ્છતિ । ન ચ કેવલી પરં પરાજેતુમિચ્છતિ, વીતરાગત્વાત્ । ગૌહ-દ્રવિદ્વાદિમેદસ્તુ નાજ્ઞનિયમમેદોપયોગી, પ્રસન્નયતિ ચાનન્ત્યમ્; इति पारिशेष्यात् ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલી પરત્ર જિગીષુર્ભવતીત્યેકરૂપ એવાસૌ ન મેદપ્રદર્શનમર્હતિ । યૌ ચ પરત્ર તત્ત્વનિર્ગિનીબોર્-મેદાવુક્તૌ, ન તૌ દ્વાવપિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ગિનીબોઃ સંભવતઃ, નિર્ણાતસમસ્તતત્ત્વજ્ઞાન-શાલિનઃ કેવલિનઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયેચ્છાનુપપત્તેઃ, इति पारिशेष्यात् ક્ષાયોપશમિક-જ્ઞાનવાનેવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ગિનીબુર્ભવતીત્યસાવપ્યેકરૂપ એવેતિ ॥૮॥

§૨ એટલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાદના પ્રારંભક (વાદી) ચાર પ્રકારના થયા—૧ જિગીષુ, ૨ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધ, ૩ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધ, અને ૪ કેવલી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધ.

અહીં તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધા જ લેહ-પ્રલેહ બતાવ્યા તે સઘળા લેહ-પ્રલેહો જિગીષુમાં સંભવતા નથી, તે આ પ્રમાણે—

કેાઇ પણ વિદ્વાન પોતાને જીતવા ઇચ્છતો નથી, અને કેવલી વીતરાગ હોવાથી પરને જીતવાની ઇચ્છાવાળા હોતા નથી.

ગૌહ, દ્રાવિડ આદિ લેહો તે અંગનિયમ કે અંગલેહોમાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે તે રીતે તે અનન્ત લેહોને પ્રસંગ આવે છે. એટલે પરત્ર જિગીષુ કેવલ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી જ બાકી રહે છે, આ રીતે જિગીષુ એક જ પ્રકારનો હોવાથી તેના લેહનું પ્રદર્શન યોગ્ય નથી.

અને પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધા બે બે લેહો બતાવ્યા છે તે બન્ને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધા સંભવતા નથી; કારણ કે સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનને વિષે નિશ્ચયવાળા કેવલીને પોતાને વિષે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છા ઘટતી નથી એટલે એક જ લેહ બાકી રહે છે અને તે ક્ષાયોપશમિક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીબુદ્ધ છે.

(દિ.) વિપચ્ચિદિતિ જિગીષુઃ । યૌ ચેત્યાદિ । અસાવિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોષુઃ ॥૮॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્હસ્તિપ્રતિહસ્તિન્યાયેન પ્રસિદ્ધેર્યાવદ્ વાદિનઃ, તાવદેવ પ્રતિવાદિભિરપિ ભવિતવ્યમ્ ? इत्याहुः—

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥९॥

§ ૧ આરમ્ભકં પ્રતિ પ્રતીપં ચાઽઽરમમાણઃ પ્રત્યારમ્ભકઃ, સોઽયમેનેન પ્રારમ્ભ-
કમેદપ્રમેદપ્રરૂપણેન વ્યાખ્યાતઃ । પ્રદર્શિતમેદપ્રમેદઃ સદ્દાયૈઃ સ્વયમવગન્તવ્યઃ ।

§ ૨ एवं च प्रत्यारम्भकस्यापि जिगीषुप्रभृतयश्चत्वारः प्रकारा भवन्ति । तत्र यद्यप्येकैकशः प्रारम्भकस्य प्रत्यारम्भकेण सार्धं वादे षोडश भेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि जिगीषोः स्वात्मनिर्णिनीषुणा, तत्त्वनिर्णिनीषोजिगीषुणा, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषो स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुणा च केवलिनश्च केवलिना सह वादो न संभवत्येव; इति चतुरो भेदान् पातयित्वा द्वादशैव तेऽत्र गण्यन्ते । तद्यथा—वादी जिगीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुर्न स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली प्रतिवादी तु जिगीषुः, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च । तथा वादी परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः केवली च प्रतिवादी तु जिगीषुः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च न । एवमेते चत्वारश्चतुष्काः षोडश । ननुपलक्षितेषु चतुर्षु पातितेषु द्वादश भवन्ति—

“अङ्गनैयत्यनिश्चित्यै वादे वादफलार्थिभिः ।

द्वादशैवाऽवसातव्या एते भेदा मनस्विभिः” ॥१॥९॥

વાદી અને પ્રતિવાદીની પ્રસિદ્ધિ હુસ્તી-પ્રતિહુસ્તીના ન્યાયથી છે, તેથી વાલીના જેટલા ભેદો છે તેટલા જ ભેદ પ્રતિવાદીના હોવા એઈએ એ વાતનું કથન—

પૂર્વેકિત કથનથી (પ્રારંભકના કથનથી) પ્રત્યારંભકનો પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ એમ બાજુવું.

આરંભકની સામે વિરુદ્ધ (પ્રતિકૂલ) આરંભ કરનાર પ્રત્યારંભક કહેવાય છે, એટલે તેનું વ્યાખ્યાન પ્રારંભકના ભેદ-પ્રભેદરૂપ વિવરણ દ્વારા થઈ ગયું એમ સમજવું, એટલે કે બુદ્ધિશાલી-વિદ્વાન પુરુષોએ પ્રારંભકના ભેદ-પ્રભેદ પ્રમાણે પ્રત્યારંભકના ભેદ-પ્રભેદો પણ પોતાની મેળે વિચારીને બાહ્ય લેવા અને એ રીતે પ્રત્યારંભકના પણ જિગીષુ આદિ ચાર ભેદ થાય છે.

તેમાં દરેક પ્રારંભક સાથે દરેક પ્રત્યારંભકનો વાદ ગણતાં એ કે સોળ ભેદ થાય છે તે । પણ એક ૧ જિગીષુનો સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીષુ સાથે, ૨ સ્વાત્મનિ નિર્ણીધુનો જિગીષુ સાથે, ૩ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનીષુનો સ્વાત્મનિ

તત્ત્વનિર્ણયનીપુ સાથે, અને ૪ કેવલીનો કેવલી સાથે વાદ સંભવતો નથી માટે આ ચાર ભેદ બાદ કરવાથી વાદના બાર ભેદ જ ગણાય છે, તે આ પ્રમાણે-

(૧) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પણ જિગીપુ હોય, પરંતુ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ન હોય.

(૨) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયો-પશમિક જ્ઞાનશાલી હોય.

(૩) વાદી જિગીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્રતત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય.

(૪) વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય અને પ્રતિવાદી પરત્રતત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય.

(૫) વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય, પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય. પરંતુ વાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુનો જિગીપુ અને સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ સાથે વાદ સંભવતો નથી. (૬) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી જિગીપુ હોય. (૭) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય (૮) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી પણ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય. (૯) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય. (૧૦) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય જ્યારે પ્રતિવાદી જિગીપુ હોય. (૧૧) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુ હોય. (૧૨) વાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ કેવલી હોય, જ્યારે પ્રતિવાદી પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી હોય પરંતુ કેવલી ન હોય.

આ પ્રમાણે ચાર ચતુષ્ક મળીને સોળ ભેદ થયા. તેમાંથી નજ્ થી ઉપ-લક્ષિત (નકારવાળા) ચાર ભેદ બાદ કરતાં બાકી બાર ભેદ રહ્યા.

“વાદમાં અંગનિયમનના જ્ઞાન માટે વાદક્ષણના અથી” એવા ભુદ્ધિશાલી પુરુષોએ આ બાર ભેદ જાણવા જોઈએ.”

(૫૦) જિગીપુર્જિમ્ પુના સહ વદતિ ૧, શ્યાદિ ચોદશમજ્ઞયાં ચત્વારો મજ્ઞાઃ પાતિતાઃ શન્યાક્રિતાસ્તે સોપા દ્વાદશ પ્રાહ્યાઃ । અત્ર ચત્રકે વિલોક્યમ્ ।

વાદી	પ્રતિવાદી	વાદી	પ્રતિવાદી
જિગીપુ	જિગીપુ	સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયનીપુ	જિગીપુ
જિગીપુ	સ્વાત્મતત્ત્વ	”	સ્વાત્મતત્ત્વ
જિગીપુ	ક્ષયોપ	”	પરતત્ત્વક્ષયો
જિગીપુ	કેવલી	”	પરતત્ત્વકેવલી
વાદી	પ્રતિવાદી	વાદી	પ્રતિવાદી
ક્ષાજ્ઞા	જિગીપુ	કેવલી	જિગીપુ
ક્ષાજ્ઞા	સ્વાત્મતત્ત્વ	કેવલી	સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયનીપુ
ક્ષાજ્ઞા	પરતત્ત્વક્ષા	કેવલી	પરતત્ત્વક્ષાયોપશમી
ક્ષાજ્ઞા	પરતત્ત્વકે	કેવલી	પરતત્ત્વકેવલી

(૫૦) પ્રતિવાદીનુ જિગીપુનું સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયનીપુર્નેતિ ડમયોરપિ સંદિગ્ધાત્વાદ્ ।

અક્ષનિયમમેવ નિવેદયન્તિ —

તત્ર પ્રથમે પ્રથમતૃતીયનુરીયાણાં ચતુરજ્ઞ એવ, અન્યતમસ્યાઽપ્યજ્ઞસ્યાપોયે જય.
પરાજયવ્યવસ્થાદિદૌઃસ્થ્યાપત્તેઃ ॥૧૦॥

§ ૧ ઉક્તેન્યશ્વતુર્મ્યઃ પ્રારમ્ભકેન્યઃ પ્રથમે જિગીષૌ પ્રારમ્ભકે સતિ પ્રથમસ્ય જિગીષૌરેવ, તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનોપુમેદસ્ય ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ તદ્વેદસ્યૈવ, તુરંયસ્ય કેવલિનશ્ચ પ્રત્યારમ્ભકસ્ય પ્રતિવાદિનશ્ચતુરજ્ઞ એવ પ્રકરણાદ્ વાદો ભવતિ । વાદિપ્રતિવાદિરૂપયોરજ્ઞયોરભાવે વાદસ્યાનુસ્થાનોપહતતૈવ, ઇતિ તયોરયત્નસિદ્ધત્વેઽપ્ય-પરાજ્ઞદ્વયસ્યાવશ્યમ્ભાવપ્રદર્શનાર્થં ચતુરજ્ઞત્વં વિધીયતે । પ્રસિદ્ધં ચ સિદ્ધાંશમિશ્રિતસ્યા-ઽપ્યસિદ્ધસ્યાંશસ્ય વિધાનમ્ । યથા શબ્દે હિ સમુચ્ચારિતે યાવાનર્થઃ પ્રતીયતે તાવતિ શબ્દસ્યામિષૈવ વ્યાપાર ઇતિ “નિઃશેષચ્યુતચન્દનમ્” ઇત્યાદૌ વાચ્ય પૈકોઽર્થ ઇતિ પ્રત્યવસ્થિતં પ્રતિ દ્વાવેતાવર્થૌ વાચ્યઃ પ્રતીયમાનથ્વેત્યેવંરૂપતયા વાચ્યસ્ય સિદ્ધત્વેઽપિ પ્રતીયમાનપાર્થક્યસિદ્ધયર્થં દ્વિત્વવિધાનમ્ । તત્ર વાદિપ્રતિવાદિનોરભાવે વાદ એવ ન સંભવતિ, દૂરે જય-પરાજયવ્યવસ્થા; ઇતિ સ્વતઃ સિદ્ધાએવ તૌ । તત્ર ચ વાદિવત્ પ્રતિવાદપિ ચેજિગીપુઃ, તદાનીમુભામ્યામપિ પરસ્પરસ્ય શાઠ્યકલહાદેર્જયપરાજય-વ્યવસ્થાવિલોપકારિણો નિવારણાર્થં લાભાદર્થં વાઽપરાજ્ઞદ્વયમપ્સવશ્યમપેક્ષણીયમ્ । અથ તૃતીયસ્તુગીયો વાઽસૌ સ્યાત્, તથાઽપ્યનેન જિગીષૌર્વાદિનઃ શાઠ્યકલહાદ્યપોહાય, જિગીપુણા ચ પ્રારમ્ભકેણ લાભપૂજાક્રયાત્યાદિદેતવે તદપેક્ષ્યત એવેતિ સિદ્ધૈવ ચતુરજ્ઞતા સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણીનોપુસ્તુ જિગીપું પ્રતિ વાદિતાં પ્રતિવાદિતાં ચ ન પ્રતિપદ્યતે, સ્વયં તત્ત્વનિર્ણયાનમિમાને પરાવબોધાર્થં પ્રવૃત્તેરભાવાત્, તસ્માત્ તત્ત્વનિર્ણયાસમ્ભવાચ્ચ; ઇતિ નાયમિહોત્તરત્ર ચ નિર્દિશ્યતે ॥૧૦॥

અંગનિયમનનું નિરૂપણુ—

ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના પ્રારંભકમાંથી પહેલો (જિગીપુ) પ્રારંભક હોય, ત્યારે બે પહેલો (જિગીપુ), ત્રીજો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ચોથો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કેવલી) પ્રત્યારંભક હોય, તો વાદ ચાર અંગ-વાળો જ હોય છે, કારણ કે કોઈ પણ એક ન હોય તો જય-પરાજયની વ્યવસ્થા વગેરે મુશ્કેલ બની જાય છે ૧.

§૧ ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના પ્રારંભકોમાંથી પહેલો-જિગીપુ પ્રારંભક-વાદી હોય ત્યારે બે પ્રથમ-જિગીપુ, ત્રીજો-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી અને ચોથો-પરત્ર તત્ત્વનિર્ણીનીપુ કેવલીરૂપ પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી હોય તો તેઓનો વાદ ચાર અંગવાળો જ હોય છે. સૂત્રમાં ‘વાદ’ શબ્દનું અહણુ નથી, તો પણ અહીં પ્રકરણના બલથી વાદનું અહણુ બલણુ. વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગો

ન હોય તો વાદનો પ્રારંભ જ ન થાય, માટે તે બે અંગો સહજસિદ્ધ હોવા છતાં બીજાં બે અંગોની આવશ્યકતા જણાવવા માટે ચાર અંગનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને સિદ્ધાંશથી મિશ્રિત (યુક્ત) અસિદ્ધાંશનું પણ વિધાન પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી જેટલો અર્થ પ્રતીત થાય તેટલા અર્થમાં શબ્દનો 'અભિધા' નામનો વ્યાપાર છે, (પણ વ્યંજનાદિ વ્યાપાર નથી) એ કારણથી—

“નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઃજને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ દૂતિવાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતોગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૧॥

આ શ્લોકમાં 'વાચ્ય' એ જ અર્થ છે, જેમ માની બેઠેલા પ્રત્યે (પરપક્ષ પ્રત્યે) 'વાચ્ય અને પ્રતીયમાન' જેમ બે અર્થો છે, એ પ્રકારે વાચ્યની સિદ્ધતા હોવા છતાં પણ પ્રતીયમાનની તેથી ભિન્નતા સિદ્ધ કરવા માટે બે અર્થનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી (ચાર અંગમાંથી) વાદી અને પ્રતિવાદીરૂપ બે અંગ ન હોય તો વાદ સંભવતો જ નથી, જ્યાં વાદ જ નથી ત્યાં જય-પરાજયની વ્યવસ્થાની વાત જ ક્યાં કરવી ? માટે વાદી પ્રતિવાદી બન્ને સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે. તેમાં વાદીની જેમ પ્રતિવાદી પણ જો જિગીયુ હોય તો પરસ્પર બન્ને શકતા કલાહાદિને કારણે જય-પરાજયની વ્યવસ્થાનો લેખ કરતા હોય ત્યારે તેમને તેમ કરતા અટકાવવા માટે અથવા લાભાદિને માટે બીજાં બે અંગો પણ અવશ્ય અપેક્ષિત બને છે.

પ્રત્યારંભક ત્રીજો—(પરત્ર તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુ ક્ષાયોપક્ષમિક જ્ઞાનશાલી) કે ચોથો—(પરત્ર તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુ કેવલા) હોય તો પણ વાદી જિગીયુના શાઠ્ય કલાહાદિ દૂર કરવા માટે અને જિગીયુના પોતાના લાભ-પૂજા-ખ્યાતિ વિગેરે માટે પણ બીજાં બે અંગની અપેક્ષા છે જ. આ પ્રમાણે વાદમાં ચતુરંગતા (ચાર અંગ) સિદ્ધ છે. સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુ તો જિગીયુનો વાદી કે પ્રતિવાદી બનવાનું સ્વીકારતો જ નથી, (અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુ જિગીયુ સામે વાદી કે પ્રતિવાદી તરીકે જોયો રહેતો જ નથી), કારણ કે તને તત્ત્વનિષ્ઠિયનું અભિમાન નથી, એટલે તે પરને બોધ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, અને વળી, તેનાથી તત્ત્વનિષ્ઠિયનો સંભવ પણ નથી. આથી કરીને અહીં—(આ સૂત્રમાં) અને વાદપ્રકરણના સૂત્રમાં સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિષ્ઠિનીપુનો નિર્દેશ કયો નથી

उक्तेभ्यश्चतुर्भ्य इति त्रि० १, स्वा० त० २, परव्रत० क्षा० ३, प० त० के० ४ लक्षणैः । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादाविति ।

(૫૦) નિઃશેષચ્યુતચન્દનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટરાગોઽધરો

નેત્રે દૂરમનઃજને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુઃ ।

મિથ્યાવાદિનિ ! દૂતિ ! વાન્ધવજનસ્યાજ્ઞાતપીઢાગમે

વાર્ષી સ્નાતુમિતો ગતાઽસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાન્તિકમ્ ॥૧૦॥

(ટિ૦) અક્રનિયમમેવેવાદિ ।

(ટિ.) તથોરિતિ વાદિ પ્રતિવાદિનોઃ । તાવતીતિ અર્થે । અમિષ્ઠેવેતિ ન તુ વ્યજ્જનમ્ । હેતોઃ । નિઃશેષેતિવ્રતે એકોડયં હિતિ ન તુ વ્યજ્જયઃ । પ્રત્યવસ્થિતમિતિ પૂર્વ પક્ષવાદિનમ્ । પ્રતીયમાન હિતિ વ્યજ્જયઃ । તાવિત વાદિ-પ્રતિવાદિનો । તથેતિ વાદે । ઉમાભ્યામિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામ્ । પરસ્પરસ્યેતિ અન્યોડન્યમ્ ક્ષાઠ્યકલહાદેનિષેધાર્થમપરાજ્ઞદ્વયં સમ્યક્સમાપતિલક્ષણમપેક્ષણંયમ્ । અસાચિતિ પ્રતિવાદી । અનેનેતિ પ્રતિવાદિના । અપરાજ્ઞદ્વયમ્ । તસ્માદિતિ ત્રિગોપુસાશાત્ । અયમિતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયુર્વાદી પ્રતિવાદી ચન ॥૧૦॥

અનયૈવ નીત્યા જિગીપુમિવ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુમપિ પ્રત્યસ્ય વાદિતા પ્રતિવાદિતા વા ન સદ્ગૃહ્યત્ત્વમ્ ઇતિ પારિશંખ્યાત્ તૃતીય-તુરીયયોરેવાસ્મિન્ વાદઃ સમ્ભવતીતિ તૃતીયસ્ય તાવદક્રનિયમમભિદધતે—

દ્વિતીયે તૃતીયસ્ય કદાચિદ્ દ્વચક્ષોઃ, કદાચિત્ત્વચક્ષોઃ ॥૧૧॥

સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનોષૌ વાદિનિ સમુપસ્થિતે સતિ તૃતીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીષોઃ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિનઃ પ્રતિવાદિનઃ, કદાચિદ્ દ્વચક્ષો વાદો ભવતિ, યદા જયપરાજયોદિનિરપેક્ષતયાડપેક્ષિતસ્તત્ત્વાવબોધો વાદિનિ પ્રતિવાદિના કર્તુ પાર્યતે, તદાનીમિતરસ્ય સમ્યક્સમાપતિરૂપસ્યાડક્ષદ્વયસ્યાનુપયોગાત્ । ન હનયોઃ સ્વપરોપકારાયૈવ પ્રવૃત્તયોઃ ક્ષાઠ્યકલહાદિલાભાદિકામભાવાઃ સમ્ભવન્તિ । યદા પુનરુત્તામ્યતાડપિ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનશાલિના પ્રતિવાદિના ન કથંચિત્તત્ત્વનિર્ણયઃ કર્તુ શક્યતે, તદા તન્નિર્ણયાર્થસુમાભ્યામપિ સમ્યાનામપેક્ષમાણત્વાત્ કલહલાભાગમિપ્રાયાભાવેન સમાપતેરનપેક્ષણીયત્વાત્ ટ્યક્ષોઃ ॥૧૧॥

આ જ ન્યાયે જિગીપુની જેમ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુનુ વાદીપણુ કે પ્રતિવાદીપણુ સંગત થતું નથી. માટે બાકી રહેલ ત્રીજા અને ચોથાનો જ વાદ અહીં ઘટી શકે છે માટે ત્રીજા વાદીના વાદનું અંગનિયમન કહેવામાં આવે છે.

સૂત્રાર્થ—બીજા પ્રકારના પ્રારંભક વાદીનો ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યારંભક-પ્રતિવાદી સાથેનો વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો અને કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો હોય છે. ૧૧.

ફરી બીજે અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણનીપુ વાદી હોય, અને ત્રીજે અર્થાત્ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણનીપુ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી હોય ત્યારે વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો હોય છે, એટલે કે જ્યારે જય-પરાજયોદિની અપેક્ષા વિના પ્રતિવાદી વાદીને અપેક્ષિત તત્ત્વનો બોધ કરાવવાને સમર્થ હોય ત્યારે સભ્ય અને સમાપતિરૂપ અંગદ્વયનો કંઈ ઉપયોગ નથી. કારણ કે સ્વ-પરના ઉપકાર માટે પ્રવૃત્ત થયેલા આ બન્નેમાં શકતા-કલહાદિ ભાવોનો કે લાભાદિની ઇચ્છાનો સંભવ નથી પણ જ્યારે ઘણું કંટ ઉઠાવવા છતાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનશાલી પ્રતિવાદી કોઈ પણ પ્રકારે તત્ત્વનિર્ણય કરાવી ન શકે ત્યારે તે બન્નેને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાને સભ્યોની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી પરંતુ કલહ લાભાદિના અભિપ્રાયનો અભાવ હોવાથી સમાપતિની અપેક્ષા ન હોવાથી, (ઉપરોક્ત વાદ) કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો હોય છે.

(૫૦) અનયૈવ નીત્યેત્યાદિ ગથે, અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયોઃ ॥૧૧॥

(ટિ.) અનયૈવેત્યાદિ । અસ્યેતિ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયોઃ । સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયોઃ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયો વાદિનાં પ્રતિવાદિનાં ચ (ન) મન્તે ।

(દિ.) યદા જયેત્યાદિ । અનયોરિતિ જયરાજ્યાદિનિરપેક્ષયોઃ, સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયો-પરત્રતત્ત્વનિર્ણયોરુપયોઃ ॥૧૧॥

દ્વિતીય એવ વાદિનિ ચતુર્થસ્યાક્ષાનિયમમાહુઃ—

તત્રૈવ દ્વચક્ષુસ્તુરીયમ્ ॥૧૨॥

§ ૧ તત્રૈવ દ્વિતીયે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયો વાદિનિ, તુરીયસ્ય પરત્ર તત્ત્વ-નિર્ણયોઃ કેવલિનઃ પ્રતિવાદિનઃ, દ્વચક્ષુ એવ વાદઃ, તત્ત્વનિર્ણાયકત્વાભાવાસંભવેન સમ્યાનામભિહિતદિશા સમાપતેશ્ચાડનપેક્ષાતા ॥૧૨॥

બીજે વાદી અને ચોથો પ્રતિવાદી હોય ત્યારે અંગનું નિયમન—

એ જ વાદી (બીજા પ્રકારનો પ્રારંભક) હોય ત્યારે જે ચોથા પ્રકારનો પ્રત્યા-રંભક (પ્રતિવાદી) હોય તે વાદ બે અંગવાળો હોય છે. ૧૨.

§ ૧ તત્રૈવ અર્થાત્ સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયો હોય ત્યારે જે ચોથા પ્રકારનો પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયો કેવલી પ્રતિવાદી હોય તે, વાદ બે અંગવાળો જ હોય છે, કારણ કે તેમાં તત્ત્વનિર્ણયનો અભાવ સંભવતો નથી એટલે સભ્યોની અને ઉપર સૂચવ્યા મુજબ સભાપતિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી, અર્થાત્ પ્રતિપક્ષે કેવલી ભગવાન હોય તે તેઓ તત્ત્વનો નિર્ણય અવશ્ય કરી આપે છે, માટે સભ્યો કે સભાપતિની જરૂર રહેતી નથી.

તૃતાયેડક્ષનિયમમાહુઃ—

તૃતીયે પ્રથમાદીનાં યથાયોગં પૂર્વવત્ ॥૧૩॥

§ ૧ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયો ક્ષાયોપશામકજ્ઞાનશાલિનિ વાદિનિ, નિવેદિત-રૂપાણાં પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયતુરીયાણાં પ્રતિવાદિનામ્, ઉક્તયુક્ત્યૈવ પ્રથમસ્ય ચતુરક્ષઃ, દ્વિતીયતૃતીયયોઃ કદાચિદ્ વ્યક્તઃ, કદાચિત્ વ્યક્તઃ, તુરીયસ્ય તુ દ્વચક્ષુઃ એવ વાદો ભવતિ । નિઃસીમા હિ મોહહતકસ્ય મહિમા, હિનિ કશ્ચિદાત્માનં નિર્ણાતતત્ત્વમિવ મન્ય-માનઃ સમમપદાર્થપરમાર્થદર્શિનિ કેવાલિન્યપિ તત્ત્વનિર્ણયોપજનનાર્થં પ્રવર્તેતિ ઇતિ ન કદાચિદસમ્ભાવના, મગવાંસ્તુ કેવલી પ્રવચ્છકૃપાપીયૂષપૂરપૂરિતાન્તઃકરણતયા તમપ્યવ-બોધયતીતિ કો નામ નાનુમન્યતે ? ॥૧૩॥

ત્રીજા પ્રકારનો વાદી હોય ત્યારે વાદનાં અંગનિયમનની વાત કહીએ છીએ—

ત્રીજો (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણયોની પુક્ષાગોપશમિક્ષા જ્ઞાનશાલી) પ્રારંભક-વાદી હોય ત્યારે પહેલા બીજા વિગેરે પ્રત્યારંભક (પ્રતિવાદી) સાથેના વાદનું અંગનિયમન યથાયોગ્ય પ્રથમ કદા મુજબ જ બાબુ. ૧૩

કૃ૧ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ ક્ષાયોપશમિક્ષાનશાલી વાદી હોય અને જો પૂર્વોક્ત પહેલા, બીજા ત્રીજા અને ચોથા પ્રતિવાદીઓ હોય તો ઉપર જણાવેલ યુક્તિ મુજબ અનુક્રમે પહેલા (જિગીપુ) પ્રતિવાદી સાથેનો વાદ ચાર અંગવાળો, બીજા-સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ) પ્રતિવાદી અને ત્રીજા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ ક્ષાયોપશમિક્ષાનશાલી) પ્રતિવાદી સાથેનો વાદ કોઈ વખત બે અંગવાળો અને કોઈ વખત ત્રણ અંગવાળો, જ્યારે ચોથા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ કેવલી) પ્રતિવાદી—સાથેનો વાદ બે અંગવાળો જ હોય છે. મોહહતક (દુષ્ટમોહ)નો મહિમા ખરેખર અમર્યાદિત છે, એટલે કોઈ પોતાને તત્ત્વનો નિર્ણય થઈ ગયો છે, એમ માની સમગ્ર પદાર્થના પરમાર્થને જોનાર કેવલી ભગવાનમાં પણ તત્ત્વનો નિર્ણય ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે, એમાં કોઈ અસંભવ જેવું નથી. પણ કેવલી ભગવાન તો અતિગાઢ દ્યારૂપ સુધારસના પૂરથી પૂર્ણ અંતઃકરણ (હૃદય)વાળા હોવાથી તેવાને પણ યોધ કરાવે છે એવું કોણ નહિ માને ?

પરોપકારૈકપરાયણસ્ય ભગવતઃ કેવલિનઃ સંભવન્ત્યપિ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીવા ન કેવલકટાવલોકિતસકલવસ્તુતયા કૃતકૃત્યે કેવલિનિ વિર્લાસિતુમુક્ષહત્ત્વમ્મહત્ત્વમ્ પ્રથમાદીનાં ત્રયાણામેવાક્ષનિયમમાહુઃ—

તુરીયે પ્રથમાદીનામેવમ્ ॥૧૪॥

§ ૨ પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપૌ કેવલિનિ વાદિનિ, પ્રથમ-દ્વિતીયતૃતીયાનામેવમિતિ પૂર્વવત્ પ્રથમસ્ય ચતુઃજ્ઞઃ, દ્વિતીય-તૃતીયયોરતુ દ્વયજ્ઞ એવં વાદો ભવતીત્યર્થઃ ।

“પ્રારમ્ભકાપેક્ષતયા ચદેવમજ્ઞવ્યવસ્થા લભતે પ્રતિષ્ઠામ્ ।

સંચિન્ત્ય તસ્માદમુમાદરેણ પ્રત્યારમેત પ્રતિમાપ્રગલ્ભઃ” ॥૧૪॥

માત્ર પરોપકારમાં જ તત્પર કેવલી ભગવાનને પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ હોવા છતાં પણ તેઓ કેવળજ્ઞાનથી સમસ્ત પદાર્થને જોવાથી કૃતકૃત્ય થયેલ કેવલી સાથે વાદ કરવાને તૈયાર હોતા નથી. માટે પ્રથમ ત્રણ પ્રતિવાદીના અંગત નિયમન કહેવામાં આવે છે.

ચોથા (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ કેવલી) પ્રારંભક વાદી હોય ત્યારે પહેલા, બીજા અને ત્રીજા પ્રત્યારંભકો સાથેના વાદમાં અંગત નિયમન યથાયોગ્ય પહેલાંની જેમ જણવું.

કૃ૨ પ્રથમ પ્રતિવાદી (જિગીપુ) સાથેનો વાદ ચાર અંગવાળો, બીજા પ્રતિવાદી (સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીપુ) અને ત્રીજા પ્રતિવાદી (પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીપુ ક્ષાયોપશમિક્ષાનશાલી) સાથેનો વાદ બે અંગવાળો જ હોય છે. “પ્રારંભકની અપેક્ષાએ આવી (ઉપર જણાવ્યા મુજબની) અંગવ્યવસ્થા પ્રતિષ્ઠા (યથા)ને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી આ અંગવ્યવસ્થાનો વિચાર કરીને પ્રતિભાવાન બુદ્ધિશાલી આદર-પૂર્વક પ્રત્યારંભ (પ્રતિવાદ) કરે છે.

પરોપકારૈકપરાયણસ્યેત્યત્ર કેવલિનીતિ પ્રતિવાદિનિ ॥૧૪॥

(ટિ.) પરોપકારેયાદિ । કેવલેતિ વિમલકેવલપ્રત્યક્ષીકૃતવથાવસ્થિતતાત્ત્વિકસમસ્તવસ્તુ-
ત્વેન । પ્રારમ્ભકૈત્યાદિ અનુમિતિપ્રારમ્ભકમ્ ॥૧૪॥

ચતુરંગો વાદ હત્યુકમ્, કાનિ પુનશ્ચત્વાર્યજ્ઞાનિ ! इत्याहुः—

વાદિપ્રતિવાદિસમ્યસમાપતયશ્ચત્વાર્યજ્ઞાનિ ॥૧૫॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૧૫॥

વાદ ચાર અંગવાળો છે એમ કહ્યું, તો તે ચાર અંગ કયાં ? તેનું
વર્ણન—

વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સભાપતિ એમ વાદનાં આ ચાર અંગો જાણવાં.

અથૈતેષાં લક્ષણં કર્મ ચ કીર્તયન્તિ -

પ્રારમ્ભકપ્રત્યારમ્ભકાવેવ મલ્લપ્રતિમલ્લન્યાયેન વાદિપ્રતિવાદિનૌ ॥૧૬॥

§ ૧ ચૌ તૌ પ્રારમ્ભક-પ્રત્યારમ્ભકૌ પૂર્વમુક્તૌ, તાવેવ પરસ્પરં વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ
વ્યપદિશ્યેતે; યથા દ્વૌ નિયુધ્યમાનૌ મલ્લપ્રતિમલ્લાવિતિ । ૧૬॥

વાદના આ ચાર અંગોનું લક્ષણ અને તેનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

મલ્લ-પ્રતિમલ્લના ન્યાયથી પ્રારંભક અને પ્રત્યારંભક અનુક્રમે વાદી અને
પ્રતિવાદી કહેવાય છે. ૧૬.

§૧ કુશળતાપૂર્વક કુસ્તી કરનારા બે પુરુષોમાંથી કુસ્તી માટે આહ્વાન કર-
નાર મલ્લ, અને પ્રતીકાર કરનાર પ્રતિમલ્લ કહેવાય છે. તેમ વાદમાં પણ વાદનો
પ્રારંભક વાદી અને પ્રત્યારંભક પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

પ્રમાણતઃ સ્વપક્ષસ્થાપનપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપાચનયોઃ કર્મ ॥૧૭॥

§ ૧ વાદિના પ્રતિવાદિના ચ સ્વપક્ષસ્થાપનં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપશ્ચ દ્વિતય-
મપિ કર્તવ્યમ્, એકતરસ્યાપિ વિરહે તત્ત્વનિર્ણયાનુષ્પત્તેઃ । અત એવ સ્વપક્ષેત્યાદિ-
દ્વિવચનેનોપક્રમ્યાપિ કર્મૈત્યેકવચનમ્, યથેન્ધનધ્માનાધિશ્રયણાદીનામન્યતમસ્યા-
વ્યપાયે વિક્રિતેરનિષ્પત્તેઃ સર્વેષામપિ પાક હત્યેકતયા વ્યપદેશ इति । સ્વપક્ષસ્થાપનપર-
પક્ષપ્રતિક્ષેપયોઃ સમાસેન નિર્દેશઃ કચિદેકપ્રયત્નનિષ્પન્નતાપ્રત્યાયનાર્થમ્ । યદા હિ
નિવૃત્તાયાં પ્રથમકક્ષાયાં પ્રાભાવસગયાં ચ દ્વિતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદી ન કિશ્ચિદ્ વદતિ,
તદાની પ્રથમકક્ષાયાં સ્વદર્શનાનુસારેણ સપ્રમાણોપક્રમત્વે સ્વપક્ષસ્થાપનમેવ પરપક્ષ
પ્રતિક્ષેપઃ; યદા વા વિરુદ્ધત્વાદિકમુદ્ભાવયેત્, તદા પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ એવ સ્વપક્ષસિદ્ધિઃ;
इति समासेऽपि तुल्यकक्षताप्रदर्शनार्थमितरेतरयोगद्वन्द्वः । યથા સ્વપક્ષઃ સ્થાપ્યતે તથા
પરપક્ષઃ પ્રતિક્ષેપ્યઃ, યથા ચાર્યં પ્રતિક્ષિન્યતે તથા સ્વપક્ષઃ સ્થાપ્યઃ, ન તુ સર્વત્ર પારિ-
શેષ્યાત્ પરિતોષિણા ભવિતવ્યમ્ ।

“માનેન પક્ષપ્રતિપક્ષયોઃ ક્રમાત્ પ્રસાધનક્ષેપણકેલિકર્મઠૌ ।

વાદેઽત્ર મન્થપ્રતિમન્થનીતિતો વદન્તિ વાદિપ્રતિવાદિનો બુધઃ” ॥૧॥૧૭॥

(ટિં) વાદિપ્રતિવાદીત્યાદિ ।

વાદી અને પ્રતિવાદીનું કાર્ય—

પ્રમાણપૂર્વક સ્વપક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન કરવું એ વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયનું કર્તવ્ય છે.

જે વાદી અને પ્રતિવાદીએ પોતપોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન ઉભય કાર્યો કરવાં જોઈએ. ઉભય કાર્યમાંથી એકાદું કાર્ય ન કરાય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થતો નથી, માટે ‘સ્વપક્ષ’ ઇત્યાદિ દ્વિવચનથી ઉપક્રમ અથોત આરંભ કરીને ‘કર્મ’ એમ એકવચનનું પ્રહણ કરેલ છે, જેમકે—ઇંધન—ફૂંકણી ચૂલા ઉપર મૂકવું વિગેરે ક્રિયામાંથી કોઈ પણ એક ન હોય તો વિકલિતિ (પાક ક્રિયા)ની સિદ્ધિ નથી, માટે તે સમ્બળાનો પાક એ પ્રમાણે એકરૂપે વ્યવહાર થાય છે. ‘સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન’ એ બંને કોઈ વખત એક જ પ્રયત્નથી પણ સિદ્ધ થાય છે, તે જણાવવા માટે તેમનો સમાસ દ્વારા નિર્દેશ કરેલ છે, કારણ કે જ્યારે પ્રથમ કક્ષા (પૂર્વપક્ષ) પૂરી થઈ જાય અને બીજી કક્ષા (ઉત્તરપક્ષ)નો અવસર આવે ત્યારે જો પ્રતિવાદી ન જોલે તો પ્રથમ કક્ષામાં સ્વદર્શન (પોતાના મત) ને અનુસરીને સત્પ્રમાણનો ઉપક્રમ (આરંભ) કરવામાં ‘સ્વપક્ષનું સ્થાપન’ એ જ ‘પરપક્ષનું ખંડન’ છે અથવા તો ‘વિરુદ્ધતાદિ દં પોતું ઉદ્ધાવન કરવું’ તેમાં ‘પરપક્ષનું ખંડન’ એ જ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ છે. અ.મ. બંનેની (સ્વપક્ષ સ્થાપન અને પરપક્ષ ખંડનની) તુલ્યકક્ષા જણાવવા માટે સમાસમાં પણ ઇતરેતર દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. જેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરાય છે, તેમ પરપક્ષનું ખંડન પણ કરવું જોઈએ અને જેમ પરપક્ષનું ખંડન કરાય છે, તેમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન પણ કરવું જોઈએ, પરંતુ દરેક ઠેકાણે એક કાર્ય કરવાથી બીજા કાર્યની જરૂર નથી એમ સંતોષ કરવો તે યોગ્ય નથી. “વાદમાં પ્રમાણથી સ્વપક્ષનો સિદ્ધિ અને પ્રતિપક્ષનું ખંડન કરવાની ક્રીડામાં “કુશલ પુરુષોને પંડિત પુરુષો મદલ-પ્રતિમદલના ન્યાયથી વાદી અને પ્રતિવાદી કહે છે.

વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદીઘ્નત્વધારણાવાહુશ્રુત્યમતિ-

માક્ષાન્તિ માધ્યસ્થ્યૈરુભયમિમતાઃ સમ્યાઃ ॥૧૮॥

૧ નદીઘ્ન ઇતિ કુશલઃ, પ્રાધાન્યસ્થાપનાર્થ વાદિ-પ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનદી-ઘ્નત્વસ્ય પ્રથમ નિર્દેશઃ । ન ચૈતદ્ બહુશ્રુતત્વે સત્યવદ્યં માવિ, તસ્યાન્યથાપિ માવાત્, અવરૂપાપેક્ષણીયં ચૈતત્, ઇતરથા વાદિપ્રતિવાદિપ્રતિપાદિતસાધનદૂષણેષુ સિદ્ધાન્તસિદ્ધત્વાદિગુણાનાં તદ્વાધિતત્વાદિદોષાણાં ચાવધારયિતુમશક્યત્વાત્ । સત્યવ્યેતસ્મિન્ ધારણામન્તરેણ ન સ્વાવસરે ગુણદોષાવબોધકત્વમિતિ ધારણાયા અમિધાનમ્ । કદાચિદ્ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં સ્વાત્મનઃ પ્રૌઢતાપ્રસિદ્ધયે સ્વસ્વસિદ્ધાન્તાપ્રતિપાદિતયોરપિ વ્યાક્ર-

રણાદિપ્રસિદ્ધયોઃ પ્રસજ્ઞતઃ પ્રયુક્તોદ્ભાવિતયોર્વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોઃ
 ષમિજ્ઞાનાર્થં બાહુશ્રુત્વોપાદાનમ્ । તામ્યમેવ સ્વસ્વપ્રતિભયોત્પ્રેક્ષિતયોસ્તત્તદગુણદોષ-
 યોર્નિર્ણયાર્થં પ્રતિભાયાઃ પ્રતિપાદનમ્ । વાદિ-પ્રતિવાદિનોર્મધ્યે યસ્ય દોષોઽનુમન્યતે સ
 યદિ કશ્ચિદ્ કદાચિત્ પરુષમપ્યભિદધોત, તથાપિ નૈતે સમાસદઃ કોપપિશાચસ્ય
 પ્રવેશં સહન્તે, તત્વાવગમવ્યાઘાતપ્રસજ્ઞાદિતિ જ્ઞાન્તેરુક્તિઃ । તત્ત્વં વિદન્તોઽપિ પક્ષપાતેન
 ગુણદોષો વિપરીતાવપિ પ્રતિપાદયેયુરિતિ માઘ્યસ્થ્યવચનમ્ । ઈમઃ ષડ્મિર્ગુણૈરુભયોઃ
 પ્રકરણાત્ વાદિ-પ્રતિવાદિનોરભિપ્રેતાઃ સમ્યા ભવન્તિ । સમ્યા इति बहुवचनं त्रि चतुरा
 दयोऽमी प्रायेण कर्तव्या इति ज्ञापनार्थम्, तदभावेऽपि द्वावेको वाऽसौ विधेयः ॥ ૧૮॥

સમ્યક્ લક્ષણુ --

વાદી અને પ્રતિવાદીને માન્ય સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં કુશલતા, ધારણા, બહુ-
 શ્રુતત્વ, પ્રતિભા, ક્ષમા અને મધ્યસ્થતાને કારણે વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભય
 દ્વારા જેમને માન્ય કરવામાં આવે છે, તેઓ સહયો છે ૧૮.

કૃ૧ નવોળ્ળઃ એટલે કુશલ. 'વાદી અને પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તના તત્ત્વમાં
 કુશળતા' એ ગુણનું આધાન્ય બતાવવા માટે તેનો પ્રથમ નિર્દેશ કરેલ છે.
 'બહુશ્રુતપણું' હોય તો 'વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વમાં અવશ્ય કુશલ હોય'
 એવો કેઈ નિયમ (વ્યાસિ) નથી. કારણ કે બહુશ્રુતતા વિના પણ વાદી પ્રતિ-
 વાદીના સિદ્ધાન્તતત્ત્વમાં કુશલતા અન્ય કારણોને લઈને પણ સંભવે છે, અને
 એ કુશલતાની અવશ્ય અપેક્ષા છે જ, જો તે ન હોય તો વાદી પ્રતિવાદીએ પ્રતિ-
 પાદન કરેલ સાધન અને દ્વષણ વચનમાં તેમના સિદ્ધાન્તથી એ વસ્તુ સિદ્ધ છે
 ઈત્યાદિ ગુણોનું, અને તેમના સિદ્ધાન્તથી એ બાધિત છે ઈત્યાદિ દોષોનું અવ-
 ધારણુ કરવું શક્ય બને નહિ. (૨) ઉક્ત કુશલતા હોવા છતાં પણ ધારણા
 શક્તિ વિના પોતાને જ્યારે અવસર મળે ત્યારે વાદી પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તમાં
 ગુણુ દોષનો બોધ કરાવી શકાતો નથી માટે સૂત્રમાં 'ધારણા' ગુણુનું કથન કર્યું
 છે. (૩) કેઈ વખત વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતાની પ્રૌઢતા જણાવવા માટે પોતા-
 પોતાના સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિપાદિત ન હોય છતાં પ્રસંગથી પ્રયોગ કરેલ, કે
 પ્રસંગથી ઉદ્ભાવન કરેલ વ્યાકરણ, સાહિત્ય વગેરે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ વિશેષ
 લક્ષણરૂપ ગુણુ, અને ચ્યુતસંસ્કારાદિરૂપ દોષના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન માટે 'બહુશ્રુતતા'નું
 સૂત્રમાં ઉપાદાન કરેલ છે. (૪) વાદી-પ્રતિવાદીઓએ પોતાપોતાની પ્રતિભાથી
 કંઈપેલ (ઉદ્ભાવન કરેલ) ગુણુ-દોષના નિર્ણય માટે સૂત્રમાં 'પ્રતિભા'નું ગ્રહણ
 કરેલ છે. (૫) વાદી-પ્રતિવાદીમાંથી જેના દોષ વિષે અનુમતિ આપવામાં આવે
 તે કદાચ કઠોર વચન પણ બોલે, તો પણ આ સહયો ક્રોધ-પિશાચના પ્રવેશને
 સહન કરતા નથી (અર્થાત્ કુદ્ધ થતા નથી), કારણ કે ક્રોધને વશ થવાથી તત્ત્વ-
 જ્ઞાનના વ્યાઘાતનો પ્રસંગ આવે છે, માટે સૂત્રમાં જ્ઞાન્તિનું અભિધાન કરેલ છે.

(૬) તત્ત્વવિદ્ હોવા છતાં પક્ષપાતને કારણે શુષ્ક કે દોષનો વિપર્યય પણ કરવામાં આવે છે. માટે સૂત્રમાં ‘માધ્યસ્થ્ય’ વચન કહેલ છે.

આ છ શુભોક્તિ યુક્ત તથા ઉભય જોડે વાદી અને પ્રતિવાદી પ્રકરણથી ઉભયનો આ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓને સ્વીકારે છે તેઓ સહયો બને છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ ચાર વગેરે સંખ્યામાં સહયો કરવા જોઈએ તે જણાવવા માટે સૂત્રમાં ‘સમ્યાઃ’ એમ બહુવચન કરેલ છે. ત્રણ ચાર સહયોનો અભાવ હોય તો બે, અને તેના અભાવમાં એક સહય કરવો જોઈએ.

(૫૦) વિશેષલક્ષણચ્યુતસંસ્કારાદિગુણદોષયોરિતિ વિશેષલક્ષણ અર્જર્ણાઃ અપસ્થાઃ ચ્યુતસંસ્કારં કટપ્વાદિસ્થાને કટપ્વાદિઃ । વાદિપ્રતિવાદિનોરિતિ વાદિપ્રતિવાદિનોર્મધ્યે ॥૧૮॥

(૬૦) ઇતરિતિ નદોષણત્વમ્ । તસ્યેતિ વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનવીણત્વસ્વ । અન્યથાપોતિ બહુશ્ચનત્વામાવેડપિ । ઇતરિતિ તત્ત્વનદોષણત્વમ્ । ઇતરિતિ સિદ્ધાન્તતત્ત્વ-કૌશલ્યમન્તરેણ । નદ્વાધિતેતિ સિદ્ધાન્તવાચિત્ત્વમ્ । ઇતરિતિ તત્ત્વકૌશલ્યે ॥૧૯॥

વાદિપ્રતિવાદિનોર્યથાયોગં વાદસ્થાનકકથાવિશેષાક્ષીકારણાઽગ્રવાદોત્તરવાદ-નિર્દેશઃ, સાધકવાધકોક્તિગુણદોષાધારણમ્, યથાવસરં તત્ત્વમ્કાશ્ચનેન કથાવિરમણમ્, યથાસંભવં સમ્યાયાં કથાફલકથનં ચૈવાં કર્માણિ ॥૧૯॥

§૧ યત્ર સ્વયમસ્વીકૃતપ્રતિનિયતવાદસ્થાનકૌ વાદિપ્રતિવાદિનૌ સમુપતિષ્ઠેતૈ, તત્ર સમ્યાસ્તૌ પ્રતિનિયતં વાદસ્થાનકં સર્વાનુવાદેન દૂષ્યાનુવાદેન વા, વર્ગપરિહારેણ વા વક્તવ્યમિત્યાદિર્યોઽસૌ કથાવિશેષસ્તં ચાક્ષીકારમન્તિ, અસ્યામકાદોઽસ્થ ચોત્તરવાદ ઇતિ ચ નિર્દેશન્તિ, વાદિ-પ્રતિવાદિન્વામમિહિતયોઃ સાધક-વાધકયોર્ગુણં દોષં ચાવ-ધારયન્તિ । યદૈકતરેણ પ્રતિપાદિતમપિ તત્ત્વં મોહાદમિનિવેશાદ્ વાઽન્યતરોઽનક્ષી-કુર્વાણઃ કથાયાં ન વિરમતિ, યદા વા દ્વાવપિ તત્ત્વપરાઽમુસમુદીરવન્તૌ ન વિરમતઃ, તદા તત્ત્વપ્રકાશનેન તૌ વિરમયન્તિ । યથાયોગં ચ કથાયાઃ ફલં જયપરાજયાદિક-મુદ્ધોષયન્તિ, તૈઃ સ્વલ્લદ્ધોષિતં તન્નિર્વિવાદતામવગાહતે ।

“સિદ્ધાન્તદ્વયવેદિનઃ પ્રતિભયા પ્રેમ્ણા સમાહિન્નિતા-

સ્તત્ત્વજ્ઞાનસમૃદ્ધિવન્ધુરધિયો નિષ્પક્ષપાતોદયાઃ ।

જ્ઞાન્ત્યા ધારણયા ચ રક્ષિતહ્રદો વાદં દ્વયોઃ સંમતાઃ

સમ્યાઃ શમ્મુશિરોનદીશુચિશુભૈર્ભ્યાસ્ત ઇતે બુધૈઃ” ॥૧૧૧૯॥

સહયોક્તું કર્તવ્ય—

વાદી અને પ્રતિવાદીના વાદના સ્થાન અર્થાત્ વિષયનો નિર્ણય કરવો, કથાવિશેષનો સ્વીકાર કરાવવો, પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષનો નિર્દેશ કરવો, સાધક અને બાધક પ્રમાણના કથનમાં શુષ્કદોષનો નિશ્ચય કરવો, અવસર આવે

ત્યારે (અર્થાત્ જો વાદી કે પ્રતિવાદી અથવા બન્ને મૂળ વિષયનો ત્યાગ કરી આઠાઅવળા ભટકે ત્યારે) તત્ત્વને પ્રકટ કરીને વાદ સમાપ્ત કરવો, અને યથા-યોગ્ય વાદના ફલ-(જય-પરાજય)ની ઘોષણા કરવી એ સભ્યોનાં કર્તવ્યો છે. ૧૯

§૧ જ્યાં વાદી કે પ્રતિવાદીએ સ્વયં નિયત વાદસ્થાનનો સ્વીકાર કર્યો ન હોય ત્યાં સર્વનો અનુવાદ કરીને કે દૂષ્યનો અનુવાદ કરીને—કે વર્ગનો પરિહાર કરીને એટલે કચ્છતપાદિ વર્ગોમાંથી અમુક વર્ગના વર્ણનો વાદસમયે ઉપયોગ કર્યા વિના-બોલવું એમ નિયત વાદસ્થાનનો તથા કથાવિશેષનો તે બન્નેને સ્વીકાર કરાવે છે; અને તમારે અથવાદ (પૂર્વપક્ષ) કરવો અને તમારે ઉત્તરવાદ (ઉત્તરપક્ષ) કરવો એવો નિર્દેશ કરે છે; અને વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેએ કહેલ સાધક બાધક પ્રમાણના ગુણ દોષનો નિશ્ચય કરે છે; અને જ્યારે કોઈ એકે પ્રતિપાદિત કરેલ તત્ત્વને બીજે મોહુથી અથવા દૂરાગ્રહુથી ન સ્વીકારે અને વાદ લ'બાબે જાય, અથવા બન્નેજણા તત્ત્વથી પરાંગમુખ (બ્રષ્ટ) થઈ ને વાદ કરે પણ વાદનો અંત લાવે નહિ ત્યારે તત્ત્વ જણાવીને તે બન્નેને અટકાવે છે; અને કથા (વાદ)ના ફલ (જય-પરાજય)ની યથાયોગ્ય ઘોષણા કરે છે; અને તેઓએ કરેલી ઘોષણા કંઈ પણ વિવાદ વિના સ્વીકારાય છે.

“બન્નેના સિદ્ધાન્તના બહુનાર (કુશલ), પ્રતિભાવાન, તે તે શાસ્ત્રોની સમૃદ્ધિથી સુંદર બુદ્ધિવાળા (બહુશ્રુત), ક્ષમા અને ધારણાથી અત્યંત રંગાયેલ હૃદયવાળા અને વાદી-પ્રતિવાદી ઉભયને સંમત હોય તેવા (મધ્યસ્થ) સભ્યોને ગંગાનદી બેવા પવિત્ર પંડિતોએ મેળવવા ઝોઈએ.”

(ટિ૦) વાદપ્રતિવાદિનોરિત્યાદિ । પષામિતિ સમ્યાનામ્ ।

(ટિ૦) તૈરિતિ સમ્યે । તદિતિ કથાવિશેષાશ્રીકરણં વાદનિર્દેશઃ, ગુણદોષાવધારણં, કથાવિરમણં, ફલકથનં ચ ॥૧૧॥

પ્રજ્ઞાજ્ઞૈશ્વર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્યસંપન્નઃ સમાપતિઃ ॥૨૦॥

§૧ ચયપ્યુક્તલક્ષણાનાં સમ્યાનાં શાઠ્યં ન સંભવતિ, તથાપિ વાદિનઃ પ્રતિ-વાદિનો વા જિગીષોસ્તત્ સંભવત્યેવેતિ સમ્યાનપિ પ્રતિ વિપ્રતિપત્તૌ વિધીયમાનાયાં નાડપ્રાજ્ઞઃ સમાપતિસ્તત્ તત્સમયોચિતં તથા તથા વિવેક્તુમલમ્, ન ચાસૌ સમ્યૈરપિ બોધયિતું શક્યતે । સ્વાધિષ્ઠિતવસુન્ધરાયામસ્ફુરિતાઽઽજ્ઞૈશ્વર્યો ન સ કલહં વ્યપોહિતુ-મ્ત્સહતે, ઉત્પન્નકોપા હિ પાર્થિવા યદિ ન તત્ફલમુપદર્શયેયુઃ, તદા નિદર્શનમકિશ્ચિ-ત્કારાણાં સ્યુઃ, ઇતિ સફલે તેષાં કોપે વાદોપમર્દ એવ ભવેદિતિ । કૃતપક્ષપાતે ચ સમા-પતૌ સમ્યા અપિ ભોતમીતા હૈવૈકતઃ કિલ કલઙ્કઃ, અન્યતશ્ચાલમ્બિતપક્ષપાતઃ પ્રતાપ-પ્રજ્ઞાધિપતિઃ સમાપતિરિતિ ‘ઇતસ્તટમિતો વ્યાગ્રઃ’ ઇતિ નયેન કામપિ કષ્ટાં દશા-માવિશેયુઃ, ન પુનઃ પરમાર્થ પ્રથયિતું પ્રભવેયુઃ, હત્યુક્તં પ્રજ્ઞાઽઽજ્ઞૈશ્વર્યક્ષમામાધ્યસ્થ્ય-સંપન્ન ઇતિ ॥૨૦॥

સભાપતિતું લક્ષણ—

પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય (પ્રભાવ-ઠકુરાઈ), ક્ષમા, મધ્યસ્થતા વિગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય તે-સભાપતિ બની શકે છે. ૨૦.

૧ જોકે ઉપરોક્ત ગુણોવાળા સભ્યોમાં શઠતાનો સંભવ નથી, તો પણ જિગીષુવાદી કે જિગીષુ પ્રતિવાદીમાં તો શઠતા વિગેરેનો સંભવ છે. તેથી તેઓ ન્યારે સભ્યો સાથે વલ્લભ કરે ત્યારે અપ્રજ્ઞ (અણુસમજ) સભાપતિએ વિવાદમાં તે સમયને ઉચિત તે તે પ્રકારે વિવેચન કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ, તથા સભ્યો પણ તેને (સભાપતિને) સમજાવી શકે નહિ. એવાને આધીન પૃથ્વીમાં પણ જે-કે આજ્ઞા અને ઠકુરાઈ ન હોય એવો તે (રાજા-સભાપતિ) કલહ દૂર કરવા શક્તિમત્ થતો નથી, કારણ કે કોપાયમાન રાજાઓ પણ જો કેાપનું ફલ ન બતાવે તો અકિંચિત્કર (કંઈ કાર્ય નહિ કરી શકનાર) વ્યક્તિઓ જેવા બની જાય છે, માટે તેઓનાં કેાપ જો સફલ હોય તો જ વાદ અટકે છે.

સભાપતિ પક્ષપાત કરે ત્યારે ‘એક તરફ વાઘ બીજી તરફ નદી’ એ ન્યાયે ભયભીત થયેલા સભ્યો એક બાજુ કલંક અને બીજી બાજુ પ્રતાપ અને પ્રજ્ઞાવાળો પક્ષપાતી સભાપતિ (રાજા) એવી કોઈ ગહન-કષ્ટની દશામાં આવી પડે છે પરંતુ પરમાર્થ જાણી શકતા નથી, માટે સભાપતિ વિષે કહ્યું છે કે તે પ્રજ્ઞા, આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, ક્ષમા અને માધ્યસ્થ ગુણોયુક્ત હોવો જોઈએ.

(ટિ૦) પ્રજ્ઞાજ્ઞૈશ્વર્યેત્યાદિ ।

(ટિ૦) તદિતિ શાત્ત્વમ્ । તન્નેતિ બાદસદસિ । તત્સમયેતિ વાદકાલયામ્યમ્ । તથા-તથેતિ સાધુ અસાધુ વા । અસાચિતિ અપ્રજ્ઞસમાપતિઃ । પ્રતાપેતિ પ્રતાપ એવ પ્રજ્ઞા તસ્યા અધિપતિઃ સ્વામી । બલેનૈવ કાર્ય વિધતે ન તુ બુદ્ધ્યા કૃત્યમકૃત્યં વા વિમૃશતિ ॥૨૦॥

વાદિસમ્યામિહિતાવધારણકલહવ્યપોહાદિકં चास्य कर्म ॥૨૧॥

§૧ વાદિમ્યાં સમ્યૈશ્વામિહિતસ્યાડર્થસ્યાડવધારણમ્, વાદિનોઃ કલહવ્યપોહો યો યેન જીયતે સ તસ્ય શિષ્ય इत्यादेर्वादि-પ્રતિવાદિમ્યાં પ્રતિજ્ઞાતસ્યાર્થસ્ય કારણા, પારિતોષિકવિતરણાદિકં ચ સમાપતેઃ કર્મ ।

“વિવેકવાચસ્પતિરુચ્છિતાજ્ઞઃ ક્ષમાન્વિતઃ સંહતપક્ષપાતઃ ।

સમાપતિઃ પ્રસ્તુતવાદિસમ્યૈરમ્યર્થયેતે વાદસમર્થનાર્થમ્” ॥૧॥૨૧॥

સભાપતિનું કર્તવ્ય—વાદીઓ તથા સભ્યોના કથનનો નિશ્ચય કરવો તથા કલહ દૂર કરવો વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે. ૨૧.

§૧ વાદી-પ્રતિવાદીઓ તથા સભ્યોએ કહેલ અર્થનો નિશ્ચય કરવો, વાદી-પ્રતિવાદીનો કલહ દૂર કરવો, જે જેનાથી જિતાય તે તેનો શિષ્ય થાય વિગેરે વાદી પ્રતિવાદીઓ કરેલ પ્રતિજ્ઞા(શરત)નું પાલન કરાવવું, પારિતોષિક વહેચવું વિગેરે સભાપતિનાં કર્તવ્યો છે.

“પ્રસ્તુત વાદી, પ્રતિવાદી તથા સભ્યો વાદના સમર્થન માટે વિવેક યુદ્ધિમાં વાચસ્પતિ સમાન, ઉત્કૃષ્ટ આજ્ઞાવાળો, ક્ષમાવાન અને પક્ષપાત રહિત (મધ્ય સ્થલાવવાળો) હોય એવા સભાપતિની આકાંક્ષા રાખે છે.”

અથ જિગીષુવાદે કિયત્કર્ણ વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમિતિ નિર્ણેતુમાહુઃ—

સજિગીપુકેઽસ્મિન્ યાવત્ત્વમ્બ્યાપેક્ષં સ્ફૂર્તૌ વક્તવ્યમ્ ॥૨૨॥

૨૨ જિગીષુના જિગીષુભ્યાં જિગીષુભિર્વા વર્તેતે યોઽસૌ તથા તસ્મિન્ વાદે, વાદિપ્રતિવાદિગતાયાઃ સ્વપક્ષમિદ્વિપક્ષપ્રતિષ્ઠેપવિષયાયાઃ શક્તેરશક્તેશ્ચ પરીક્ષણાર્થં યાવત્ તત્રભવન્તઃ સમ્યાઃ કિલાઽપેક્ષન્તે, તાવત્ કક્ષાદ્વયત્રયાદિ સ્ફૂર્તૌ સત્યાં વાદિ-પ્રતિવાદિભ્યાં વક્તવ્યમ્ । તે ચ વાચ્યૌચિત્યપરતન્તયા કદાચિત્ કચિત્ કિયદપ્ય-પેક્ષન્તે इति નારિત કચિન્ત્ કક્ષાનિયમઃ ।

જિગીષુના વાદમાં વાદી-પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી ઓલવું તેને નિર્ણય-જિગીષુને જિગીષુ સાથે વાદ હોય ત્યારે સભ્યોની આકાંક્ષા પર્યંત સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી ઓલવું. ૨૨.

૬૧ એક, બે કે અનેક જિગીષુ સાથે થનાર વાદમાં વાદી અને પ્રતિવાદીની સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરવાની તથા પરપક્ષનું ખંડન કરવાની શક્તિ તેમજ અશક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે મનનીય સભ્યો ત્યાં સુધી અપેક્ષા રાખે ત્યાં સુધી એત્રણ વિગેરે કક્ષાઓ સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે વાદી-પ્રતિવાદીઓએ ઓલવું જોઈએ અને સભ્યો પણ વક્તવ્યના ઔચિત્યને આધીન હોવાથી કોઈ વાર કોઈ ઠેકાણે અમુક કક્ષાઓની આકાંક્ષા રાખે છે. માટે કક્ષાઓનો કોઈ નિયમ નથી.

૬૨ હા હિ જિગીષુનરતયા યઃ કચિન્ત્ વિપશ્યત્ પ્રાગેવ પરાક્ષેપપુરઃસરં વાદ-સંગ્રામસાગ્નિ પ્રવર્તેત, તસ્ય સ્વયમેવ વાદવિશેષપરિગ્રહે, તદપરિગ્રહે સમ્યૈસ્તત્સમર્પણે વાઽપ્રવાદેઽધિકારઃ । તેન સમ્યસમાપતિસમક્ષમક્ષોમેણ પ્રતિવાદિનમુદિશ્યાઽવશ્યં સ્વસિદ્ધાન્તબુદ્ધિવૈભવાનુસારિતયા સાધુ સાધર્ન સ્વપક્ષસિદ્ધયેઽભિધાનીયમ્ ।

૬૨ અર્થાત્ જિગીષુ એવો કોઈ વિદ્વાન્ વાદી પહેલેથી જ જો બીજા ઉપર આક્ષેપ કરીને વાદસંગ્રામ(વાગ્યુદ્ધ)ની સીમામાં પ્રવેશ કરે છે તો તે વાદી પોતે જ વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરે છે; અને અગ્રવાદનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જો તેણે વાદવિશેષનો પરિગ્રહ કરેલ ન હોય તો સભ્યો તેને વાદવિશેષ સમર્પણ કરે છે અને એમ તે અગ્રવાદનો અધિકારી બને છે (અર્થાત્ તે પૂર્વ-પક્ષ કરે) માટે તેણે સભ્યો અને સભાપતિ સમક્ષ જોભા પામ્યા વિના પ્રતિ-વાદીને ઉદ્દેશીને સ્વસિદ્ધાન્ત અને સ્વયુદ્ધિ વૈભવને અનુસરેને પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અવશ્ય સાધુ (પ્રમાણ્યુક્ત સમર્થ) હેતુનું કથન કરવું જોઈએ.

(વિ०) હા હીત્યાદિ । તદપરિગ્રહે इति વાદવિશેષપરિગ્રહે । તત્સમર્પણે इति વાદવાને ।

§૩ અથ ક્ષોભાદેઃ કુતોઽપિ પ્રાગેવાઽસૌ વસ્તુમશક્તો ભવેત્, તદાનીં દુરી-
કૃતસમસ્તમત્સરવિકારૈઃ સમાસારૈરુભયોરપિ વસ્તુવ્યવસ્થાપનદૂષણશક્તિપરીક્ષણાર્થે
તદિતરસ્યાપ્રેવાદેઽભિપેક્ષઃ કાર્યઃ । અથ વાદિનસ્તુષ્ઠામ્ભાવાદૈવ પરાજિતત્વેન કથાપરિ-
સમાપ્તેઃ કિમિતરસ્યાપ્રવાદાભિપેક્ષેઃ, હિતિ ચેત્ । સ્યાદેતત્, યદિ પ્રતિવાદિનોઽપિ
પક્ષો ન ભવેત્, સતિ તુ તસ્મિન્ વાદીષ્ઠ તમસમર્થ્યમાનોઽસૌ ન જયતિ, નાપિ
જીયતે, પ્રૌઢિપ્રદર્શનાર્થે તુ તદગ્રહીતમુક્તમપ્રવાદમક્ષીકુર્વાણઃ શ્લાઘ્યો ભવેત્ । ડમા-
વ્યનનક્ષીકુર્વાણૌ તુ મક્ષ્યન્તરેણ વાદમેવ નિરાકુરુત હિતિ તયોઃ સમ્યૈઃ સમાવહિ-
ર્માવ ઇવાઽઽદેષ્ટવ્યઃ ।

§૩ છતાં કદાચ તે સભાક્ષેભ વિગેરે કેાઈ પણ કારણથી પ્રથમ ન બોલી
શકે તો મત્સરરૂપ વિકાર રહિત સભાસદોએ વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાની અને
દૂષણ દેવાની બન્નેય વાદી-પ્રતિવાદીની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે અન્યનો
અપ્રવાદમાં અભિપેક્ષ કરવો એટલે કે બીજાને પૂર્વપક્ષ કરવા જણાવવું.

શંકા—વાદી મૂક થઈ જવાથી પરાજિત થયો જણાય, અને તેથી વાદની
સમાપ્તિ થઈ તો પછી બીજાનો અપ્રવાદ માટે અભિપેક્ષ કરવાની શી જરૂર ?

સમાધાન—જો પ્રતિવાદીનો પોતાનો કેાઈ જાતનો પક્ષ ન હોય તો એવે
પ્રસંગે વાદ સમાપ્ત થાય પરંતુ પ્રતિવાદીને પણ જો પક્ષ હોય તો પોતાના પક્ષનું
સમર્થન કયાં વિના વાદીની જેમ એ પ્રતિવાદી પણ જય કે પરાજય પામતો
નથી, પરંતુ પ્રૌઢતા (સામર્થ્ય-શક્તિ) જણાવવાને માટે પ્રતિવાદી જો વાદીએ
અહણુ કરીને મૂકી દીધેલ અપ્રવાદ સ્વીકારી લે તો શ્લાઘનીય બને છે પણ બન્ને-
માંથી કેાઈ પણ અપ્રવાદ (પૂર્વપક્ષ) નો સ્વીકાર ન કરે તો પ્રકારાંતરે તે બન્નેએ
વાદનું જ નિરાકરણ કર્યું કહેવાય, માટે સભ્યોએ તેઓને સભા બહાર કાઢી
મૂકવા એકંએક.

(ટિ૦) અસાવિતિ જિગીષુઃ । ઉભયોરિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનોઃ । તદિતરસ્યેતિ જિગીષુ-
સક્તાશાદન્યસ્ય પ્રતિવાદિન ઉત્તરવાદનિયુક્તસ્યાપ્યપ્રવાદારોપઃ કર્તવ્યઃ । હિતરસ્યેતિ ઉત્તર-
વાદિનઃ । તસ્મિન્નિતિ પ્રતિવાદિપક્ષે । તમિતિ સ્વીકૃતપક્ષમ્ । અસમર્થયેતિ સાધનવચને-
નાવાધયન્ । અસાવિતિ ઉત્તરવાદનિયુક્તઃ પ્રતિવાદી । તદ્ગ્રહીતેતિ તેમાપ્રવાદિના પૂર્વ પ્રારબ્ધ
પશ્ચાત્ સમાક્ષોભાદિના પરિત્યક્તમ્ । તથોરિતિ વાદિ-પ્રતિવાદિનોઃ ।

§૪ તત્ર વાદી સ્વપક્ષવિધિમુલેન વા, પરપક્ષપ્રતિષેધમુલેન વા સાધનમભિદધીત,
યથા—જીવચ્છરીરં સારમકં પ્રાણાદિમત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ, નેદં નિરાત્મકં તત્ત એવેતિ ।

§૪ હવે—વાદની શરૂઆતમાં વાદી પોતાના પક્ષનું વિધાન (સ્થાપન) કરવા,
અથવા પરપક્ષનું ખંડન કરવા સાધન (હેતુ) નું કથન કરે, જેમકે, સ્વપક્ષનું
સાધન જીવતું શરીર આત્માવાળું છે. અન્યથા પ્રાણાદિમત્વની ઉપપત્તિ થતી
નથી, અથવા પરપક્ષનું ખંડન—આ જીવતું શરીર નિરાત્મક—(આત્મારહિત)
નથી, કારણ કે નિરાત્મક હોય તો પ્રાણાદિમત્વ ધટી શકે નહીં.

(ટિ.) તત્ર વાદીત્વાદિ । હવમિતિ ઝીષ્છરીરમ્ । તત્ત પથેતિ પ્રાણાદિમત્વાન્યથા-
ડનુપપત્તેરેવ ।

§૫ અત્ર ચ ચલ્લપ્યર્થાન્તરાધભિધાનેડપિ વસ્તુનઃ સાધન દૂષણયોરસંભવાદ ન
કથોપરમઃ, તથાપિ પરાયંનુમાને વક્તુર્ગુણદોષા અપિ પરીક્ષ્યન્તે इति ન્યાયાત્ સ્વાત્મ-
નોડશ્લાઘ્યત્વવિધાતાય યાવદેવાવદાતં તાવદેવાભિધાતવ્યમ્ । અન્યથા શબ્દાનિત્યત્વં
સાધયિતુકામસ્ય ‘પ્રાગેવ નાભિપ્રદેશાત્ પ્રયત્નપ્રેરિતો વાયુઃ પ્રાણો નામોર્ધ્વમાક્રામ-
ન્નુરઃપ્રમૃતોનાં સ્થાનાનામન્યતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે, સ વિધાર્યમાણઃ
સ્થાનમભિહન્તિ, તસ્માત્ સ્થાનાદ્ ધ્વનિરૂપયતે’ इत्यादिશિક્ષાસૂત્રોપદિદ્વશબ્દોત્પત્તિ-
સ્થાનાદિનિરૂપણાં કર્ણકોટરપ્રવેશપ્રક્રિયાં ચ પ્રકાશ્ય ય एवंविधः શબ્દઃ સોડનિત્યઃ
કૃતકત્વાદિતિ હેતુમુપન્યસ્ય પુનઃ પટકુટાદિદ્વદ્દાન્તમુત્પત્ત્યાદિમુલ્કેન વર્ણયતઃ પ્રથમ-
કક્ષૈવ ન સમાપ્યેત, કુતઃ પ્રતિવાદિનોડવકાશઃ ? ।

§૫ જો કે અર્થાન્તરવગેરેનું કથન કરવાથી વસ્તુનું સાધન કે દૂષણ સંભવતું
ન હોવાથી કથા(વાદ)નો વિરામ (સમાપ્તિ) થતો નથી, નાપાણુ-પરાયંનુમા-
નમાં વકતાના (વકતવ્યમાં રહેલ) શુદ્ધદોષોની પણ પરીક્ષા કરાય છે’ એ ન્યાયથી
ચોતાનો અપયશ ન થાય એટલા માટે અત્યંત શુદ્ધ (એટલું) ઉચિત હોય તેટલું
જ) બોલવું બેધબે. અન્યથા વાદીને જો માત્ર શબ્દનું અનિત્યત્વ જ શુદ્ધ કરવું
હોય, પણ તે ‘પ્રથમ નાભિપ્રદેશમાં પ્રયત્નદ્વારા પ્રેરિત થયેલ પ્રાણ નામનો વાયુ
ઊર્ધ્વગતિ કરે છે ત્યારે છાતી વિગેરે સ્થાનમાંથી કેંઈ પણ એક સ્થાનમાં પ્રયત્ન
વડે શકવામાં આવે છે, અને શકાયેલ તે વાયુ તે સ્થાને અભિધાત કરે છે
અર્થાત્ સ્થાન સાથે અથડાય છે, એટલે તે સ્થાનમાંથી ધ્વનિ-શબ્દ ઉત્પન્ન
થાય છે,’ ઇત્યાદિ શિક્ષાસૂત્રમાં બતાવેલ શબ્દોની ઉત્પત્તિના સ્થાન વિગેરેની
નિરૂપણા કરે, અને કર્ણકોટરમાં શબ્દ કેવી રીતે પ્રવેશે છે તેની પ્રક્રિયા બતા-
વીને પછી કહે કે આવા પ્રકારનો જ શબ્દ છે તે અનિત્ય છે કારણ કે તે કૃતક
છે અને તે પ્રમાણે કૃતકત્વ હેતુને ઉપન્યાસ કરીને વળી પાછો પટકુટાદિને
દ્વદાન્ત તરીકે જણાવી તેની ઉત્પત્તિ વિગેરે દ્વારા વર્ણન કરવા લાગી જાય તો
પહેલી કક્ષા જ પૂરી ન થાય એટલે પ્રતિવાદીને અવકાશ જ (સમય જ)
ક્યાંથી મળે ?

(ટિ.) અન્યથેતિ અનવદાતં કપોલકલ્પનાપ્રારંભ્યં ફલ્ગુ વલ્ગિતમભિધતઃ ।

§૬ કિંચ, પરપ્રતિપત્તયે વચનમુચ્ચાર્યત इति યાવદેવ પેરેનાડસકાહ્વિતમ્,
તાવદેવ યુક્તં વક્તુમ્ । લોકેડપિ વાદિનોઃ કરણાવતીર્ણયોરેકઃ સ્વક્રીયકુલાદિવર્ણનાં
કુર્વાણઃ પરાક્રિયતે, પ્રકૃતાનુગતમેવોચ્યતામિતિ ચાનુશિષ્યતે ।

૬૬ વળી. બીજાને પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન કરાવવા માટે જ શબ્દો બોલવામાં આવે છે તો બેટલી પરને આકાંક્ષા હોય તેટલું જ બોલવું યોગ્ય છે. તેમ જ વાક કરવાને ઉત્તરેલા બંને વાદીઓમાંથી કોઈ એક પોતાના કુલ વગેરેનું વર્ણન કરે તો બોલકમાં પણ તેને તેમ કરતો અટકાવાય છે, અને પ્રકરણને અનુસરતું બોલો તેમ શિખામણ આપવામાં આવે છે.

૬૭ કિં પુનસ્તદવદાતમ્ इति—चेत्, यस्मिन्नभिहिते न भवति मनागपि सचे-
तसां चेतसि क्लेशलेशः । एते हि महात्मानो निष्प्रतिमप्रतिभाप्रेयसीपरिशीलनसुकुमार-
हृदयाः स्वल्पेनाप्यर्थान्तरादिसंकीर्तनेन प्रकृतार्थप्रतिपत्तौ विघ्नयमानेन न नाम न
विलयन्ति ।

૬૭ શંકા—અવદાત (વિશુદ્ધ, નિર્દોષ) એ શું છે ?

સમાધાન—જે બોલવાથી સમજી પુરુષોના મનને જરાયે ખેદ ન થાય તે અવદાત (નિર્દોષ) કહેવાય છે. કારણ કે આ મહાપુરુષો અનુપમ પ્રતિભાપ્રેયસી-
નું પરિશીલન કરતા હોઈ સુકોમળ હૃલવાળા હોય છે, તેથી પ્રસ્તુત પદાર્થના જ્ઞાનમાં વિઘ્નરૂપ થોડું પણ અપ્રસ્તુત બોલવામાં આવે તો ખેદ ન પામે એમ ન બને અર્થાત્ ખેદ પામે જ.

૬૮ तेन स्वस्वदर्शनानुसारेण साधनं दूषणं चाऽर्थान्तरन्यूनक्लिष्टतादिदोषाऽ-
कलुषितं वक्तव्यम् । तत्रार्थान्तरं प्रागेवाऽभ्यघायि । न्यूनं तु नैयायिकस्य चतुरवयवा-
द्यनुमानमुपन्यस्यतः । क्लिष्टं यथा—यत् कृतकं, कृतकश्चायम्, यथा घटः, तस्मादनित्य-
स्तत्तदनित्यम्, कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि व्यवहितसंबन्धम् । नेयार्थं यथा—
शब्दोऽनित्यो द्विकत्वादिति, द्वौ ककारौ यत्रेति द्विकशब्देन कृतकशब्दो लक्ष्यते, तेन
कृतकत्वादित्यर्थः । व्याकरणसंस्कारहीनं यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वस्मादिति ।
असमर्थं यथा—अयं हेतुर्न स्वसाध्यगमक इत्यर्थेनाऽसौ स्वसाध्यघातक इति । अस्त्रीलं
यथा—नोदनार्थे चकारादिपदम् । निरर्थकं यथा—शब्दो वै अनित्यः कृतकत्वात्
स्त्विति । अपरामृष्टविधेयांशं यथा—अनित्यशब्दः कृतकत्वादिति । अत्र हि शब्द-
स्याऽनित्यत्वं साध्यं प्राधान्यात् पृथग् निर्देश्यम्, न तु समासे गुणीभावकाल्प-
कलङ्कितमिति । पृथग् निर्देशेऽपि पूर्वमनुवाचस्य शब्दस्य निर्देशः शस्यतरः, समानाधि-
करणतायां तदनुविधेयस्थानित्यत्वस्याऽल्लघ्वास्पदस्य तस्य विधातुमशक्यत्वादित्यादि ।
तदेवमादि वदन् वादी समाश्लिष्यते नियतमश्लिष्यतया ।

ક્રિ ૮ માટે અર્થાન્તરતા (અપ્રસ્તુત), ન્યૂનતા, કિલ્બતા વગેરે દોષોથી અક-
લુપિત પોતપોતાના દર્શનાનુસાર (મનાનુસાર) સાધન અને દ્રવ્યભુતું કથન કરવું
જોઈએ. તે દોષોમાંથી (૧) અર્થાન્તર-અપ્રસ્તુત દોષનું વર્ણન તો ઉપર થઈ જ
ગયું છે.

(૨) ન્યૂનદોષ—નૈયાયિકને પાંચ અવયવવાળું અનુમાન માન્ય છે, તો પણ
જો તે પોતે ચાર આદિ અવયવવાળું અનુમાન કહે તો તેને માટે તે ‘ન્યૂનદોષ-
વાળું’ કહેવાય છે.

(૩) કિલ્બદોષ—જેમકે, જે કૃતક હોય, આ કૃતક છે, જેમકે ઘટ, તેથી
અનિત્ય છે, તે તે અનિત્ય હોય, કૃતક હોવાથી, શબ્દ અનિત્ય છે, વગેરે વ્યવધાન-
યુક્ત સંબંધવાળું અર્થાત્ દૂરાવયવવાળું વચન ‘કિલ્બ’ કહેવાય છે.

(૪) નેયાથદોષ—જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે દ્વિક હોવાથી. બે કકાર જેમાં
હોય તે દ્વિક. આમ ‘દ્વિક’ શબ્દ વડે ‘કૃતક’ શબ્દની લક્ષણ કરીને ‘દ્વિકત્વ’
હેતુ દ્વારા ‘કૃતકત્વ’ હેતુની કલ્પના કરવી તે

(૫) વ્યાકરણસંસ્કારહીન દોષ—‘શબ્દોઽનિત્યઃ કૃતકત્વસ્માત્ અહીં’
કૃતકત્વસ્માત્ પ્રયોગ વ્યાકરણના લક્ષણથી હીન છે.

(૬) અસમર્થ—જે પદ વિવક્ષિત પદાર્થ માટે કહેવામાં આવેલ હોય તેનું
વિવક્ષિત પદાર્થમાં સામર્થ્ય ન હોવું તે, જેમકે—‘આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ગમક નથી’
એવો અર્થ કહેવા માટે ‘આ હેતુ સ્વસાધ્યનો ઘાતક છે’ એમ બોલવું, (હન-
ધાતુ હિંસા અને ગતિવાચક હોઈ ‘ઘાતક’ પદનું ‘ગમક-ગોષક’ અર્થમાં
સામર્થ્ય (શક્તિ) પ્રસિદ્ધ નથી.)

(૭) અશ્લીલદોષ—મીઠા, બુગુપ્ત સા અને અમંગલને જણાવનાર વચન
જેમકે—‘પ્રેરણા’ ‘અર્થવાણા’ ‘નોદના’ શબ્દને બદલે તે જ અર્થવાણા મીઠાપા-
કક ‘ચાદના’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે.

(૮) નિરર્થકદોષ—જેમકે, ‘શબ્દો વૈ અનિત્યઃ કૃતકત્વાત્ સત્ત્વિતિ’
અહીં વૈ જલ્લુ વિગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ નિરર્થક-નબપ્રયોજન છે.

(૯) અપરામૃષ્ટ વિધેયાંશ—(વિધેય અંશનો પ્રાધાન્યથી નિર્દેશ ન કરવો,
અર્થાત્ ગોણપણે નિર્દેશ કરવો તે) જેમકે—‘અનિત્યશબ્દઃ કૃતકત્વાત્’ આ અનુ-
માનમાં શબ્દનું ‘અનિત્યત્વ’ સાધ્ય હોવાથી તેનો પ્રાધાન્યરૂપે પૃથક્ નિર્દેશ
કરવો જોઈએ, પરંતુ ગોણતારૂપ દોષથી દૂષિત થતું હોવાથી સમાસમાં નિર્દેશ
કરવો શોચ્ય નથી; અને પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં પણ પહેલાં અનુવાદ (ઉદેશ્ય-
પ્રસિદ્ધ પદાર્થ) ‘શબ્દ’નો નિર્દેશ કરવો જોઈએ, ઋણ કે સમાનાધિકરણ
સમાનવિભક્તિ રૂપે—અનુવાદ ‘શબ્દ’ પછી વિધેયરૂપ અનિત્યત્વને સ્થાન ન
મળે તો તેનું (અનિત્યત્વનું) વિધાન કરવું શક્ય નથી. એ પ્રમાણે અર્થાન્તર-
દોષોવાળું સાધનદ્રવ્ય વચન બોલનાર વાદી અવશ્ય અશ્લાઘા-અપયશને પામે છે.

(૫૦) સમાનાધિકરણતાયાં તદ્વનુવિધેયસ્યાનિત્યત્વસ્યેત્યતોઽપ્રે યત્ત્વમ્ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય ।

(ટિ૦) નૈયાર્થમિતિ નૈયો વ્યુત્પત્ત્યાદિબલાત્કારેણ પ્રસ્તુતમર્થ પ્રાપન્નિત્યોઽર્થો યત્ર વાચ્યે તન્નેયાર્થમ્ । અસાવિતિ હેતુઃ । ઘાતકઃ इति भगमक इति पदं न स्वमर्थम्, घातकस्य सर्वथा घातकस्वरूपत्वाद् न केवलागमकरूपत्वम् । पृथगित्यादि । तस्येति अनित्यत्वस्य ।

પ્રતિવાદિના તુ સ્વસ્યાનુપક્ષિક્ષ્ણાધ્યત્વાસદ્ધયે તત્ પ્રકાશ્ય સાધનદૂષણે યત્નવતા ભાવ્યમ્, ન તુ તાવતૈવ સ્વાત્મનિ વિજયશ્રીપરિરમ્ભઃ સંભાવનીયઃ । પ્રકટિતતીર્થાન્ત-રીયકલક્ષ્ણોઽકલક્ષ્ણોઽપિ પ્રાહ-વાદન્યાયે દોષમાત્રેણ યદિ પરાજયપ્રાપ્તિઃ પુનરુક્તવશ્ચૂતિ-દુષ્ટાર્થદુષ્ટકલ્પનાદુષ્ટાદયોઽલક્ષ્યારદોષાઃ પરાજયાય કલ્પેરન્નિતિ ।

પરંતુ પ્રતિવાદીએ તો આસંગિક સ્વાધ્યાય-યશને માટે તે તે અર્થો-નિરાદિ દોષો જણાવીને પોતાના સાધનદૂષણ વચનમાં પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ પરંતુ અર્થો-નિરાદિ દોષો જણાવવા માત્રથી પોતાના જયની કલ્પના કરતાં ઉપરોક્ત વિષયમાં પરતીર્થિકોના કલકો-દોષોને પ્રકટ કરનાર અકલકે (દિગમ્બરાચાર્ય) પણ 'વાદન્યાય'માં કહ્યું છે કે-દોષોદ્ભાવન માત્રથી જ જો સામાનો પરાજય થતો હોય તો પુનરુક્તિની જેમ શ્રુતિદુષ્ટ, અર્થદુષ્ટ, કલ્પનાદુષ્ટ વિગેરે અલંકારના દોષો પણ પરાજય માટે કલ્પવા જોઈએ.

(૫૦) દોષમાત્રેણ યદિ પરાજયપ્રાપ્તિરિત્યતોઽપ્રે તદિતિ શેષઃ । પરાજયાય કલ્પેરન્નિતિ ન તુ તથેતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

(ટિ૦) તાવતૈવેતિ પરોપન્યસ્તપક્ષે સાધનદૂષણપ્રકાશનેન, કિન્તુ વાદપક્ષે પ્રેતિપક્ષિદર્શિતાઃ સર્વેઽપિ દોષાઃ પ્રયત્નેન વર્જનીયાઃ, તતો જયવાન્ ।

§૯ નનુ વાદી સાધનમભિધાય કળ્પકોદ્ધારં કુર્વાતિ વા, ન વા ?, કામચાર હત્યાચક્ષમે । તત્રાઽકરણે તાવદ્ ન ગુણો ન દોષઃ । તથાહિ-સ્વપ્રોદેરપ્રદર્શનાદ્ ન ગુણઃ, પરાનુદ્ભાવિતસ્યૈવ દૂષણસ્યાનુદ્ધારાન્ન ન દોષઃ; ઉદ્ભાવિતં હિ દૂષણમનુદ્ધરન્ દુષ્યેત ।

§ ૯ શંકા-વાદી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુ કહીને તેમાંથી કંટકોદ્ધાર (પ્રતિવાદીની શંકાઓ કલ્પી તેનું નિરાકરણ કરવારૂપ) કરે કે ન કરે ?

સમાધાન-તે તો વાદીની ઇચ્છાને આધીન છે, કારણ કે, હેતુમાંથી કંટક-શંકાનો ઉદ્ધાર ન કરે તો વાદીને શુષ્ક (ફાયદો, કે દોષ (નુકશાન) થતાં નથી. તે આ પ્રમાણે-કંટકોદ્ધાર ન કરવાથી પોતાની પ્રતિભાનું પ્રદર્શન થયું નહિ માટે શુષ્ક (ફાયદો) થયો નહિ, તેમ પ્રતિવાદીએ જેનું ઉદ્ભાવન જ ન કયું હોય એવા દોષોનો ઉદ્ધાર (નિરસન) ન કરવાથી કંઈ દોષ (નુકશાન) પણ નથી. પરંતુ પ્રતિવાદીએ ઉદ્ભાવન કરેલ દોષોનો જો ઉદ્ધાર ન કરે તો તે અવશ્ય હિત થાય છે.

અથ કથં ન દોષઃ ? , યતઃ સત્યપિ હેતોઃ સામર્થ્યે તદપ્રતિપાદનાત્ સંદેહે પ્રાર્થાસિદ્ધિઃ, ક્વચિદ્વચ્યકરણીયં દૂષણોદ્ધરણમિતિ ચેત્ , કસ્યાયં સન્દેહઃ-વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનઃ, સમ્યાનાં વા ? ! ન તાવદ્ વાદિનઃ, તસ્યાસત્યપિ સામર્થ્યે તન્નિર્ણયામિ-માનેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ, કિં પુનઃ સતિ પ્રતિવાદિસમ્યસંદેહાપોહાય તુ સામર્થ્ય પ્રમાણેનૈવ પ્રદર્શનીયમ્ ? ! તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ સામર્થ્યપ્રદર્શને સંદેહઃ, પ્રદર્શને તુ તત્રાપિ પ્રમાણાન્તરેણ તત્પ્રદર્શનેનાડનવસ્થા । અથ યથા સ્વાર્થાનુમાને હેતોઃ સાધ્યમધ્યવ-સીયતે, હેતોશ્ચ પ્રત્યક્ષાદિભિઃ પ્રતિપત્તિઃ, ન ચાડનવસ્થા, તથા પરાર્થાનુમાનેડપીતિ ચેત્, તર્હિ યથા પ્રત્યક્ષાદેઃ કસ્યચિદ્ધ્યાસદશાયં સ્વતઃ સિદ્ધપ્રમાણત્વાડનપેક્ષિત-સામર્થ્યપ્રદર્શનત્યાપિ ગમકત્વમ્, એવમન્તતો ગત્વા કસ્યચિત્ પરાર્થાનુમાનત્યાપિ તથૈવ તદવશ્યમન્યુપેયમ્; હિતિ ગતં સામર્થ્યપ્રદર્શનનિયમેન ।

શંકા—દોષ કેમ નહિ આવે ? આવશે જ, હેતુ સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ તેના સામર્થ્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં ન આવે તો તે વિષે સંદેહ રહે અને સંદેહ હોય તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહિ માટે અવશ્યદ્વધણાદ્ધાર કરવો જોઈએ.

સમાધાન—સંદેહ કેને છે ? વાદીને કે સંબોધીને ?

વાદીને સંદેહ છે એવું તો કહી શકશો નહિ, કારણ કે હેતુમાં સામર્થ્ય ન હોય તો પણ સામર્થ્ય નિર્ણયના અભિમાનપૂર્વક વાદી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જો સામર્થ્ય હોય તો શું પ્રતિવાદી અને સંબોધીના સંદેહને દૂર કરવા સામર્થ્યની સિદ્ધિ પ્રમાણથી કરવી જ જોઈએ એ આવશ્યક છે ? વળી, જે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ હશે એ પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધિ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં બુધી સંદેહ રહેશે જ અને પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધિ કરવામાં તો અનવસ્થા જ આવશે.

શંકા—જેમ સ્વાર્થાનુમાનમાં હેતુથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરાય છે, અને હેતુનો પ્રત્યક્ષાદિથી નિશ્ચય કરાય છે, છતાં તેમાં અનવસ્થા દોષ નથી તેમ પરાર્થાનુમાનમાં પણ અનવસ્થા થશે નહિ.

સમાધાન—તો પછી જેમ પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય અભ્યાસ દશામાં સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી તેના સામર્થ્યપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહેતી નથી અને તે ગમક અને છે, તેમ છેવટે કોઈ ને કોઈ પરાર્થાનુમાન પણ એજું માનવું પડશે જેનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ હોય અને તેથી તેના સામર્થ્યપ્રદર્શનની અપેક્ષા રહે નહિ.

(૫૦) અથ કથમિત્યાદિ પરઃ । કસ્યાયં સન્દેહ ક્વચિદ્ સ્વરિઃ ।

(ટિ.) અથ કથમિત્યાદિ । તત્પ્રતીતિ સામર્થ્યપ્રતિપાદનાત્ । તસ્યેતિ વાદિનઃ । તન્નિર્ણયેતિ સન્દેહનિર્ણયાદ્ધારેણ । સતીતિ સામર્થ્યે । તત્રાપીતિ પ્રમાણેડપિ । તત્રાપીતિ પ્રમાણાન્તરેડપિ । તત્પ્રદર્શને હિતિ સામર્થ્યપ્રદર્શને । તથૈવેતિ અનપેક્ષિતસામર્થ્યપ્રદર્શનત્યાપિ । તદિતિ સામર્થ્ય ગમકત્વમ્ ।

અથ યત્રાનમ્યાસદશાયાં પરતઃ પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ; તત્ર તત્પ્રદર્શનીયમેવેતિ ચેત્, યદિ ન પ્રદર્શયેતે કિં સ્યાત્ ? । નનૂક્તમેવ—સંદેહાત્ પ્રારબ્ધાસિદ્ધિઃ, એતિ ચેત્ તર્હિ યથા સદપિ સામર્થ્યમપ્રદર્શિતં ન પ્રતિવાદિના પ્રતીયતે, તદ્વત્ સંદેહોઽપિ પ્રતિવાદિગતોઽપ્રદર્શિતઃ કથં વાદિના પ્રતીયતે ? । સ્વબુદ્ધ્યોપેક્ષ્યત્ એતિ ચેત્, હતરેણાપિ યદિ તત્સામર્થ્યં સ્વબુદ્ધ્યૈવોપેક્ષ્યેત, તદા કિં ક્ષૂણં સ્યાત્ ? । અથ વાદિનઃ સાધનસમર્થનશક્તિં પરીક્ષિતું ન તદુપેક્ષ્યતે, તર્હિ પ્રતિવાદિનો દૂષણશક્તિં પરીક્ષિતુમિતરેણાપિ ન સંદેહઃ સ્વયમુપેક્ષ્યતે । અથ દ્વિતીયકક્ષાયાં દૂષણાન્તરવત્ સંદેહમપિ પ્રદર્શયન્ સ્ફોરયત્યેવ દૂષણશક્તિં પ્રતિવાદી, એતિ ચેત્ તર્હિ વાચપિ તૃતીયકક્ષાયાં દૂષણાન્તરવત્ સંદેહમપિ વ્યપોહમાનઃ કિં ન સમર્થનશક્તિં વ્યક્તીકરોતિ ? । કિઞ્ચ, કેનચિત્ પ્રકારેણ સામર્થ્યપ્રદર્શનાત્ કસ્યચિત્ સંદેહસ્યાપોહેઽપિ તસ્ય પ્રકારાન્તરેણ સંભવતોઽનપોહે કથં પ્રારબ્ધસિદ્ધિઃ ?, વિપ્રતિપત્તેરિવ સંદેહસ્યાપિ દ્વાપરિમિતાઃ પ્રકારાઃ, એતિ કિયન્તસ્તે સ્વયમેવાશઙ્ક્યાઽઽશઙ્ક્ય શક્ત્યાઃ પરાકર્તુમ્ ? । ન ચ પ્રદર્શિતેઽપિ સામર્થ્યં સ્વપક્ષૈકપક્ષપાતિનોઽસ્ય વિશ્રમ્ભઃ સંભવતિ, યેન પ્રારબ્ધમવબુધ્યેત । દૃશ્યન્તે હિ સાધનમિવ તત્સમર્થનમપિ કદર્શયન્તઃ પ્રતિવાદિનઃ, એતિ સાધનમભિષાય સામર્થ્યપ્રદર્શનેઽપિ દોષાભાવાત્ સ્થિતમેતદકરણે ન ગુણો ન દોષ એતિ ।

શંકા—પરંતુ અનન્યાસદશાયાં અન્યાં પ્રામાણ્યની પરતઃ સિદ્ધિ હોય છે, ત્યાં તો સામર્થ્ય જણાવવું જોઈએને ?

સમાધાન—પણ સામર્થ્યનું પ્રદર્શન ન કરીએ તો શું થાય ?

શંકા—તે વિષે તો અમે કહી જ દીધું છે કે, સંદેહ રહેતો હોવાથી આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય.

સમાધાન—તો પછી જેમ હેતુનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ જો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું ન હોય તો પ્રતિવાદી તેને જાણી શકતો નથી તેમ પ્રતિવાદીના મનમાં રહેલ સંદેહ પણ તેના પ્રદર્શન વિના વાદી કઈ રીતે જાણી શકે ?

શંકા—પ્રતિવાદીમાં રહેલ સંદેહની વાદીએ પોતાની ખુદ્ધિથી કલ્પના કરવી જોઈએ.

સમાધાન—તો પછી તે જ રીતે હેતુમાં રહેલી સામર્થ્યની પણ પ્રતિવાદી પોતાની ખુદ્ધિથી કલ્પના કરી શકે તો તેમાં શું ખોટું છે ?

શંકા—વાદીની હેતુને સમર્થન કરવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં પ્રતિવાદી હેતુના સામર્થ્યની કલ્પના કરતો નથી.

સમાધાન—તો પછી પ્રતિવાદીની દ્રષણ શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે સ્વયં વાદી પણ તેના સંદેહની કલ્પના કરતો નથી એમ અમે કહીશું.

શંકા— બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદી બીજાં દૂષણોની જેમ સંદેહને પણ પ્રગટ કરીને પોતાની દૂષણશક્તિ પ્રકટ કરે જ છે

સમાધાન—તો પછી વાદી પણ ત્રીજી કક્ષામાં બીજાં દૂષણોની જેમ સંદેહનું પણ નિરાકરણ કરીને શું પોતાની સમર્થન શક્તિ પ્રગટ નથી કરતો ?

વળી કોઈ એક પ્રકારે સામર્થ્ય બતાવવાથી કોઈ એક પ્રકારનો સંદેહ ફર થાય છતાં બીજા પ્રકારે થતા સંદેહનું તો નિરાકરણ થતું નથી તો આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે, વિપ્રતિપત્તિ- વિવાદની જેમ સંદેહના પણ અપરમિત પ્રકારનાં સંભવે છે તો પોતાની જ મેળે પુનઃ પુનઃ શંકાઓ ઉઠાવીને એવી કેટલી શંકાઓનું નિવારણ કરી શકાય ? અને વળી, સામર્થ્ય બતાવવા છતાં જેને કેવળ પોતાના જ પક્ષનાં આગ્રહ છે, એવા પ્રતિવાદીને વિશ્વાસ તો સંભવનો જ નહીં તો પછી એ આરંભેલ કાર્યને કેવી રીતે બાજુશે ? કારણ કે, સાધના હેતુની જેમ હેતુના સમર્થનનું પણ કદર્થન અર્થાત ખંડન કરનાર પ્રતિવાદીઓનો તોટો નથી એટલે, સાધન (હેતુ) કહ્યા પછી તેનું સમર્થન કયું ન હોય તોપણ દોષ નથી. માટે એ નક્કી થયું કે સમર્થન કરવામાં ન આવે તો ગુણ નથી તેમ દોષ પણ નથી.

(ટિ૦) અથ ચત્રંત્યાદિ । તદિતિ સામર્થ્યમ્ । કેનચિન્નિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્દેહસ્ય । અસ્યેતિ પ્રતિવાદિનઃ । પતદ્વકરણે રૂંત સામર્થ્યપ્રદર્શનાભિધાને ।

કરણે તુ યદેવ સંદેહસ્ય વિવાદસ્ય વા ભવેદાત્પદમ્, તત્યૈવોદ્ધારં કુર્વાણઃ સમલંક્રિયતે પ્રૌઢતાગુણેન, યદુદ્ધરેત્ તત્સંદિગ્ધમિવ વિવાદાપન્નમેવ ચોદ્ધરંદિત્યેવમવધાયંતે, ન તુ યાવત્ સંદિગ્ધં વિવાદાપન્નં વા તાવત્ સર્વમુદ્ધરેદેવ; અસંસ્થાતા હિ સન્દેહ-વિવાદયોર્મેદાઃ, કસ્તાન કાન્સ્યેન જ્ઞાતું નિરાકર્તું વા શક્નુયાત્ ? । ઇતિ યાવત્તેભ્યઃ પ્રાસાદઃ પ્રતિભા વા ભગવતી પ્રદર્શયતિ, તાવત્તુદ્ધરણીયમ્ . તદ્વિકોદ્ધારકરણે તુ કદર્થ્યતે સિદ્ધસાધનાભિધાનાદિદોષેણ-સિદ્ધમપિ સાધયંશ્ચ કદા નામાયં વાવત્કો વિરમેદિતિ સત્યં વ્યાકુળાઃ સ્મઃ, એકેન પ્રમાણેન સમર્થિતસ્યાપિ હેતોઃ પુનઃ સમર્થનાય પ્રમાણાન્તરોપન્યાસપ્રસજ્ઞાત્, સાધ્યાદેરપ્યેવમ્, ઇતિ ન કાઞ્ચિદમુષ્ય સીમાનાલોકયામઃ । તેન સિદ્ધસ્ય સમર્થનમનર્થકત્વાદ્ ન કર્નવ્યમ્ । 'સિદ્ધસાધ્યસમુચ્ચારણે સિદ્ધે સાધ્યાયોપદિશ્યતે' ઇતિ ન્યાયાત્ સાધ્યમિદ્ધ્યે ભવિધાનમગ્યાવશ્યમુપેયમ્, અપરથા હાસિદ્ધમસિદ્ધેન સાધયતઃ કિં નામ ન સિદ્ધચેત્ ? । યત્ર તુ સિદ્ધત્વેનોપન્યસ્તસ્યાપિ સિદ્ધત્વં સંદિગ્ધં વિવાદાધિરૂઢ વા ભવેત્, તત્ર તત્સમર્થનં સાર્થકમેવ । તતઃ સ્થિતમેતદ્ યો યત્ સિદ્ધમભ્યુપૈતે, તં પ્રતિ ન તત્સાધનીયમિતિ ।

પરંતુ સમર્થન કરે તો- જે કંઈ સંદેહ કે વિવાદનો વિષય હોય તેનો જ ઉદ્ધાર-પરિહાર કરીને વાદી પ્રૌઢતા ગુણથી સુશોભિત થાય છે. એટલે કે વાદી જેનો ઉદ્ધાર કરે છે તે સંદિગ્ધ જ હોય છે અગર વિવાદાપન્ન જ હોય છે એવું

અવધારણુ કરવામાં (માનવામાં) આવે છે, પરંતુ જેટલું સંદિગ્ધ કે વિવાદાપન્ન હોય તે સઘળાનો ઉદ્ધાર કરવો જ જોઈએ એવું અવધારણુ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે, સંદેહ અને વિવાદના અસંખ્યાત ભેદો છે તો સંપૂર્ણપણે તે સઘળાને જણવાને અથવા નિરાકરણુ કરવાને કોણુ સમર્થ હોઈ શકે ? માટે પ્રતિવાદી દ્વારા જેટલા સંદેહો પ્રસિદ્ધ થાય અથવા (પોતાની) નિર્મળ (શુદ્ધ) પ્રતિભા વડે જેટલા જણાય તેટલાનો જ ઉદ્ધાર કરવો યોગ્ય છે પણ તેનાથી અધિકનો ઉદ્ધાર કરવામાં તો સિદ્ધ સાધનાદિ દોષો વડે વાદીની કદર્યના થાય છે. સિદ્ધ પદાર્થને સાધતો આ વાચાલ ક્યારે વિરમશે ?, અમે તો ખરેખર વ્યાકુળ (કંટાળી ગયા) છીએ કારણ કે એક પ્રમાણથી હેતુનું સમર્થન થયા પછી પણ બીજા પ્રમાણમાં હેતુનું સમર્થન કરવાનો પ્રસંગ છે જ; વળી પાછો સાધ્યાદિ વિષે પણ પુનઃ સમર્થન કરશે જ એટલે આ વાદીની કોઈ સીમા (મર્યાદા, વિરામસ્થળ) અમે જોતા નથી—(શ્રોતાગણને આવે અનુભવ થતો હોવાથી) સિદ્ધતું સમર્થન નિર્થક કરવું ન જોઈએ. “જ્યાં સિદ્ધ અને સાધ્ય બંનેનું કથન હોય ત્યાં સિદ્ધતું કથન સાધ્યને માટે છે” એ ન્યાયે સાધ્યની સિદ્ધિ માટે સિદ્ધ એવા સાધન-હેતુનું અભિધાન (કથન) અવશ્ય કરવું જોઈએ કારણ કે, જો અસિદ્ધ વડે અસિદ્ધની સિદ્ધિ થતી હોય તો પછી કશું જ અસિદ્ધ રહેશે નહિ, બધું જ સિદ્ધ થઈ જશે અર્થાત્ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા માટે સિદ્ધ હેતુનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ પરંતુ સિદ્ધ હેતુનો ઉપન્યાસ-પ્રયોગ) ક્યો હોય તો પણ જ્યાં તેની સિદ્ધતા સંદિગ્ધ હોય અથવા વિવાદાપન્ન હોય ત્યાં તો હેતુનું સમર્થન સાધક (સફલ) જ છે. તેથી એ નહીં થયું કે જે પુરુષ જેને સિદ્ધ માનતો હોય તેના પ્રત્યે તે પદાર્થને સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ.

(ટિ૦) તેમ્યેતિ પ્રતિવાદિભ્યઃ । અસ્યેતિ સમર્થકપ્રમાણસ્ય । અપરથેતિ ઉપેયામાવે ।

§ ૧૦. બૌદ્ધો હિ મીમાંસકં પ્રત્યનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્, ઇત્યભિધાયોભયસિદ્ધ-સ્યાર્થક્રિયાકારિત્વરૂપસ્ય સત્ત્વસ્યામિદ્ધત્વમુદ્ગર્ન ન કમપ્યર્થે પુષ્ણાતિ, કેવલં સિદ્ધમેવાર્થ સમર્થયમાનો ન મત્તેનમામાદારાસ્પદમ્ । અનૈકાન્તિકત્વં પુનરાશઙ્ક્યોદ્ધરન્નધિરોપર્ચાત સરસે સમ્યચેતમિ સ્વપ્રૌઢિવ્ત્ત્લીમ્ । તદિહ યથા—કશ્ચિત્ ચિકિત્સકઃ કુતશ્ચિત્ પૂર્વ-રૂપાદેઃ સંભાવ્યમાનોત્પત્તિ દોષં ચિકિત્સતિ, અન્યઃ કશ્ચિદુત્પન્નમેવ, કશ્ચિત્ત્વસંભાવ્ય-માનોત્પત્તિતયાડનુત્પન્નતયા ચ નિશ્ચિતામાત્મમ્, ઇત્યેતે ત્રયોડપિ યથોત્તરમુત્તમમધ્યમા-ધમાઃ; તદ્દદ્રાઘત્યેકઃ કશ્ચન્નિદાશઙ્ક્યમાનોદ્ધાવનં દોષં મુદ્ધરતિ, અપરઃ પરો-દ્ધાવિતમ્, અન્યસ્ત્વનાશઙ્ક્યમાનોદ્ધાવનમનુદ્ધાવિતં નેતિ, પ્તેડપિ ત્રયો યથોત્તરમુત્તમ-મધ્યમાધમા ઇતિ પરમાર્થઃ ।

“સ્વપક્ષસિદ્ધયે વાદો સાધનં પ્રાગુદીરયેત્ ।

યદિ પ્રૌઢિઃ પ્રિયા તત્ર, દોષાનાપિ તદ્ધરેત્ ॥૧૧॥” ઇતિ સંગ્રહશ્લોકઃ ।

§ ૧૦ જેમકે-બૌદ્ધ મીમાંસક પ્રત્યે ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ સર્વાત્’ એ પ્રમાણે કહીને જો ઉભયવાદીને સિદ્ધ એવા અર્થાક્રિયાકારિત્વરૂપ ‘સર્વ’ હેતુના અસિદ્ધતા દોષનો ઉદ્ધાર-પરિહાર કરે તો તે તેમ કરીને કોઈ પણ અર્થને સિદ્ધ કરે છે એમ ન કહેવાય, પરંતુ કેવલ સિદ્ધ પદાર્થનું જ સમર્થન કરે છે એમ કહેવાય. તેથી, તે સહુદય વિદ્વાનોના આદરને પાત્ર થતો નથી, પરંતુ જો તે ‘સર્વ’ હેતુમાં અનૈકાંતિક દોષ વ્યભિચારની શંકા કરીને તેનો ઉદ્ધાર કરે તો તે સહયોગના રસિક અંતઃકરણમાં પોતાની પ્રતિભારૂપ વેલને રાપે છે. (સ્વપ્રતિભાની છાપ એટલે પ્રભાવ પાડે છે.) જેમકે, કોઈ એક ચિકિત્સક પૂર્વરૂપાદિ-એટલે કે રોગીની પૂર્વાવસ્થાને આધારે આગળ ઉપર ઉત્પન્ન થનાર રોગરૂપ દોષની ચિકિત્સા કરે છે, જ્યારે બીજો ચિકિત્સક ઉત્પન્ન થયેલા દોષની ચિકિત્સા કરે છે, અને કોઈક ચિકિત્સક તો જે (દોષ)ની ઉત્પત્તિ થવાની નથી અને જે ઉત્પન્ન પણ નથી-એટલે કે જે રોગનો અભાવ નિશ્ચિત છે તેની ચિકિત્સા કરે છે, આ રીતે એ ત્રણે ચિકિત્સકો અનુક્રમે જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે તેમ અહીં વાદમાં પણ વાદી પ્રતિવાદી તરફથી જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. જ્યારે બીજો વાદી પ્રતિવાદીએ દીર્ઘ દોષનો પરિહાર કરે છે અને કોઈક વાદી તો જે દોષના ઉદ્ભાવનની સંભાવના નથી અને જે દોષ ઉદ્ભાવિત નથી તેનો ઉદ્ધાર કરે છે; ત્યારે આ ત્રણે વાદીઓ અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે “વાદી પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે પ્રથમ હેતુ કહે, અને જો પ્રતિભાપ્રિયાનો સાથ હોય તો હેતુમાંના અસિદ્ધતાદિ દોષોનો પણ પરિહાર કરે.”

§ ૧૧. દ્વિતીયકક્ષાયાં તુ પ્રતિવાદિના સ્વાત્મનો નિર્દોષ્વસિદ્ધયે વાદિવદવદાત-મેવ વક્તવ્યમ્ । દ્વયં ચ વિષેયમ્-પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, સ્વપક્ષસિદ્ધિશ્ચ । તત્ર કદાચિદ્ દ્વયમપ્યેતદેકેનૈવ પ્રયાગેન નિર્વર્ત્યતે, યથા-નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઇત્યાદૌ વિરુદ્ધોદ્ભાવને, પરપ્રહરણેનૈવ પરપ્રાણવ્યપરોપણાત્મરક્ષણપ્રાયં ચૈતત્ પ્રૌઢતારૂપપ્રિયસસ્વીસમન્વિ-તામેવ વિજયશ્રિયમનુષન્જયતિ । અસિદ્ધતાધુદ્ભાવને તુ સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમનિત્યઃ શબ્દઃ સર્વાદિત્યુપાદદાનઃ કેવલામેવ તામવલમ્બતે । તદપ્યનુપાદદાનસ્વસિદ્ધતાધુદ્ભા-વનમૂલં શ્લાઘ્યતામાત્રમેવ પ્રાપ્નોતિ, ન તુ પ્રિયતમાં વિજયશ્રિયમ્ ।

§ ૧૧ બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ પણ પોતાના પક્ષની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવાને વાદીની જેમ એટલું શુદ્ધ-નિર્દોષ હોય તેટલું જ બોલવું જોઈએ. અને પરપક્ષનો પરિહાર તથા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બન્ને કાર્યો કરવાં જોઈએ, તેમાં કોઈ વાર ઉક્ત બન્ને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી પણ થઈ જાય છે; જેમકે-‘શબ્દ નિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ આ અનુમાનના હેતુને વિષે જ્યારે તે વિરુદ્ધ છે એમ કહે-વામાં આવે છે ત્યારે શત્રુને મારવાથી શત્રુનું મૃત્યુ અને પોતાની રક્ષા જેમ એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે તેમ અહીં પણ વિરુદ્ધ દોષ બતાવવાથી

વાહીનું દ્રવ્યજ્ઞ થવા સાથે જ પોતાને પ્રૌઢતારૂપ પ્રિયજ્ઞથી સમન્વિત વિજ્ઞ-
યથી મળે છે. અર્થાત્ જ્યારે હેતુને વિરુદ્ધ કહ્યો ત્યારે જો સિદ્ધ થયું કે કૃત-
કને અવિનશ્વભાવ અનિત્ય સાથે જ છે પણ નિત્ય સાથે નથી એથી વાહીનો
શબ્દ નિત્યતાપક્ષ ખંડિત થવા સાથે જ પ્રતિવાહીનો શબ્દાનિત્યતાપક્ષ સિદ્ધ
થયો, એટલે પ્રતિવાહીને શબ્દની અનિત્યતા સિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધો પ્રયત્ન
કરવો પડતો નથી, આમ વિરુદ્ધોક્તાવનથી વાહીનું ખંડન અને પ્રતિવાહીના
પક્ષની સિદ્ધિ એ બન્ને કાર્યો થાય છે. પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે હેતુના
અસિદ્ધતાદિ દોષોનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવે ત્યારે ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ સર્વાત્
(શબ્દ અનિત્ય છે, સત હોવાથી) એ પ્રમાણે અન્ય સાધન(હેતુ)નું અહણ
કરે છે, એટલે તેને કેવલ વિજ્યથી જ વરે છે, પણ તેની પ્રૌઢતા સિદ્ધ થતી
નથી. પરંતુ જો તે અસિદ્ધતોદ્ઘાવન જ કરે અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય
હેતુનું અહણ ન કરે તો અસિદ્ધતાદિદોષ બતાવવારૂપ માત્ર શ્લાઘ્યતા જ પ્રાપ્ત
કરે છે પરંતુ ઈષ્ટ એવી વિજ્યથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

(વિ૦) દ્વિતીયકક્ષાયામિત્યાદિ । તત્ત્વમિતિ વિજયશ્રિયમ્ । તદ્દેપીતિ સાધનાન્તરમપિ ।

§ ૧૨. યદુદયનોડયુપાદિશત્—‘વાદિવચનાર્થમવગમ્યાડનૂષ દૂષયિત્વા પ્રતિવાદી
સ્વપક્ષે સ્થાપનાં પ્રયુક્તીત, અપ્રયુક્તાનસ્તુ દૂષિતપરપક્ષોડપિ ન વિજયી, શ્લાઘ્યસ્તુ સ્વાત્
આત્માનમરક્ષન્ પરપક્ષીત્વ વીરઃ’” હિતિ । તથાદીષ્ટેત્ પ્રૌઢતાન્વિતાં વિજયશ્રિયમ્, તન્નો-
ડપ્રયત્નોપનતાં તયોઃ પ્રાણભૂતાં હેતોવિરુદ્ધતામવધીરણેત્, નિપુણતરમન્વિષ્ય સતિ સંમતૈ
તામેવ પ્રમાથયેત્ । ન ચ વિરુદ્ધત્વમુદ્ઘાવ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનાન્તરમપિદંધીષ્ઠ, વ્યર્થ-
ત્વસ્ય પ્રસક્તેઃ । ઈર્ષ તૃતીયકક્ષાસ્થિતેન વાદિના વિરુદ્ધત્વે પરિહૃતે ચતુર્થકક્ષાયામપિ
પ્રતિવાદી તત્પરિહારોદ્ધારમેવ વિદંધીત, ન તુ દૂષણાન્તરમુદ્ઘાવ્ય સ્વપક્ષ સાધયેત્, કષ્ટા-
વિરામાભાવપ્રસન્નાત્ । નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, ઇત્યાદૌ હિ કૃતકત્વસ્ય વિરુદ્ધત્વ-
મુદ્ઘાવયતા પ્રતિવાદિના નિયતં તસ્યૈવાડનિત્યત્વસિદ્ધૌ સાધનત્વમપ્યવસિતમ્, અતઃ એવ
ન તદાડસૌ સાધનાન્તરમારચયતિ । સ ચેદયં ચતુર્થકક્ષાયાં તત્પરિહારોદ્ધારમનવધાર-
યન્ પ્રકારાન્તરેણ પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, સ્વપક્ષં ચ સાધયેત્, તદાનીં વાદિના તદ્-
દૂષણે કૃતે સ પુનરન્યથા સમર્થયેત્, હત્યેવમનવસ્થા ।

§ ૧૨ આ વિષયમાં ઉદયનાચાર્યે પણ કહ્યું છે કે, “વાહીના વચનનો અર્થ
બાહીને પછી તેનો અનુવાદ કરી તેને દૂષિત કરીને પ્રતિવાદી સ્વપક્ષની સ્થાપના
કરે. પણ જો તે પોતાના પક્ષની સ્થાપના (સિદ્ધિ) ન કરે તો વિજયી બનતો
નથી, માત્ર શ્લાઘ્ય બને છે જેમ કે, પોતાની રક્ષા નહિ કરનાર પરંતુ શત્રુને
હણનાર ‘વીર’ કહેવાય છે પણ વિજયી કહેવાતો નથી” એટલે જો પ્રતિવાદી

પ્રૌઢતા સમન્વિત વિભ્યશ્ચી ધરંછતો હોય તો તેણે વિના પ્રયત્ને (સહજબાવે) પ્રાપ્ત થતી તથા પ્રૌઢતા અને વિભ્યશ્ચીના પ્રાણુભૂત (કારણુભૂત) એવી હેતુની વિરુદ્ધતાની ઉપેક્ષા કરવી નહીં-તેના પ્રત્યે બેધ્યાન (બેદરકાર) થવું નહીં' પણ સાધનાનીથી તેની શોધ કરવી જોઈએ અને જો તેના સંભવ હોય તો તે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. અને વિરુદ્ધતા દોષ બતાવ્યા પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય હેતુ કહેવો ન જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવામાં અર્થત્વદોષનો પ્રસંગ આવે છે. વળી ત્રીજી કક્ષામાં રહેલ વાદીએ જો વિરુદ્ધતાનો પરિહાર કર્યો હોય તો ચોથી કક્ષામાં રહેલ પ્રતિવાદી પણ તે પરિહારનો ઉદ્ધાર (પરિહાર) જ કરે પણ અન્ય દ્રુષણ આપી સ્વપક્ષ સિદ્ધિ ન કરે કારણ કે, તે રીતે તો વાદકથાની સમાપ્તિ થાય જ નહીં, તે આ પ્રમાણે—

‘નિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ધત્યાદિ અનુમાનમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ બતાવનાર પ્રતિવાદીએ ‘કૃતકૃત્વ’ હેતુથી અનિત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે એવો ચોક્કસ નિશ્ચય કરેલ છે, એટલા જ માટે જો પ્રતિવાદી અન્ય સાધન (હેતુ) કહેતો નથી. હવે જો એ જ પ્રતિવાદી ચોથી કક્ષામાં વાદીએ કહેલ પરિહારનો ઉદ્ધાર કેમ કરવો એનો નિશ્ચય કરે નહિ અને અન્ય પ્રકારે જો વાદીનું ખંડન કરે અને સ્વપક્ષને સાધે તો વાદી તેના પક્ષને દ્રુષિત કરે ત્યારે વળી તે પ્રતિવાદી અન્ય પ્રકારે સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે અને એ રીતે અનવસ્થા દોષ આવે છે.

(ટિ૦) તથોરિતિ પ્રૌઢતાવિજયશ્રિયોઃ । તાનેવેતિ વિરુદ્ધતામેવ । પલ્લં તૃતીયેતિ । તસ્યૈ-
વેતિ શબ્દસ્યૈવ । અસાવિતિ પ્રતિવાદી ।

§૧૨. કિન્ન, एवं चेत् प्रतिवादी विरुद्धत्वोद्भावनमुखेनाऽनित्यत्वसिद्धौ स्वीकृत-
मपि कृतकत्वं हेतुं परिहृत्य सत्त्वादिरूपं हेत्वन्तरमुरगीकुर्यात्, तदा बाष्पमि नित्यत्वसिद्धौ
तमुपात्तं परित्यज्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वादि साधनान्तरमभिदधानः कथं वार्येत ? । अनि-
वारणे तु सैवानवस्था सुस्थायेत । तदिदमिह रहस्यम्—उपक्रान्तं साधनं दूषणं वा
परित्यज्य नापरं तदुदीरयेदिति ।

§૧૩ વળી ઉક્ત પ્રકારે પ્રતિવાદીએ વિરુદ્ધત્વાદિ દોષના ઉદ્દાશાવન દ્વારા-
અનિત્યત્વની સિદ્ધિમાં ‘કૃતકત્વ’ હેતુને સ્વીકારેલ હોવા છતાં તેનો ત્યાગ કરીને
તે જો ‘સત્ત્વાદિ’ રૂપ બીજો હેતુ સ્વીકારે તો એ જ ન્યાયે વાદી પણ નિત્યત્વની
સિદ્ધિ માટે અહણુ કરેલ તે ‘કૃતકત્વ’ હેતુનો ત્યાગ કરી ‘પ્રત્યભિજ્ઞાયમાનત્વ’
વિગેરે રૂપ અન્ય હેતુને કહે તો તેને કેમ વારી શકાય ? અને જો તેને વાર-
વામાં ન આવે તો એ જ અનવસ્થા દોષ આવી જશે રહે છે, તેથી અહીં (આ
પ્રકરણમાં) કહેવાનો સાર એ છે કે, પ્રથમ સ્વીકારેલ સાધનવચન કે દ્રુષણવચ-
નનો ત્યાગ કરીને બીજાં સાધનવચન કે દ્રુષણવચનનો ઉપચાર કરવો જોઈએ નહિ.

૧૪. વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનત્ પ્રત્યક્ષેણ પક્ષબાષોદ્ભાવનેऽप्येकप्रयत्ननिर्वर्त्ये एव
परपक्षप्रतिक्षेपस्वपक्षसिद्धौ । कदाचिद् मिन्नप्रयत्ननिर्वर्त्ये एते संभवतः, तत्र चायमेव

ક્રમઃ- પ્રથમં પરપક્ષપ્રતિક્ષેપઃ, તદનુ સ્વપક્ષમિદ્ધરિતિ । યથા-નિત્યઃ શબ્દશ્ચાક્ષુષત્વાત્, પ્રમેયત્વાદ્ વા, હ્યુક્તેઽસિદ્ધત્વાનેકાન્તિકત્વામ્યાં પરપક્ષં પ્રતિક્ષિપેત્, અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્, હ્યાદિના ચ પ્રમાણેન સ્વપક્ષં સાધયેત્ ।

§૧૪ વિરુદ્ધત્વ દોષના ઉદ્ભાવનની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પક્ષની ખાધાનું ઉદ્ભાવન કરવાથી પણ પરપક્ષનું ખંડન અને સ્વપક્ષની સિદ્ધિ એ બંને કાર્યો એક જ પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે. પણ કેઈ વખત બ્યારે બિન્ન પ્રયત્નથી એ બંનેની નિષ્પત્તિ સંભવે છે ત્યારે કેમ આ પ્રમાણે છે—

પહેલાં પરપક્ષનું ખંડન કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરવી જોઈએ. જેમ કે—(નિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વાત્ પ્રમેયત્વાદ્ વા)—‘શબ્દ નિત્ય છે, ચાક્ષુષ હોવાથી કે પ્રમેય હોવાથી’ એ પ્રમાણે વાદીએ અનુમાન કહ્યા પછી પ્રતિવાદી પ્રથમ તેમાં અસિદ્ધતા અને અનકાન્તિકતા એ બંને દોષો દ્વારા પરપક્ષનું ખંડન કરે અને પછી ‘શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ ઇત્યાદિ પ્રમાણ (અનુમાન) દ્વારા સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે.

(ટિ.) પત્તે હિતિ પરપક્ષપ્રતિક્ષેપસ્વપક્ષસિદ્ધી ।

§૧૫. નનુ ન પરં નિગૃહ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધયે સાધનમભિધાનાર્હેષ્, પરાજિતેન સાર્થં વિવાદામાવાત્, ન સ્વલ્પ લોકેઽપિ કૃતાન્તવક્ત્રાન્તરસંચારિણા સહ રણો દૃષ્ટઃ શ્રુતો વેતિ । તત્ કિમિદાનીં દ્વયોર્જિગીષતોઃ કચિદેશે રાજ્યાભિષેકાય સ્વીકૃતવિમિન્નરાજબીજયો-રેકથેદન્યતરં નિહન્યાત્, તદા સ્વીકૃતં રાજબીજં ન તત્રાભિષિષ્ણેત્ ?, તદર્થમેવ હાસૌ પરં નિહતવાન્ । અકલક્રોડવ્યમ્બઘાત્—

“વિરુદ્ધં હેતુસુદ્રાવ્યં વાદિનં જયતીતરઃ ।

આમાસાન્તરસુદ્રાવ્યં પક્ષસિદ્ધિમપેક્ષતે ।૧૥” ઇતિ ।

પરપક્ષં ચ દૂષયન્ યાવતા દોષવિષયઃ પ્રતીયતે, તાવદનુવદેત્, નિરાશ્રયસ્ય દોષસ્ય પ્રત્યેતુમશક્યત્વાત્ । ન ચ સર્વં દોષવિષયમેકદૈવાઽનુવદેત્, एवं हि युगपद् दोषाभिधानस्य कर्तुमशक्यत्वात्, क्रमेण दोषवचने कार्यं ततो निर्धार्य पुनः प्रकृत-दोषविषयः प्रदर्शनाय, अप्रदर्शिते तस्मिन् दोषस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तथा च द्विरनुवादः स्यात्, तत्र च प्राक्तनं सर्वानुभाषणं व्यर्थमेव भवेदिति । अनुवादश्चा-ऽनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्ते कृतकत्वादित्यसिद्धौ हेतुः, कृतकत्वमसिद्धम्, असिद्धोऽयं हेतुस्त्विवमादिभिः प्रकारैरनेकधा संभवति ।

§૧૫ શંકા—પરનેા નિગ્રહ કયાં પછી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધન—(હેતુ-અનુમાન)નું કથન કરવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે પરાજિત સાથે

વિવાદ સંભવે નહિ. લોકમાં પણ ચમરાજના મુખમાં પ્રવેશી જનાર સાથે લોક-વાતું દેખ્યું કે સાંભળ્યું નથી.

સમાધાન—કોઈ દેશમાં રાજ્યાભિષેક માટે સ્વીકારેલ ભિન્ન-ભિન્ન જે રાજાખીજ (રાજકુમારો) પરસ્પર જિગીષુ હોય અને તેમાંથી એકે ખીજને હણી નાખ્યો હોય ત્યારે શું તે સ્વીકૃત રાજાખીજનો રાજ્યાભિષેક નથી કરાતો ? રાજ્યાભિષેક માટે તો તેણે ખીજને હણી નાખ્યો હતો, એટલે હજીવા માત્રથી સમાપ્તિ થતી નથી પણ રાજ્યાભિષેક થવો જરૂરી છે, તેમ વાદીને પરાજય આપવો એ પર્યાપ્તિ-(પૂરતું) નથી પણ ચોતાના પક્ષની સિદ્ધિ પણ કરવી પડે છે. આ વિષયમાં અકલંકે પણ કહ્યું છે કે, ‘પ્રતિવાદી વિરુદ્ધતા (દોષ) બતાવીને વાદીને છુટે છે, અને ખીજ (અસિદ્ધતાદિ) હેતુવાસે બતાવીને સ્વ-પક્ષની સિદ્ધિ પણ તેને કરવાની હોય છે’ પરપક્ષને દૂષિત કરતી વખતે એટલું કહેવાથી દોષનો વિષય પ્રતીત થાય, તેટલા અંશનો અનુવાદ કરે. કારણ કે—દોષના વિષય-આશ્રયની જાણ ન હોય તો દોષની જાણ થતી નથી. વળી પ્રતિવાદીએ એકીસાથે દોષના સમગ્ર વિષયનો અનુવાદ ન કરવો જોઈએ; કારણ કે, દોષોનું અભિધાન એકીસાથે કરવું શક્ય નથી. એટલે અનુવાદ દ્વારા દોષાભિધાન કમથી જ કરવું પડે ત્યારે પ્રથમ જે કંઈ કહ્યું હોય તેમાંથી પુનઃ નિશ્ચય કરીને જે દોષ કહેવો હોય તેનો વિષય બતાવવો પડે, કારણ કે વિષય બતાવવામાં ન આવે ત્યાં મુખી દોષ આપી શકાતો નથી. આ રીતે એક જ વિષયનો બે વાર અનુવાદ કરવો પડે અને એમ કરવાથી પ્રથમ જે સંપૂર્ણનો અનુવાદ કર્યો હોય છે તે તો નિરર્થક જ બની જાય છે અને ‘અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્’-(શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી) એમ વાદીએ કહ્યું હોય ત્યારે તેનો અનુવાદ ‘કૃતકત્વાત્’ એ હેતુ અસિદ્ધ છે. ‘કૃતકત્વ’ અસિદ્ધ છે, અથવા આ હેતુ અસિદ્ધ છે, એમ અનેક પ્રકારે સંભવે છે.

(ટિ.) તદ્યર્થમેવેતિ રાજવીઞ્ચર્થમેવ । અસ્થાપિતિ એકઃ ।

§ ૧૬. અથ દૂષણમેકમનેકં વા કીર્તયેત્, કિમત્ર તત્ત્વમ્ ? । પર્વદજિજ્ઞાસા-યમેકમેવ, તસ્માદેવ પરપક્ષપ્રતિષ્ઠેપસ્ય સિદ્ધેર્દિતીયાદિદોષાભિધાનસ્ય વૈયર્થ્યાત્, તજ્જિજ્ઞાસાયાં ચ સંયમે યાવત્ સ્ફૂર્યનેકમપિ શ્રૌદિપ્રસિદ્ધેઃ, હિત્તિ દ્રૂમઃ ।

“દૂષણં પરપક્ષસ્ય સ્વપક્ષસ્ય ચ સાધનમ્ ।

પ્રતિવાદી હયં કુર્યાદ્ મિન્નામિન્નપ્રચત્નતઃ ॥૧૥॥” હિતિ સંપ્રહલ્લોકઃ ।

§ ૧૬ શંકા—પ્રતિવાદીએ એક દૂષણ આપવું કે અનેક ? આ વિષયમાં શો સ્થિતિ છે ?

સમાધાન—સભાની જિજ્ઞાસા ન હોય તો એક જ દૂષણ આપવું. કારણ કે, તેથી પરપક્ષનું અંડન સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી બે, ત્રણ કે વધારે દૂષણોનું કથન નિરર્થક છે અને જો સભાને જિજ્ઞાસા હોય તો સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે અનેક

દ્રુષ્યો આપવાથી પ્રોઢતાની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એમ અમારું કહેવું છે. આ વિષયના સંબંધસ્થાનકમાં કહ્યું છે કે, “પરપક્ષતું દ્રુષ્ય અને સ્વપક્ષતું સાધન એ બન્ને કાર્યો પ્રતિવાદી એક કે અનેક પ્રયત્નથી કરે.

(ટિ૦) તસ્માદેવેતિ એકસ્માદેવ લોભાત્ ।

§૧૭. તૃતીયકક્ષાયાં તુ વાદી દ્વિતીયકક્ષાસ્થિતપ્રતિવાદિપ્રદર્શિતદૂષણમદૂષણં કુર્યાત્, અપ્રમાણયેષ્વ પ્રમાણમ્, અનયોરન્યતરસ્યૈવ કરણે વાદાભાસપ્રસક્તાત્ ।

§૧૭ ત્રીજી કક્ષામાં વાદી બીજી કક્ષામાં પ્રતિવાદીએ બતાવેલ દ્રુષ્યને અદ્રુષ્ય સિદ્ધ કરે, અને પ્રમાણને અપ્રમાણ સિદ્ધ કરે, આ બન્ને કાર્યોમાંથી વાદી કોઈ એક કાર્ય કરે અને બીજું ન કરે તો વાદાભાસને પ્રસંગ આવે.

(ટિ૦) તૃતીયેત્યાદિ અનયોરિતિ અદૂષણપ્રમાણયોઃ । અન્યતરસ્યેતિ એકસ્ય । પ્રથમં પ્રમાણમિતિ પૂર્વ સ્વયમજીકૃતમ્ ।

§૧૮. ઉદયનોડ્યાહ—“નાપિ પ્રતિપક્ષસાધનમનિર્વર્ત્ય પ્રથમસ્ય સાધનત્વાવસ્થિતિઃ, શક્તિપ્રતિપક્ષત્વાદિતિ, અદૂષયંસ્તુ રક્ષિતસ્વપક્ષોઽપિ ન વિજયી, ક્ષામ્યસ્તુ સ્યાદ્, વચ્ચિતપરપ્રહાર इव તમપ્રહરમાણ इति च” इति ।

§૧૮ ઉદયને પક્ષ કહ્યું છે કે—“પ્રતિપક્ષ (પ્રતિવાદી)ના સાધનતું નિરાકરણ કર્યા સિવાય (અંકન કર્યા વિના) વાદીના હેતુની સાધનતા નિશ્ચિત થતી નથી. કારણ કે, તેના વિરોધની શંકા ઊભી જ રહે છે પોતાના પક્ષની રક્ષા કર્યા છતાં પક્ષ એ પરપક્ષને દ્રુષ્ય ન આપે તો તે વિજ્યી બનતો નથી પણ પ્રશંસા પામે છે, અન્યના પ્રહારથી પોતાને રક્ષતા પણ અન્ય ઉપર પ્રહાર નહિ કરતા ચોદ્ધાની એમ.

§૧૯. ન ચ પ્રથમં પ્રમાણં દૂષિતત્વાત્ પરિત્યજ્ય પરોઢીરિતં ચ પ્રમાણં દૂષયિત્વા સ્વપક્ષમિદ્વયે પ્રમાણાન્તરમાદિયેત, કથાવિરામાભાવપ્રસક્તાદિત્યુક્તમેવ । અત एव સ્વસાધનસ્ય દૂષણાનુદારે પરસાધને વિરુદ્ધત્વોદ્ભાવનેઽપિ ન જયન્યવસ્થા, તદુદારે તુ તદુદ્ભાવનં સુતરાં વિજયાયેતિ કો નામ નાનુમન્યતે ! । સોઽયં સર્વવિજયેમ્યઃ ક્ષામ્યતે વિજયો યત્પરોડક્ષીકૃતપક્ષં પરિત્યાજ્ય સ્વપક્ષારાધનં કાર્યત્ इति વાદી તૃતીયકક્ષાયાં પ્રતિવાદિપ્રદર્શિતં દૂષણં દૂષયેત્ પૂર્વ, પ્રમાણં ચાપ્રમાણયેદિતિ ।

§૧૯ વળી પ્રતિવાદીએ દૂષિત કરેલા પોતાના પ્રથમ પ્રમાણનો પરિત્યાગ કરીને તથા પ્રતિવાદીના પ્રમાણને દૂષિત કરીને વાદીએ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે અન્ય પ્રમાણ સ્વીકરવું ન જોઈએ, કારણ કે, તેમ કરવાથી કથાનો વિરામ જ થાય નહિ, એ અમે અગાઉ કહી જ ગયા છીએ. એટલા જ માટે પોતાના સાધનના દ્રુષ્યનો ઉદાર કર્યા વિના જે વાદી પરના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વોદ્ભવતું ઉદ્ભાવન કરે તો પક્ષ તેથી જય પામતો નથી પરંતુ એ સ્વસાધનના દોષોનો

ઉદ્ધાર કરીને પરના સાધનમાં વિરુદ્ધત્વનું ઉદ્ભાવન કરે તો સારી રીતે વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે-એમ કોણ નહિ માને ? વાદીના એ વિજય સર્વશ્રેષ્ઠ છે જેમાં પ્રતિવાદીને પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરી વાદીના પક્ષની આરાધના કરવાની ફરજ પડે છે. આ રીતે ત્રીજી કક્ષામાં વાદી પ્રથમ પ્રતિવાદીએ બતાવેલ દ્વંધ્યને દ્વિતીય કરે અને પછી તેના પ્રમાણને અપ્રમાણ કરે.

(ટિ.) પરોદીરિતમિતિ પ્રતિવાદિના પ્રરુપિતમ્ । તદુચ્ચારે इति स्वज्ञापने दृषणो-
द्वारे । तदुज्ज्ञावनमिति परसाधने विरुद्धतोऽज्ञावनम् ॥૨૨॥

इति श्रीषाडुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपंचज्ञानचन्द्रविरचिते

रत्नाकरावतारिकाटिप्पनकेऽष्टमः परिच्छेदः ॥

ग्रन्थાપ્રમ્ ૬૧, બકાર ૨૮ ॥ સકલગ્રન્થાપ્રમ્ ૨૧૦૪, અ૦૧ ॥

§૨૦. एवं चतुर्थपञ्चमकक्षादावपि स्वयमेव विचारणीयम् ॥૨૨॥

§૨૦ ચોથી અને પાંચમી કક્ષા વિષે પણ આ જ રીતે પોતાની મેળે વિચારી લેવું જોઈએ.

अथ तत्त्वनिर्णिनीषुवादे कियत्कक्षं वादिप्रतिवादिभ्यां वक्तव्यमिति निर्णेतुमाहुः—
उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीषुत्वे यावत् तत्त्वनिर्णयं यावत् स्फूर्तिं च वाच्यम् ॥૨૩॥

§૧. एकः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः, परश्च परत्र, द्वौ वा परस्परम्, इत्येवं
द्वावपि यदा तत्त्वनिर्णिनीषू भवतस्तदा यावता तत्त्वस्य निर्णयो भवति, तावत् ताम्भ्यां
સ્ફૂર્તીં સત્યાં વક્તવ્યમ્, અનિર્ણયે વા યાવત્ સ્ફૂર્તિં તાવદ્ વક્તવ્યમ્ ।

હવે તત્ત્વનિર્ણિનીષુના વાદમાં વાદી પ્રતિવાદીઓએ કેટલી કક્ષા સુધી બોલવું તેના નિર્ણય—

વાદી પ્રતિવાદી બન્ને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય તો તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી અને સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું જોઈએ. ૨૩.

§૧ એક સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય અને બીજો પરત્ર તત્ત્વ-
નિર્ણિનીષુ હોય, અથવા બન્ને પરસ્પર પરત્ર તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય-એ પ્રમાણે
બ્યારે બન્ને તત્ત્વનિર્ણિનીષુ હોય ત્યારે બંન્ને સુધી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય ત્યાં
સુધી સ્ફૂર્તિ પ્રમાણે બોલવું જોઈએ, અથવા નિર્ણય થાય તેમ ન હોય તો બંન્ને
સુધી સ્ફૂર્તિ હોય ત્યાં સુધી બોલવું જોઈએ.

§૨. एवं च स्थितमेतत्—

स्वं स्वं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनदृષणैः ।

जिगीषोनिर्णिनीषोर्वा वाद एकः कक्षा भवेत् ॥૧॥

भङ्गः कथात्रयस्याऽत्र निग्रहस्थाननिर्णयः ।

શ્રીમદ્દરનાકરગ્રન્થાદ્ ધીમનૈરવધાર્યતામ્ ॥૨॥

યતઃ —

પ્રમેયરત્નકોટીમિઃ પૂર્ણો રત્નાકરો મહાન્ ।

તત્રાવતારમાત્રેણ વૃત્તેરસ્યાઃ કૃતાર્થતા ॥૩॥

કુર અને આમ એ નક્કી થયું કે—

‘પોતાપોતાના દર્શન(મત)ને આશ્રયીને સમ્યક્ સાધનવચન અને દ્રવ્યવચન વડે જિગીષુ કે તત્ત્વનિષ્ઠિનીયુને જે વાદ છે તે જ એક કથા છે. ૧

આ વિષયમાં કથાના ત્રણ પ્રકાર(વાદ, બદ્ધ, વિતંડા)નું ખંડન તથા નિઘ્રસ્થાનનો નિષ્કૃત્ય યુદ્ધિમાનોએ શ્રીમત્સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી બાણી લેવો. ૨ કારણ કે—

મહાન સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રન્થ કરોડો પ્રમેયરૂપ રત્નોથી પરિપૂર્ણ—બરપૂર છે, અને તેમાં પ્રવેશ કરાવવા માત્રથી જ આ ટીકાની સાર્થકતા (સફલતા) છે.’ ૩

§૩ પ્રમાણે ચ પ્રમેયે ચ નાલાનાં બુદ્ધિસિદ્ધયે ।

કિઞ્ચિદ્ વચનચાતુર્યવાપલાયેયમાદધે ॥૧॥

ન્યાયમાર્ગાદત્તિક્રાન્તં કિઞ્ચિદત્ર મતિભ્રમાત્ ।

યદુત્તં તાર્કિકૈઃ શોધ્યં તત્ કુર્વાણૈઃ કૃપાં મયિ ॥૨॥

આશાવાસઃસમયસમિવાં સંચયૈશ્ચીયમાને

હીનિર્વાણોચિતશુચિવચશ્ચાતુરીચિત્રમાનો ।

પ્રાજાપત્યં પ્રથયતિ તથા સિદ્ધગણે જયશ્રી-

ર્યસ્યોદ્વાહં વ્યધિત સ સદા નન્દતાદ્ દેવસૂરિઃ ॥૩॥

પ્રજ્ઞાતઃ પદવેદિમિઃ સ્ફુટદશા સંભાવિત્તાર્કિકૈઃ

કુર્વાણઃ પ્રમદાદ્ મહાકલિકથાં સિદ્ધાન્તમાર્ગધ્વગઃ ।

દુર્બાણ્કુશદેવસૂરિચરણામ્બોજદ્વયીષદ્પદઃ

શ્રીરત્નપ્રમસૂરિરુપતરપીરિતાં વ્યધાદ્ વૃત્તિકામ્ ॥૪॥

વૃત્તિઃ પઞ્ચ સહસ્રાણિ યેનેયં પરિપઠચતે ।

ભોરતી ભારતી ચાઽસ્ય પ્રસર્પન્તિ પ્રજલ્પતઃ ॥૫॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिका-

ख्यलघुटीकायां वादस्वरूपनिर्णयो नामाष्टमः परिच्छेदः । तत्समाप्तौ

च समाप्तेयं रत्नाकरावतारिकाऽख्यलघुटीका ॥

કુટ. પ્રમાણ અને પ્રમેયના વિષયમાં જે બાળ છે, તેમની સમજ (યુક્તિના વિકાસ) માટે અને તેમનામાં કાંઈક વચનની અતુરાર્થ તથા અપક્વતા આવે માટે આ ટીકાની રચના કરી છે. ૧

મતિબ્રમને કારણે કયાંક ન્યાયમાર્ગનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) કરી આ (અંથ) માં કંઈ કહ્યું હોય તો તાકિંકેા મારા ઉપર કૃપા કરી એનું સંશોધન કરે. ૨

દિગંબરેના સિદ્ધાન્તરૂપ સમિધ (લાકડા)ના સંચય (સમૂહ)થી વધી-ભાવ (વૃદ્ધિ પામતો-પુષ્ટ થતો) અને ઓનિવોણને સિદ્ધ કરવામાં ઉચિત એવા પવિત્ર વચનની આતુરી જેમાં છે એવા અગ્નિ સમક્ષ સિદ્ધરાજ જ્યારે પ્રજા-પતિ (પુરોહિત) બન્યા ત્યારે જયશ્રી તેને વરી તે દેવસૂરિ સદા પ્રસન્ન રહેા (વૃદ્ધિ પામો) એટલે કે સિદ્ધરાજ સમક્ષ સ્ત્રીમુક્તિ વિષે વાદ થયો તેમાં દિગંબરના સિદ્ધાન્તનું ખંડન કરીને પવિત્ર વચનો વડે સ્ત્રીમુક્તિની સ્થાપના કરી જેણે જયલાભ કયો તે દેવસૂરિ પ્રસન્ન રહેા. ૩

પદને બાણનાર વૈયાકરણોએ જેને (આશ્ચર્યથી) વિકસિત આંખે જોયા છે, તાકિંકેાએ જેમનું બહુમાન કયું છે, જે મહાકવિની કથાને આસાનીથી કહે છે, જે સિદ્ધાન્તના પારખામી છે અને દુર્વાદીઓને માટે અંકુશ જેવા શ્રીદેવસૂરિના ચરણક્રમમાં જે બ્રમરૂપ છે, એ અદ્યતન યુદ્ધિવાળા શ્રીરત્નપ્રભાસૂરિએ આ વૃત્તિને રચી છે. ૪

આ પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિનું જે પઠન કરે છે (જે બણે છે) તેની કાંતિ, રતિ એટલે ઉત્સાહ અને વાણી અથવા વિદ્યા બોલતી વખતે પ્રસરણ પામે છે (વિસ્તાર પામે છે.) ૫

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ નામના અંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામાં ‘વાદસ્વરૂપને નિર્ણય’ નામના આઠમા પરિચ્છેદને શ્રીરવિતાચલચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જુદા) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુજર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૧૦) આશાવાસઃ ક્ત્યાદિ પથે પ્રાજ્ઞાપત્યમિતિ પુરોહત્સભમ્ ।

સમાત્મમપરિચ્છેદવિવરણમ્ । તત્સમાપ્તૌ ચ રત્નાકરાવતારિકાપન્નિકા

સિદ્ધિષ્ઠીચમધ્યમખ્યાસામાસ ॥૬॥

શ્રીસ્થૂભમદ્રવંશે હર્ષપુરીયે કિયામિષૌ મચ્છે ।

દેવ્યા ચક્રેન્વર્ચા દત્તવરઃ ષષ્ઠપારણકી ॥૧॥

શ્રીગૂર્જરેન્દ્રકર્ણોદ્વોધિતમલભારિવિશાદવરચિહ્નદઃ ।

શ્રીભયદેવસૂરિર્નિરોહજ્વલામથિરવીપિ ॥૨॥

શ્રીદેમચન્દ્રસૂરિસ્તચ્ચિષ્ણો પ્રથલક્ષકર્તાઽમૂત ।

શ્રીગૂર્જરજયસિંહકિતિપતિનત્તલમનલિનયુગઃ ॥૩॥

મુનિચન્દ્રસૂરિ-હરિમપ્રસૂરિ-નરચન્દ્રસૂરયઃ સાર્વાઃ ।

તેષામન્વયતિલકઃ સૂરિઃ શ્રીતિલક ક્ત્યુધિતઃ ॥૪॥

तस्यास्मि प्रियशिष्योऽहं सुरिः श्रीराजशेखरः ।
 विद्वत्प्रसादतो ग्रन्थप्रचनारब्धपौरुषः ॥५॥
 सोऽहं मोहतमःस्तोमविह्वस्तजनदीपिकाम् ।
 पञ्जिकां रचयामास विनेयजनरञ्जिकाम् ॥६॥
 दोषः कश्चन योऽत्राभूत् मम प्रातिभमान्यतः ।
 दूरे कार्यः स भीमद्विः कुर्वाणैर्ममतां मयि ॥७॥
 पुष्पदन्ताविमौ दीपौ यावद् द्योतयतो जगत् ।
 तावज्जन्मादयं ग्रन्थो विद्वज्जनबल्लभः ॥८॥ ॐ॥

(टि०) दुष्टव्यन्तरवादीन्द्रसर्पदर्पाम्बुजाम्बुदः ।
 जंयाद् विजयसिंहः श्रीसाधुराकाविभुर्गुरुः ॥१॥
 तमोर्ध्वसितपस्तेजोविमलीकृतभूतलः ।
 अभूदभयदेवाख्यः सुरिस्तत्पट्टमण्डनम् ॥२॥
 श्रीचन्द्रसुरिर्भवमोहमूर्च्छाविष्वंसनोत्सिक्ततपःप्रभावः ।
 साहित्यतर्कागमपारङ्गवा श्रीदेवसुरिः सुरसारथ्यजुष्यः ॥३॥
 श्रीसाधुपूर्णिमागच्छश्रीमालतिलकप्रभः ।
 बुद्धया जितमहत्सुरिः सुरिः श्रीतिलकप्रभः ॥४॥
 कवित्वे रश्मिःप्यन्दे कविनाऽप्यजितप्रभः ।
 प्रमाणागमनिष्ठातस्ततोऽभूदजितप्रभः ॥५॥
 जयौ ततः श्रीकनकप्रभाख्यः सुरिः सदा सद्गुणबद्धलक्षः ।
 मारान्तकृत् प्रोज्ज्वलशीलभल्लः कृपाकृपाणाहृतकोपमल्लः ॥६॥
 तद्वयानलीनोऽस्तु गुणैरहीनो यक्षोभिर्भूरिगुणचन्द्रसुरिः ।
 जयाङ्कुराजी बहुभयराजोपयोजहेलिः श्रितधर्मकैलिः ॥७॥
 रत्नाकरावतारिकावरटिप्पनं तज्ज्ञानेन्दुरत्यतरणीः स्वमतिप्रवृद्धयै ।
 तच्छिष्यको रचितवान् मल्लवारिपूज्यश्रीराजशेखरगुरोश्च विदेहमाष्य ॥८॥
 श्रीराजशेखरगुरुर्मरिमानिधानं तर्कागमाम्बुधिमहार्जज्जामिलायी ।
 मद्भाष्यजातमखिलं तद्वन्द्यदोषं निर्दूषणं व्यथित सत्प्रतिभामितधीः ॥९॥
 यद्यपि किञ्चिन्मूढं ज्ञानाभावान्मया भवति रचितम् ।
 तच्छोभ्यं विबुधजनैर्मयि कुर्वाणैः कृपामुच्यैः ॥१०॥
 संवत् १४७६ वर्षे भाद्रवा वदि १० ॥ लिखितं महिराज ॥
 पं० शान्तिमूर्तियोग्यम् । लिखित्वा तस्य ॥ श्रीः ॥

१ समाप्ता संवत् विष्टपशिपिविष्टद्विष्टविष्टाकमुखशिषिरामीश्रुपरमितपरबाणौ (सं० १६३६ वर्षे) वैशाखवदि ११ भासरे रविवारे ॥ श्रीमद्बृहत्सरस्वरतरंगच्छाधोषाधीजिनभद्र-
 सुरिपदकमुदचन्द्र—श्रीजिनचन्द्रसुरिर्भूरिगुणमणिसमुद्रधीजिनसमुद्रसुरिपद्मोदयाचलचूलालंकरणहंसधी-
 जिनहंससूरिराजानां शिष्यमुख्यधीपुण्यसागरमहोपाध्यायपदपुण्डरीकचञ्चरीकेण पद्मराजमुनिना
 लिखितेयं स्ववाक्याय । श्रीमज्जसलमेरुमहादुर्गे ॥ श्रीरस्तु ॥६॥ ॐ० । २ अत्र छन्दोमग्नः ।

ટિપ્પણી

પૃ. ૧. પં. ૯. 'નયઃ' નય વિષે-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (લા. ૬. અન્થભાગા) ગા. ૨૬૫૨-૨૭૭૭; ૪૩૧૧-૪૩૨૭; તરવાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧.૬; ૧.૩૩; ન્યાયાવતારવૃત્તિ (સિદ્ધિર્ષિ) કા. ૨૮ ઇત્યાદિ જોવાં.

પૃ. ૨૯. પં. ૨૯. 'આવાંક્તાઃ' આત્મા વિષેની આવાંકની ચર્ચા માટે જુઓ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૨૦૦૩-૨૦૫૬; ૨૧૦૪-૨૧૪૨; શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય કા. ૩૦ થી; ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૩૪૧ ઇત્યાદિ.

પૃ. ૪૩. §૧૮ 'બૌદ્ધાઃ' બૌદ્ધસંમત સંતાનવાદની ચર્ચા માટે જુઓ-ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૬; અને ૩૭૫.

પૃ. ૬૨. સૂ. ૫૬. 'જૈતન્ય'--આત્માની ચર્ચા માટે જુઓ-ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૨૫૯.

પૃ. ૭૨. §૧૬. 'પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટ'--કર્મના અસ્તિત્વ વિષે અને તે પૌદ્ગલિક છે એની ચર્ચા માટે જુઓ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૨૦૬૬-૨૦૯૭; ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૮૦૯.

પૃ. ૮૦. સૂ. ૫૭. 'સિદ્ધિઃ'--મુક્તિ અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા માટે જુઓ-ન્યાયકુમુદચન્દ્ર પૃ. ૮૨૩.

પૃ. ૧૦૪. સૂ. ૧. 'વાકઃ' વાદ વિષેનું નૈયાયિકસૂત્રગત વિવેચન તેની વિવિધ ટીકાઓ સાથે અને ધર્મકીર્તિકૃત વાદન્યાય જોવાં જોઈએ. અને તે બન્નેની પ્રમેય-કમલમાર્ત'ક અને પ્રમાણ્યમીમાંસામાં જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે વિષે પ્રમાણ્ય-મીમાંસાનાં ભાષા-ટિપ્પણીમાં વિવેચન જોવું. પૃ. ૧૦૮-૧૨૪.

१. सूत्रगतविशेषनाम्नां सूची

कपिल ६. ७०, ७६
कार्षा ७. २६
जैम ६. ४३
तथामतमत ७. ३१
तपनबन्धु ६. ७६

मेकलकन्यका ६. ८४
शौद्धोदिनि ६. ७५
सुगत ६. ७४
सुमेह ७. ३३
स्याद्वादिन् ६. ४६

२. सूत्रगतपारिभाषिकशब्दानां सूची

अक्षणिकैकान्तवादी ६. ७०
अज्ञान १. ४
अज्ञाननिवृत्ति ६. ३
अज्ञानात्मक ६. २४
अत्यन्ताभाव ३. ५८, ६५
अधर्म ७. २०
अनध्यवसाय १. ९, ६. २५
अनभिमत १. ३, ४२
अनभीप्सित ६. ३८
अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेष ६. ४६
अनन्वय ६. ५९, ६६
अनात्मप्रकाशक ६. २४
अनिन्द्रियनिबन्धन २. ५
अनिराकृत ३. १४, १६
अनुगतविशिष्टाकारप्रतीति ५. २
अनुपलम्भ ३. ७
अनुपलब्धि ३. ५४, ५५, ९३
अनुमान ३. २, ६. ४०, ७१
अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ५. ४२
अनुमानाभास ६. ३७
अनुवृत्ति ३. १९
अनेकान्तात्मक ३. ३९
अनैकान्तिक ६. ४७, ५४
अन्तर्वाप्ति ३. ३७, ३८
अन्वतरासिद्ध ६. ५१, २४९
अन्वयानुपपत्ति ३. ११, २९, ६. ४८,
५२, ५४

अपर ७. १४
अपरसंग्रह ७. १९
अप्रतीत ३. १४, १५
अप्रदर्शितव्यतिरेक ६. ७०, ७८
अप्रदर्शितान्वय ६. ५९, ६७
अप्रामाण्य १. २०
अभिप्रायविशेष ७. १
अभिमत १. ३
अभिसन्धि ७. ११
अभीप्सित ३. १४, १७
अर्थ ४. ४६
अर्थक्रियासामर्थ्य ५. २
अर्थनय ७. ४४
अर्थप्रकाशकत्व ४. १९
अर्हन् २. २४
अवच्छेद्य ४. १८
अवग्रह २. ६, ७
अवधि २. २०
अवधिज्ञान २. २१
अवयव ३. २८, ५३
अवान्तरसामान्य ३. १२, ७, १९
अवाय २. ६, ९
अविरुद्ध ३. ६७
अविरुद्धानुपलब्धि ३. ९३, ९४
अविरुद्धोपलब्धि ३. ६८
अविवक्षादी ४. ५
अव्यतिरेक २. ७७, ६. ७०

अक्षयं ३. ५७
 अक्षिद्व ६. ४७, ४८
 अक्षिद्वसाधनव्यतिरेक ६. ७०
 अक्षिद्वसाधनव्यतिरेक ६. ७०
 अक्षिद्वोभयव्यतिरेक ६. ७०, ७३
 अक्षिद्वसाधनव्यतिरेक ६. ७१
 अस्पष्ट ३. १
 अस्वसंविदित ६. २९५
 आकाश ७. २०
 आगम ३. ३; ४. १; ६. ४०
 आगमनिराकृतसाधनव्यतिरेक ६. ४३
 आगमामास ६. ८३
 आत्मा ६. ४१; ७. ८, १२
 आनन्तर्य ६. २, ३
 आत ४. ४; ६. ७४
 आतवचन ४. १, २
 आर्त ६. ३९
 आलम्बन १. १८
 ह्यन्त ७. ३९, ४१
 ह्यन्तनिबन्धन २. ५
 इतरैतराभास ३. ५८, ६३
 ईहा २. ६, ८, ११
 उत्तरतर ३. ६९, ७१, ८१, ९५
 उत्तरतरानुपलब्धि ३. १०१
 उत्पलपत्रघातव्यतिरेक २. १७
 उपनय ३. ४०, ४२, ४९, ६. ८०
 उपलब्धि ३. ५४, ५५, ६७
 उपलम्ब ३. ७
 उपादानहानोपेक्षाबुद्धि ६. ५
 उभयव्यतिरेक ६. ५९, ६२
 उभयाक्षिद्व ६. ४९, ५०
 ऊर्ध्वताक्षमान्य ५. ३, ५
 ऊहा ३. ७
 ऋष्युत्त ७. २७, २८, ४९, ५०
 एवंभूत ७. २७, ४०, ५२
 एवंभूताभास ७. ४२

ऐकान्तिकपार्यवय ७. ११
 औदासीन्य ६. ४
 करण ६. १५
 कर्ता ६. १९, ७, ५
 कवलाहारवत्त्व २. २७
 कारण ३. ६९, ७०, ७९, ९५, १०४
 कारणत्वव्यवस्था ३. ७३
 कारणानुपलब्धि ३. ९९
 कार्य ३. ६९, ७८, ९५, १०४
 कार्यानुपलब्धि ३. ९८
 काल ७. २०
 केवलज्ञान १. १३; ६. ४
 केवली ८. ८
 क्रिया ६. १९, २०; ७. ५७
 क्रियाऽनाविष्ट ७. ४२
 क्रियावत्त्व ६. २०
 क्षणिकैकान्तवादी ६. ७४
 क्षायोपशमिकज्ञानशाली ८. ८
 गन्धर्वनगर ६. २८
 गुण ५. ६, ७
 गुणादि ३. ११ ८. ७
 चतुरङ्ग ८. १०
 चाक्षुषत्व ६. ५०
 चैतन्य ७. ८, १२, ५६
 जिगीषु ८. २. ३
 जीव ७. १०, २०
 ज्ञान १. २, ९८; ७. ५७
 तत्त्व ७. २२
 तत्त्वनिर्जिगीषु ८. २, ४, २३
 तथोपपत्ति ३. २९, ३०
 तदाकार ४. ४७
 तदुपपत्ति ४. ४७
 तर्क ३. २, ७, ३४
 तर्काभास ६. ३५
 तिर्यगूर्ध्वताक्षमान्य ३. ५
 तिर्यग्लामान्य ५. ३. ४

तीर्थकर ४. ७
त्रिकक्षण ३. १२
सूरीय २. ७; २५
दृष्टण ८. ३
दृष्टान्त ३. ४२, ४३
दृष्टान्तवचन ३. ३३
दृष्टान्ताभास ६. ५८, ६९
द्रव्य ७. ९, २२, २४
द्रव्यात्त्व ७. १९, २२
द्रव्यत्वाभेद ७. २०
द्रव्यापलापी ७. ३०
द्रव्यार्थिक ७. ५
धर्म ३. १८; ७. ७. ८, ११, २०
धर्मिन् ७. ७,
धर्मी ३. २०; ७. ९
धारणा २. ६, १०
नय १. १, ७. १, ४६
नयवाक्य ७. ५३
नवाभास ७. २
निगमन ३. ४०, ४२, ५१; ६. ८०
निराकृत ६. ३८
निराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४०
निरुक्तिभेद ७. ३६
निर्णीतविषयवृत्तिक ६. ५५, ५६,
निर्दोष २. २५
निर्दोषत्व २. २४
निर्विकल्पक ६. २४, ७३,
निषेधकल्पना ४. १६
नैगम ७. ६, ४७
नैगमाभास ७. ११ ३. १०
पक्ष ३. २०
पक्षप्रयोग ३. २४
पक्षाभास ६. ३७, ३८
पद ४. १०
पर ७. १४
परसंभ्र ७. १५

परामर्श ७. १३
परानवभासकज्ञान ६. २५
परार्थ ३. २३, २६
परिणामी ६. ५०, ७. ५६
पर्याय ५. ६. ७. २४
पर्यायमात्र ७. २८
पर्यायवद् ७. ९
पर्यायसब्द ७. ३६
पर्यायार्थिक ७. ५, ३७
पारमार्थिक २. ४, १८. ६. २२, ४४
पारमार्थिकप्रत्यक्ष ६. २९.
पारम्पर्य ६. २, ४
पुद्गल ७. २०
पुरन्दर ७. ३९, ४१
पूर्वचर ३. ६९, ७१. ८०, ९५
पूर्वचरानुपलब्धि ३. १००
पौद्गलिक ४. ९
पौद्गलिकादृष्टवान् ७. ५३
प्रतिनियत ४. ४६
प्रतिपक्षप्रतिषेध ८. १७
प्रतिबन्ध ३. ४३
प्रतिबन्धकापगम ४. ४६
प्रतिभात १. १८
प्रतिवादी ८. १५, १६
प्रतिषेध ३. ५७
प्रतीत ६. ३७
प्रतीतसाध्यधर्मविशेषण ६. ३९
प्रत्यक्ष २. २, ३. २६; ६. ४०
प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४१
प्रत्यभिज्ञान ३. २, ५; ६. ५२
प्रत्यभिज्ञानाभास ६. ३६ २, २३९
प्रत्यारम्भक ८. ९, १६
प्रत्यक्षामात्र ३. ५८, ६१
प्रमाण १. १, २, ३; ६. १५, २३, २४;
७. ५४
प्रमाणत्व १. ७

प्रमाणप्रमेयव्यवहार ६. ४४
 प्रमाणफलव्यवहार ६. २१, २२
 प्रमाणाऽविरोधिकात्म्य २. २५
 प्रमाणा ६. १७; ७. ५५
 प्रमेयपरिच्छेदकप्रमाण ६. ४५
 प्रत्यक्षानन्तरीयकत्व ३. ७७
 परमार्थतः ६. २१
 परोक्ष ३. १
 प्रसिद्धि ३. २१
 प्रागभाष ३. ५८, ६१
 प्रामाण्य १. ४, १९
 प्रारम्भक ८. २, १६,
 फल २, २२७; ६. १, ३, ४, १६;
 ७. ५४
 बलिभ्यासि ३. ३७, ३८
 ज्ञानः पर्यायज्ञान २. २०, २२
 मरण ६. ५१
 श्वाश्वार्थश्रियायत्व ४. १२.
 युगपद्विधिविधिवककठना ४. १८
 हजनिमोजन ६. ४३
 लोक ६. ४०
 लोकनिराकृतसाम्यधर्मविशेषण ६, ४४
 लोकोत्तर ४. ६, ७
 लौकिक ४. ६, ७
 वक्तृ २. ७७; ६. ५७
 वचन ४. ८
 वर्ण ४. ९
 वस्तु ३. ३९; ५. १; ७. ९
 वाक्य ४. १०
 वाच्यत्व ७. ४०
 वाद ८. १
 वादी ८. १५. १६,
 विकल २, १९, २
 विकलादेश ४. ४५
 विकलादेशस्वभाव ४. ४ २, १६७
 विकल्पतः ३. २१

विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोध ६. ५१
 विधि ३. ५६
 विधिविकल्पना २. १५५ ४, १५
 विपरीतव्यतिरेक ६. ७. ७९
 विपरीतान्वय ६. ५९. ६८
 विपर्यय १. ९. १०; ६. २५
 विरुद्ध ३. ६७, १०४; ६. ४७, ५२
 विरुद्धकारणानुपलब्धि ३, १८६,
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ८९
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८
 विरुद्धपूर्वचरोलब्धि ३, ९०
 विरुद्धव्यापकानुपलब्धि ३. १०८
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धि ३. ८७
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि ३. १०९
 विरुद्धसहचरोपलब्धि ३. ९२
 विरुद्धस्वभावानुपलब्धि ३. १०७
 विरुद्धानुपलब्धि ३. ९३, १०३
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि ३. ९१
 विरुद्धोपलब्धि ३. ८३
 विशेष ५. ६. २, २१०. ३००
 विश्व ७. १६
 विषय ५. १
 विषयाभाष ६. ८६
 वीतराग ६. ७६ ७७
 वेदन ३, ३
 वैधर्म्य ३. ४४; ६. ६९
 वैधर्म्यहृष्टान्त ३, ४७
 व्यवसाय १. ७, १७
 व्यवहार ३. ७ ७, ६ २३, ४८
 व्यवहाराभाष ७. २५
 व्यापक ३. ९५, १०४
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७
 व्याप्ति ६, ३५
 व्याप्य ३. ६९
 शक ७. ३९, ४१
 शब्द ४. ११, ६, ५०; ७, २७, ३९,
 ४०, ५०, ५१

शब्दनय ७, ४४
 शिष्यादि ८, ६
 शुद्धद्रव्य ७, १५
 श्रुतास्त्वप्रमाण ७, १
 श्रुतकलनात्मक ३, ५
 संख्याऽऽभास ६, ८५
 समहनय ७, ६, १३, २३, ४७
 संहिम्बविष क्षत्रुलिक ६, ५५, ५७
 संवेदन ३, ७
 संवृति ६, २१
 संशय १, ९, २, ११, ६, २५
 संस्कारप्रबोध ३, ३
 सन्दिग्धसाधनधर्मा ६, ५९, ६४
 सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक ६, ७०, ७५
 सन्दिग्धसाध्यधर्मा ६, ५९, ६३
 सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक ६, ७०
 सन्दिग्धोभयधर्मा ६, ५९, ६५
 सन्दिग्धोभयव्यतिरेक ६, ७०, ७६
 सन्निकर्ष १, ४
 सन्निकर्षादि ६, २५
 सन्मात्र ७, १५
 सन्मात्रगोचर ७, ४७
 सकल २, १९, २३
 सकलादेश ४, ४४
 सकलादेशस्वभाव ४, ३
 सत् ७, ८, २४
 सत्ता ७, १८
 सत्ताऽद्वैत ७, १७
 सत्तामात्रगोचर २, ७
 सत्त्वा ३, ३९; ७, १२
 सर्वज्ञ ३, ५६
 सर्वविशेष ७, १६
 सततज्ञी ४, १३, १४, ३५, ३८, ४३;
 ७, ५३,
 समापत्ति ८, १५, २०
 सम्भ ८, १५, १८

समभिरुह ७, २७, ३६, ५१
 समय ४, ११
 समर्थन ३, ४१
 समारोप १, ७, ८; ६, २४
 सर्वज्ञ ६, ५७, ७४
 सर्वज्ञत्व २, २७
 सर्ववैकान्तोऽनेकान्त ३, ८५
 सविकल्पक ६, ७३
 सहचर ३, ६९, ७६, ८२, ९५, १०४
 सहचरानुपलब्धि ३, १०२
 सांख्यवहारिक २, ४
 सांख्यवहारिकप्रत्यक्ष ६, २७
 साक्षाद् भोक्ता ७, ५६
 साधक ६, १९
 साधकतमत्वानुपपत्ति १, ४
 साधन ६, १५; ८, ३
 साधनदूषणवचन ८, १
 साधनधर्मविकल ६, ५९, ६१
 साधर्म्य ३, ४४; ६, ५८
 साधर्म्यदृष्टान्त ३, ४५
 साम्य ३, १४, १८; ६, १६
 साध्यधर्मविकल ६, ५९; २, २९१
 साध्या ६, १९
 सामान्य ५, ३, ६, ८६; ५, ३
 सामान्य-विशेषाद्यनेकान्तात्मक ५, १
 सामान्याकारविशिष्ट २, ७
 सिद्धसाधनव्यतिरेक ६, ७०
 सिद्धि ७, ५७
 सुखविवर्त ७, २५
 स्पष्ट २, २
 स्पष्टत्व २, ३
 स्मरण ३, २, ३
 स्मरणाभास ६, ३१
 स्वदेहपरिमाण ७, ५२
 स्वपक्षस्थान ८, १७
 स्वपरव्यवसायि १, २
 स्वपरव्यवसितिक्रिया ६, १७

स्वभाव ३. १५, १०४
 स्वभावविरुद्धोपलब्धि ३. ८४
 स्वभावानुपलब्धि ३. ९६
 स्वभावावभासक ६. २४
 स्वकृपाभास ६. २४
 स्ववचन ६. ४०
 स्ववचनमिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ६. ४५

स्वस्वभावव्यवच्छेद ३. ६३
 स्वाभाविकसामर्थ्य ४, ११
 स्वार्थ ३. ११
 स्वार्थव्यवहित १. ४
 हेतु ३. ११, ५४, ७०
 हेतुप्रयोग ३. २९
 हेत्वामास ३. १३, ६. ४७

रत्नाञ्जलिगतविशेषनाम्ना सूची

अकलङ्क ३. १३१, १३९
 अक्षपाद १. ८, १३४; ३. ३१
 अद्वैतवाद ३. १२.
 अर्चन १. २७
 आक्षपाद २. १३८, ३००
 आत्माद्वैत ३. ७२
 आर्हत १. ३७. २. २४२
 उदयन ३. १३७, १४१
 ऋग् २. ९१
 कणमक्ष १. ८, १३४
 कणमुज्ज्वल २. ३००
 कण्व २. ९७
 कमकाचक ३. १७
 कपिल १. ८
 कर्णाट १. १६१
 कश्मीर २. २, १२०
 काणाद २. ८१
 कान्यकुब्ज २१. ५५
 कापिल १. ३१ २. ४८, ३, ८०
 काण्डासुर १. ९७
 काष्ठाम्बर ३. ८०
 कुमारसम्भव २. ९२
 क्षणिकवादी २. ११५
 क्षपणक १. १११
 गौड ३. ११२
 गण्डक ३. १००
 गरक १. ११

चारिक १. १२५; २. २८, ३००; ३. १५
 जयन्त २. १२४
 जिनमद्रगणि क्षमाध्रमणमिश्र ३. ७५
 जैन १. ३७, ३८, १०६; २. ९७, १२८,
 १३२, १६७, २४४, २५०, २५३,
 २७१, २७३. ३. ६७
 जैनमत १. १४७
 जैमिनी १. ११०; २. १०१, १५२
 ज्ञानाद्वैतवादी १. ३१
 तथागत १. ८; ३. १७
 ताथागत १. १३४; २. २०, १५०
 तित्तिरि २. ९७
 दिक्पट ३. ९३
 दिगम्बर १. १, ९
 दिग्नाग १. ३९
 देवघुरि १. १, ४, ३. १४. ३
 द्विविध ३. ११२
 धर्मकीर्ति २. २४, ३९
 धर्मोत्तर १. १६
 धार्तराष्ट्र २. ९२
 मालिकैरद्वीपवासी २. १०, ८१, १९५
 नास्तिक २. ८९
 नास्तिकमत १. ८
 नैयायिक १. ३१, १२६; १. ९, ४८,
 १२२, २८३ ३०१; ३. १०, ५३, ८१
 नैरात्म्यदर्शन ३. ५०
 न्यायकन्दली १. १७७

न्यायभाष्य ३. १०५
 न्यायभूषण १. १७७
 पाटलिपुत्र २. १५५
 प्रज्ञाकर २. ६४
 प्रभाकर १. ८, १०३; २. १११, ३००
 प्रमाणनयनएवालोच १. ४
 प्रसन्नचन्द्रज्योति ३. ९७
 प्रभाकर १. ७२; २. ३९, ४९
 बृहद्ब्रह्मसिद्धि १. १२. ७२
 बृहत्सपति १. ८
 बौद्ध १. १. १५५; २. ३५, ३०१. ३,
 ४३, १३५
 ब्रह्म २. १२१, १९०
 ब्रह्मवादी ३. ८०
 ब्रह्मद्वैतवादी २. १९०
 भट्ट १. ८, १००, ११४, १२८; २.
 १११, ३००
 भाट्ट २. ४८
 भिक्षु १. ५०; २. १५, ६०
 भद्र २. ९७
 महाराष्ट्र २. ९२
 महावीर १. ७
 माध्यमिक २. ९७
 भीमासक १. ३१. १०५ १०१, १२६, १३४;
 २. १२, २५१; ३. १३५
 बल्लु २. ९१
 बौध् १. ३१, ४४, १०५; २. ३, ३२, ३३,
 ३४, ३९, ११८, १२८, १७७, २१२.
 २७३; ३. ८०
 रत्नप्रभसुरि ३. १४३
 रत्नाकर १. १५०; ३. १४२. १४३
 रत्नाकरावतारिका १. ४
 रामट १. २८
 रावण २. ६६
 काट १. १६१

लोकावत २. ८९; ३. ४३
 वर्धमान १. १९१. १९२
 विष्णु २. १२१
 वेद २. ९७
 वेदान्त ३. ८४
 वैशेषिक २. ४८, ३००; ३. १०
 शङ्कर १. १७७
 शाक १, ३२. १५३; २. १४
 शङ्करचर्या २. ६२, ६६
 शिक्षासूत्र ३. १२८
 शिव ३. ८४
 शिवराज्य १. २३८
 शून्यवादिन् १. ७६
 शौचोदन १. ३७; २. २९६
 शौचीकमिश्रित २. १९२
 श्रीधर १. १७७
 श्रीपूज्य १. ७
 श्वेतवास १. १०
 श्वेताम्बर १. १०
 श्रद्धा २. २६५
 सत्ताद्वैतवादी २. ३०१
 शाक्य १. १३४; २. २४८, २५०, २७१,
 २७५ ३००. ३. १२
 साम २ ९३
 सितपट ३ १८७
 सिद्धराज ३. १४३
 सुगत १. ८; २. ३००
 सुराष्ट्र २. ९२
 सौगत १. ८८; २. ३२ ३३, ३९, ४८, ६१,
 १२२, १४२, १४८, १८७, २२२,
 २३४, २७७, २८१, २८७, ३००,
 ३०१, ३, ८०, ८१, ८६
 स्थूलाद्वैतवाद १. ८२
 स्वाध्यायरत्नाकर १. ४; १८७. २. १४०
 स्वाध्यादी २. १३९, १६५, २३५, २७१ ३
 हम्मीर २. ११५

४. रत्नाञ्जलिगतपारिभाषिकशब्दानां सूची

अकिञ्चित्कर २. २८८, २८९

अक्षयिक २. ३००

अप्रवाद ३. १२३

अज्ञानात्मक २. २३७

अचेतनज्ञानवादी १. ३१

अणुरूप १. ७७

अतीन्द्रिय २. १२३

अतीन्द्रियशक्ति २. १२४

अत्यन्ताभाव १. १८५; २. १२८, २६८

अदृग्बद्धमन्याय १. ३०

अदृष्ट ३. ७२, ७७, ७९, ८०, ८१

अद्वैतकारण ३. ७५

अद्वैतप्रवाद १. १४१

अद्वैतवाद ३. १२

अधिकरण ३. ८४

अधिगति २. २३१

अप्यवसान १. ५९

अनन्ताशात्मक ३. ५

अनधिगतार्थाधिगन्तु १. ३५

अनभ्यवसाय १. ३१, ७५, ७६; ३. १३३

अनभिमत १. ४२

अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषण २. २४१

अनभ्यास २. ८३

अनभ्यासदक्षा १. ११०

अनर्थ २. १४९

अनर्थजत्व २. ३

अनवस्था १. ६२; ३. ७४

अनप्यवर २. २०३

अनात्मप्रकाशक २. २३७

अनादिनिघनत्व १. २०४

अनित्यत्वैकान्त २. १४८

अनिन्द्रिय १. १३४

अनिर्वचनीय १. ९७

अनिवार्यविकारारम्भक ३. ३२

अनिर्वाच्यता १. ९५

अनिर्वाच्यत्व १. ९३

अनुगतज्ञान २. १८२

अनुगताकार २. १८५

अनुगताकारप्रतिपत्ति २. १८७

अनुगताकारप्रत्यय २. १८७

अनुगमव्यावृत्ति १. २४

अनुद्भूत १. १३८

अनुद्भूतत्व २. ११८

अनुपलब्धि २. ७५

अनुपलम्भ १. १२७, २. २२, ४६, १८१

अनुभव २. ८

अनुभविता ३. ६०

अनुभूयमान २. ५

अनुमान १. ५७, ७२, १२५; २. ५, २७,

२८, ८१, १२९, ३००; ३. २८, ४२

अनुमाचनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. ४९

अनुमानप्रमाणस्थापन २. ८०

अनुमानाभास २. २४१, २९९

अनुमानिक्य २. १४६

अनुवर्तन २. २१९

अनुवाद ३. १३९

अनुवृत्तस्वभाव २. १८५

अनुवृत्ताकारप्रत्यय २. १८७

अनेकान्त १. २९, २. ७९

अनेकान्तत्व १. १९९

अनेकान्तवाद १. ४

अनेकान्तसमुद्घोष २. १४३

अनेकान्तात्मक २. ७९

अनेकान्तात्मकवस्तु २. १८५

अनैकान्तिक १, ४०; २. २८८

अनैकान्तिकत्व ३. १३५

अनैकान्तिकस्वरूप २. २८१

अनौपाधिकसम्बन्ध २. ३४

अन्त २. ७९
 अन्तराय १. २११
 अन्तर्व्याप्ति २. ५२
 अन्यसंयोग ३. ६५
 अन्वभुजङ्गरन्प्रगमवत् १. ३४
 अन्यतरासिद्ध २. २५८, २७०, २७१
 अन्यथाक्यात् १. ९७
 अन्यथानुपपत्ति २. ३१, ४९, २८८
 अन्यव्यावृत्ति २. १४८, १८७
 अन्यव्यावृत्तिस्वरूप २. १८८
 अन्याऽपौह १. ५९
 अन्वय २. २२, ६५, ६६
 अन्वयव्यतिरेक २. १२४
 अन्वयव्याप्ति २. २६
 अप ३. २७
 अपकारिन् १. ८
 अपरसंग्रह ३. १२
 अपरसंग्रहभास ३. १३
 अपरसंग्रहभासनिर्दर्शन ३. १४
 अरासृष्टविषयोक्त ३. १२९
 अपवर्ग ३. ८४, ८८
 अपायापगमातिष्ठय १. ३, ८
 अपेक्षा २. २१३
 अपोह २. १४२, १४३, १४४
 अपोहमात्रगोचरता १. ८
 अपौरुषेय १. १९६; २. १०१
 अपौरुषेयत्व २. ८९
 अपौरुषेयी २. ९६
 अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपता १. १७३
 अप्रतिष्ठात २. ११८
 अप्रतिबद्धसामर्थ्य २. ६१
 अप्रदक्षितव्यतिरेक २. २९४, २९७
 अप्रयोजक १. १०६; २. २८४
 अप्रसिद्धविशेषण २. २४८
 अप्रसिद्धविशेष्य २. २४८
 अप्रसिद्धोभय २. २४८

अप्राप्यकारी १. १३४
 अप्रामाण्य १. १०९, ११०, ११२, ११५
 अबाधितविषय २. ३२
 अबाधितविषयत्व २. ३२
 अभाव १. १२५, १३०, १६८; २. १२८
 १२९, १३२, १३७
 अभावनिवृत्ति २. २९२
 अभावप्रमाण १. १३०; २. १२
 अभावरूप १. १९७
 अभिधेय १. १५
 अभिप्राय ३. ५
 अभिमत १. ४२
 अभिव्यक्ति २. १०५; ३. २८
 अभिसन्धि ३. १०
 अभेद २. २१२
 अभेदवृत्ति २. १६९, १७१
 अभ्यासदशा १. ११०; २. ८३
 अभ्यासप्रकरणानुद्धिपाठवार्थित्व १. ५४
 अयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजन २. १५५
 अर्थ १. ७६, ८९; २. १६९, १७०, १७२,
 १७३, ३. ११५
 अर्थकारित्व २, १४२
 अर्थक्रिया १. ७८; २. २०१
 अर्थक्रियाकारित्व २. १९२
 अर्थक्रियाकारित्वप्रतीति २. १९२
 अर्थक्रियाकारित्वभाव २. १४२
 अर्थक्रियाज्ञान १. १९
 अर्थक्रियासंवाद २. ३०
 अर्थज्ञप्ति १. १०४
 अर्थदर्शन १. १०४
 अर्थदृष्टि १. १०४
 अर्थनिश्चित १. ४४
 अर्थप्रकाशकत्व २. १५१
 अर्थप्रतीति २. १४६
 अर्थप्रसायकत्व २. ८५

अर्थप्रधान ३. २२
 अर्थप्राकट्य १. १०३
 अर्थसमारोप २. १४९
 अर्थाकारत्व २. १७४
 अर्थान्तर ३. १२९
 अर्थाध्यवसाय २. १४९
 अर्थापत्ति १. १२०, १२५, १२७, १९६,
 २. १०४, ११३, ३००
 अर्थोपलब्धि १. ४४
 अर्थोपलब्धिहेतु १. ३२
 अर्थोपलब्धिहेतुत्व २. ७
 अहं १. १९८, १९९
 अल्पविषय ३. २३
 अवकार २. १५५
 अवकल्प २. १५९
 अवग्रह १. १६०
 अवधारण २. १५५
 अवधि ३. १११
 अवधिज्ञान १. १६६
 अवधमाभास २. २३८
 अवयवानुपलब्धि २. ११८, १२०
 अवयवी १. ४७, ८५, ९१, २०२
 अवस्तु २. १३०; ३. ४
 अवस्तुनिर्भास २. २५
 अवस्था २. २७५
 अवान्तरसामान्य ३. १२
 अवाय १. १६०, १६१
 अविद्या १. ९५
 अविद्यास्वरूप ३. ८०
 अविद्याभाव २. २०, ५४, २४०
 अविरति ३. ८९
 अविसंवादक १. ५७
 अविवक्षणा १. ८४, १७३; २. १०४, २०४
 अविसंवादकत्व १. ५७
 अव्यतिरेक २. २००
 अव्यक्त २. १८१

अवस्तुक्याति १. ६५, ९३
 अवस्तुप्रतिपक्ष २. ३३
 अवस्तुप्रतिपक्षत्व २. ३२
 अवस्तव २. २२१
 अवसद्विलक्षण १. ९५
 अवसमर्थ २. १९७
 अवसिद्ध २. २८८
 अवसिद्धता १. ३८
 अवसिद्धि १. ४४
 अवस्ति २. १५७
 अवस्त्वैवदितज्ञान २. २३७
 अहंकार ३. ६१, ६२
 अहंकारास्पद ३. ६१
 अहंकार १. ९२
 आगम १. १२५, १३१; २. ८१, ८७,
 ३००, ३. ४३
 आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२, २४६
 आगमाभास २. २९९
 आत्मग्रह ३. ५०
 आत्मद्रव्य ३. १६
 आत्मप्रतीति ३. ३९
 आत्मबहुत्व ३. ६३
 आत्मब्रह्म १. ९३
 आत्मरूप २. १६९, १७०
 आत्मवत् ३. ५४
 आत्मत्वजाति ३. ५५
 आत्मविशेषगुण ३. ८४
 आत्मसिद्धि ३. ३३, ३६
 आत्मा १. २०४; २. २४३; ३. २७,
 ३७, ४०, ४१, ४२, ४३, ५१,
 ५२, ५५, ५७, ५८, ६५, ६७,
 ६८, ६९, ७१, ८०, ८४, ९३
 आत्माऽद्वैत ३. ७३
 आदिवाक्य १. २४, २७
 आदिवाक्यात् १. १६
 आदिश्रवणस्यनुमान १. ११५

आद्यकर्म ३. ६५
 आचार २. १६९
 आत २. ८७
 आतवचनात्मक २. ८१
 आतशब्द २. १४६
 आतस्वरूप २. ८७
 आतो २. ८७
 आतोक्त २. १४६
 आर्थिका ३. ९६
 आर्हत १. ३७, १२५, २. २४३; २७३
 आलम्बन १. ७१
 आलोक १. १६९
 आश्रयसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध २. २५४, २६९
 आश्रयासिद्ध २. १२९, २५३, २६१
 आश्रयासिद्धिव्यधिकरण १. ३८
 आश्रयकदेशसन्दिग्ध २. २५५
 आश्रयैकदेशसंदिग्धवृत्त्यसिद्ध २. २७०
 आश्रयैकदेशासिद्ध २. २५३, २६८
 इन्द्र ३. १९
 इन्द्रिय १. ३२, १३४; ३. २७
 इन्द्रियज्ञान १. १३४
 इन्द्रियनिबन्धन १. १३४
 इन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्ष १. १६०
 इतरेतराभाव १. १८५
 इतरेतराश्रय १. ८२
 इदंप्रत्यय ३. ५३
 ईश्वरज्ञान १. १०५, १०६
 ईहा १. १६०, १६१, १६२
 उपप्रथामयीक २. ६१
 उत्तम्भकर्मणि २. १३६
 उत्तरचरानुपलब्धि २. ७६
 उत्तरचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 उत्तरवाद ३. १२३
 उत्तेजित १. १४१
 उत्पत्त्यादि २. २१९
 उत्पलपत्रक्षतव्यतिमेदवत् १. १०८

उत्पाद २. २०७, २१९
 उत्पाद-विनाश-प्रौढ्य २. २१९
 उत्पादव्ययप्रौढ्य ३. ८६
 उत्पादव्ययप्रौढ्यात्मकत्व २. २१७
 उत्पादहेतु २. २०७
 उत्पादादि २. २१९
 उद्देश १. ६४
 उपकरण ३. ९४
 उपकार २. १६९, १७०, १८२, १९२, २१३
 उपक्रिय २. १७१
 उपनय २. ४८, ६८
 उपनयनिगमनाभास २. २९८
 उपनायाभास २. २९८
 उपमर्द १. ६९
 उपमान १. १२५, १२६, १९६; २. ९,
 १०, ११, ८०
 उपयोगस्त्वभाव ३. ५३
 उपयोगात्मक ३. ५७
 उपलब्धिलक्षणप्राप्त २. १८०
 उपसर्गमेद ३. १७
 उपादानकारण ३. ३३, ३४
 उपादानभाव ३. ३५
 उपादानलक्षण ३. ३५
 उपादानोपादेय ३. ३४
 उपादानहानोपेक्षावृद्धि ३. २६
 उपादेय १. ४२
 उपाधि १. १०६; २. ३४, २८३
 उपेक्षणय १. ४२
 उभयासिद्ध २. ९६, २५८
 ऊर्ध्वतासामान्य २. ८, १८६, १८७, १९१
 २०९, ३. ७
 कर्मिषद् ३. ८४
 कह २. २०
 अञ्जुस्य ३. २३, २४
 अञ्जुस्यभास ३. १६
 यककारणत्व २. १४९

एकव ३. ११	कल्पनाशिल्पिनिर्मित २. २३५
एकदेश १, ३	कलाहारवत् १. २११
एकैशासिद्ध २. २५६	कषाय ३. ८९
एकप्रत्यवशमैरूपविकल्प २. १४२	काकदन्तपरीक्षा १. २७
एकवत्त्वात्मन् २. १६९	काया ३. ३०
एकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादी १. ३१	कायाकारणपरिणत ३. २८
एकान्तनिरन्धय २. ७७	कारकमेद ३. १७
एकान्तस्वभाव २. ७९	कारवत् १. १४९, १५०; २. १२४
एकान्तानित्यत्व २. २७७	कारकसाकल्य १. ४४
एकीकरण १. ६०	कारण २. ६१, ६४, २००
एवंभूत ३. २५	कारणगुणज्ञान १. १११
एवंभूतनय ३. २०, २२	कारणविरुद्धकार्योपलब्धि २. ७४
ऐकान्तिकपार्यव्यय ३. १०	कारणविरुद्धोपलब्धि २. ७४
ऐक्य १. १६२	कारणानुपलब्धि २. ७६
ऐक्यगृही १. १५	कारणाऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०
ऐतिह्य १. १२५	कार्य २. ४६, ७६, ९३, २००
ऐन्द्रिय १. ५०	कार्यकरणभाव २. ३६, ६४, ६५, ६६, १२५, १४२, १५०, २०४
औदारिकक्षरीर १. २१२	कार्यकार्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ७०
औदासीन्य २. २२७	कार्यत्व ३. ६६, ६९
औपाधिक ३. ६२	कार्यविरुद्धोपलब्धि २. ७४
औपाधिकत्व ३. ६१	कार्यव्यापकानुपलब्धि २. ७७
कण्टकोद्धार ३. १३१	कार्यानुपलब्धि २. ७६
कथंचित्तादात्म्यलक्षण २. १६९	कार्याऽविरुद्धोपलब्धि २. ६०, ६९
कथञ्चिदात्म्यपरिणाम ३. ५५	काल २. ९८, १६८, १७१
कथञ्चिद्विन्नममिन्न ३. २६	कालक्रम २. २०१
कथञ्चिद्भेदेदित्यादित्यत्वपक्ष १. २४	कालत्व २. ९१
कथा ३. १२३, १४२	कालमेद ३. १७
करणत्व १. ४४	कालात्ययापदिष्ट १. १०६; २. २८९
करपल्लवी १. ८७, ८८	कालादि २. १६७, १६८
कर्ता ३. ५२, ६०	कालावस्थितिवाद २. १९२
कर्तृत्व ३. ६०, ६२	काष्ठाम्बर ३. ८०
कर्तृस्मरण २. ९१, ९६	कूटाकूटकार्षापण २. ८१
कर्म १. २९४; ३. ४९, ७४, ७९, ८१	कूटस्थनित्य ३. ५३, ५९
कर्मबाधना. ३. ४५	कृतक्षौरनक्षत्रपरीक्षा १. ५८
कर्माधिपति ३. ३३	कृताभ्यागमकृतप्रणाश ३. ४९
कल्पनाऽऽरोपित ३. १५	

केवलज्ञान १. १८८; ३. १११
 केवलान्वय २. ३९
 केवलावरण १. २११
 केवली १. २११; २. २१६; ३. ७३ ११२,
 ११८
 कोषापानप्रत्यायनीय १ ५१
 कौटस्थ्य ३, ५९
 क्रम २ १६८, १९७, २०१
 क्रममाची ३ ६, १४
 क्रिया २. २३२ ३. ८०, ८२, ८३
 क्रियाऽनाविष्ट ३. २२
 क्रियाविरोध १. १००
 क्रियाशब्द ३. २०
 क्रियैकान्ता ३. ८२
 क्लिष्ट ३. १२९
 क्षणक्षयस्वर्गप्रपणशक्ति १. ५१, ५८
 क्षणक्षयैकान्तप्रसाधन २. २०३
 क्षणपरम्परा ३. ४६
 क्षणभङ्गुरता १. ७८
 क्षणभङ्ग २. १५
 क्षणिक २. १९२
 क्षणिकता २. २४८
 क्षणिकत्व २. २००
 क्षणिकैकान्त २. २००, २०१
 क्षय २. १७३
 क्षयोपशम २. १७३
 क्षायोपशमिकज्ञानशाली ३. ११२
 क्षेत्रलक्षण २. १६९
 खण्डन ३. ७१
 खण्डपरशुः १, १०६
 खगनगुणत्व २ ११८ १२०
 गन्धहृति २. १६०
 गमकत्व २. ३६
 गमकहेतु २. ३९
 गुण १. ४५, ११०, ११५, १६६; २.
 १७०, २११; ३. ६, ८१

गुणप्रत्यय १. १६६
 गुणाख्यविशेष २. १८५
 गुणार्थिक ३. ६
 गुणास्त २. २१२
 गुणितेश २. १६९, १७०, १७१
 गुरु १. १४५
 गुर्वध्ययनपूर्वक २. ९७
 गृहित ३. ५८
 गृह्णन् ३. ९४
 गोचर २. १७७
 गोषाब्दत्व २. ११५
 ग्रहण १. ७२
 छात्र १. १५६
 छात्रक १. १११
 चक्षुः १. १३४, १३६, १५२
 चक्षुष १. ४७
 चतुरङ्ग ३. ११५
 चरमशरीरी ३. ९७
 चित्रकार २. १९०
 चित्रज्ञान १. २९
 चित्रैकज्ञानवत् २. २०९
 चेत १. १४५
 चेतन ३. ५७
 चेतनक्रिया १. २१४
 चेतना ३. ३७
 चेतनासमवाय ३. ५७
 चेतनत्व ३. ५३
 चैतन्य ३. ९८, ३०, ३१, ३३, ३७, ५२
 चैतन्यसमवाय ३. ५३
 चैतन्यस्वरूप ३. ५२, ५७
 चैतन्यात्म्य ३. ८
 चौरशब्द २. १४०
 छन्द २. १०१, १०३
 छाया १. १६७, १८७; २. ६२
 खड्ग १. १०६
 जय ३. ११०

अयघोषणा ३. ११०
 अयपराजय ३. ११५
 आतिशब्द ३. २०
 आतिस्मृति २. ९१
 आत्यन्तरूप १. २४
 जिगीषु ३. १०७, १०९, ११०, ११२
 ११३, ११५
 जिगीषुगोचरवादकथा ३. १०५
 जिगीषुषाद ३. १२६
 जीव ३. १४, २७
 जीवतश्च ३. ६३
 जीवन्मुक्त ३. ८१
 जैमागमप्रदीप २. ८९
 क्षातत्व २. ३९
 क्षप्ति १. १००; ३. ४२
 क्षान १. ११, ३१, ६५, ७६, ९३, १००,
 १०३, १०६, १०८; ३. ३७, ५५,
 ५८, ८१, ८२
 क्षानक्षण ३. ५१
 क्षानमात्रक्षण १. २३
 क्षानातिशय १. ३, ८
 क्षानान्तरहेयता १. १०८
 क्षानावरण २. १०३; ३. ८१
 क्षानैकान्त ३. ८२
 क्षापकहेतु २. ३९
 तत्त्वसंभव ३. ७८
 तद्वपुत्रत्व १. १७६; २. ३४
 तत्त्वचतुष्टयवाद ३. ३७
 तत्त्वनिर्णय ३. १४२
 तत्त्वनिर्णयानुपपत्ति ३. १२०
 तत्त्वनिर्णिनीषु ३. १०७, १०८, १०९,
 ११०, १११, ११२; ३. १४२
 तत्त्वार्थशब्दान २. ७७
 तद्योपपत्ति २. ४९
 तद्व्यपवार्थक्याति १. ६५
 तदाकार २. १७४

तद्व्यपत्ति १. १६, १८; २. ६३, १७४
 तद्व्युत्पत्ति २. १६९
 तद्व्यवहणपरिणाम १. ९२
 तद्व्यवहृति १. ६२
 तन्त्राभूतरीय १. ९२
 तम १. १६७, १८५
 तमःपरमाणु १. १७७
 तमस १. १६८
 तमोद्वय १. १७९
 तर्क १. १३८; २. ७, २०, २४०
 तर्कनिराकृतसाध्यवर्गविशेषण २. २४२, २४३
 तर्कप्रामाण्यस्थापन २. ८०
 तर्कभाषा १. ५२
 तर्कविकल्प २. २२, २३
 तर्कमात्र २. २४०
 तात्त्विकता ३. १४
 तादात्म्य १. १६; २. ६३
 तादात्म्यरूप १. ८४
 तित्तिरि २. ९७
 तिमिर १. १६७
 तिर्यक्सामान्य २. ८, ९, १८५, १८७; ३. ७
 तिर्यक्सामान्यालिङ्गी २. २३९
 तीर्थकरजननी ३. १००
 तीर्थनाथ १. १९९
 तीर्थिक १. ४३, ३. ५,
 तीर्थेश १. ६,
 तेज ३. २७
 तेजस्यता १. १७८
 तेजस्यत्व १. १३८
 तेजस्यरीर १. २१४
 त्रिकाकस्यायी ३. १७
 त्रिनेत्ररूप १. २००
 त्रिरूपत्व २. १५७
 त्रिरक्षणक २. ८०
 त्वयिनिष्ठ १. १५६

सुर्पाकार ३. ६२
 दर्शन १. ३१ ५८, ५९, १६०, १६२,
 २. २३७
 दशावयव ३. ५३
 दाक्षिणात्य २. १४०, १४१
 विकृष्ट ३. ९३
 दुःखनिवृत्त्यात्मक ३. ९२
 दुर्नय ३. १, ५
 दुष्टनय ३. १
 दूषण ३. ४५, १०६, १३८, १४०
 दूषणवचन ३. १०६
 दूषणोद्धरण ३. १३२
 दुःखानुवाद ३. १२३
 दस्यविकृत्य १. ६०
 दृष्टविशेष २. १७३
 दृष्टान्त २. ६८, २८८, २९१
 दृष्टान्ताभास २. २९१
 देवद्रव्यभक्षण २. ७७
 देश २. १६९
 देशकर्म २. २०१
 देशभाषा २. ८८
 दोष १. ११५
 द्रव्य २. १९१; ३. ६, ७, ८, ९, १३,
 १४, १७, ७१, १०४
 द्रव्यत्व ३. ११, १४
 द्रव्यत्वात्मकत्व ३. १३
 द्रव्यरूपता २. २१९; ३. १७
 द्रव्यरूपशक्त्यपेक्षा २. १९७
 द्रव्यस्थितपर्यायस्थित ३. ६
 द्रव्याख्य २. १६९
 द्रव्यात्मना २. २१८
 द्रव्यान्तराऽप्रेरकत्व २. ११८
 द्रव्यार्थपर्यायार्थ ३. ६
 द्रव्यार्थविशेष १. १६२
 द्रव्यार्थिक ३. ६, ८. १६.

द्रव्यार्थिकशुण २. १७०
 द्रव्यार्थिकनय २. १६९
 द्रव्यार्थिकमैद ३. ७
 द्रव्यांश २. २००
 द्रष्टा ३. ६०
 धर्म २. २८, ७९, २१२, २१४
 धर्माधर्मनिमित्त ३. ८४
 धर्मविशेषविपरीतसाधन २. २८१
 धर्मस्वरूपविपरीतसाधन २. २८१
 धर्मी २. २८, २१२, २१४, २६३
 धर्मोपकरण ३. ९४
 धर्म्यपेक्षा २. २१२
 धारणा १. १६०, १६१
 धाराबाहिर्प्रत्यक्ष २. ७
 ध्वनि २. १०८, ११८
 जगद्योगिनी ३. १४
 नय १. १३; ३. १, २, ३, ४, ५, ६,
 २०, २६,
 नयतत्त्व ३. १
 नयवाक्य २. १७२; ३. २५
 नयसत्तमज्ञी ३. २६
 नवाभास ३. ५
 नयायतत्व २. १६७
 नश्वर २. २०३
 नाश १. १७०
 नाशहेतु २. २०३
 नास्तित्व २. १५७
 निगमन २. ४८, ६८
 निगमनाभास २. २९८
 निग्रहस्थाननिर्णय ३. १४२
 नित्यत्व २. २६७, ३. ५१
 नित्यत्वैकान्त २. २४८
 नित्यपरोक्षबुद्धिवादी १. ३१
 नित्यानित्यात्मक २. २१७
 नित्यानित्याद्यैकान्त ३. ५

नित्यानित्यानेकान्त २. २२१

नित्यैकरूप २. २०२

नित्यैकान्त २. २१३

निदर्शन १. ४१

निर्देश १. ६४

निमित्तकारण १. १७३

निमित्ताधीनात्मलाभाव १. १०२

नियतहेतुकत्व २. १३६

नियोग २. १०१

निरर्थक ३. १२९

निराकार ३. ५२

निराकृतसंध्यधर्मविशेषण २. २४१

निर्दोष १. १९८

निवर्त्यविकारात्मक ३. ३२

निर्वाण ३. ५० १०२

निर्विकल्पक १. ३१, ५४, ५९; २. २३७

निर्व्यागर २. ६४

निर्हेतुकत्व ३. ७७

निश्चय १. ११७; ३. २०

निश्चयस्य ३. ८३

निश्चिन्ताभ्यानुपपत्ति २. ३४

निषेध २. १३०

निःस्वभावत्व १. ९४

नेयर्थ ३. १२९

नैगम ३. ८, ९, २३

नैगमदुर्नेय ३. १०

नैगमाभास ३. १०

नैराभ्य ३. ५१

नैऋत्यमीमांसा २. ११२

न्यायमार्गानुयायी १. १६७

न्यून ३. १२९

पक्ष २. २६९, २९०

पक्षदोष २. २८८

पक्षधर्म २. २८

पक्षधर्मता २. ८५

पक्षधर्मतोऽसंहाररूप २. ४६

पक्षधर्मत्व २. ३२, ३५, २६९

पक्षप्रतिक्षेप १. ३६

पक्षभास २. २४८

पक्षविपक्षव्यापक २. २७७ २७९, २८५

पक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २७९, २८६

पक्षव्यापक २. २७९, २८५

पक्षशुद्धि २. २९८

पक्षसपक्षविपक्षव्यापक २. २८४

पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति २. २८५

पक्षसपक्षव्यापक २. २८५

पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिविपक्षव्यापक २. २८५

पक्षादिशुद्धि २. १३

पक्षाभास २. २४१

पक्षैकदेशवृत्ति २. २७९

पक्षैकदेशासिद्ध २. २५०

पक्षैकदेशासिद्धता १. ३८

पञ्चलक्षणकहेतु २. ३२, ८०

पञ्चोलम्भन ३. १०७

पद २. १२१

पदार्थ २. २०२

पदार्थप्रतिनियमप्रमिद २. २२४

परतत्त्वावबोधन ३. ११०

परद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५

परपक्षप्रतिक्षेप ३. १२० १३६, १३९

परप्रतिपत्ति ३. १२८

परमाणु १. ७७, ७८, ८४, ९०; २. २९२

परमार्थवृत्ति २. २३५

परलोक ३. ४९

परलोकिन् ३. ४६, ७२

परसंग्रह ३. १२

परस्परपरिहार १. २११

परस्परानुयायिविकारवत्त्व ३. ३४

परस्पराभाव २. १२८, १३५, २०४

परस्पराश्रय १. ७७

पराजय ३. १३१

परास्त्व २. २२२

परामवभासकज्ञान २. २३७
 परार्थ २. २७, ४७
 परार्थानुमान २. २९४; ३. ११८, १३२
 परार्थानुमानाभास २. २४१
 परिक्षेद्य २. १७७
 परिणाम ३. ५२
 परिणामो २. २४३; ३. ५२
 परोक्ष १. १२३, १२४; २. १९, १७३, ३००
 परोक्षाभास २. २३९
 परोषगम २. ४३
 पर्याय २. २११, २१२; ३. ६, ७, ८,
 १४, १६, १७, ७१
 पर्यायत्वाविशेष ३. १३
 पर्यायभेद ३. १९
 पर्यायवद् ३. ९
 पर्यायशक्ति २. १९७
 पर्यायसम्बन्धपेक्षा २. १९७
 पर्यायशब्द ३. २४
 पर्यायारूपविशेषस्वरूप २. १८६
 पर्यायात्मना २. २१८
 पर्यायार्थादेश १. १६२
 पर्यायार्थविच्छेद २. १७७, ३. ६, १६
 पर्यायार्थिकनय २. १६९
 पर्यायांश २. २००
 पुर्वुदासपक्ष १. १२९
 पाप ३. ७४
 पापानुबन्धि ३. ७४
 पारमर्थ २. ३००
 पारमार्थिक १. ९७, १३३, १६५, १६६,
 ३. १७
 पारमार्थिकप्रत्यक्ष २. २३८
 पारमार्थिकप्रत्यक्षाभास २. २३८
 पारोक्ष्य १. १०३
 पार्थक्य ३. १०
 पुण्य ३. ७४

पुण्यानुबन्धि ३. ७४
 पुद्गल २. ११८
 पुद्गलैकतत्त्ववाद ३. ३७
 पुरन्दर ३. १९, १००
 पुरुष ३. ६०
 पुरुषभेद ३. १७
 पुरुषस्थितैकस्वरूप २. २७५
 पूजातिशय १. ३, ७
 पूर्वचरानुपलब्धि २. ७६
 पूर्वचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 पृथिवी ३. २७
 पृथिवीत्वादिकाति ३. ५५
 पृथिव्यादि ३. ५४
 पौद्गलिक २. १०४, ११८, ३. ७९
 पौद्गलिकवस्तुति २. १२०
 पौद्गलिकदृष्टवान् ३. ५२, ७२
 पौरुषेय १. १९६, २. १०१
 पौरुषेयी २. ९२
 प्रकरण २. २९०
 प्रकरणसम २. २९०
 प्रकृति ३. ६०
 प्रकृतिविकारस्वरूप ३. ८०
 प्रतिक्षणभङ्गुरभाव २. १९२
 प्रतिक्षणविनश्वर ३. १७
 प्रतिज्ञा २. ६८
 प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धता १. ३८
 प्रतिनियत २. १७३
 प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्व २. १७४
 प्रतिपक्ष २. २९०
 प्रतिबन्ध २. ५४
 प्रतिबन्धक १. १७६, २. १२५, १३५, १३८
 प्रतिबन्धकापगम २. १७४
 प्रतिबन्धकाभाव २. १२५, १३१, १३३
 प्रतिबिम्ब ३. ६२
 प्रतिमा १. १८९

प्रतिवादी ३. १०५, ११३, १२०, ३. १४०
 प्रतिभ्यक्सिद्धसदृशपरिणामलक्षण ३. ७
 प्रतिसम्मान ३. ६६
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषण २. २४१
 प्रतीति ३. ५७
 प्रतीयमान ३. ११५
 प्रतीयमानत्व १. ९३, ९५
 प्रत्यक्ष १. ५८, ५७, ९५, १२३, १२५,
 १३०, १३३; २. १४, १९, २२,
 २३, ३०, ४७, ७१, ८१, १२९,
 १७३, ३००; ३. २८, ३९
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 प्रत्यभिज्ञा १. १२६. २. १९, ८०. १०४,
 २१२
 प्रत्यभिज्ञान १. ३५, ७२, १३०, २. २,
 ९१, १०४, २३९, २७५, ३. ४१
 प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण ७
 २४२, २४६
 प्रत्यभिज्ञाभास २. २३९, २४८
 प्रत्यवाय २. ११७
 प्रत्यात्मवेद्य ३. ५४
 प्रत्यारम्भक ३. ११३, १२०
 प्रत्यासृत्य २. १९०
 प्रथमप्रवृत्ति १. ११८
 प्रधान २. २६७, २६८, ३. ६१
 प्रध्वंस १. ६९, १७०, १७१, २. २०७
 २७७
 प्रध्वंसाभाव १. १८५; २. १२८, १३५,
 १३६
 प्रपञ्च १. ९३, ९४, ९५, ९७
 प्रमथपति १. १९९
 प्रमाण १. १३; २. १७३, २२६; ३. २,
 ३, ३९
 प्रमाणत्व १. ९९
 प्रमाणनयसप्तमङ्गी २. १५३

प्रमाणफलम्यवस्था २. १३१
 प्रमाणफलम्यवहार २. २३५
 प्रमाणफलम्यवहति २. २३५
 प्रमाणलक्षण २. ७
 प्रमाणवाक्य २. १६७, २४२, ३. २५
 प्रमाणसप्तमङ्गी ३. २५, २६
 प्रमाणाभाव १. १२९
 प्रमाणाभास १. १९, २. २३७
 प्रमाणाविरामिवाक्य १. १९९
 प्रमाणाविरोधवाक्य १. १९८, १९९
 प्रमाणापेक्ष २. १८४
 प्रमाता २. २२९; २३२; ३. २७. ४४
 प्रमातृ १. ९९, ३. ५४
 प्रमित १. ९९
 प्रमिति २. ४२, ४३
 प्रमेय १. ९९
 प्रयोजन १. १३, १५
 प्रवर्तकज्ञान १. १११
 प्रवर्तकत्व १. ५७
 प्रसङ्ग १. ५५, २. २७२, २७३
 प्रसङ्गविपर्यय १. ५५
 प्रसङ्गविपर्ययाख्य २. २७२
 प्रसङ्गसाधन २. २७१
 प्रसज्यपक्ष १. १२९
 प्रसिद्धसम्बन्ध २. २४२
 प्राकटय १. १०४, १२०
 प्रागभास १. १८५, २. १२८, १३५, १३६,
 २७७
 प्रागभासत्वभाव २. १९७
 प्राणम्यपरोपण ३. ७४
 प्राणित्व ३. ७६
 प्राप्ति १. ४९, १२५. १३२
 प्राप्यकारित्व १. ४७

प्राप्यकारी १. १३४
 प्रमाणिकी २. २६४
 प्रामाण्य १. १०९, ११०
 प्रामाण्यनिर्णय १. १२०, २. ३०
 प्रामाण्यसिद्धि ३. १३३
 प्रारम्भक ३. १०५, ११२, ११५, १२०
 प्रावचनिकप्रसिद्धि ३. ७
 फल २. २२७, ३०१; ३. २६
 फलाभास २. २३६, ३०१
 खन्व ३. ६३
 बहुविधय ३. २३
 बाधक १. ६९
 बाधकत्व १. ६५
 बाधकाभावज्ञान १. १११
 बाध्यमान ३. ४१
 बाह्यव्याप्ति २. ५२
 बाह्यार्थापलापिज्ञान २. २३७
 बाह्येन्द्रियत्व १. १३४
 बुद्धि १. १२३, ३. ८१, ८२, ८४
 बुद्धिक्षणपरम्परा ३. ४३
 बुद्धिप्रतिबिम्ब २. १४२
 बुद्धिप्रतिबिम्बात्मा २. १४८
 बुद्धयारूढ २. २५
 बोध १. १२३
 बोधमार्ग ३. ८
 ब्रह्म १. ९५
 ब्रह्मसंयोजन २. १२१
 ब्रह्मात्मा १. ९५
 भञ्ज २. १५३
 भव १. १६६
 भवप्रत्यय १. १६६
 भव्य ३. ९७
 भागसिद्ध २. २५२
 भाव १. १६८, २. १२८, २०७
 भावजननक्षमर्थ २. १२८
 भावना १. १०१

भावलक्षण २. १२८
 भावाभावोभयात्मक २. १३२
 भाविवस्तुसंवेदन १. ११७
 भाषावर्गणा २. ११८
 भूत ३. ३०
 भूतचतुष्टय ३. १५
 भूतसमुदय ३. ३०
 भूतसर्ग ३. ३८
 भूतानितत्त्व ३. २७
 भूभूधरादिबुद्धिमद्विधेयम् १. ११९
 भूयोदर्शन १. १२७
 मेद १. १६२; २. २१२
 मेदास्माति १. ६५, ७०
 मेदाप्यारोप २. १६७
 मेदाप्रतिभास १. ७२
 मेदामेद २. २००
 मेदामेदानेकान्त २. २२४
 मोक्षा ३. ६०, ६२
 मोक्षतृप्त ३. ६०, ६२
 भोगायतन ३. ८४
 भोगायतनत्व ३. ३८
 भौतिक १. ३२
 भ्रान्त ३. ४१
 भ्रान्ताभ्रान्त २. २००
 भ्रान्ति २. १५
 मति ३. १११
 मदसक्ति ३. २९
 मन १. १३४, ३. ६३, ७०
 मनःपर्याय ३. १११
 मनःपर्यायज्ञान १. १८८
 मनस १. ३४
 मन्त्र १. १४९, १५०
 महाप्रातिहार्य १. ७
 महासामान्य ३. १२
 मानस १. ५०, १३२
 मानसप्रत्यक्ष १. १०५, ३. ४१

भाषतुषादि ३. ९८, ९९, १००
 मिथ्या १. ९३, ९५
 मिथ्यात्व १. ९३ ३. ८९
 मिथ्याज्ञान ३. ४
 मुक्त ३. ६०
 मुक्ति ३. ८१, ८४
 मूर्तत्व ३. ६७, ७०
 मूलातिशय १. ८
 मैत्रतनयत्व २. २४०
 मोक्ष ३. ६३, ६५, ८१, ८८, ८९, ९१,
 ९२, ९३, ९६
 मोक्षावस्था ३. ९१
 मौलहेतु २. २७२
 श्वार्थत्व १. १२०
 श्वार्थत्वायश्वार्थत्व २. १५१
 सहचक्षाशब्द ३. २०
 साक्षिक २. १०४, १०७, १०८, ११०
 योगसक्त १. ५०
 योग्यता १. १५३
 योग्यता १. ६५, २. १६८, २०१
 रश्मि १. १४१
 रश्मिचक्र १. १३६
 राग ३. ९१
 रूप २. १७१
 रूपादि ३. ५४
 लब्ध ३. ९८
 लब्धिलक्षण १. ३२
 लिङ्गभेद ३. १७
 लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 लोकप्रतीति २. २४५
 लोकायात्रानिर्वहणप्रवण ३. २८
 लौकिकस्यैव ३. २८
 छचन ३. १२८
 वक्ष्यपातकभाव १. १८२
 वनराति ३. ७६
 वपुवन्धत्व १. २००

वस्तु २. १३२, १५२, २०९, २१७, ३.
 ३, ४, ५, ९
 वस्तुधर्म ३. ७७
 वस्तुपरिच्छेददृक्षणत्व ३. ३
 वस्तुविशेष ३. ७७
 वस्तुवशा ३. ४
 वस्तुवशाता ३. ३
 वस्तुवशविषय ३. २६
 वस्तुवशदेशाज्ञाननिवृत्ति ३. २६
 वाक्य २. १२१
 वागतिशय १. ८
 वाचक २. ११३, ११५, १२२ १६९
 वाचकत्व २. १४२
 वाचा २. ९३
 वाच्य १. १२२, ३. ११५
 वाच्यवाचक २. १५०
 वाच्यवाचकता २. १४२
 वाच्यवाचकभाव १. १६, १८, २. २०
 १२३
 वाच्यवाचकभावसंबन्ध १. १९
 वाच्यवाचकसंबन्ध २. २०
 वाद ३. १०५, १०५, १०६, ११८ १४२
 वादन्याय ३. १३१
 वादस्थानक ३. १२३
 वादाभास ३. १४१
 वादारम्भ ३. १०७
 वादिन् ३. ११३, १२०
 वादी ३. १०५, १२०
 वायु ३. २७
 वासना २. १७, १८८, ३. ८०
 विकल १. १६६
 विकलादेश २. १६७, १७२
 विकलादेशस्वभाव ३. २६
 विकलादेशस्वरूप २. १६७
 विकल्प १. २४, ५१, ५४, ५८; २. २२
 ४३, १२९, १३०, २६३. २६४

विकल्पसिद्ध २. ४३, २६५
 विकल्पसिद्धधर्मिस्थापन २. ८०
 विकल्पसिद्धि २. २६६
 विचित्रकर्मविपाक ३. ३८
 विज्ञानक्षण २. २००
 विद्या १. ९५
 विधायक १. ९५
 विधि २. १३०
 विनाश २. २०४, २०९, २१९, ३. ६६
 विनाशरूपम् २. २०९
 विपक्षउपायक २. २७९
 विपक्षासत्त्व २. ३२, १५७
 विपरीतकदेशवृत्ति २. २७८, ३७९, २८५
 विपरीतक्याति १. ६४, ७२, ९४
 विपरीतप्रत्यय १. ६५
 विपरीतव्यतिरेक २. २९४
 विपरीतव्यतिरेकत्व २. २९७
 विपरीतान्वय २. २९४
 विपर्यय १. ३१, ६४, २. २३७, २३८
 विप्रतिपत्ति ३. १३३
 विभक्त २. २३८
 विरुद्ध २. २०२, २७७, २७९, २८८
 विरुद्धकारण नुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धकारणोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धकार्यानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धकार्योपलब्धि २. ७२, ७४
 विरुद्धता १. ३८, ४०
 विरुद्धत्व २. २८१, ३. १२०, १३७
 विरुद्धत्वोद्भावन ३. १४१
 विरुद्धधर्माध्यस्तत्व २. १७७, १८४, २१७
 विरुद्धधर्माध्यास १. ५५, ६२, ८५, २. १८४, २१३, २१४, २२२
 विरुद्धधर्माध्यासितत्व २. १४२
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि ०. ७२
 विरुद्धभेद २. २७९
 विरुद्धलक्षण २. २७५

विरुद्धमभिचारी २. १८८
 विरुद्धव्यापकानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरूप २. २७२
 विरुद्धसहचरानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धसहचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धस्यभावानुपलब्धि २. ७८
 विरुद्धोत्तरचरोपलब्धि २. ७२
 विरुद्धोपलब्धि २. ७०, ७२, ७४
 विरोध २. २००, २२१, ३. १०४, १०५
 विरोधगति २. २००
 विरोधित्व २. २०४, २०९
 विवक्षा २. ८५, १४६
 विवाद ३. १३४
 विवेकख्यातिवादी १. ६४
 विविष्टाकार २. १८५
 विशेष २. १४२, १७७, १८४, २१०, ३. ७
 विशेषगुण ३. ८०
 विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध १. १६९
 विशेषणासिद्ध २. २५२, ३. ४२
 विशेषणीभाव २. २०४
 विशेषणैकदेशासिद्ध २. २५६
 विशेषणार्था ३. ६२
 विशेषमात्र २. ३०१
 विशेषनक्षण २. १४२
 विशेषानुपलम्भ २. २९०
 विशेष्येयसिद्ध २. २५२
 विशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५६
 विषय १. ९३, १६०, २. १७७, ३. २७
 विषयग्रहण ३. ३७
 विषयान्तरसंचार १. १०८
 विषयमात्र २. २३६, ३००, ३०१
 विषयी १. १६०
 विषयोपदर्शकत्व १. ५७
 विसंवाद २. २१
 विसदृशपरिणाम २. ८, १८२

वीतराग २. २४३
 वीतरागवाद ३. १०५
 वीतरागविषयवादककथा ३. १०५
 बुद्धव्यवहार २. १२४
 वेदाध्ययनवाच्याव २. ९१, ९७
 वैकल्पिकविज्ञान २. १४१
 वैकल्पिक २. २६४
 वैचित्र्य ३. ७७
 वैचर्म्य २. २९१
 वैचर्म्यप्रयोग २. २९७
 वेपरीत्य १. ६४, ६५, ६९
 वैलक्षण्य २. १५
 वैसहस्य २. १२
 वैसहस्यपरिणाम २. १८४
 वैसहस्यविवर्तलक्षण ३. ७
 व्यञ्जनक २. १०७, १०८
 व्यञ्जनकत्व २. १८२
 व्यञ्जन ३. ८
 व्यञ्जनपर्याय ३. ७, ८
 व्यञ्ज्यमान २. ११०
 व्यतिरेक २. ६५, ६७, २००
 व्यतिरेकव्याप्ति २. २६
 व्यधिकरण २. ९६
 व्यधिकरणासिद्ध २. ९६, २५१, २५९
 व्यधिकरणासिद्धत्व २. २५१
 व्यभिचार १. ३८, ४०
 व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्ध २. २७०
 व्यर्थविशेषणासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेषणकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थविशेष्यासिद्ध २. २५५
 व्यर्थविशेष्यैकदेशासिद्ध २. २५७
 व्यर्थैकदेशासिद्ध २. २७५, २७०
 व्यवसाय १. ५९, ६०
 व्यवसायजनकत्व १. ५७
 व्यवसायस्वभाव १. ५०
 व्यवसायस्वभावात्त्व १. ५७

व्यवहार ३. २३
 व्यवहारबुद्ध्यै ३. १५
 व्यवहारजन्य ३. १४
 व्यवहारनयामास ३. १५
 व्यवहारमात्र ३. २०
 व्यवहारस्य १. ९७
 व्याकरणसंस्कारहीन ३. १२९
 व्याख्यान २. १०१
 व्यापकत्व ३. ६३, ६५, ६८
 व्यापकविक्रोपलब्धि २. ७४, २७२
 व्यापकानुपलब्धि १. २७; २. ७६, ७७, १९२
 व्याप्ति २. ५, २०, ३४, ५४, ८३, २४०
 व्याप्तिकाल २. २८
 व्याप्याऽविक्रोपलब्धि २. ६०, ६९
 व्यावृत्तरूप २. १८५
 व्यावृत्तस्वरूप २. १४२
 व्यावृत्ति १. ६२
 व्यावृत्तिभेद २. २३१
 व्यासमय ३. ५
 व्युत्पत्तिभेद ३. २४
 शक ३. १९
 शक्ति १. ९०. २. १२३, १२५, १३३, १३८, १३९, १७८
 शक्तिपक्ष २. १३८
 शब्द १. २४, २. ८१, ८५, ९९, १०४, १०७, १२२, १४२, १५०, १५१, १५२, १६९, १७१, १७२, २४३
 शब्दत्व २. ११४
 शब्दनय ३. १७, १९, २२, २४
 शब्दनयामास ३. १८
 शब्दभक्षण २. १०८
 शब्दामास ३. १८
 शब्दाद्यै १. १६, २. ११३, १४९, १४४
 शरीर ३. २७, ३७, ३८, ६६
 शरीरपरिमाण ३. ६७, ७०
 शरीरपरिमाणता ३. ७१

शरीरावयवी ३. ३०
 शाब्द १. १९६
 शाब्दानुमान १. ९२
 शामत्वं १. १०६
 शास्त्र १. १३
 शिवकर्तृत्व १. २१०
 शून्य १. ९७
 शून्यात्मता १. ८८
 शृङ्गमाहिक १. ७१
 आवणत्वं २. १०४, १११
 ध्रुत २. ८९, ३. १११
 ध्रुतप्रमाण ३. १
 ध्रुति २. ९२, ९६
 श्रोत्रिय २. ८९
 श्रोत्र १. १५५
 स्तब्ध्याभेद ३. १७
 संप्रह ३. ११, २३
 संप्रहमयार्पण २. १८४
 संप्रहामास ३. १४
 संज्ञासंज्ञिसंबन्ध २. ९
 संदिग्धविशेषणासिद्ध १. २५६
 संदिग्धविशेष्यासिद्ध २. २५६
 संदिग्धसिद्ध २. ९६
 संदिग्धानैकान्तिक २. १९५, २००
 संदिग्धाश्रयासिद्ध २. २५४
 संदिग्धाश्रयैकदेशासिद्ध २. २५४, २६९
 संदिग्धासिद्धत्व २. ९६, २५५
 संदेहोत्पादन १. २६
 संप्रदायाभ्यवच्छेद २. ९६
 संबन्ध १. ८४
 संभव १. १२५, १३१
 संभवैतिष्य १. ११
 संयोग १. ८४, २. १०९, २०४
 संयोगिद्रम्यशब्द ३. २०
 संवाद २. २१

संवादक १. ११८, ११९
 संवादकज्ञान १. १७७
 संवादिवेदन १. १११
 संवेदन १. ४९
 संशय १. ३१, ७५, ११८, १६२
 संसर्ग २. १६९, १७०, १७१
 संसारावस्था ३. ९१
 संसारी ३. १४, ६०
 संस्कार २. १०८
 संहृतसकलविकल्पावस्था १. ५०
 स्वर्गमीमांसा २. ११२
 स्वर्गमीमांसाकृत १, ९
 सकल १. १६६
 सकलप्रत्यक्षप्रतिक्षेप १. १८८
 सकलादेश २. १६७, १७१
 सकलादेशस्वभाव ३. २५. २६
 सकलादेशस्वरूप २. १६७
 संकेत १. २१, २. १२२, १४०
 सङ्ख्याभास २. २३६, ३८०
 सङ्ख्याति १. ९३
 सप्ता ३. १२
 सत्त्व २. १९२, २०० २०२, २२१, ३. ११
 सत्त्वाख्य ३. ८
 सदसदनेकान्त २. २२१, २२४
 सदृशपरिणाम २. १८२, १८४, १८७, १८८
 सदृशपरिणामात्मक २. ८, ११५
 सन्तान १. ४५, ४६, ४९, ५१, ८४, ८६
 सन्ताप ३. ८६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्दिग्धविशेषणैकदेशासिद्ध २. २५७
 सन्दिग्धाश्रयासिद्धि २. २६९
 सन्दिग्धैकदेशासिद्ध २. २५६
 सन्देह ३. १३२, १३३, १३४
 सन्निकर्ष १. ३१, ४२, ४४, २. २३७

सन्निकर्षादि २. २३७
 सपक्ष २. ३८, २७७, २७९
 सपक्षविपक्षैकदेशइति २. २८५
 सपक्षव्यापक २. २८६
 सपक्षसत्त्व १. ३२, ३७
 सपक्षैकदेशइति २. २८५
 सप्तमञ्जी २. १५२, १५३, १६१, १६७,
 ३. २५
 सभापति ३. ११७, ११८, १२५
 सभ्य ३. ११०, ११७, ११८, १२३
 सममिष्ट ३. १९, २०, ५
 समभिरुद्धनव ३. १९
 समभिरुद्धाभास ३. १९
 समथ २. १२२
 समर्थ २. १९७, २१३
 समर्थन २. ४६
 समवाय १. १०२; २. १०९, २३४; ३.
 ५४, ५५
 समवायिकारण १. १७१, १७३
 समवायिद्वयसन्द ३. २०
 समानप्रत्यय २. १८२
 समारोप १. ५०, ६३, ७५; २. १४९,
 २३७
 समासनव ३. ५
 सम्बन्ध १. १५, २. १०९, १६९, १७०,
 १७१, २०४
 सम्बन्धक्रिया ३. ८२
 सम्बन्धज्ञान ३. ८०, ८२
 सम्बन्धज्ञानकारणैकान्तवादि ३. ८३
 सम्बन्धदर्शन ३. ८०
 सर्वगतत्व २. १७८
 सर्वगतत्वमात्मा ३. ६३
 सर्वगतत्वमादि ३. ६३
 सर्वज्ञ १. ३८, १९१, १९९, २. २४३
 २६१, २८२
 सर्वात्मवत्त्व २. २३२

सर्वाज्ञवाद ३. १२३
 सविकल्पाविकल्पक २. २००
 सहकारि ३. १९२
 सहकारिकारण ३. ३३
 सहकारिभाव ३. ३५
 सहचर २. ६८
 सहचरानुपलब्धि २. ७६
 सहचराविरुद्धोपलब्धि २. ६०
 सहभाषी ३. ६, १४
 सहानवत्त्वान १. १८२, २११
 सांभृतत्व २. २३५
 सांध्यवहारिक १. १३३, १६६
 सांध्यवहारिकप्रत्यक्ष २. २३७
 साकार ३. ५२
 साक्षाद्गोष्ठा ३. ५२
 सादृश्य २. १५, १७
 साधक २. २३२
 साधकतम १. ४५
 साधन २. ४६, ३. ४५, १०६, १३८, ३,
 १४०
 साधनधर्मविकल २. २९२
 साधननिर्भासिन १. ११९
 साधनवचन ३. १०६
 साधर्म्य १. २९१
 साधर्म्यदृष्टान्ताभास २. २९१
 साधारणानैकान्तिक २. २८७
 साम्य २. २९
 साम्यधर्मविकल २. २९२
 साम्यधर्मविशेषण १. ३६
 साम्या २. २३२
 सामर्थ्य २. १३३
 सामान्य १. ५९, २. २४, १४२, १७७,
 १७८, १८०, १८२, १८४, १८७,
 ३. ७, ११
 सामान्यगोचर १. २२
 सामान्यपर्याय ३. ६२

सामान्यमात्र २. ३०१
 सामान्यरूप २. १४२
 सामान्यरूपता २. १८७
 सामान्यविशेषात्मकार्थविबोधनिबन्धन
 २. १५०
 सामान्यविशेषोभयात्मक १. २०
 सामान्यविशेषोभयाधार १. २४
 सामान्यस्य २. ११३
 सामान्यार्थक्रिया १. २३
 सारूप्य २. २३१
 सावयवत्व ३. ६९
 सितपट ३. १०७
 सिद्धसाधन २. २४२
 सिद्धान्तविद २. ८१, ८२
 सिद्धि ३. ८१
 सुख ३. ८८, ८९, ९१
 सुखसंवेदनस्वभाव ३. ९१
 सुखसंवेदनैकस्वभाव ३. ९१
 सुखादि ३. ४१, ४२
 सुमय ३. १
 सुनयवाक्य २. २४२
 सुक्ष्मता ३. १३६
 सुक्ष्ममूर्त २. ११८
 सुक्ष्ममूर्तद्रव्यान्तराप्रेरकत्व २. १२०
 सुरि १. ५८, १५९, २०३
 सैद्धान्तिक २. २३८
 सोपाधि २. २८३
 सोपाधिकत्व १. १०६
 स्त्री ३. ९३
 स्त्रीनिर्वाण ३. ८०, १०२, १४३
 स्त्रीवरीर ३. ९३
 स्थिति २. २१९
 स्थूलरूप १. ८९
 स्थूललोकग्रन्थद्वाराजुग्राही ३. १५
 स्थूलशून्याश्रयत्व २. ११८

स्पष्टत्व १. १२३, १३३
 स्पष्टप्रतिभास ३. ३९
 स्फोट १. १७६
 स्मरण १. ५५, ७२, ९२, १३०, ३. ४३
 स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२ २४६
 स्मरणाभास २. २३९
 स्मृति २. ३, ४; ३. ४६
 स्यात् २. १५५
 स्याद्वाच १. १, १२६, १३४, ३. ५१
 स्याद्वाङ्मी १. १४५
 स्याद्वादमहासुत्रा १. ४
 स्वदेहपरिमाण ३. ५२, ६३
 स्वद्रव्यक्षेत्रकालभाव २. १५५
 स्वनिर्णीत १. ४४
 स्वनिश्चित १. ४४
 स्वपक्षसिद्धि ३. १३६, १३९
 स्वपक्षस्थापन ३. १२०
 स्वपरव्यवसायि १. ३१
 स्वपरव्यवसितिलक्षणा २. २३२
 स्वभाव २. ४६, ३. ६२, ७६, ७७
 स्वभावमात्रावभासक २. २३७
 स्वभाववाद ४. १७८
 स्वभावविप्रकृष्ट १. १९२
 स्वभावविरुद्धोपकथि २. ७४
 स्वभावहेतु २. ६३
 स्वभावानुपलब्धि २. ७
 स्वरूपापेक्षा २. २१२
 स्वरूपामास २. २३६, २३७
 स्वरूपासिद्ध २. २५१, २६७
 स्वरूपासिद्धि १. ३८
 स्वरूपैकप्रतिष्ठा ३. ८४
 स्वलक्षण २. १४२, १४७, १८७, १९०
 स्वलक्षणलक्षण २. १४२
 स्वबचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण २. २४२
 स्ववचन कृत्योत्थापन १. ७०
 स्वव्यवसाय १. ९९

स्वयमवसाधि १. ९९	स्वार्थानुमानाभास २. २४१
स्वयमर्थ २. २२२	स्वार्थकदेशमिणीति ३. ३
स्वसंबिदित ३. ५	स्वार्थकदेशव्यवसायलक्षण ३. ४
स्वसंवेदन १. ५०, १००, ३. १००	हिंसा ३. ७३
स्वसंवेदनप्रत्यक्ष १. १३, २४३	हेतु १. ३८, २. ३१, ६८, १५७
स्वस्वभावनियत २. २२२	हेतुदोष २. २८८
स्वात्महेतुकत्व ३. ७७	हेतुफलभावप्रवाह ३. ४९
स्वानुरक्तत्वकरण २. १६९	हेतुर्विशेष्यासिद्ध ३. ४२
स्वापात् १. ३८	हेतुवचनमात्रात्मक २. ४५
स्वामाधिक २. १५१	हेतुस्थापन २. ८०
स्वामाधिकवाच्यवाचकभावसम्बन्ध २. ८५	हेतुस्वरूपाप्रतीति २. २४९
स्वार्थ २. २७	हेतुवाच्य २. २४१, २४९, २५९, २८४,
स्वार्थव्यवसायात्मक ३. २	२८८, २९०
स्वार्थानुमान ३. १३०	हेय १. ४०

५. रत्नाञ्जलिगतस्वनिर्मितपद्यानां सूची

[प्रथमो विभागाङ्कः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकर्ता निर्गुणो भोक्ता ३. ६०
अकारादिः पौद्गलिको वर्णः (४. ९) २. ८९
अज्ञनैयस्यनिश्चित्यै वादे वादं ३. ११३
अञ्जनं मरिचरोचनादिकं १. १३८
अत एव विलोकयन्ति सम्यक् १. १४३
अतीताऽनागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ २. ९८
अत्थं गमयि आह्वये पुरत्या य २. २४४
अथ द्रुमादिव्यवधानभाजः १. १५२
अथ श्रीमदनेकान्तसमुद्घोषपिपासितः २. १४३
अथानुमानादधिगम्य तेषां १. १५६
अथापि मन्यस्व निवेद्यते त्वया १. १५०
अथाऽप्यनुद्भूतया प्रमायाः १. १३८
अथाऽस्तु काम तैजसरथ १. १४१
अद्रिचन्द्रकलनेषु १. १३५
अद्रिचन्द्रकलनेषु येत्यदः प्राक् १. १५१
अनधिगतार्थाधिगन्तु प्रमाणम् १. ३५
अनुद्भवद्रूपज्ञो भवेयुः १. १४१
अन्तर्ध्याप्तेः साध्यसंक्षिप्तिका २. ५०
अप्राप्तार्थपरिच्छेदे १. १४७
अमूल्यमृषिकारिणां १. १४३
अयस्कान्तादनेकान्तं १. १५०
अविचरतिमिरम्यतिकरं १. १४३
अस्ति त्वग्निन्द्रियेणापि १. १५६,
अदिमा यदि तदापि १. १३६
आलोकसाचिष्यवशां १. १४१
आशावासःसमयसमिधां ३. १४४
आश्रयद्वारतोऽप्यस्य १. १५०
इत्थं न चक्षुषि कथञ्चि १. १४३
उत्पत्तिरुद्भूततयाऽथ तासां १. १४३
उत्पद्यन्ते तरणिकिरणैर्गणिसंपर्क १. १४२
एतदत्र विततीक्रियमाणं १. १४५
एतन्न युक्तं वातकोटिकाच्च १. १५२
एवं च प्राप्त एवैव १. १५९

कनकनिरुषस्मिन्मां मुदुर्मधुरस्मितां १. १४९
कर्पूरपारीपरिरम्भाजि १. १५८
कलशकुलशप्राकागादित्रिविष्टारचन्द्रा १. १५३
कश्चिदत्र गदति स्म यत् १४९
कारकत्वमपि यद् न शोभते १. १५१
किं वा न प्रतिभासते साक्षरं १. १५३
किञ्चाऽत्र संवृत्तमादसाब्दात् १. १४९
कुर्महेऽत्र वयमुत्तरकेली १. १३६
कृतारतया तेषां नो १. १४४
कचित् साध्यनिवृत्त्या तु १. १४७
युज्यते यदि विनैष सङ्गति १. १५८
चक्षुः प्राप्य मतिं करोति १. १३४
चक्षुरप्याप्य षोडश १. १५१
चक्षुर्न तैजसमास्वर १. १३८
चक्षुषः सूक्ष्मतत्त्वे १. १३६
चाकचिष्मप्रतीभाषं १. १४३
चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं १. १३८
चार्वाकोऽप्यक्षमेकं सुगतं २. ३००
चेतः सनातनतया कलितं १. १४५
छन्दः स्वीकृत्ये प्रमाणमथ २. १०१
ततोऽस्य तेनैव समं समस्ति १. १४९
तत्रादिमायां भिदि चेतसा १. १४५
तद्विदं ध्रुवमिध्रगं १. १३८
तस्थी स्थेमा तदस्मिन् १. १५३
तिमिरलहरीगुर्वा करोतु १. १८४
त्यादिवचनद्वयेन १. २०९
दृम्भोलिप्रभृति प्रमिथ भिवुरा १. १५२
दिग्देशानां श्रुतिविषयता १. १५७
दोषः स एवोत्तरकल्पनायां १. १४५
द्रव्यत्वकूपेऽपि विशेषणे स्याद् १. १३८
द्वाराद्वयेऽपि सद्मे प्रणयं १. १५९
द्वितीयकल्पे किमसौ प्रभृति १. १४६
न खलु न खलु सज्जं १. १३६

मन्वेवमध्यखनिराक्रिया १. १३६
 निदर्शनस्य स्फुटमेव दृष्टं १. १४७
 न्यायमार्गादतिक्रान्तं ३. १४४
 एषान्तरे तु व्यभिचारमुदा १. १४७
 पक्षे तथा साधनशून्यताऽस्मिन् १. १४६
 पक्षे तृतीये विषयप्रदेशः १. १४५
 पक्षे परत्रापि स एव दोषः १. १३६
 पक्षे पुरश्चारिणि सिद्धिबन्धं १. १४७
 पट्टघटितकपाटसंपुटीये १. १५८
 पर्यस्तो दिवसस्तटीमयमतं १. १८४
 पादपार्थिवविक्षावान् २. १४६
 प्रज्ञातः पदवेदिभिः स्फुटदृष्टा ३. १४४
 प्रत्यक्षबाधः प्रथमप्रकारे १. १३६
 प्रत्यक्षबाधः समलक्षि १. १४१
 प्रत्यक्षेऽपि परोक्षलक्षणं २. ३०
 प्रथमतः परिचयः १. १३५
 प्रमाणे च प्रमेये च ३. १४३
 प्राचीनपक्षे प्रतिशब्दसिद्धिः १. १४५
 प्राच्यामत्र विज्ञानभेदे १. १५५
 प्राप्यकारि यदि तु श्रवणं स्यात् १. १५५
 प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं २. ४६
 श्रोत्रमामागिक्यकणानुकारी १. १३६
 बहिरर्थग्रहीन्मुखं १. १४५
 बाह्येन्द्रियत्वं सकलद्वयेव १. १४८
 बौद्धाः पुनरिदमाहुः १. १५५
 ब्रूमहेऽत्र ननु देवताऽऽत्मना १. १५०
 भवति परिगमश्चेद् १. १५३
 मन्त्रस्य साक्षाद् घटना प्रियादिना १.१४५

मन्दं मन्दमुदेत्यर्थं परिमलः १. १५६
 मानजरस्य वदीक्षणप्रणविनः १. १४३
 मुष्टिग्रथे कुचलम्बदलश्यामलित्राऽवलिप्ते १.१४२
 यत् कौमारकुमारसंभवमवाद् २. ९२
 यस्मादिदं मन्त्रजलोपसर्पत् १. १४९
 यैत्र स्वप्रमत्ता दिगम्बरं १. १
 दृष्टनदशौनप्राणं १. १४७
 रङ्गः संकेतस्यो घनतरं १. १८३
 रागद्वेषविजेगारं १. ६
 रूपादिमध्ये नियमेन रूपं १. १३८
 विध्यातास्तेन ते चेद् विमलजतं १. १५२
 वृत्तिः पञ्च सहस्राणि ३. १४४
 वेद्याऽनुरागप्रतिमं तदेतत् १. १५६
 व्यापकेषु वदति व्यतिषक्तं १. १५०
 शरीरस्य बहिर्देशे १. १४७
 शून्ये मानमुपैति चेत् ननु १. ८८
 श्रोत्रेऽपि सर्वं तदिदं समानं १. १५६
 स्वाध्यव्यावृत्तितोऽत्रापि १. १४८
 सिद्धये वर्षमानः स्तात् १. १
 सेयं समीरलहरी हरिचन्द्रेन्दुः १. १५६
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि १. १३८
 सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं १. १३८
 स्मृत्वा यथैव प्रतिबन्धमाशु १. १५७
 स्याद् व्योमवद् व्यापकतां १. १३६
 स्याद्ददमुद्रामपनिद्रमकथा... १. १
 हनुमत्कोलाहलुलं १. १३८
 हन्त । हेतुरिह अल्प्यते न चेत् २४६

६. रत्नाञ्जलिगीतावतरणानां सूची

[प्रथमो विभागाङ्कः, द्वितीयश्च पृष्ठसूचकः]

अकृता निर्गुणो भोक्ता ३. ६०
 अकारादिः पीडकलिको वर्णः (४. ९) २. ८९
 अज्ञानैत्यनिश्चित्यै वादे वादकलार्थिभिः ३.
 ११३
 अतीताऽनागतौ कालौ वेदकारविवाजितौ २. ९८
 अत्यं गर्दभेति आहूच्ये पुरात्वा य भगुम्भाए [इष्ट.]
 २. २४४
 अनभिगतार्थाभिगन्तु प्रमाणम् १. ३५
 अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्धमावो नास्तिताऽसति
 [धर्मकीर्ति] २. ३९
 अन्तर्ध्याप्तेः साध्यसंविद्विषयौ २. ५९
 अन्यत् सामान्यलक्षणं सोऽनुमानस्य विषयः
 [न्यायचिन्तु १. १६, १७.] २. २४
 अन्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमिष्यते २. ५३
 अर्थस्य प्रमिता प्रसाधनपटु प्रोक्तुः प्रमाणं परे
 १. ३४
 अवि अप्यनो वि देहमि नारयंति ममाद्वयं ति
 ३. ९६
 अक्षरीरं वाच संतं प्रियाप्रिये न स्पृहातः ३. ८४
 अक्षुभः पापस्य [तत्त्वा० ६. ४.] ३. ७५
 अहो ! चित्रं चित्रं तव चरितमेतन्मुनिपते ३. १
 अज्ञानो ह्यातवचनमार्ति दौषस्यं विदुः २. ८७
 हृच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।
 ३. ८४
 इदं सुखमिति ज्ञानं हृदये न कटाक्षितम् ३. ४२
 इदानीतनमस्तिष्यं नहि पूर्वविद्या गतम्
 [ग्लो. प्रत्य० २३४] १. ३५
 उदयकयकभौवदभौवसमसमुत्था बहुपगाराजौ
 ३. ९८
 उपमानं प्रसिद्धार्थ-साधन्यात् साध्यसाधनम्
 [लघी० ३. १९] २. १०
 उपयोगलक्षणो जीवः ३. ४३
 कर्मिषद्भकारिणं कथं तदस्त्वाहुर्मनीषिणः ३. ८४

कान्तकीर्तिप्रयाकानः कामयेत स्वमातरम्
 २. १११
 कार्वाणि हि विकम्बन्ते कारणाऽसंश्लिष्यतः
 २. १९७
 कालात्मकपक्षेभ्यः संसर्गापक्षे तथा
 २. १७१
 कृतस्य क्षीकविष्यको न चाऽनङ्गः क्षमं मतः
 १. १०४
 क्रियेव क्लृप्ता तुंकां न ज्ञानं कस्यं मतम् ।
 ३. ८२
 गुम्बिनी बाकवच्छा य पम्बायैवं न कम्प्य
 ३. १०२
 गृहीत्वा वस्तुवक्त्रां स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्
 (मीम्को० अभा० १७) १. १३०
 जो तुलसाह्वानं कले विसेसो ण सो विणा
 हेवं ३. ७५
 ज्ञातव्ये पक्षधर्मत्वे पक्षो धर्म्यमिधीयते २. २८
 सतस्य दोषाभावोऽपि निजेतुं कथयतां कथम् ?
 २. ९९
 तत्र यत् पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यमिष्यते २. ४
 तदुच्छेदे न तत्कार्यक्षरीराद्यनुपपत्तवात् ३. ८४
 तदेवं चिद्विद्यादीनां नवानामपि मूलतः ३. ८४
 तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसंभवात्
 २. ९९
 तन्माधस्य समुद्राये शेषांशरारासमुद्रता ३. ४
 ततः परमाणवः स्पर्शयन्तः.....भूमः
 [न्यायकण्ठमी पृ. २२] १. १७७
 तस्माद् अत् स्मर्यते तत् स्वात् साक्ष्येन
 विशिष्टितम् [मीम्को० अभा० ३७]
 १. १२६,
 तुम्बन्त १. ९
 तेषां समत्वमारोग्यं क्षयवृद्धौ विपर्यये ३. ३१

क्षलितहृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु मिथते

२. २००

दृष्टश्च साध्वीसुतयोर्यमयोस्तुल्यजन्मनो ३. ७५

द्विष्टसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् [प्रवाञ्ज०

२. १, ३] १. १११

धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनि मानसिद्धा २. १३०

धर्मचर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ३. ८४

धृमाधीर्वह्निविज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः २. २२

न कर्तृतृजकाभ्याम् १. १, ७

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्माऽवशिष्यते ?

३. ८४

न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह्निरस्ति

३. ८४

नाष्ट्रास्तबाष्ट्रारिराष्ट्रे न आष्ट्रे नादंष्ट्रिणो जनाः

२. ९२

नाष्टृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ३. ५८

नानुमानं प्रमेस्वत्र हेतुः स चेत् [संयुक्त०लो.

१] २. २९

नापि प्रतिपक्षसाधनमनिर्वर्त्य प्रथमस्य साधन-

त्वावस्थितिः शङ्कितप्रतिपक्षत्वादिति

अवृषयस्ते रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी,

भ्लाध्यस्तु स्याद् वञ्चितपरप्रहार इव

तमप्रहरमाण इति चेत् ३. १४१

नायं वस्तु न चावस्तु वस्तुवैशः कथ्यते लुपः

३. ४

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यामपेक्षणं च [प्र.

वा० १-८२] १. ७९; ३०७३

निरस्ता क्षून्यता सेधमाप्ताः शाश्व ! वसन्त्यसू

१. ९२

निर्गुणा गुणाः [तत्त्वा० ५-४१] १. ८४

नो कल्पदि निमंथीए अचेलाए होत्तए ३. ९४

निर्वाणश्रीप्रभवपरमश्रीतितीव्रस्पृहाणां ३. ९६

निःशेषच्युतचन्दनम् ३. ११५, ११६,

निःशेषाक्षजुषां प्रमाणविषयीभूयं समासेजुषां

३. १

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात्

३. २३, २. २६

परिभाषय स एवार्थं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः

२. ४८

पादपार्थैविवक्षावान् पुरुषोऽयं प्रतीयते

३. १४६

वित्रोन्व माझ्णत्वेन पुत्रमाझ्णताऽनुमा

१. १२८

पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिष्यते २. ४

पृथिव्यपस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि, तत्समुदाये

शरीरविषयेन्द्रियसंज्ञाः तेभ्यश्चैतन्यम्

३. २७, २८

प्रजापतिर्वेदमेकमासीत् माहुराधीत् न रात्रि-

रासीत्, स तपोऽतप्यत तस्मात्तपनः,

तपनाच्चत्वारो वेदा अजायन्त २. ९२

प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत् ततस्त्रयो

वेदा अन्वसृजन्त २. ९६

प्रतिष्ठमनुभ्योऽक्ष्णः १. १२३

प्रत्यक्षं च परेक्षं च २. २४५

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते

[मी०लो० अभा० ११] १. १२९

प्रत्यक्षेऽपि परीक्षलक्षणमतेर्येन प्रमाकृपता २. ३०

प्रत्येकं यो भवेद् घोषो द्वयोर्भावे कथं न सः

१. ३४

प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौली समुत्पादिते

२. २२०

प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथामवन् ।

१. १२७

प्रमेयरत्नकोटीभिः पूर्णो रत्नाकरो महान्

३. १४३

प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः क्षोकमूढते ।

३. ८४

प्राप्यते ननु विवादतः स्फुटं पक्ष एष किमत-

स्तदाख्या २. ४६

प्रारम्भकापेक्षतया यदेवमज्ञव्यवस्था लभते

प्रतिष्ठम् ३. ११९

अन्नः कथात्रयस्याऽत्र निग्रहस्थाननिर्णयः
३. १४२
भावः स्वतः समर्थश्चेत् सपकारः किमर्थकः
२. १९२
भावः स्वतः समर्थश्चेत् पर्याप्तं सङ्कारिभिः
२. १९२
भाषान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत्
१. ११५
भावो भवस्त्वभावश्चेत् कृतमुत्पादहेतुभिः
२०७
भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रत्यहेतुभिः
२. २०३
भूतिर्बोधां क्रिया सैव कारणं सैव बोध्यते
१. ७९
मन्दमतिप्रतिपत्तिनिमित्तं सौगत ! हेतुमथा
मिदमधीयाः २. ४७
मन्दमतीस्तु व्युत्पादयितुं हृष्टान्तोपनयनिगमना-
न्यपि प्रयोज्यानि [३. ४२.] २. ४५
मानेन पक्षप्रतिपक्षयोः क्रमात् प्रसाधनक्षेपण-
केलिकर्मणे । ३. १२१
मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।
३. ९१
यत् संयमोपकाराय बलैते श्रोक्तेतदुपकरणम् ।
३. ९४
यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणा १. ५८
यदि परोपगमः प्रमितिस्तदा कथमयं प्रतिषेध
विधिर्भवेत् १. ४३
यदि वपुष्परिमाणपवित्रितं ३. ६७
यद्युत्पत्त्यादयो भिन्नाः कथमेकं त्रयात्मकम् ?
२. २१९
यस्माद्वक्त्रुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः
२. ९९
यस्मिन्नेव हि संताम आहिता कर्मवासना
३. ४५
या प्रक्षाद्विषिर्बुद्धासभिषया बाधस्युता सप्तधा
१. १५३

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः
३. ८४
यावान् कञ्चित् प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धेः
२. ७१
यो वै वेदाञ्च ग्रहिणोति २. ९६
यत्तं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते
१. ३५
यथातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः
फलम् ? ३. ५०
यस्तुवर्मावेकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावयव-
सितौ ३. १०५
यक्त्रोऽवधारणं तावदनिष्टार्थानिहृतये
१. १५५
वादिनवनार्यमवगम्यऽनूय दूषयित्वा प्रति-
वादी स्वपक्षे स्थापनां प्रयुञ्जीत अग्र-
युञ्जानस्तु दुषितपरःक्षोऽपि न विजयी,
भ्लादस्तु स्यात् आत्मानमरक्षन् पर-
धातीव वीर । ३. १३७
विकल्पयोनयः शब्दाः [दि प्र० ख० अने०
अ. प. पृ ३३४ ३३७] १. २४
विकल्पाद् धर्मिणः सिद्धिः क्रियतेऽथ निवि-
ध्यते २. २६३
विज्ञप्तिः फलदा पुसां न क्रिया फलदा मता ।
३. ८१
विचारो वस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ?
१. ८८
विरुद्धं हेतुमुद्गाध्य वादिनं जयतीतरः
३. १३९
विवेकवाचस्पतिरुच्छिताज्ञः ३. १२५
वेदस्याप्ययं सर्वं शुर्भययनपूर्वकम् [श्लोक०
वाक्या० ३६६] २. ९७
श्रान्दे दोषोदभवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितिः
[श्लो० चो० ६२] २. ९९
शास्त्राण्यधीत्याऽपि भवन्ति मूर्खाः ३. ८२
शिरसोऽवयवा भिन्ना बुद्धिकाऽन्यवर्जिताः
[मोक्षो० अभा० ४] १. १८७

श्रुमः पुण्यस्य [तत्त्वा० ६. ३] ३. ७५
 भियः प्रसूते विपदो रुणद्धि ३. ८२
 खंवरनिर्जराकपो बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे ।
 ३. ९९
 स एषं शब्दानां विषयो यो विकल्पानाम्
 २. १४४
 समुदयमात्रमिदं कळेवरम् २. ८९; ३. ३१
 सम्बद्धं वर्तमानं च शृणोते चक्षुरादिना [मी०
 श्लो० प्र. ८४] २. ८९
 सम्यग् दर्शनज्ञानचारित्र्याणि भोक्षमार्गः
 [तत्त्वा० १. १.] ३. ८०
 सर्वं एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याकटेन
 धर्मवर्तिन्यायेन । २. २५
 सहर्षं हेष्टन्ते हरिहरिति हम्मीरहरयः
 २. ११५
 साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः
 [दिग्गम-२. ३९
 सारज्ञमातङ्गतुङ्गपूजाः । ३. १०७
 सिद्धसाध्यसमुच्चारेण सिद्धं साध्यायोपदिश्यते
 ३. १३४
 सिद्धान्तद्वयवेदिनः प्रतिभया प्रेम्णा समालि-
 ङ्गिता ३. १२३

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावो शत्रुमित्रयोः २. १२७
 सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ।
 ३. ८८
 सुखादि चेत्यमानं हि स्वतन्त्रे नाऽनु-
 भूयते ३. ४२
 सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात् प्रती-
 यते २. १५५
 स्मरत्यदो दाशरथिर्मवन् मवान् [शिष्टो १.
 ६८.] २. ४८
 स्वं एवं दर्शनमाश्रित्य सम्यक् साधनवृत्तयैः
 ३. १४२
 स्वपक्षसिद्धये वादो साधनं प्रागुदीरयेत्
 ३. ११५
 स्वरूपाबुद्भवत्कार्यं सहकार्युपबृंहितात्
 [न्यायमं ४. २८] २. १२४, १२५
 स्वाभाविकसामर्थ्यसमवाभ्याम्- [४. ११]
 २. ८५
 स्थिरमथ सन्तानमभ्युपेयाः ३. ४६
 ह् उरस्यो वज्रिजिह्वादौ वर्गपञ्चमसंयुतः
 २. ११५
 हन्त हेतुरिह जल्प्यते न चेत् २. ४६

७. रत्नाञ्जलिः पञ्जिकागतावतरणानां सूची ।

अभिहितं जुहुयात् स्वर्गकामः २. १०९
 अपेक्षातो हि भावानो कादाचित्कत्वसम्भवः
 १. ८१
 अभासपाटवावतिगारतम्यादिभेदतः १. ५९
 आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्धं विपक्षितः
 [महासिद्धि २१]
 हन्त्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदन्तरम् १. ५२
 कथाशेषः कर्णोऽजनि धनकृशा काशीनगरी
 २. ११७
 कोटीकृतचक्रानुसङ्गाद्यवयवाश्चक्रसम्यायेन
 १. ९१

जयन्त ! हन्त का तत्र गणना त्वयि कीटके
 २. १४१
 तस्य हेतोः किं न समुद्भवः १. ११७
 तेषां समत्वमारोग्यम् ३. ३२
 ह्यपस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवैदलम् १. ११४
 निश्चितो हि धूमो धूमध्वजं गिरी गमयति
 नाऽनिश्चितः २. २५६
 पर्युदासः सहगमादौ प्रसज्यस्तु निषेधकृत् १. ७४
 चिकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः
 २. १४३
 श्वानं भक्षयेत् स्वर्गकामः २. १०२

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन
समनन्तरप्रत्ययवर्जितं मनोविज्ञानम्
[तर्कभा० पृ० ९] १. ५३

हेतुः कृत्वात्मरूपायाः सम्बन्धोपकृतिः तथा
२. १७०

८. रत्नाञ्जलिः टिप्पण्यतावतरणानां सूची ।

अनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीतिः संवृत्तिर्भूता १. ५९
अभ्यासपाठवाससितारतन्मादिमेदतः १. ५९
आस्वादितद्विरक्षोणितधोणधोमां २. २६
उपसर्गेण हि धारवर्धो बलादन्यत्र नीयते १. ४०
येन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तद्वनन्तरं १. ५३
ओम् मां परमं मते [अभिधा० चि० भा० ६
श्लो. १७६] २. १०७
आत्मनः क्रोधश्च लोभश्च १. ७
शणिकाः सर्वसंस्काराः इत्येव वासना यका०
[षड्द० सं० का० ७] १. ५३
क्षीरे दध्यादि यन्मास्ति प्रागभावः स उच्यते
[मीश्लो० अभा० २] १. १८७
गह्वच्यपागार्गविक्रमशक्तिमीवचाऽमयाद्युपि-
घातावरी च ३. ३८
गमनार्था घातवः सर्वेऽपि ज्ञानार्थाः १. ९७
गवि शोऽभावभावस्तु शोऽन्योऽन्याभाव उच्यते
[मीश्लो० अभा० ३] १. १८७
गौः सोमेयी माह्वी महासुरभिरजुर्गौ
[अभिधानचि० मू. ४, श्लो. ३३१]
२. ११
जीवाजीवा पुष्पं पावासवसंशरो न मित्ररणा
२. ६५
जुगवं दो नस्थि उच्यते १. ६९
कृष्मादिदारितमुक्तस्य मुखात् स्फुरन्ती २. ९६
कुम्भकं तुणकाष्ठं च तैलं जलस्रग्मागतम् २.
१४५
तेनाऽन्यापोहविषयाः [प्रभा० ३. १३३ व०
१३४. ५०] १. ९
क्षीपवक्षोपपद्येत विश्वस्तु प्रकाशनम् १. १०२
प्रवृत्तिराज्ञातिपुण्यप्रवेशात् ३. २१

द्रव्योः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् १. ११४
द्विष्टसम्बन्धसंबितिरैकैकरूपप्रवेदनात् [प्रभा भा०
२. १, ३] १. २०
द्वौ नवौ हि समाख्यातौ पशुदासप्रसूयकौ
१. १३१
नन्वन्यतरासिद्धौ हेत्वाभाव एव नास्ति २. २५१
नास्तिता पयसो दक्षि प्रवृत्ताभावबलक्षणम्
[मीश्लो० अभा० ३] १. १८७
प्रजापतिर्वेदमासीत् २. १०३
प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते [मीश्लो०
अभा. २] १. १९८
भ्रमं मारुतं येन निर्जितं भवपञ्जरम् ३. ४९
भ्रममाणो वि न पावद् भिक्खामेत्सं पि वंढन-
कुमारो १. २१७
बुद्धस्य नास्ति वैषम्यं मोहाच्छून्याभिधानिनः
१. ८९
मल्लिकाख्यास्तु मलिनैर्वात्सराध्वासितेतरेः २. ९६
मुक्तये यः शिलात्वाय काष्ठमूले सचेतसाम्
३. ८९
यत्रैव जनयेदनां तत्रैवास्य प्रमाणता []
१. ५३
यदा बाही सम्यग् हेतुं प्रतिपद्यमानोऽपि.....
तदान्यतरासिद्धत्वमिति २. २५१
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च
३. ४९
स्तिरिवाद्युपेयतनुभो सीसो न तिष्ठकक्षानि-
नेमिस्व १. २१७
स्थिरभावस्थैतन्मं तदेवात्मा निगद्यते ३. ४९
हृकारं पञ्चमैयुक्तमन्तस्याभिधं संयुतम्
२. ११८

९. पञ्जिकान्तर्गतविशेषनाम्नां सूची

अभयवैवसुरि ३. १४४	नैयायिक १. ३२, ३३, २०८; २. ३, १४१
कपिक ३. ६१	न्यायप्रवेशकसूत्र २. ४०
कर्ण २. ११७, ३. १४४	पुञ्जिका ३. १४५
काण. २. ८२, ८६	पर्वतक १. ९८
कापिल १. २८, ३. १०३	पाणिमिसूत्र २. १६०
कालासुर २. ९८, ९९	पैठर १. २२५
काशिनगरी २. ११७	पैलुक २. २२५
कुमारसम्भव २. ९५	प्रज्ञाकर २. ६५
क्षीरकदम्ब २. ९८	प्रभाकर १. १२२; २. ११२, ११४, ११७
गन्धहस्ति २. १६०	प्रभास २. ११७
गुर्जर ३. १४४	बौद्ध २, १६, १९१, १९९, २०६, २०८, २२३; ३. १०३
गूर्जर अयसिह ३. १४४	ब्रह्मसिद्धि १. ९७
गीतम १. २	ब्रह्माद्वैतवादी १. १२२
खन्नेश्वरी ३. १४४	भट्ट २. ११२
जयन्त २. १२५, १४१	भरतकाल २. ९२
जयन्त-मञ्जरी २. १२५	भेदाप्रतिभाषणवादी १. ६८
जैन १. १४०. १४४, १४८; २. ९४, ९५, १११, ११७, ११९, १२५, १२६, १३४, १५८, १३७, १७६. १८०, १८५, १९९, २०८, २२५, २६१, २७०, २७१, २७२, २७७, २७८, ३. ७३, ७७	मञ्जरी (न्यायमञ्जरी) २. १२५
जैमिनी १. १२२	मलधारिण १. २
ज्ञानद्वैतवादी १. ३२	मलधारी ३. १४४
लक्ष्मणा १. ५२	मलयगिरि मिश्र १. ७५
तिलकसुरि १. २; ३. १४५	मीमांसक २. ९४, ९५, ९७, १०१
त्रिपुरीप्रत्यक्षवादी भट्ट १. १२२	मीमांसा १. ११४
दक्षिणात्य २. १४१	मुनिवन्धसुरि ३. १४५
दिगम्बाग २. ४०	याज्ञिक २. १०७, ११०
देवसुरि १. २	योग १. ३२, १२२; २. ४०, १२६, १२९, १३४, १३७, १४६, १७८, १८१, २२५, २७४, ३०२
द्राविड २. १४१	रत्नप्रभसुरि १. २
घर्मोत्तर २. ७५	रत्नाकरावतारिका १. २
नरचन्द्रसुरि ३. १४५	राजशेखरसुरि ३. १४५
नास्तिक २. ३१, ३. १०३	लोकायत ३. ४९
	वर्द्धमान १. १९५
	वैशेषिक १. १५९; २. २७८; ३. ८५, ८७, १०३

शाक्य २. १६	२२३, २२५, २४९, २७७, २८८,
श्रुत्यवादी १. ३२, १२२	३०२
सरस्वती २. ११७	स्थूलभद्रवैद्य ३. १४४
सांख्य १. ३२, २. २७२	स्वाध्यायस्माक १. २, २. १४१
सूरि १. ५८, १२४, १४०, १५९	हम्मोर २. ११७
सौगत १. २; २. १०, ३४, ४०, ४४,	हरिभद्रसूरि ३. १४५
६५, १४३, १४५, १४७, १५०,	हर्षवर्षीय ३. १४४
१९१, १९६, १९९, २०१, २०६,	हेमचन्द्रसूरि ३. १४४

१०. टिप्पणमतविशेषनाम्नां सूची ।

अक्षपाद १. ९, १२, १२५	कुरुदेश २. ९५
अजितप्रभ ३. १४५	गुणचन्द्र २. ७५, १७६, २२५, ३. १४५
अभयकुमार २. ८८	गीतम १. ७, ३. ८९
अभयदेवसूरि ३. १४५	खरक १. १२५
अचैट २. ४०	बाबांक १. ५३, २०५, २. ३१
अजुन २. ९५	जयसिंहदेव १. ३
अस्तित्वैकान्तवादी २. १५८	जिनसमय १. ३२
आक्षपाद २. २३२	जैन १. ३, २९, ४०, ५६, १०८, १२६,
आर्हत १. १२५, २. २४३, २७२	१४१, १४७, २०१; २. ४४, ८८,
आग्नेय २. ९२	९५, १३३, १७८, २४३, २५१,
औलुक्क १. ४६	२५३, २७२
कन्दली १. १५५	जैनसिद्धान्त २. २५१
कन्दलीकार १. १७८	जैमिनि १. ९, १९१; २. २३२
कणमल्ल १. ९, १२, १२५	ज्ञानचन्द्र १. १२२, २. ७५, १७६, २२५
कण्व २. ९९	ज्ञानाद्वैत १. ३२
कनकप्रभसूरि ३. १४५	कुण्डलकुमार १. २१७
कपालि २. ८८	कुषागत १. १०, २३, २. २२, ३८
कपिल १. ९, १२; २. २३२	तावागत २. ३४, २०१, २४९
करपल्लवी ३. ८८	तिलकप्रभसूरि ३. १४५
कर्ण २. ९५	द्वियम्बर १. ३
कल्याणचन्द्र १. १०	दिग्माय १. १०
काणाद २. २३२	देवसूरि १. ८, ३. १४५
कालासुर २. ९७, ९९	वार्तराष्ट्र २. ९६
किरणावली १. १५५	वृतराष्ट्र २. ९६
कुसुमचन्द्र १. ३	जालिकैरद्वीपवासी २. ८५

नास्तिक १. २०५
 नास्तिकमत १. ३; २. २५३
 नैयायिक १. ९, २०५; २. १०, ४०,
 १२४, १२९, १३२; ३. ६५, ८७
 न्यायतर्क १. १५५
 न्यायशास्त्र २. २५१
 न्यायसार १. १५५
 न्यायावतार १. २६
 प्रज्ञाकर २. ६४,
 प्रमाकर १. ९, ६९, १०३, १२५; २. ११२
 प्रमाणनयतत्वालोक १. ७
 प्रमाणवार्तिक १. १०
 वृहस्पति १. ३
 बौद्ध १. १०, २३, ५३; २. ४०; ३. ४४
 ब्रह्मवादी १. ३२, ९५
 भट्ट १. ९. १०३, १३१; २. ११२
 भरतशास्त्र २. ९२
 निष्ठु २. १७
 मगध २. ८८
 मनु २. ९९
 मलधारिपूज्य ३. १४५
 महाराष्ट्र २. ९६
 माघ्यदिन १. ९९
 मानवीस्मृति २. ९९
 मीमांसक १. १०३, १२५
 [मीमांसी० भा० २] १९८
 मूकदेवी २. ८८
 यजुर्वेद २. ९२
 यौग २. ४, ३४, १३८, १७८; ३. ६५,
 ८७

रत्नप्रभाचार्य ३. ९०
 रत्नाकराचतारिकाटिप्पण्य १. १२२, २; ७५,
 १७६; ३. १४५
 राजशेखरगुरु ३. १४५
 लाट २. ८८
 लोकायत २. ३१, ९०, ९१, २५३
 लोकायित १. २०५
 लघ्वर्धमान १. ३, १९८, २०१
 विजयसिंह ३. १४५
 वैशेषिक १. ९, २५, २, १५२; ९२. ९०
 शङ्कर १. ३२,
 शैव १. २०१, २१०
 श्रीचन्द्रसूत्र ३. १४५
 श्रीधर १. १७८
 श्रीहर्ष ३. ८९
 श्रेणिक २. ८८
 स्नांख्य १. ९, १२५, २४९
 साधुपूर्णमागच्छ ३. १४५
 साम २. ९२
 सुगत १. ३०
 सुगतमत २. १९४
 सुराष्ट्र २, ९६
 सौगत १. ७, १०, २६, १२५; २. १५,
 १७, १९; ३. ३४, ३८, ४०,
 १७८, २३२, २४९, २५३, ३. ४४
 स्याद्वादमत १. १२६
 स्याद्वादरत्नाकर २. २४
 स्याद्वादवादी २. २४९
 स्याद्वादी २. १३३, २७२
 हस्तिनापुर २, ९५

११. प्रमाणनयतत्त्वार्थोक्तस्य सूत्राणामकारादिक्रमसूची

अकारादि पौङ्गव ४. ९, १०४. (२)
 अज्ञाननिवृत्तित्वं ६. १२, २२९ (२)
 अज्ञानान्नानात्मात्मा ६. २४. २३७ (२)
 अतस्मिन्स्तद्व्यं १. ८, ६३ (१)
 अननुभूते मुनिमण्डले ६. ३२. २३९ (२)
 अननुभूते वस्तुनि ६. ३१, २३९ (२)
 अनभिमतस्यासाध्यं ३. १७, ४१ (२)
 अनन्योक्तिसाध्यं ६. ४६, २४८ (२)
 अनन्योक्त्यन्तरप्रयोगे ३. ३२, ५० (२)
 अनादेयवचनः कश्चिद् ६. ७५, २९६ (२)
 अनाप्तवचनप्रभवं ६. ८३, २९९ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ६७, २९३ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ६८, २९४ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७८, २९७ (२)
 अनित्यः शब्दः कृतकं ६. ७९, २९७ (२)
 अनुगत विविधकारं ५. २, १८५ (२)
 अनुपलब्धेरपि द्वैतव्यम् ३. ९३, ७५ (२)
 अनुभवस्तुतिहेतुकं ३. ५. ८ (२)
 अनुमानं द्विप्रकारं ३. ९, २६ (२)
 अनुमाननिराकृतसाध्यं ६. ४२, २४३ (२)
 अनुमानाद्याविकल्पेन २. ३. १३३ (१)
 अन्तर्ध्यापया हेतोः ३. ३७, ५२ (२)
 अन्यतरासिद्धौ यथा ६. ५१, २५० (२)
 अन्यथा प्रमेया २. १५, १६४ (१)
 अप्रतीतमनिराकृतं ३. १४, ४० (२)
 अप्राधान्येनैव ध्वनि ४. २४, १६२ (२)
 अभिन्नमेव मिश्रं ६. ८७, ३०१ (२)
 अभिधेयं वस्तु यथा ४. ४, ८७ (१)
 अभिमतानभिमतं १. ३, ४२ (१)
 अये च द्वेवा स्वा ८. ५, १०९
 अयं द्विविधः स्थायो ८. ८, १११ (३)
 अवयुवविकल्पः ७. १४, ११ (३)
 अर्धप्रकाशकवचनम् ४. १२, १५० (२)
 अवयुहोतार्थविशेषा २. ८. १६१ (१)
 अवचिह्नावावरणं २. २१, १६६ (१)

अर्थोपविशेषेष्वाद्यर्थान् ७. १५, ११ (३)
 अद्यत्वापि व्याप्तौ ६. ३५, २४० (२)
 अवयवज्ञोऽनाप्तो वा ६. ७४, २९५ (२)
 अद्यामस्त्येनाऽप्युपपद्यते २. १३, १६२ (१)
 अस्मिन्निवृत्तान्ते ६. ४७, २४९ (२)
 अविच्छिन्नार्थव्यतिरेको ६. ७०, २९४ (२)
 अस्तीह सहकारकते ३. ८१, ७० (२)
 अस्त्यत्र विरिन्निवृत्ते ३. ७८, ६९ (२)
 अस्पष्टं परीक्षम् ३. १, १ (२)
 अस्य विधिमिषेया ४. २८, ११३ (२)
 आगमनिराकृतसाध्यं ६. ४३, २४४ (२)
 आद्यः शिष्यादिः ८. ६. १११ (३)
 आद्यो नैगमसंप्रदायव्यं ७. ६, ७ (३)
 आनुमानिकप्रतिपक्ष ३. २०. ४२ (२)
 आप्तवचनान्वाविभूतं ४. १. ८१ (२)
 आरम्भकथात्र जिगीषुः ८. २, १०७ (३)
 इतरथाऽपि संवेदनात् ४. ३४, १६४ (२)
 इतरथा स्वपरयोः प्रमाण ६. ११, २२९ (२)
 इन्द्रादिभिः साधनाच्छब्दः ७. ३७, १९ (३)
 इयं सप्तमञ्जी प्रतिभञ्ज ४. ४३, १६७ (२)
 ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः २. ९, १६१ (१)
 उक्तकक्षणोत्पत्तौ ६. ८०, २९८ (२)
 उक्तकक्षणे हेतुर्द्विप्रकार ३. ५४, ५६ (२)
 उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा ३. १०१. ७७ (२)
 उद्यमसुहृतात् पूर्व पूर्वकल्पव्यं ३. ८१ ६९ (२)
 उद्येयस्य सुहृतान्ते ३. ८०, ६९ (२)
 उपचारातदाप्तवचनं च ४. २, ८१ (३)
 उपलब्धिविधिमिषेया ३. ५५, ५६ (२)
 उपलब्धेरपि द्वैतव्यं ३. ६७, ६० (२)
 उपलब्ध्यानुपलब्धसम्भवं ३. ७, १९ (२)
 उपादानबुद्ध्यादिना प्रमा ६. ७, २२८ (२)
 उभयासिद्धौ यथा परिणामी ६. ५०, २४९ (२)
 उभयोस्तत्त्वनिर्णयिणीयुवे ८. ३३ १४२ (३)
 ऋष्यु वस्तमानकषणस्यापि ७. २८, १६ (३)
 एतद् वस्तुनि विधीयमान ४. ३७, १६५ (२)

एकत्र वस्तुम्येकैकधर्म ४. १४. १५३ (२)
 एतद् द्वितयमवमोहेहा २. ६, १६० (१)
 एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चा ३. ५३. ५६ (२)
 एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि ८. १, ११३ (३)
 एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरु° ७. ४४, २२ (३)
 एवं क्रमाविर्भूत° २. १४ (१)
 कश्चञ्चित्तस्यापि प्रमा° ६. १३, ४३० (२)
 कश्चञ्चिदमेदेऽपि परिणाम° २. १२, १६२ (१)
 कर्ता हि साधकः स्वतन्त्र° ६. १९, २३२ (१)
 कर्तृक्रिययोः साध्यसाधक° ६. १८, २३२ (२)
 कलशवदित्युभय° ६. ६२, २९२ (२)
 कारणानुपलब्धिर्यथा ३. ९९. ७६ (२)
 कार्यानुपलब्धिर्यथा ३. ९८, ७६ (२)
 कालत्रयाऽपेक्षिणी हि ३. ६५. ५९ (२)
 कालादिमेदेन ध्वजे° ७. ३२. १७ (३)
 कालादिमेदेन भिन्नार्थो° ७. ५०, २४ (३)
 किमित्यालोचनमात्र १. १४, ७५ (१)
 कः सल्लु ज्ञानस्याऽऽलम्बन° १. १८, १०० (१)
 क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्वभाव° ४. ३५, १६४ (२)
 क्रमादुभयप्रधान एवाय ४. २७, १६३ (२)
 क्रमोऽव्यभिचाक्यमेव तथैव २. १४, १६४ (१)
 क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्द° ७. ४२. २१ (३)
 क्वचित् कदाचित् कथ° ४. २५. १६२ (२)
 क्वचित् क्रमस्याऽनुपलक्षण° २. १७. १६४ (१)
 क्षणमेकं सुखी विषया° ७. १०, ९ (३)
 गुणः सङ्गमायी धर्मः ५. ७, २११ (२)
 ज्यैष्ठ्यस्वरूपः परिणामी ७. ५६, ५२ (३)
 ज्ञानस्य प्रमेयाऽप्यभि° १. १९, १०९ (१)
 ज्ञानादन्योऽर्थः परः १. १६, ७६ (१)
 जतः पारमार्थिक एव ६. २२, २३६ (२)
 'तत्तीर्थकारविषयम्' इति यथा ३. ४. ३ (२)
 तत्प्रमाणतः स्याद्विज्ञ° ६. ६, २२८ (२)
 तत्र प्रतीतिभिराकृतानमी° ६. ३८. २४१ (२)
 तत्र प्रथमे प्रथमस्तुनीयपुरी° ८. १०, ११५ (३)
 तत्र विकलमवधिमतः° २. २०. १६६ (१)
 तत्र संस्कारप्रबोध° ३. ३. १ (२)
 तत्र हेतुग्रहणसम्बन्ध° ३. १०, ३१ (२)

तत्रार्थ° द्विविधमिन्द्रिय° २. ५. १३४ (१)
 तत्राद्या स्वभावविस्तो ३. ८४, ७० (२)
 तत्र नन्तर्येण सर्वप्रमाणा° ६. ३. २२६ (२)
 तत्रापीदृशैः शब्दोऽमूर्त° ६. ६०, २९२ (२)
 तत्राविरुद्धानुपलब्धिः ३. ९४, ७५ (३)
 तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधि° ३. ६८, ६० (२)
 तत्रैव द्वयस्तुरीयस्य ८. १२, ११८ (३)
 तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठाप° ८. ४, १०९ (३)
 तदितरस्त्वप्रामाण्यम् १. २०, १०९ (१)
 तदिष्टस्य प्रमाणेना २. २६, १९९ (१)
 तदुभयमुत्पत्तौ परत एव १. २१, ११० (१)
 तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् २. २४, १९८ (१)
 तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ४. ४५, १७२ (२)
 तद् द्विप्रकाम्—साध्यव° २. ४, १३३ (१)
 तद् द्विमेदं प्रत्यक्षं च २. १, १२३ (१)
 तद् द्विमेदमपि प्रमाण° ४. ४६. १७३ (२)
 तद्विधिविधानन्तर्येण ६. २. २२६ (२)
 तद् भेदेन तस्य तमेव ७. ३४, १८ (३)
 तद्यथा—स्यादस्यैव सर्व ४. १५, १५५ (२)
 तद् विकलं सकलं च २. १९, १६६ (१)
 तद् व्यवसायस्वभावम् १. ७. ४९ (१)
 तत्तत्स्वित्यामास्वाधमाना° ३. ७०. ६१ (२)
 तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् ६. ८२. २९८ (२)
 तस्य विषयः सामान्यः ५. १, १७७ (२)
 तस्य हि वचनमविशेषादि ४. ५. ८८ (२)
 तस्य हेतुभासास्यपि ३. १३, ३४ (२)
 तस्या अपि सप्तविधत्वं ४. ४१, १६६ (२)
 तस्यापि सप्तप्रकारत्वं ४. ४२, १६७ (२)
 तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मि° ६. ६१, २९२ (२)
 तस्यावच्छेदशब्दे° ४. ३०, १६३ (१)
 तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन ६. ८, २२८ (२)
 तस्योपात्तपुञ्जीशरीरस्य ७. ५७. ८० (३)
 तुरीये प्रथमादीनामेवम् ८. १४, ११८ (३)
 तुल्ये पदार्थे स एवाव° ६. ३३, २३९ (२)
 तेभ्यः स्वपरव्यवसाय° ६. २६, २३७ (२)
 तेषामपि सप्तत्वं सप्त° ४. ४०, १६६ (२)
 तेषु आन्ततन्त्रानां प्रमाण° ६. ४१, २९५ (२)

तृतीये प्रथमादीनां यथा ८. १३, ११८ (३)
 त्रिविधं साधनमभिधायैव ३. २५, ४६ (२)
 दृष्टत्वादिकं प्रतिजानाम ७. २१, १३ (३)
 दम्बत्वादीन्यवान्तरं ७. १९, १२ (३)
 द्वितीये तृतीयस्य कदा ८. ११, ११७ (३)
 द्वितीयो गुर्वादिः ८. ७, १११ (३)
 धर्मद्वयादीनामेका ७. ११, १० (३)
 धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च ७. ७, ८ (३)
 धर्माधर्माकाशकालपुद्गल ७. २०, १३ (३)
 धर्मिनः प्रसिद्धिः क्वचिद् ३. २१, ४२ (२)
 ध्वनिः परिणतिमान् प्रत्यक्षा ३. ७७, ६८ (२)
 न खल्वदृष्टमगृह्यते न २. १६, १६४ (१)
 न खल्वस्य स्वनिर्णीतो १. ५, ४४ (१)
 न च कबलाहारत्वेन २. २७, २११ (१)
 न च क्रिया क्रियावतः ६. २०, २३३ (२)
 न च व्यवहितयोस्तयो ३. ७४, ६६ (२)
 न च हेतोरन्यथानुपपत्ति ३. ३४, ५१ (२)
 न चातिक्रान्तानगतयो ३. ७२, ६४ (२)
 न तु त्रिलक्षणकादिः ३. १२, ३२ (२)
 न तदुत्पत्तितदाकारता ४. ४७, १७४ (२)
 न दृष्टान्तवचने ३. ३३, ५० (२)
 नयवाक्यमपि स्वविषये ७. ५३, २५. (६)
 न वीतरागः कपिलः ६. ७६, २९६ (२)
 न वीतरागः कश्चिद् ६. ७७, २९७ (२)
 न वै सन्निकषादिरज्ञानस्य १. ४, ४३ (१)
 न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र ३. १९, ४२ (२)
 नाप्यर्थनिश्चितौ १. ६, ४४ (१)
 नाप्यविनाभावस्मृतये ३. ३६, ५१ (२)
 नायं खड्गदंष्ट्री रागादि ६. ६५, १९३ (२)
 नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वात् ६. ७३, २९५ (२)
 नियतैकविशेषस्वभावे ३. ३५, ५१ (२)
 निराकृतसाध्यधर्म ६. ४०, २४२ (२)
 निर्णीतविषयवृत्तिको यथा ६. ५६, २८२ (२)
 निर्दोषोऽदोषी प्रमाणा २. २५, १९८ (१)
 निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाण ६. ७३, २९५ (२)
 निश्चितान्यथानुप ३. ११, ३१ (२)

निषेधप्रधान एव शब्दः ४. २६, १६३ (२)
 निषेधस्य तस्माद् ४. २३, १६२ (२)
 निषेधात्मनः सह द्वया ४. ३२, १६४ (२)
 निषेधात्मनोऽर्थस्य ४. ३३, १६४ (२)
 नीयते येन श्रुताख्यप्रमाण ७. १, १ (३)
 नोपनयनिगमनयोरपि ३. ४०, ५३ (२)
 पक्षहेतुवचनलक्षण ३. २८, ४८ (२)
 पक्षहेतुवचनान्तकं ३. २३, ४४ (२)
 पक्षाभासादिसमुत्थं ६. ३७, २४१ (२)
 पक्षीकृत एव विषये ३. ३८, ५२ (२)
 परम्पराभ्यर्वाहृतानां ३. ७५, ६६ (२)
 पर्यायशब्दीनाम् ७. ३८, १९ (३)
 पर्यायशब्देषु निरुक्ति ७. ३६, १९, (३)
 पर्यायस्तु क्रमाभावी यथा ५. ८, २११ (२)
 पर्यायार्थिकव्यवृत्ता ७. २७, १६ (३)
 पारमार्थिकं पुनश्चत्पत्ता २. १८, १६५ (१)
 पारमार्थिकं प्रत्यक्षमिव ६. २९, २३८ (२)
 पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य ६. ४, २२६ (२)
 पूर्वचरानुपलब्धविर्यथा ३. १००, ७७ (२)
 पूर्वचरोत्तरचरयोर्न ३. ७१, ६३ (२)
 पूर्वापरपरिणामसाधा ५. ५, १९१ (२)
 पूर्वः पूर्वो नयः प्रसूतः ७. ४६, २३ (३)
 प्रज्ञाज्ञैश्वर्यसमामाव्य ८. २०, १२४ (३)
 प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थ ७. ५२, २५ (३)
 प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्य ४. ३९, १६६ (२)
 प्रतिपर्यायशब्दमर्थ ७. ५१, २४ (३)
 प्रतिबन्धप्रतिपत्ते ३. ४३, ५४ (२)
 प्रतिष्यक् तुल्या परि ५. ४, १८७ (२)
 प्रतिषेधोऽसदृशः ३. ५७, ५६ (२)
 प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्या ३. ८६, ७२ (२)
 प्रतिषेध्येनाविरुद्धानां ३. ९५, ७५ (२)
 प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो ६. ३९, २४२ (२)
 प्रत्यक्षनिराकृतसाध्य ६. ४१, २४३ (२)
 प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्था ३. २६, ४७ (२)
 प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाण ६. ८५, ३०० (२)
 प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य ३. १६, ४१ (२)

प्रमाणं हि कणाभ्यं ६. १५. २३० (२)
 प्रमाणतः स्वपक्षस्थापन ८. १७. १२०
 प्रमाणतया परिणत ६. ९. २२८ (२)
 प्रमाणवतत्वरूपव १ १. १३ (१)
 प्रमाणप्रतिपन्नाभूत ४. ४४ १६७ (२)
 प्रमाणवदस्य फलं न्यव ७. ५४. २६. (३)
 प्रमणस्य स्वकृपादि ६. २३. १३६ (२)
 प्रमाता प्रत्यक्षादि ७. ५५. २७ (३)
 प्रमातुरपि स्वपरम्यव ६. १७. २३२ (२)
 प्रारम्भकप्रणारम्भका ८. १६. १२० (३)
 प्रारम्भकश्चात्र ८ २. (३)
 अविव्यति वर्षं तथा ३. ७२. ६९. (२)
 अन्दमतीस्तु व्युत्पाद ३. ४२. ५३ (२)
 मरणधर्माऽयं रागादि ६. ६४. २९३ (२)
 यः पुनरपरमायिक ७. २५ १५ (३)
 यः प्रकिंते स एवो ६ १०. २२९ (३)
 यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते ६. १२२६ (२)
 यत्र तु संध्या भावे ३. ४७. ५९. (२)
 यत्र साधनमन्ताया ३. ४५. ५५ (२)
 यथाकपालदम्भ ३. ६२. ५८ (२)
 यथा कृतानुमानं ३. ३१. ४९ (२)
 यथा गच्छन्पुण्यं १ १५. ७६ (१)
 यथाऽप्यन्भावे न ३. ४८. ५५ (२)
 यथा वाक्किदर्शनम् ७. २६. १५ (३)
 यथा चेतनाऽचेतनयोः ३. ६६. ५९ (२)
 यथा तद्विज्ञातीय एवायं ३. ४. ९ (२)
 यथा तद्विज्ञातम् ७ ३१. १७ (३)
 यथा तस्मादग्निरत्र ३. ५२. ५५ (२)
 यथाऽऽत्मनि सत्त्वं ७. १२. १० (३)
 यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं ७. २२. १३ (३)
 यथा धूमश्च त्र प्रदेष्टे ३. ५०. ५५ (२)
 यथा आस्त्येव सर्वं ३. ८५. ७१ (२)
 यथा मित्र एव पुरुषो ६. ५३. २७५ (२)
 यथाऽनेकान्तात्मकं ३. ३९. ५२ (२)
 यथा परिणामी हान्दः ६. ८१. २९८ (०)
 यथा पश्य पुः स्फुरं ३ २७. ४८ (२)
 यथा बभूव भवति ७. ३३. १७ (३)

यथा बभूव भवति ७. ३५. १८ (३)
 यथा मृत्पण्डनिवृत्ता ३. ६०. ५८ (२)
 यथा मेकलकन्यदायाः ६. ८४. २९९ (२)
 यथाऽऽम्बुधरेषु गम्भर्वं ६. २८. २३८ (२)
 यथाऽयं स्थाणुर्वा १. १३ ७५ (१)
 यथा यत् यत् तद् ७. २४. १४ (१)
 यथा यत्र यत्र धूमं ३. ४६. ५५ (२)
 यथा यावान् कश्चिद् ३. ८. २६ (२)
 यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं ७. ४३. २२ (३)
 यथा शिवास्त्यस्य ६. ३०. २३८ (२)
 यथा शुक्तिकायामिदं १. ११. ६४ (१)
 यथा सत्तैव तत्त्वं ७. १८. १२ (३)
 यथा समस्ति समस्तं ३. २२. ४२ (२)
 यथा सन्निकर्षाद्यं ६. २५. २३७ (२)
 यथा सुखविवर्तः ७. २९. १६ (३)
 यथा स्तम्भस्वभावात् ३. ६४. ५९ (२)
 यथेन्दनमनुभवमिन्द्रः ७. ४१. २० (३)
 यथेन्द्रः शकः पुरन्दर ७ ३९. २० (३)
 यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं ३. ६१. ५८ (२)
 यन्निवृत्तावेव कार्यस्य ३. ५९. ५७ (२)
 यमलकजातवत् ६. ३४. २३९ (२)
 यस्यान्यथानुपपत्तिः ६. ४८. २४९ (२)
 यस्यान्यथानुप ६. ५४. २८१ (२)
 युगपद्विभिनिषेधा ४. २९. १६३ (२)
 रागादिमानं वक्तुं ६. ६३ २९३ (२)
 रागादिमानं विवक्षितः ६. ६६ २९३ (२)
 लोकनिराकृतसाध्यं ६. ४४. २४५ (२)
 लौकिको अत्रकादि ४. ७. ८९ (२)
 वर्ण-पद-वाक्या ४. ८. १०३ (२)
 वर्णानामन्योऽन्या ४. १०. १२१ (२)
 वर्णानामविषया ७. ४९. २३ (२)
 वस्तु पर्यायवद् ७ ९. ९ (३)
 वादिप्रतवादिभिर्यथा ८. १९. १२३ (१)
 वादिप्रतिवादिभिर्यथा ८. १५. १२० (३)
 वादिप्रतिवादिभिर्वातं ८. १८. १२१ (३)
 वादिप्रत्यभिहिताव ८. २१. १२५ (३)

विधिविशेषप्रकारा^० ४. ३८, १६५ (२)
 विधिप्रधान एव ४. २२, १६२ (२)
 विधिमात्रादिप्रधान^० ४. ३६, १६४ (२)
 विधिः सर्वशः ३. ५६, ५६ (२)
 विध्यात्मनोऽर्थस्य ४. ३१, १६४ (२)
 विपर्येतैवकोटि^० १. १०, ६४ (१)
 विरुद्धकारणानुपलब्धि^० ३. १०६, ७९ (२)
 विरुद्धकारणोपलब्धि^० ३. ८९, ७३ (२)
 विरुद्धकार्यकारण^० ३. १०४, ७८ (२)
 विरुद्धकार्यानुपलब्धि^० ३. १०५, ७८ (२)
 विरुद्धकार्योपलब्धि ३. ८८, ७२ (२)
 विरुद्धपूर्वचरोपलब्धि ३. ९०, ७३ (२)
 विरुद्धयोर्धर्मयोरेक ८. १, १०४ (३)
 विरुद्धव्यापकानु^० ३. १०८, ८० (२)
 विरुद्धव्याप्तपलब्धि ३. ८७, ७२ (२)
 विरुद्धसहचरानु ३. १०९, ८० (२)
 विरुद्धसहचरोपलब्धि ३. ९२, ७४ (२)
 विरुद्धस्वभावाणुप ३. १०७, ७९ (२)
 विरुद्धानुपलब्धस्तु ३. १०३, ७८ (२)
 विरुद्धोत्तरचरोप ३. ९१, ७३ (२)
 विरुद्धोपलब्धस्तु ३. ८३, ७० (२)
 विशेषोऽपि द्विरूपो ५. ६, २९० (२)
 विश्वमेकं सद्विशेषा ७. १६, ११ (३)
 विषयविषयिसंनि २. ७, १६० (१)
 वैधर्म्येणापि दृष्टान्ता ६. ६९, २९४ (२)
 व्यापकानुपलब्धि ३. ९७, ७६ (२)
 व्याप्तिप्रवृत्तिसमया ३. १८, ४१ (२)
 व्यासतोऽनेकविकल्पः ७. ४, ५ (३)
 शब्दविपर्येतानध्य ३. १५, ४१ (२)
 शब्दानां स्वप्रवृत्ति ७. ४०, २० (३)
 शेषप्रमाणानां पुन^० ६. ५, २२७ (२)
 शेषास्तु त्रयः शब्द ७. ४५, २२ (३)
 स्वीयमविच्छिन्ना २. २२, १८८ (१)
 संशयपूर्वकत्वा २. ११, १६१ (१)
 संकृत्या प्रमाणकल ६. २१, २३५ (२)
 संप्रवृत्तौ गोचरीकृता ७. २३, १४ (३)
 साध्यवहारिकप्रत्यक्ष ६. २७, २३७ (२)

स एव दृढतमावस्था २. १०, १६१ (१)
 सकलं तु सामग्रं विशेषे २. २३, १८८ (१)
 स चतुर्धा प्रागभावः ३. ५८, ५७ (२)
 स च द्वेधा लौकिको ४. ५, ८८ (२)
 सच्चैतन्यमात्मा ७. ८, ८ (३)
 सजिगृषुकेऽस्मिन् ८. २२, १२६ (३)
 सत्ताऽद्वैतं स्वीकृताः ७. १७, १२ (३)
 सत्येव साध्ये हेतो ३. ३०, ४९ (२)
 स द्विविध लभ्या ६. ४९, २४९ (२)
 सद्विशेषप्रकाशकाद् ७. ४८, २३ (३)
 स द्वेधा-निर्णयविषय ६. ५५, २८१ (२)
 स द्वेधा-साधर्म्यतो ३. ४४, ५४ (२)
 सन्दिग्धविषयवृत्तिषो ६. ५७, २८३ (२)
 सन्मात्रगोचरात् ७. ४७, २३ (३)
 समर्थनमेव परं पर ३. ४१, ५३ (२)
 समस्तत्र प्रदेशो ४. ३, ८६ (२)
 समासतस्तु द्विमेदो ७. ५, ६ (३)
 सर्वत्रायं ध्वनिर्विधि ४. १३, १५२ (२)
 सर्वथा द्रव्यापलापी ७. ३, १६ (३)
 स विपर्ययसंशया १. ९, ६४ (१)
 स व्याससमासाभ्यां ७. ३, ५ (३)
 स श्यामो मैत्रतनय ६. ३६, २४० (२)
 सहचरानुपलब्धि ३. १०२, ७७ (२)
 सहचारिणोः परस्परस्वरूप ३. ७६, ६८ (२)
 साधकसाधकप्रमाणा १. १२, ७४ (१)
 साध्यमर्थे दृष्टान्ताभासो ६. ५८, २९१ (२)
 साध्यधर्मविकलः साधन ६. ५९, २९१ (२)
 साध्यधर्मस्य पुन ३. ५१, ५५ (२)
 साध्यधर्मिष्ठु ३. ४९, ५५ (२)
 साध्यविपर्ययेणैव ६. ५२, २०५ (२)
 साध्यसाधनभावेन ६. १४, २३० (२)
 साध्यस्य प्रतिनियतवर्ति ३. २८, ४६ (२)
 साधैनाविरुद्धानां ३. ६९, ६ (२)
 सामान्यमात्राद्वाही ७. १३, १० (३)
 सामान्यमेव विशेषः ६. ८६, ३०० (२)
 सामान्यं द्विप्रकारं ५. ३, १८७ (२)
 स्पष्टं प्रत्यक्षम् २. २, १ (१)

स्मरणप्रत्यभिज्ञान ३. २, १ (२)	स्वभावापजुलब्धि ३. १५, ७६ (२)
स्यादवच्छेदव्ययेवेति ४. १८, १५९ (२)	स्वरूपान्तरात् स्वरूपं ३. ६३, ५८ (२)
स्यादस्त्येव स्याद् ४. १९, १६० (२)	स्वबन्धनमिराकृत २. ४५, २४६ (२)
स्यादस्त्येव स्यात्ता ४. २१, १६१ (२)	स्वभ्यापारापेक्षिणी ३. ७३, ६५ (२)
स्यादस्त्येव स्यात्तास्त्ये ४. १७, १५८ (२)	स्वस्व व्यवसायः स्वाभि १. १७, ९९ (१)
स्यान्नास्त्येव सर्वं ४. १६, १५६ (२)	स्वाभाविकसामर्थ्य ४. ११, १२२ (२)
स्यान्नास्त्येव स्याद् ४. २०, १६३ (२)	स्वामिप्रेतादंष्टा ७. २. ५ (३)
स्वपरव्यवसायि ज्ञानं १. २, ३० (१)	स्वीकृतवर्त्म्यव ८. ३, १०९ (३)
स्वपरव्यवसितिक्रिया ६. १६, २३१ (२)	हेतुप्रयोगस्तथो ३. २९, ४९ (२)

શુદ્ધિપત્રકમ્

દ્વિતીયમાને

પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૧૪	૧૫	કહે જ કં	કહે છે કં	૨૩૧	૧	કારથ્થ તે	કારથ્થ કે
૪૭	૧૦	ખોદ	ખોદે	૨૪૩	૩૨	સર્વજ તે	સર્વજ કે
૫૧	૭	અવિનાશવનો	અવિનાશવનો	૨૪૪	૨૭	સૂર્ષ અસ્ત થઈ- આ	આખી
૭૮	૧૪	અકાન્તાવરન્ધવે	અકાન્તાવરન્ધવે				પંક્તિ ૨૬ કરે
૧૫૦	૨૩	અમુદ	અમુક				
૧૫૧	૧૮-૨૧	આ ચાર	પંક્તિઓ ત્રીણ પંક્તિ પછી ચૂકવી	૨૪૧	૧૨	-દોષાનરા-	-દોષનિરા-
૧૭૭	૨૮	અદુષ્ણ(...ગાય)	અદુષ્ણ (કાલી ગાય)	૨૪૧	૨૧	પ્રતિષાદિ	પ્રતિષાદિ
૧૧૪	૪	સમથે	સમથ	૨૫૦	૮	૪૭	૪૮
૧૧૮	૩૦	એક	એક	૨૫૦	૧૩	રહેલી	કારણે
૧૧૧	૩૫	બ હિ	બત્ર હિ	૨૫૩	૩૦	પૃષ્ઠ્યા-	પૃષ્ઠ્ય-
૨૦૩	૨૫	કુશ-	કુત	૨૫૪	૩૦	સંઘમ	સંઘમ હોય
૨૦૫	૩૨	ધટ અને	ધટ	૨૫૮	૪	રામ અંજ	રામ અંજ
૨૧૬	૨૮	આક્ષેપ	અક્ષેપ				સંદિગ્ધ છે
૨૨૧	૩૦	(નમર)કાદિ	(નમરાદિ	૨૬૮	૧૨	માટે તેથી	માટે તેમાં
૨૨૫	૨૮	પૃથ્થમાવાન-	પૃથ્થમાવનિ-	૨૬૨	૪	ધર્મ	ધર્મ
૨૨૧	૨૦	પ્રમાતામાં	પ્રમાતામાં પ્રથુમ	૨૬૩	૫૩	અહા	અહીં
૨૨૧	૨૦	સંજંધ	સંજંધ-	૨૬૩	૩	તરિશ્ચિદિ-	તરિશ્ચિદિ
૨૩૦	૩	કથ	કથ	૨૬૩	૩	કો નાને-	કો નામે-
૨૩૦	૨૧-૩૨	સાવ્યસાધન થી મ'ડી સમથેન -સુધીના ભાગને આ પ્રમાણે સુધારી લાંચો-“સાવ્યસાધન- માથેષ પ્રતીશમાનત્વાત્-આ હેતુમાં અસિદ્ધ હોય રાખવા માટે પ્રમાણ એ સાધન છે-- એ વાતનું સમથન-”		૨૬૩	૪	-કાશમનુક-	-કાશમનુક -

તૃતીયમામે

પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠે	પંક્તી	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૫	૧ તદસ-	તર્ણ-		૭૭	૫ -સૂક્તર-	-સૂક્તર-	
૮	૧ ભાષા	ભણી		૭૮	૮૪ ભૂતિ	ભૂત	
૯	૧૩ છે.))છે.		૬૬	૧૮ નેપાથિકા તે	નેપાથિકાએ	
૯	૨૭ ધર્મીના	-ધર્મીની		૯૨	૨૪ મુમુક્ષુ તે	મુમુક્ષુ	
૯	૨૮ ભાવની વિવક્ષા	ભાવથી વિવક્ષા)		૯૩	૧૮ કારિણુ કે	કારિણુ કે અસ-	
	છે)	છે.				સંખ્યાત વર્ષની	
૧૧	૨૮ બાણવો	બાણવો ૧૫.				આયુવાળી	
૧૩	૧૬ -ત્મકસ્થે	-ત્મકસ્થે-		૧૦૨	૧૦ (પૃ. ૧૧૧	(પૃ. ૯૩)	
૧૬	૩૨ -માર્ષ વતે	-માર્ષ ક્રુણતે		૧૦૩-૭	(પૃ. ૧૧૧ થી ૧૧૬)	(પૃ. ૯૪ થી ૯૭)	
૨૧	૨૩ પ્રકાશિ-	પ્રકાશ-		૧૦૩	૧૩ અપિના-	અપિના-	
૩૦	૨૫ -ત્યાદિ	-ત્યાદિ		૧૦૫	૨૫ અભ્યાપક,	અભ્યાપક છે,	
૪૬	૧૬ છાગકો	છાગિકો		૧૧૦	૨૬ ત્યારે એ	ત્યારે	
૫૩	૧ પૌદ્ગા-	પૌદ્ગા-		૧૧૫	૧૦ -સ્વામિષૈવ	-સ્વામિષૈવ	
૬૩	૫ રક્ષિટિ-	રક્ષિટિ-		૧૨૩	૧૩ -કારણ-	-કારણ-	
૬૬	૨૮ પ્રતિસાધન	પ્રતિસન્ધાન		૧૨૫	૬ સભાપતિએ	સભાપતિ એ	

बोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

बाल न० २३२.१
लेखक रत्न
शीषक रत्नाकशवताम्बा
खण्ड ३ क्रम संख्या ४५०८